

ОЛЕКСАНДР КОВАЛЬКОВ

***ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКА:
ІСТОРІЯ***

Кропивницький, 2019

УДК: 94(477:65)“17.../19”

Ковальков О.Л., Вершино-Кам’янка: Історія. – Кропивницький: ПП “Центр оперативної поліграфії “Авангард”, 2019. – 294 с.; іл.

Дослідження присвячене історії села Вершино-Кам’янка Новгородківського району Кіровоградської області від середини XVIII до кінця XX століття. На базі широкого кола джерел, значний масив яких уперше введений у науковий обіг, історія села змальована на тлі історичних процесів, котрі мали місце в Центральноукраїнському регіоні в зазначений період часу.

Робота розрахована на учнів загальноосвітніх шкіл, студентів вищих навчальних закладів, вчителів, науковців, усіх, кому не байдужа історія рідного краю.

Рецензенти:

Казьмирчук М.Г.

д.і.н., доц., доцент кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка

Присяжнюк Ю.П.

д.і.н., проф., професор кафедри історії України
Черкаського національного університету імені Богдана
Хмельницького

Рекомендовано до друку Вченою радою ЦДПУ ім. В. Винниченка (протокол 5 від 26 листопада 2018 року).

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПРИРОДА, ГЕОГРАФІЯ ТА ДАВНЯ ІСТОРІЯ ТЕРИТОРІЇ НОВГОРОДКІВСЬКОГО РАЙОНУ	18
РОЗДІЛ 2. ПІД ЕГІДОЮ ВІЙСЬКОВОГО ВІДОМСТВА (СЕРЕДИНА ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)	29
2.1. ЗАСНУВАННЯ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ СЕЛА: СОТНЯ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЧОГО ПОЛКУ	29
2.2. РОТА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ПІКІНЕРСЬКОГО ПОЛКУ	45
2.3. У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ (20-ті – СЕРЕДИНА 60-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ)	61
РОЗДІЛ 3. У ДОБУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ	81
3.1. ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ РОЗВИТКУ ПОРЕФОРМЕННОГО СЕЛА	81
3.2. ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	87
3.3. РОЗВИТОК ЕЛЕМЕНТІВ КАПІТАЛІЗМУ В ЕКОНОМІЦІ	97
3.4. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	107
3.5. ВЕРШИНО-КАМ'ЯНСЬКА ЦЕРКВА СВЯТОГО МИКОЛАЯ	121
РОЗДІЛ 4. В УМОВАХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ (10 – 30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)	128
4.1. ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКА В РОКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРАСІНЬ	128
4.2. СУПЕРЕЧЛИВИ РОКИ НЕПУ	143
4.3. РОКИ “ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ”	165
РОЗДІЛ 5. У РОКИ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ	213
5.1. ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКА В УМОВАХ “НОВОГО ПОРЯДКУ”	213
5.2. ВИЗВОЛЕННЯ ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКИ ТА МІСЯЦІ ЖИТТЯ В ПРИФРОНТОВІЙ ЗОНІ	227
5.3. УРОДЖЕНЦІ ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКИ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	238
РОЗДІЛ 6. ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ	243
6.1. ТРУДНОЩІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ. ЧЕРГОВИЙ ГОЛОД	243
6.2. “ВІДЛИГА”, “ЗАСТІЙ”, “ПЕРЕБУДОВА”	253
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	259
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	261
ДОДАТКИ	295

*Своїм бабусі і дідусеві, Марії
Антонівні і Віталію
Мақсимовичу Ватрям
присвячую*

ВСТУП

Історія пишеться і викладається у школах і вузах у різних країнах світу по-різному. За образним висловлюванням відомого історика Лева Гумільова, історію також можна писати по-різному. Можна писати її немов з висоти пташиного польоту – тоді дослідник охоплює своїм поглядом країни і континенти, часто упродовж тривалого періоду часу. Можна і немов з окопу – тоді перед дослідником куди більш обмежені простори і хронологічні рамки. На нашу думку, жоден із таких підходів не здатний сформувати достовірну картину минулого.

Навчаючись, а потім і викладаючи в університеті, автор цих рядків неодноразово ловив себе на думці, що у межах вузівської програми студенти студіюють усі розділи всесвітньої історії (за висловом одного з наших колег – *“від мавп до сьогодні”*), охоплюючи усі материки і континенти (окрім, звичайно, Антарктиди). До історії ж рідного краю навіть на заняттях з історії України ми зверталися лише принагідно, і лише одна навчальна дисципліна – *“Історичне краєзнавство”* – тією чи іншою мірою торкалася проблем місцевої історії. Напевне, саме ця обставина підштовхнула нас до пошуків інформації про минуле села Вершино-Кам’янки Новгородківського району Кіровоградської області – села, у якому народилася і виросла наша мама, у якому виріс автор, щороку відвідуючи на канікулах бабусю і дідуса. Більш як п’ятирічні пошуки, результатом яких спочатку планувалася стаття, потім – брошура, врешті-решт матеріалізуються в книгу.

Вивчення історії рідного краю може розумітися як прояв місцевого патріотизму. Але не з погляду того кулика, який своє болото хвалить, а з позиції патріота своєї малої батьківщини, з позицій дослідника, який на прикладі того чи іншого населеного пункту або регіону конкретизує, локалізує ті історичні процеси, котрі мали місце у той чи в інший час у державі загалом. І важливим є зберегти баланс між власне патріотизмом (заяви на кшталт *“перший” “найдавніший” “кращий”*, так поширені у працях з історичного краєзнавства з приводу тих чи інших подій і явищ регіональної історії, зазвичай залишаються бездоказовими) і об’єктивізмом (хоча історія апріорі не може бути об’єктивною, всупереч заявам і деклараціям більшості авторів). Але саме

емоційна складова, момент співпереживання зазвичай вигідно вирізняють праці з місцевої історії. Знову ж таки, за умови зваженості позицій і висновків.

Дослідження місцевої проблематики несуть у собі також колосальний дослідницький потенціал. Вони дозволяють залучати до наукового обігу масові джерела з соціальної та соціально-економічної проблематики, які в силу свого об'єму не можуть бути повною мірою опрацьовані “традиційними” істориками. До того ж вивчення проблем регіональної історії (останнім часом термін “історичне краєзнавство” усе більше витісняється дефініцією “історична регіоналістика”) є потужним засобом “олюднення” історії, перенесення головної уваги дослідника з князя, царя, гетьмана, імператора чи президента на пересічну людину, в даному разі – на селянина. Того селянина, про якого відомий російський історик Лев Платонович Карсавін писав, що у традиційних дослідженнях за статистикою, гектарами, центнерами його якраз і не видно. Це є особливо актуальним для української історії, адже саме селянство упродовж століть залишалося найбільш чисельною соціальною верствою нації і рушійною силою історичного процесу.

Інтерес до регіональної історії був притаманний як західній, так і східній¹ історичній науці ще з часів середньовіччя. В Україні в імперську добу також було написано чимало праць з місцевої історії. Належать вони переважно перу священників – найбільш чисельного писемного прошарку тогочасного суспільства. Прикладом може слугувати олександрійський протоієрей Василь Никифоров, автор “*Очерков Александрійского уезда Херсонской губернии*”. Більш предметно на цій праці ми зупинимося нижче, проте тенденція очевидна: лише на сторінках “*Херсонских епархиальных ведомостей*” вміщено не один десяток місцевих розвідок з проблем регіональної історії Південної і Центральної України. Публікувалися вони і в інших періодичних виданнях, наприклад, у “*Киевской старине*”, “*Записках Одесского общества истории и древностей*”. Тож можна зі значною долею упевненості говорити про те, що історична регіоналістика в Україні до революційних потрясінь 1917 року знаходилася на достатньо високому рівні.

У радянський період ставлення до регіональної історії було прохолодним. Офіційна ідеологія на противагу дослідженню національних історій наполягала на пошуках доказів “споконвічного” прагнення народів СРСР до об'єднання з “великим російським народом”, а потім – формування “*нової етнічної спільності – радянського народу*”. Як співалося в одній з радянських

¹ Жодна інша країна не знає такого числа праць з місцевої історії, як Китай. Пов'язане це передусім з тим, що в Китаї був чисельний прошарок “*шеньши*” – людей, котрі склали іспити на посідання чиновницьких посад. Будучи чи не єдиним освіченим соціальним прошарком, по закінченні служби (а її термін був нетривалим) вони поверталися до своїх сіл і містечок. На пенсії їм залишалося хіба що працювати вчителями в місцевих школах, або ж братися за перо.

пісень, *“Мой адрес не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз”*. Місця регіональній історії такий підхід залишав мало. Це спричинило ситуацію, коли історики-фахівці не бралися за дослідження *“мікроісторії”*, залишаючи цю нішу аматорам. Поступово виробилася ситуація, що краєзнавча проблематика – уділ любителів: вчителів, керівників краєзнавчих гуртків, місцевих краєзнавчих музеїв тощо. Навіть сама дефініція *“краєзнавець”* стала протиставлятися професійному історикові, хоча регіональними історичними студіями займалися місцеві патріоти і сподвижники. Разом із цим, слід визнати й здобутки Української РСР у цьому напрямку. Жодна інша республіка *“першої в світі соціалістичної країни”* не спромоглася на видання такої енциклопедії, як 26-томна *“Історія міст і сіл України”* – по одному тому на кожен область і окрема книга, присвячена Києву. Томи, підготовлені вчителями, архівістами, науковцями за загальною редакцією академіка Петра Тимофійовича Тронька, виходили упродовж 1968 – 1973 років. Загалом було написано близько 40 тисяч статей. Ця робота була відзначена Державною премією СРСР у галузі науки. Звичайно, що характер добору матеріалу та стиль викладу відповідав духові часу. У центрі уваги авторів енциклопедії – радянська доба й успіхи соціалістичного будівництва. Проте вчителі і науковці й по сьогодні послуговуються цим виданням, оскільки часто воно залишається єдиним джерелом узагальненого та логічно викладеного матеріалу з місцевої історії. Тому уже не один рік у наукових колах України тривають розмови про назрілість потреби у перевиданні цієї енциклопедії, приведенні її у відповідність до потреб і вимог початку XXI століття. Проте проблема фінансування проекту й організаційного забезпечення (у радянську добу в області й райони директивно спускалися розпорядження, і вчителі, архівісти та музейники виконували *“план до двору”*) цієї колосальної роботи поки що не вирішена.

Зі здобуттям Україною незалежності інтерес істориків до місцевої проблематики отримав нового потужного імпульсу. Пояснити це можна взаємодією низки чинників. До них можна віднести і відмову від *“єдино вірної”* марксистсько-ленінської методології та пошук нового інструментарію історичних досліджень, і очевидність величезних прогалин у цьому напрямку історичного знання, і, нарешті, потужний потік інноваційних теоретико-методологічних підходів у історичній науці, який з початку 1990-х хлинув в Україну із Заходу. Там же відбулася справжня революція в історичній науці, резонанс від якої залишається рушійною силою наукових пошуків істориків і сьогодні.

Справжнім *“революціонером”* у світовій історичній науці став Еммануель Ле Руа Ладюрі (народ. 1929 р.) – французький історик, представник

т.з. “третього покоління” “Школи “Анналів”, учень всесвітньовідомого вченого Фернана Броделя. У 1975 році вийшла його робота, яка і зробила його загальноновизнаним істориком-новатором. Це була книга “Монтайю, окситанське село (1294 – 1324)” – історія нічим непримітного села в Піренеях, на кордоні Франції з Іспанією. У XII – XIV століттях воно було уражене так званою катарською (або альбігойською) ерессю. На основі матеріалів, зібраних єпископом Жаком Фурн’є під час марних спроб порятунку душ грішників, Е. Ле Руа Ладюрі відновив найдрібніші подробиці життя селян. Дослідження стало взірцем цілісного погляду на живі соціальні реалії минулого, без штучного членування на окремі сфери історичного аналізу (побут, господарство, етикет тощо). “Монтайю, окситанське село (1294 – 1324)” – це класична робота з мікроісторії, наслідування якої триває й по сьогодні. Назва села дала визначення цілому напрямку історичних досліджень – “монтайю” – жанру мікроісторії, метою якої є відображення життя “простих людей”, “низових прошарків”, “обивателів” на протигагу “сильним світу цього”. Саме така антропологічна (“олюднена”) історія стала однією із найбільш продуктивних методологій західної (передусім французької) історіографії на межі XX – XXI ст.

У 1990 – 2000-ні роки активізація історико-краєзнавчих досліджень в Україні спричинила перехід їх на якісно новий рівень. Цьому сприяло і “відкриття” архівів, і поява нових методологій дослідження, і той факт, що за цю справу поступово взялися фахівці. Це важливо, адже вадою переважного числа праць краєзнавчого характеру є відсутність наукового інструментарію, подекуди повне неволодіння авторами елементарним історичним категоріальним апаратом і знанням з історичної хронології та історичної географії. Цим роботам притаманні описовість, джерельна скудність, бездоказовість висновків і положень, відірваність від загальноісторичного процесу, “вирваність” подій із контексту не лише історії України, але й історії області чи району. Таке враження, що на глобусі такого автора знаходиться лише село чи район, які є предметом його нарису. Тобто, йдучи вслід за Л. Гумільовим, можна говорити, що написані такі праці “з окопу”. На зміну одній крайності прийшла інша.

З огляду на це, триває пошук оптимального методологічного підходу при написанні праць з історичної регіоналістики. Наше її бачення можна сформулювати формулою: змалювати історію Центральної України на прикладі села Вершино-Кам’янка Новгородківського району Кіровоградської області й дослідити історію села на фоні загальноісторичних процесів у регіоні й Україні. Ми не претендуємо на те, що наш підхід є оптимальним чи єдино вірним. Його успішність і результативність оцінить лише читач.

Перед тим, як перейти власне до нашої історичної розвідки, окреслимо джерельно-історіографічну базу дослідження історії села Вершино-Кам'янка.

Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження різноманітна й представлена декількома групами джерел. Останні, щоправда, далеко неоднорідні за об'єктивністю й інформативною наповненістю. Окрім того, слід констатувати, що різні етапи історії села Вершино-Кам'янка нерівномірно відображені в історичних джерелах.

Першу групу джерел становлять документи Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО). Саме вони, вперше введені нами до наукового обігу, становлять джерельний кістяк роботи.

Фонди головного документосховища області містять чимало справ, котрі прямо чи опосередковано висвітлюють різні аспекти історії села. Так, у фонді Р-7172 *“Матеріали редколегії “Історії міст і сіл Кіровоградської області”* знаходимо нарис історії села, конспективний виклад якого було вміщено власне до тексту цього енциклопедичного видання¹. Писав цей нарис вчитель історії вершинокам'янської школи А.П. Польовий. Деякі сюжети ранньої історії села відображенні у справах фонду 334 *“Елисаветградское духовное правление”*. Більш повно представлене документами ДАКО ХІХ століття. Тут нам у нагоді стали передусім 10 справ фонду 694 *“Николаевская церковь поселения Вершино-Каменки Александрійського уезда”*. Це 10 Метричних книг, в яких фіксувалися факти народження, укладання шлюбу та смерті в межах приходу села. Фонд містить метричні книги, які охоплюють (з певними лакунами) період від 1861 до 1918 року. Виключну цінність при аналізі питання землекористування у селі мають документи фонду 490 *“Межова канцелярія Олександрійського повіту”*.

Набагато більше джерел з історії села містять фонди ДАКО, які ілюструють суспільно-політичні й соціально-економічні процеси 1920 – 1930-х років. Більшість із них, особливо ті, котрі торкалися процесів колективізації й розкуркулення, обставин Голодомору 1932 – 1933 років, до 1990-х років зберігалися під грифом *“Тіємно”* або *“Для службового використання”* і були недоступними для дослідника. Нині вони відкриті й ще чекають на своє вивчення. Велике число опрацьованих архівних справ цієї групи не дозволяють їх перерахування, тому ми лише назвемо фонди, в яких вони містяться. Так, надзвичайно цінними є фонди П-259 *“Первинна організація комуністичної партії Вершино-Кам'янської сільської ради Новгородківського районного*

¹ Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 447.

комітету компартії України, с. Вершино-Кам'янка Новгородківського району Кіровоградської області” і Р-1340 “Вершинокаменський сільський совет Новгородковського району”. Чимало інформації містять фонди повітових¹ (Р-1520 “Олександрійський повітовий комітет незаможних селян”), окружних² (Р-250 “Єлисаветградський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”, Р-810 “Єлисаветградська окружна інспектура Народної освіти”, Р-972 “Єлисаветградська округова прокуратура”), районних (Л-72 “Новопражський³ райком КП(б)У”, Л-209 “Новгородківський райком КП(б)У, с. Новгородка, Кіровоградської області”, Р-268 “Новгородківський райвиконком”) і обласних (Л-429 “Кіровоградський обласний комітет КП(б)У”) установ і організацій.

Період Великої Вітчизняної війни й окупації села частково відображений в архівних справах фондів Р-2385 “Новгородковская районная земельная комендатура”, Р-2814 “Новгородковская районная управа” і Р-6656 “Управління міліції Міністерства внутрішніх справ УРСР по Кіровоградській області, м. Кіровоград”.

При дослідженні історії села ХХ століття на особливу увагу заслуговують також справи фонду Р-3191 “Статистическое управление Кіровоградской области”.

Опубліковані джерела представлені офіційними документами, статистичними матеріалами, подорожніми записками, спогадами тощо. Вони суттєво доповнюють архівні документи і є цінним джерелом вивчення історії села.

Ввідтворити сторінки ранньої історії села, вирішити ключове питання про власне час заснування Вершино-Кам'янки допомагають актові джерела з Канцелярії Київського генерал-губернатора та Сенату Російської імперії, котрі стосуються історії задніпрських місць Гетьманщини. Вони опубліковані в унікальному збірнику документів, укладеному А.В. Пивоваром⁴. Питання передусім політичної історії регіону загалом Вершино-Кам'янки зокрема у другій половині ХVIII століття, насамперед характер зносин місцевого населення із запорожцями, допомагають розв'язати документи періоду Нової

¹ Упродовж 1806 – 1922 року Вершино-Кам'янка входила до складу Олександрійського повіту спочатку Херсонської, а потім – Кременчуцької губерній.

² Упродовж 1923 – 1930-х р. в Україні існував окружний адміністративно-територіальний устрій, а Вершино-Кам'янка входила до Єлисаветградського, а пізніше – Зінов'євського округу.

³ Упродовж 1931 – 1939 років Вершино-Кам'янка входила до складу Новопражського району спочатку Дніпропетровської, а потім – Миколаївської областей.

⁴ Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини ХVIII ст. – К., 2003.

Січі, опубліковані В. Мільчевим¹ і Г.К. Швидько². Їх значення визначається тим, що ранній період історії села практично не відображений у доступних на сьогодні документах, а тому під час своїх пошуків ми були вдячні за можливість відтворення кожного, нехай і незначного, епізоду з історії Вершино-Кам'янки.

Наступну групу джерел для вивчення історії Вершино-Кам'янки у другій половині XVIII – на початку XX ст. становлять документи офіційного характеру, які виходили з центральних органів управління Російською імперією. Це іменні (імператорські) і сенатські укази, положення, законодавчі акти тощо. Передусім нами використані документи, котрі відображають процеси заселення краю, визначають правовий статус перших поселенців, зміни адміністративного устрою Центральної України, законодавчо регулювали устрій та життя військово-адміністративних утворень (Новослобідський козачий полк, Єлисаветградський пікінерський полк), до складу яких входила Вершино-Кам'янка. До цієї групи також відноситься широке коло документів офіційного характеру, котрі визначали правовий і соціальний статус військових поселенців упродовж I половини XIX століття. Усі вони містяться у фундаментальному багатотомному виданні “*Полное собрание законов Российской империи*” і за своїм значенням та змістовим наповненням належать до джерел першої руки.

Радянський період представлений широким колом документів офіційного характеру – відозвами, рапортами, циркулярами, обіжниками, інформаційними зведеннями, постановами, директивами та розпорядженнями місцевих, українських та загальносоюзних партійних, державних та каральних органів із найрізноманітніших питань. Джерела цієї групи ілюструють тенденції соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку підрадянської України. Особливо цінними є документи, котрі дозволяють простежити хід та особливості подій революції та Громадянської війни в краї (1917 – 1922 рр.), процеси колективізації та розкуркулення, обставини голодоморів 1932 – 1933 та 1946 – 1947 рр. Документи цієї групи опубліковані у чисельних тематичних

¹ Мільчев В. Матеріали Секретної експедиції Сенату Російської імперії до історії Запорозької Січі у останні роки її існування // Україна: вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2003.

² Швидько Г. К. Актові джерела до історії Запорозжя останніх років його існування // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – В.6.; Її ж. Боротьба Запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50 – 60-ті рр. XVIII ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996 – Вип. 1.; Її ж. Документи канцелярії Новоросійської губернії до історії Запорізької Січі напередодні її ліквідації // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3.; Її ж. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2.

збірниках документів, котрі укладені як у радянські часи, так і в пострадянський період як в Україні, так і у Російській Федерації¹.

Наступна група документів може бути охарактеризована як матеріали різноманітних статистичних відомств, ревізій тощо. Перші такі видання пов'язані з військовопоселенським періодом історії Вершино-Кам'янки, хоча окремі документи, котрі стосуються передусім церковної історії, датовані кінцем XVIII століття. Так, декілька цінних документів з історії вершинокам'янської церкви святого Миколая містяться у виданні “*Джерела з історії Південної України. – Т. 4. Православна церква на Півдні України (1775 – 1781 рр.). / Упор. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004*”.

Беззаперечну цінність має “*Алфавит дачам генерального межевання Александрійського уезда Херсонской губернии*”, складений у 1825 році й який ілюструє селянське землеволодіння у Вершино-Кам'янці в XIX ст. Цей же, військовопоселенський, період історії села відображений у виданнях “*Атлас статистический первых 8-ми округов Новороссийского военного поселения*”, укладений 1839 року, “*Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 1. – Херсонская губерния*”, видане 1849 року, “*Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. А Шмидт. – Ч.1 – 2*”, виданих 1863 р. До реформ у Російській імперії саме військове відомство повною мірою опанувало методикою збору й опрацювання статистичних даних, а тому інформація про округи військових поселень та про власне Вершино-Кам'янку, яка в них міститься, є надзвичайно цінною.

Якщо говорити про т.з. “*земський період*”² в історії Вершино-Кам'янки, то найбільш важливим, інформативним та масовим типом джерел є земська статистика. Це Журнали щорічних засідань Олександрійського повітового зібрання, щорічні Звіти Олександрійської повітової земської управи про стан

¹ Див.: Голод 1946 – 1947 рр.: Документи і матеріали / Гол. ред. Веселова О.М. – Київ – Нью-Йорк:, 1996.; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К., 1965.; Комітети незаможних селян України (1920 – 1933). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.Т. Ісип та ін. – К., 1968.; Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919 – 1920). Збірник документів і матеріалів / Упор. Барабой А.З. та ін. – К., 1957.; Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / Упор. П.П. Бистренко та ін. – К., 1962.; Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.1. 1918 – 1922 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М., 2000.; Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.2. 1923 – 1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М., 2000.; Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941. Збірник документів і матеріалів / Упор. Є.І. Горбунова та ін. – К., 1974.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М., 2000.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1933.: Документы и материалы: В 5-ти томах. – Т. 3. Конец 1930 – 1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виош. – М., 2001. та ін.

² Йдеться про період в історії Російської імперії, пов'язаний із діяльністю повітових та губернських земських установ (1864 – 1917 рр.).

земського господарства, газета “*Известия Александрійського уездного земства*” (виходила з 1909 року), журнал “*Сборник Херсонського земства*” (виходив у 1868 – 1917 рр.), “*Памятные книжки Херсонської губернії*” на конкретний рік, а також тематичні щорічні збірники “*Земская медицина и заболеваемость населения Александрійського уезда Херсонської губернії*” та звіти про стан земської освіти. Матеріали земської статистики являють собою унікальне і безцінне джерело місцевої історії, яке ще потребує ґрунтовного вивчення. Зумовлене це тим, що земські видання містять конкретну інформацію по окремим населеним пунктам на фоні загальної ситуації в повіті чи губернії. Ці данні особливо важливі при вивченні передусім соціальної та соціально-економічної складових життя українського села в пореформений період. Особливо цінними є звіти про стан земських шкіл, кількісний склад учнів, програми викладання у земських школах, а також звіти земського медичного відомства. Останні містять помісячну та порічну інформацію про рівень та характер захворюваності населення, епідеміологічну ситуацію та дані про народжуваність та смертність у селах повіту.

До цієї ж групи джерел, котрі дають змогу простежити еволюцію соціально-економічного розвитку Вершино-Кам’янки у 1880 – 1910-х роках, належать результати подвірних переписів Олександрійського повіту в 1886 і 1916 роках¹.

Історія церковного приходу села Вершино-Кам’янки, а також діяльність церковно-приходських шкіл, неможливо відобразити без звернення до видань Херсонської єпархії. Передусім йдеться про періодичне видання “*Херсонские епархіальныя ведомости*”, а також “*Прибавления*” до них. У них, зокрема, містилися щорічні звіти про роботу церковно-приходських шкіл Херсонської єпархії, інші матеріали місцевого краєзнавчого характеру.

Не можна обійти увагою різноманітні мартирологи, масово укладені у 2000-х роках на основі розсекречених архівів спецслужб СРСР, з котрих дізнаємося прізвища й коротку інформацію про репресованих², жертв Голодомору 1932 – 1933 років³, загиблих на фронтах Другої світової війни⁴ та жертв окупації⁵. Слід мати на увазі, що інформація, яка міститься в них, є

¹ Результати подворной переписи Александрійського уезда 1886 г.: Приложение к III тому “Материалов для оценки земель Херсонской губернии”. – Александрия, 1888.; Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года по Александрійському уезду / Составлены Статистическим отделением Херсонской губернской земской управы. – Александрия, 1919.

² Реабілітовані історією. – Кіровоградська область. – Книга третя. – Кіровоград, 2005.

³ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Кіровоградська область. – Український інститут національної пам’яті. Кіровоградська обласна державна адміністрація. Кіровоградська обласна рада. – Кіровоград, 2008.

⁴ Книга пам’яті України. – Кіровоградська область. – Книга 4. – Кіровоград, 1995.; Книга пам’яті України. – Кіровоградська область. – Книга 7. – Кіровоград, 2000.

⁵ Книга скорботи України. – Кіровоградська область – Т.1. – Кіровоград, 2003.; Книга скорботи України. – Кіровоградська область – Т.2. – Кіровоград, 2004.

неповною і потребує перевірки й уточнення. Проте, не зважаючи на це, цінність цих видань є незаперечною і безсумнівною.

Окрему групу джерел становлять пам'ятки напівлітературного жанру, до яких можуть бути віднесені подорожні записки, мемуари, документи описового характеру. Вони почасти носять суб'єктивний характер, проте доповнюють і збагачують інформацію, здобуту із джерел інших груп. У джерелознавчому огляді ми лише торкнемося тих творів, які безпосередньо стосуються села Вершино-Кам'янки, оскільки нами використовувалися й праці, які торкалися усього регіону й відображають становище на той час у селі лише принагідно.

Передусім на увагу дослідника історії усієї Центральної України другої половини XVIII століття заслуговує подорожній щоденник природознавця Йоганна Антона Гільденштедта (хоча правильно було б – Гюльденштедта – 1745 – 1781) – балтійського німця на російській службі, виданий А.В. Пивоваром¹. Очолюючи одну з академічних експедицій, діяльністю яких опікувалась сама імператриця Катерина II, Гільденштедт у 1773 – 1774 роках побував на території Новоросійської губернії. Навесні – влітку 1774 року він відвідав Єлисаветградську провінцію, залишивши унікальні за змістом спостереження про поселення, природні та економічні умови цієї найбільш віддаленої на той час на теренах сучасної України території Російської держави. У щоденнику дослідника, окрім відомостей про населені пункти, зустрічаються також дані про час їх заснування, основні види занять жителів, привернуто увагу до природних багатств краю та напрямів їх раціонального використання. 12 – 13 червня Й. Гільденштедт перебував у Вершино-Кам'янці, залишивши найбільш ранній опис цього села.

Згадується Вершино-Кам'янка, передусім у контексті антибільшовицького повстання під проводом отамана Григор'єва, у спогадах радянського воєначальника періоду революції і громадянської війни В. Антонова-Овсієнка². Проте найбільше число згадок села Вершино-Кам'янка міститься у мемуарах радянських воєначальників, котрі воювали у частинах, які звільняли село та Новгородківський район від німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Серед них окремо стоять спогади начальника штабу 22-го гвардійського повітрянодесантного полку 8-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії Миколи Никифоровича Бєлих (1905 – 1977), уродженця с. Ліски Тимського повіту Курської губернії³.

Для дослідження особливостей розвитку села у роки Великої вітчизняної війни особливу цінність становлять спогади Володимира

¹ Гільденштедт Й. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упорядник А.В. Пивовар. – К., 2005.

² Антонов-Овсієнко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М. – Л., 1934.

³ Бєлих Н.Н. Перекресток дорог. – Книга 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lit.lib.ru/b/belyh_e_n/text_0080.shtml

Кузьмовича Антоненка, уродженця Вершино-Кам'янки, нині мешканця Долинської, члена Національної Спілки журналістів України. Серія публікацій, надрукованих у газеті “Провінція”¹, містить унікальні свідчення про життя села у ті роки.

Окрему групу джерел становлять картографічні матеріали. Передусім, це докладна Карта Єлисаветградської провінції Новоросійської губернії, укладена у 1774 році, з легенди до якої ми отримуємо цінну інформацію про землеволодіння на селі, визнаємо імена землевласників XVIII століття. Надзвичайно інформативною також є “Карта Александрійського уезда с обозначением границь волостей, с показанием земских почтовых пунктов, расстоянием между селениями, а также с указанием сельских школ и дорог”, укладена на початку минулого століття П.З. Рябковим.

Інформаційну наповненість несуть також джерела ілюстративного характеру, а також експозиції музеїв: Музею Великої Вітчизняної війни вершинокам'янської ЗОШ I – III ступеню Новгородківського району Кіровоградської області, Олександрійського краєзнавчого музею імені А.Ф. Худякової і Новгородківського музею історії району.

Переліченими у цьому огляді джерелами з історії села Вершино-Кам'янки не обмежується джерельна база нашого дослідження. Практично кожен з його розділів базується на різноманітних джерелах. Вони уможливають не лише реконструкцію конкретних аспектів розвитку села в той чи інший період часу, а й визначення загальноісторичних тенденцій розвитку регіону (повіту, губернії, району, області), на тлі якого ми й спробували дослідити історію Вершино-Кам'янки.

Історіографічна база дослідження

Історіографія власне історії села Вершино-Кам'янки обмежується двома нарисами, різними за обсягами, характером викладу матеріалу та “науковістю”, проте які мають спільну історію. Енциклопедичне видання “Історія міст і сіл України. – Кіровоградська область” містить короткий нарис про село, хоча, власне історії села там майже немає. Після апеляції до виникнення села одразу йдеться про встановлення радянської влади, а далі – про успіхи соціалістичного будівництва станом на кінець 1960-х рр.²

У 2004 році побачив світ історичний нарис історії Вершино-Кам'янки, укладений А. Польовим та І. Смаглюком³. В основу його лягли матеріали з уже згаданого фонду редколегії “Історія міст і сіл”, які писав саме вчитель історії

¹ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – лютий – березень.

² Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область... – С. 447.

³ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Історія села Вершино-Кам'янки, Кіровоградська область, Новгородківський район. – Кіровоград, 2004.

вершинокам'янської школи А. Польовий. Вони лише доповнені інформацією про наступні десятиріччя. Безперечно, що сам факт виходу цієї брошури є вагомою подією в історії села і, напевне, району. Проте роботу можна кваліфікувати як “аматорську”, вона не є науковим дослідженням. Скажімо, на більше ніж сто п'ятдесят років в історії села (від заснування до встановлення радянської влади) у ній відведено 2 сторінки. Джерельна база роботи бідна, подані факти часто залишаються бездоказовими, часто втрачається хронологія та логіка викладу матеріалу. Проте, нам би не хотілося тут надмірно критикувати цю працю, писану не фахівцями і науковцями, а подвижниками і патріотами Вершино-Кам'янки. До того ж ми активно цитуємо цю працю, оскільки чимало фактів з історії ХХ століття, базовані на власних враженнях І. Смаглюка, свідченнях старожилів, колгоспній документації є надзвичайними цінними. Щоправда, використовувалися вони нами скоріше як джерельна, аніж історіографічна, база дослідження. Окрім цієї роботи, І. Смаглюк опублікував на сторінках районної газети декілька статей, присвячених передусім вершинокам'яням – ветеранам війни, якими ми також послуговувалися¹.

У ході роботи над цією монографією окремі сторінки історії села Вершино-Кам'янка у контексті історії центральноукраїнського регіону були опубліковані нами у вигляді статей та виступів на наукових конференціях².

Досліджуючи той чи інший період історії Вершино-Кам'янки, ми змушені були звертатися до тематичних досліджень з тієї чи іншої проблеми чи певного періоду. У цьому огляді ми, знову ж таки, торкнемося лише тих робіт, які безпосередньо містять інформацію про село.

Значне число наукових робіт у дореволюційній, радянській та українській історіографії присвячені заселенню та господарському освоєнню центральноукраїнських степів у II половині XVIII – на початку XIX століття. Передусім назвемо праці племінника С.М. Грушевського С. Шамрая³ і класика української історіографії Н. Полонської-Василенко⁴. У них міститься

¹ Смаглюк І. В боях під Новгородкою // Новгородківські вісті. – 1993. – 28 вересня.; Його ж. Найвідважніший // Новгородківські вісті. – 1994. – 12 березня.; Його ж. Орден Слави // Новгородківські вісті. – 1993. – 2 листопада.

² Ковальков О.Л. Єлисаветградський пікінерський полк // Наукові записки. – Випуск 16. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012.; Його ж. Колонізація території Центральної України в середині XVIII століття й утворення Новослобідського козачого полку // Наукові записки. – Випуск 13. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010.; Його ж. Татарський набіг 1769 р. на Єлисаветградську провінцію Новоросійської губернії // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної конференції (27 – 28 квітня 2012 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012.; Його ж. Тенденції демографічного розвитку пореформеного села (на прикладі с. Вершино-Кам'янка Олександрійського повіту Херсонської губернії) // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4.; Його ж. Участь Олександрійського земства в становленні та розвитку початкової освіти в II половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі с. Вершино-Кам'янка) // Наукові записки. – Випуск 15. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012.

³ Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т. 24. – К., 1929.

⁴ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. – Ч.1 – 2.– Мюнхен, 1960.

інформація про перших поселенців, чисельність населення Вершино-Кам'янки у добу Новослобідського козачого та Єлисаветградського пікінерського полків. На увагу також заслуговують праці радянських дослідників, які лежать у цій площині, передусім дослідження В.М. Кабузана¹. У ньому вперше було проаналізовано дані ревізій другої половини XVIII століття, на основі чого досліджено чисельний, соціальний та етнічний склад населення регіону. Знаходимо тут й інформацію по Вершино-Кам'янці. Уривчасті свідчення, подекуди одноманітного характеру, знаходимо у працях радянського історика В. Шишмарьова², українських вчених С. Дідика³ і В. Пірка⁴.

Вивчення історії Центральної України XIX століття просто немислиме без звернення до унікальної праці Василя Миколайовича Никифорова, олександрійського протоієрея, видатного краєзнавця. Його *“Очерки Александрійского уезда Херсонской губернии”*, котрі публікувалися у *“Прибавлениях”* до *“Херсонских епархиальных ведомостей”* упродовж 1876 – 1878 років, базовані на документах, котрі не дійшли до нашого часу. Географічний опис волостей повіту, процеси заселення краю, унікальні статистичні викладки, особливості управління й господарства округів у добу військових поселень – далеко не повний перелік чеснот цієї дійсно фундаментальної праці.

Під час дослідження військовопоселенського періоду історії Вершино-Кам'янки, з-посеред інших використаних нами, можна виокремити праці В. Цубенко⁵. Ці дослідження, базовані на різноманітних статистичних описах та атласах, містять інформацію у тому числі про Вершино-Кам'янку та навколишні села.

При реконструкції пореформеного періоду в історію села ми зверталися також до робіт, базованих на матеріалах уже згадуваної земської статистики. Передусім це праці В. Борисова⁶, котрі за своїм жанром можуть бути розміщені на стикові між власне джерелами та дослідницькою літературою. Вони безцінні під час реконструкції історії та діяльності земських шкіл у Вершино-Кам'янці.

¹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – I половине XIX века (1719 – 1858). – М., 1976.

² Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге Украины. – Л., 1975.

³ Дідик С. Дві моделі колонізації Півдня України (з історії Нової Сербії і Новослобідського козацького полку, 1751 – 1764 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – Вип. XX.; Його ж.. Новослобідський козацький полк – суб'єкт колонізації Степової України (1753 – 1764) // Козацька спадщина : Альманах Інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ : Пороги, 2008. – Вип. 4.

⁴ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2004.

⁵ Цубенко В.Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське військове поселення кавалерії. 1817 – 1857 рр. – Одеса, 2006.; Її ж. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування. – Одеса, 2008.

⁶ Борисов Н.И. Волшебный фонарь в народной школе (По данным Александрійского уездного земства за 1889 – 1895 гг.). – Херсон, 1896.; Його ж. Продолжительность курса в одноклассных земских школах Херсонской губернии (по результатам выпускных испытаний в 1896 году). – Херсон, 1897.

Якщо говорити про радянську добу, то власне до історіографії історії Вершино-Кам'янки можна віднести декілька досліджень з історії визволення України від німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни¹. Увага до села була визначена передусім тим, що під час підготовки та здійснення Кіровоградської наступальної операції саме на території Вершино-Кам'янки розташовувався штаб 7-ї гвардійської армії і звідси здійснювали наступ на Кіровоград її частини. Це, до речі, знайшло відображення і на відомій карті Кіровоградської наступальної операції радянських військ.

Окрім цього нарис, фактично кожен етап в історії села ми супроводжуємо історіографічним оглядом із тієї чи іншої проблеми. Тому історіографічна база дослідження є куди ширшою і представницькою за перелічені вище роботи.

Таким чином, можна констатувати достатність джерельно-історіографічної бази дослідження історії села Вершино-Кам'янка Новгородківського району Кіровоградської області.

¹ Грылев А.Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М., 1974.

РОЗДІЛ 1. ПРИРОДА, ГЕОГРАФІЯ ТА ДАВНЯ ІСТОРІЯ ТЕРИТОРІЇ НОВГОРОДКІВСЬКОГО РАЙОНУ

Територія теперішньої Кіровоградської області лежить на межі двох природнокліматичних зон – лісостепу та степу. Землі, на яких нині розмістився Новгородківський район, займають її степову зону. Район знаходиться у східній частині Кіровоградської області і межує на півночі зі Знам'янським та Олександрійським, на сході – з Петрівським, на півдні – з Долинським, а на заході – з Компаніївським та Кіровоградським районами Кіровоградської області.

Територія Новгородківського району розташована у межах Українського кристалічного щита, вкритого зверху неогеновими й палеогеновими відкладами¹. Сам же Український щит є підвищеною південно-західною частиною Східноєвропейської платформи. Він простягається від річки Горинь на заході до Азовського моря. Довжина його становить понад 1 тис. км., ширина – 50 – 25 км., потужність – понад 50 км. Український кристалічний щит є однією з тих частин земної кори, яка сформувалася в часи, коли Земля лише набувала сталого вигляду та властивостей. Гірські породи, що складають кристалічний фундамент Українського щита (архейські породи: гнейси, амфіболіти, магматити, метабазити, кристалічні сланці, а також докембрійські формації), утворилися 2 – 3,4 млрд. років тому (епоха архей – протерозой), переважно під впливом розжареної речовини магми, яка, рухаючись, застигала в товщах земної кори, змінюючи склад і властивості суміжних порід².

Географічно територія району лежить у межах Придніпровської височини, яка займає межиріччя Дніпра і Південного Бугу в межах Житомирської, Київської, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської та правобережної частини Дніпропетровської областей. Рельєф новгородківських степів являє собою підвищену хвилясту рівнину, найвища точка якої – 204 м. над рівнем моря – знаходиться на північний схід від села Митрофанівки³. Територія району сильно унизана річковими долинами, чисельними балками та ярами. На цій території протікають чимало річок, переважно басейну річки Південний Буг. Найбільш значними серед них є Інгул, Кам'янка, а також Верблюжка зі своєю притокою Сухою. Нас, безперечно, більше цікавить річка Кам'янка, оскільки саме на її берегах розташований предмет нашого дослідження.

¹ Кузик Б., Білошапка В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України. – Т. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 6.

² Домаранський А. Природні умови. Ресурси. Екопроблеми // Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність / За загальною редакцією О.В. Чуднова. – Кіровоград, 2008. – С. 33 – 34.

³ Кузик Б., Білошапка В. Вказ. праця. – С. 6.

Річка Кам'янка¹ бере свій початок у селі Митрофанівка Новгородківського району, тече спочатку на південь, далі на південний захід, у пригірловій зоні – знову на південь. Впадає в Інгул у районі села Інгуло-Кам'янка Новгородківського району. Довжина річки становить 43 км., площа басейну – 621 км². Заплава річки подекуди сягає ширини 300 – 500 м. Річище звивисте, завширшки бл. 5 м. Похил річки становить 1,7 м/км. Нині на річці споруджено декілька ставків, у тому числі й у Вершино-Кам'янці. Найбільше водосховище створене на північний схід від Новгородки².

Природнокліматичні умови регіону упродовж століть визначалися передусім степовим ландшафтом. За словами олександрійського священника XIX ст. Василя Никифорова, *“южная, или степная полоса (тогочасного Олександрійського повіту – О.К.) представляет собой почти ровную степь, перерезанную во многих местах балками и оврагами, безлесную, усеянную могилами и курганами”*³. Це у другій половині XX століття штучно насаджені лісосмуги урізноманітнили степовий ландшафт. А ще сто років тому територія району являла собою голий неосяжний степ.

Головним багатством краю був і залишається чорнозем, який на території сучасної Кіровоградщини вчений XIX століття Д. Багалій називав *“тучным”*, із потужністю родючого шару від 4 вершків⁴ до 1,5 аршини⁵ ⁶. За словами сучасних вчених, для південно-східних районів Кіровоградської області, до яких відноситься Новгородківський район, характерним є переважання звичайних чорноземів, середньо- та малогумусних. Як відомо, кіровоградські чорноземи вважаються чи не найкращими та найбільш родючими у світі. Річ у тім, що чорноземи утворюються саме під степовою рослинністю на багатій на вапно породі – лесі. Щороку перегниваючи, рештки степової рослинності перетворюються на перегній (власне, це і є гумус), котрий сприяє родючості ґрунту. В українців здавна склалося шанобливе ставлення до землі, яку називали *“матінкою”*. Не даремно російський ґрунтознавець В.В.Докучаєв писав, що чорнозем дорожчий за золото, дорожчий за вугілля.

Рослинний світ степової України був багатий та різноманітний. У степових травах легко міг сховатися вершник на коні. Ще у XIX ст. стеги ці

¹ У джерелах XVIII – XIX ст. ця річка фігурує як *“Мала Кам'янка”*, *“Ингульська Кам'янка”* на противагу іншим однойменним річкам. Так, в Україні налічується 16 річок з такою назвою, найбільш відома з яких т.з. *“Дніпровська”* Кам'янка, яка протікає в межах сучасної Дніпропетровської області (притока Дніпра).

² Географічна енциклопедія України: В. 3-х томах / Редколегія: О.М. Маринич (відпов. ред.) та ін. – Т. 2. – К., 1990.

³ Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губ. // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1876. – № 22. – С.409.

⁴ Вершок – давня міра довжини, 1/16 аршина, 44,45 мм.

⁵ Аршин – давня міра довжини, використовувалася до введення метричної системи, дорівнює 71,12 см.

⁶ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – №4. – С. 41.

вражали багатством рослинного і тваринного світу. Так, природознавець середини ХІХ століття писав, що на території Олександрійського повіту зафіксовано 1 146 видів рослин¹. У той же період Афанасій Коваленков писав з цього приводу: *“Степная флора уезда (Олександрійського – О.К.) состоит из различных корневых растений (plantae perennes), небольших малорослых кустарников, луговичных растений и некоторых других трав (graminaceae). Вся эта растительность отличается сухостью и малорослостью своею – следствие, кажется, частого, сухого весеннего времени и жарких летних месяцев. В прилесных и приречных местах бывает раскошнее, и самая флора становится разнообразнее своими произведениями. Красильные растения, растения масляные, лекарственные, хотя и не разводятся пособием человека, но существуют во всем Александрійском уезде, в многочисленности. Так, в уезде растут: тысячелистник, зверобой, дикий лук, дикая ромашка, буквица, разного рода трилистник, пырей, собачья петрушка, двузубец, воловий язык, хрен, дереза, земляника, scambe lataria, чернокорень, datura stramonium, наседник, горчанка, журавлинник, блекота белена, ipula ensifolia, воробейник, ледвенец, люцерна, ясенник, головолом, симиян, ковыль, полевая горчица, поручейник, солянка, петушик, почечуйная трава, душица, дикий шалфей и некоторые другие растения.*

Отличительным признаком плодородных мест служит у нас ковыль. У нас думают, где только растет ковыль, там должен уродиться хлеб. На все красильные, масляные и лекарственные растения наши никто не обращает внимания; растения эти рождаются и пропадают сами по себе; редко потребляются аптеками или простыми сельскими бабками на лекарства. В одни только неурожайные на сено годы все вообще полевые растения и травы скашиваются частью для прокормления скота, в зимнее время, а частью для зимнего отопления домов”².

Таким же багатим був і тваринний світ. Уже згадуваний Д. Багалій серед представників місцевої фауни перераховував байбаків, сугаків, оленів, ланей, сайгаків, диких кабанів, диких коней багато видів птахів³. Той же А. Коваленков так змальовує тваринний світ степів Олександрійського повіту: *“Диких птиц достаточно. Вообще в уезде водятся: малые орлы, коршуны, ястребы, ласточки, вороны, сороки, сычи, совы, дятлы, небольшие тетерева, полевые и боровые рябчики, лебеди, журавли, дикие гуси, соловьи, козарки, дикие*

¹ Зеленецкий К. Записки на пути по Херсонской губернии // Вестник Императорского Русского географического общества. – 1857. – № 6. – С. 203.

² Коваленков А. Новороссийский календарь на 1858 год. – Одесса, 1857. – С. 9.

³ Багалей Д.И. Вказ праця. – С. 41.

утки, кулики, чайки, глухари, серые и черные дрозды, сойки, полевые и лесные жаворонки, зяблицы, чижи, иволги, чечеты, щеглы, ремезы, малиновки, перепелы, кукушки, снегири, скворцы и трясогузка. Одни из этих птиц зимуют в уезде, а другие, в конце сентября, улетают в южные страны, и весной обратно прилетают к нам. Лишь только начал таять снег, в марте месяце, и весеннее солнце начинает показываться на горизонте, как уже вернутся вереницами первые предвесники переселения пернатых теплых стран – журавли и ранние водные птицы: дикие гуси, нырки, утки, а вместе с ними прилетают в конце апреля, жаворонки, скворцы, ласточки, грачи (*corvus frugilegus*). Птицы эти вместе с весной постоянно подвигаются на север. Медленнее других птиц подается на север грач, самая полезная птица в наших местах, как истребляющая, в летнее время, в степях и полях различных вредных насекомых: саранчу, кобылку (*cicada*) и др. В начале мая прилетают: цапли, разных видов кулики, чайки, мартышки, камышовики (*saxicola*), трясогузки и аисты. Вообще прилет птиц бывает у нас не в одно время: чем раньше весна, тем ранее прилетают к нам птицы, и наоборот.

Из насекомых, чаще прочих, встретите в нашем уезде: разного рода жуков, частью из породы *melotontha* и *hoplia*, а частью - *lethrus cephalotes*, гусеницу *rariio pandora*, мух *siringa*, *linicera* и *sambucus*, разного рода козявок и др. Змей и ящериц водится достаточно, но их преимущественно можно встретить весной; ящерицы питаются насекомыми, жуками *cethonia hitra*, *atelabus* и гусеницею: *cossus ligniperda* и др. Саранча появляется у нас периодически и довольно редко; мух, комаров и муравьев достаточно”¹.

У степах цієї частини Олександрійського повіту ще у ХІХ столітті у великій кількості водилися великі перелітні водоплавні птахи – традиційний об’єкт полювання. Це пояснюється тим, що природні умови для них були тут максимально сприятливими: чисельні дрібні річки басейнів Інгулу та Інгульця (Кам’янка, Бешка, Верблюжка, Аджамка тощо) з широкими заплавами та багатою кормовою базою були важливими перевалочними пунктами на шляху міграцій водоплавної птиці – качок, гусей тощо².

Природні умови регіону були сприятливими для розведення худоби, адже широкі луки річок забезпечували прекрасну кормову базу для скотарства. Селяни заготовляли у великій масі сіно; луки використовувалися під вигони і пасовиська.

¹ Коваленков А. Вказ. праця. – С. 10.

² Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 203.

Тривалий антропогенний вплив на природу докорінним чином змінив ландшафт і природу території Новгородківського району, як утім і Кіровоградської області й усієї України. Тваринний світ суттєво збіднів, споконвічна флора змінилася “культурною”. Як наслідок, на початку ХХІ століття природна рослинність степу (різнотравна, ксерофільна й петрофільна з байрачними лісами і чагарниками) збереглася лише у долинах річок, у балках тощо¹. До того ж слід відмітити, що частка корінної рослинності на території Кіровоградської області нині ледь сягає 2,5%². Тому сучасній людині важко уявити, як виглядали новгородківські степи декілька століть тому.

Підсумувати цей огляд можна словами того ж Д. Багалія, який писав, що *“новороссийские степи изобиловали в прежнее времена разнообразными природными богатствами мира животного и растительного, кроме того неисчерпаемыми залежами минералов”*³.

Дійсно, надра Новгородківського району багаті на різноманітні корисні копалини, хоча їх не так багато, як в інших районах області. У долинах річок та глибинних балках на поверхню виходять кристалічні породи (декілька таких виходів є і на території Вершино-Кам’янки). На території району з мінерально-сировинних ресурсів представлені передусім граніти, суглинки, піски та буре вугілля.

Ці природні багатства здавна використовувалися людиною у господарських цілях. Традиційно як будівельне каміння в регіоні використовувалися докембрійські кристалічні породи графітів та гнейси, виходи яких на поверхню, як уже йшлося, спостерігаються в долинах річок та глибоких ярах. Окрім того, на території району (у тому числі й у Вершино-Кам’янці) поширені покривні лісовидні суглинки та червоно-бурі глини, які були й є цінною сировиною для виробництва цегли-сирцю, цегли та черепиці⁴.

Але нічого не могло компенсувати відсутність життєво необхідного ресурсу – деревини. Цей дефіцит буде серйозною проблемою для розвитку регіону упродовж тривалого часу. За відсутністю лісу головним будівельним матеріалом на тривалий час стали глина, солома й очерет (каміння було надто дороге для основної маси населення). В якості ж палива жителі мусили використовувати бур’яни, стебла соняшнику та коров’як. Наш дід розповідав, що ще перед Другою світовою війною топили в хаті соняшничинням. З вечора черинь печі була теплою, але на ранок вода у відрах у хаті вкривалася крижаною коркою. Стосовно коров’яку, то Р. Цебриков, перекладач у похідній канцелярії князя Г. Потьомкіна, який у 1788 р. мандрував територією навколо

¹ Кузик Б., Білошопка В. Вказ. праця. – С. 6.

² Домаранський А. Вказ. праця. – С. 44.

³ Багалей Д.И. Вказ. праця. – С. 41.

⁴ Географічна енциклопедія України... – Т. 2.

Єлисаветграда, писав у своєму щоденнику: *“Народ здешних селений заменяет недостаток (лісу – О.К.) высушенным и в четвероугольниці вырезанным коровьим калом, который всякому варенью уделяет посредством дыма, дурной и противный запах”*¹. За словами старожилів, у такий спосіб опалювали свої оселі жителі Вершино-Кам’янки ще й у середині ХХ століття.

Важливим критерієм якості умов життя населення є достатня кількість придатної для споживання питної води. Географи у цілому констатують, що лісостепова і степова зони нинішньої Кіровоградщини входять до регіону з достатнім рівнем забезпечення природними водами². Проте і тут немає повної однозначності. Про це свідчить і нинішня ситуація з криницями у Вершино-Кам’янці. У багатьох частинах села добратися до ґрунтових вод можливо лише за допомогою сучасних бурових установок із алмазними бурами. Глибина багатьох криниць у селі перевищує 20 м. Якість же води у копанках-*“верховрдках”* (таких по берегах Кам’янки було безліч ще декілька десятиліть тому) сумнівна: вона у більшості випадків непридатна для приготування їжі й для пиття. У тутешній воді багато солей, яка залишає сильний накіп на посуді. Недаремно військові статисти у середині ХІХ століття звертали увагу на якість води у вершинокам’янських криницях, наголошуючи, що через цю обставину селити у селі більше одного ескадрону кірасирів не бажано³.

Побутує думка, що центральноукраїнські степи з найбільш родючими чорноземами у світі є оптимальною територією для розвитку землеробства. Проте таке уявлення є доволі хибним. Сприятливі на перший погляд природні умови степової зони не мають вводити в оману. Окрім переваг степової зони на увагу заслуговують і суттєві її недоліки. Відкритість зимовим північним вітрам та літнім суховіям, які часто трансформувалися у смерчі, пізні весняні заморозки, які знищували посіви й насадження – далеко не повний перелік проблем, з якими чи не щороку зіштовхувалися місцеві селяни. Усе це зумовило той факт, що дослідники ще у середині ХІХ століття уже цілком обжитий північ Херсонської губернії називали *“зоною ризикуваного землеробства”*. А. Скальковський наводить статистичні дані, що за період з *“...1809 по 1840 гг. в Новороссии зафиксировано лишь 9 хороших урожаев, остальные годы были или весьма посредственными, или даже губельными”*⁴. До *“хороших”* вчений відносить врожаї сам-5 – сам-6⁵. Постійним бичем степів

¹ Вокруг Очакова. 1788 г. Дневник очевидца. Сообщил академик А.Ф. Бычков // Русская старина. – 1895. – Сентябрь. – Т. 84. – С. 155.

² Домаранський А. Вказ. праця. – С. 44.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 1. – Херсонская губерния. – СПб., 1849. – Дополнения. – С. 58 – 59.

⁴ Скальковский А.О. Опыт статистического описания Новороссийского края – Ч.2. – Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса, 1853. – С. 59.

⁵ Там само. – С. 91.

також була сарана, котра буквально знищувала на своєму шляху усе, передусім посіви. Даних за попередні століття у нас немає, але і в значно “цивілізованішому” ХІХ столітті степи Олександрійського повіту відчули на собі усі принади нападів сарани у 1823, 1841 і 1842 роках¹. Тож можна з упевненістю говорити, що умови життя в степах Центральної України упродовж середньовіччя та нового часу легкими назвати не можна.

Звертаючись до давньої історії регіону зауважимо, що в археологічному відношенні Новгородківський район належить до найменш досліджених районів області. А тому відтворити цілісну картину давнього минулого цих земель поки що практично неможливо. Ми змушені лише пунктиром простежити основні етапи ранньої історії регіону від кам'яного віку до документально зафіксованих фактів заселення та господарського освоєння території Новгородківського району.

Територія нинішньої Кіровоградщини здавна приваблювала поселенців. На думку археологів, заселення території області розпочалося ще в добу палеоліту. Про це свідчать більше 10 досліджених пам'яток того часу, які доводять факт проживання людини на території області 20 – 15 тис. років тому. У добу неоліту (VII – III тисячоліття до н.е.), коли від збиральництва й мисливства людина починала перехід до землеробства й скотарства, територію теперішньої Кіровоградщини заселяли дві групи племен. У її північно-східній частині в V – IV тисячоліттях до н.е. проживали мисливці та рибалки, які переходили до скотарства. Південно-західну частину області уже в VI – V тисячолітті до н.е. освоїли найдавніші в Європі землероби. На території нинішніх Гайворонського, Ульяновського, Новоархангельського районів виявлено пам'ятки трипільської культури². Як видно, територія Новгородківського району лежить немов би на межі між цими двома культурними районами.

Північна та східна частини території області в добу бронзи (III – початок I тисячоліття до н.е.) входили до ареалу формування протослов'янських племен. У VII столітті до н.е. у причорноморські степи зі сходу прийшли кочові племена скіфів, котрі принесли з собою самобутню культуру. В цей час територія нинішньої Кіровоградщини була в основному заселена землеробськими племенами, відомими у давньогрецького історика Геродота під назвою “*скіфів-орачів*”³. Слідами перебування скіфів на центральноукраїнських теренах є безліч високих земляних могил – курганів, якими всіяні степи Кіровоградщини. Саме з розкопок одного з них бере свій початок наука

¹ Зеленецький К. Вказ. праця. – С. 204.

² Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область / Гол. ред. П.Т. Тронько. – К., 1972. – С. 10 – 11.

³ Там само. – С. 11.

археологія в Україні та усій Російській імперії. Ще в 1763 році біля с. Кучерівка Знам'янського району розкопано т.з. “Мельгуновський” ранньоскіфський курган¹ VII – початку VI століття до н.е. У похованні було знайдено меч із золотим окуттям, золоту діадему, 17 масивних золотих прикрас тощо. Декілька скіфських курганів було розкопано пізніше на території Новомиргородського, Онуфріївського, Світловодського районів².

Багато таких курганів розкидані й у степах Новгородківського району, у тому числі й у районі Вершино-Кам'янки. Деякі з них вражають своїми розмірами, як, наприклад, т.з. “Гостра Могила” на північ від села, біля “молодого садка”. У виданні початку минулого століття знаходимо цікавий епізод, котрий засвідчує, що деякі вершинокам'янці усвідомлювали історичну цінність цих могил. Читаємо, що “в с. Вершино-Каменке один крестьянин раскапывал курган, надеясь найти в нем клад; там он и был задавлен обвалившейся землей”³.

Декілька курганів було розкопано неподалік від Вершино-Кам'янки упродовж XX століття. Так, восени 1964 року біля с. Медерове Кіровоградського району (трохи більше 10 км. на північ від Вершино-Кам'янки) науковцями Інституту археології УРСР⁴ було досліджено скіфський курган діаметром 40 м і висотою насипу 3,5 – 4 м. Під час розкопок тут було знайдено, окрім поховання скіфського воїна, дві частини антропоморфної статуї скіфського воїна (т.з. “скіфська баба”), кістки коня, вівці, залізний ніж, залізні панцирні пластинки, залізні скоби, залізні вудила з псаліями⁵, різне ікло вепра, залізний наконечник списа й амфора в уламках⁶. Два скіфські кургани були досліджені під час спорудження Новгородківського водосховища у районі сучасної Воронцівки (5 км від Вершино-Кам'янки). А це означає, що землі нинішньої Вершино-Кам'янки у скіфську добу були територією, котра входила до ареалу розселення скіфів-орачів.

У III – II столітті до н.е. скіфи були витіснені з українських степів сарматами. Поховання цієї доби досліджено на території Світловодського, Компаніївського та інших районів⁷. Це дозволяє стверджувати, що землі Новгородківського району також були територією їхнього проживання.

¹ Названий за іменем Олексія Петровича Мельгунова (1722 – 1788) – тодішнього губернатора Новоросійської губернії, ініціатора розкопок кургану. Усі дорогоцінні речі, видобуті з кургану, були відправлені до Ермітажу в Санкт-Петербурзі.

² Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область... – С. 11.

³ Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. – Херсон, 1902. – С. 8.

⁴ Керував розкопками знаний український радянський археолог А.І. Тереножкін. Участь у дослідженні пам'ятки взяла і видатний кіровоградський археолог, доцент кафедри історії України КДПУ імені О. Пушкіна (пізніше – КДПУ імені Володимира Винниченка) Нінель Михайлівна Бокій (1937 – 2008).

⁵ Псалії – давні деталі вудил – пара вертикальних стрижнів, що прикріплювалися перпендикулярно до кінців вудил.

⁶ Бокій Н.М. Скифский курган у села Медерова // Советская археология. – 1974. – №4. – С. 264.

⁷ Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область... – С. 12.

У I половині I тисячоліття уже нашої ери лісостепові райони нинішньої Кіровоградщини були територією проживання ранньослов'янських племен. В області відомо понад 50 ранньослов'янських пам'яток черняхівської культури¹, проте територія Новгородківського району лежала на південь від їх поселень. Не входили землі району й до територій області, контрольованих утвореною у IX столітті Давньоруською державою. Упродовж усього середньовіччя степові райони області були кочівлями різноманітних спільнот номадів – печенігів, половців, татар. І лише у XVI – XVII століттях вони стали формально контролюватися запорізькими козаками. Проте, схоже, до I третини XVIII століття землі Новгородківського району залишалися фактично незаселеними.

Можна з упевненістю говорити, що цілеспрямоване й достатньо масове заселення й освоєння кіровоградських степів розпочалося у 30-х роках XVIII століття. Саме з цього часу маємо чимало документальних підтверджень цьому процесові.

За степовою Україною щодо I половини XVIII століття у російській дореволюційній та радянській історичній літературі впевнено закріпилося словосполучення “*Дике поле*”. Закріпилося настільки міцно, що ще на початку 90-х років XX століття О. Посунько змушена була доводити, що “*Дикого поля*” не було². Очевидно, що таке визначення вживалося передусім з метою обґрунтування тези про цивілізаторську місію російської імперської влади у справі колонізації начебто безлюдних земель Центральної та Південної України.

У світлі серйозних історичних досліджень даний підхід не витримує жодної критики. Систематичне заселення цих територій припадає, скоріше усього, на початок другої третини XVIII століття. Цьому сприяли декілька чинників. Повернення запорозьких козаків (після першого зруйнування Січі у 1709 році) та заснування 1734 року Нової Січі включило значну частину центральноукраїнських степів у орбіту господарських та геополітичних інтересів запорожців. Значна частина території сучасної Кіровоградщини входила до складу Бугогардівської паланки, при чому схоже на те, що саме територією Новгородківського району проходив її кордон. Уже до 50-х років XVIII століття запорожцями було засновано на цих землях як мінімум 5 поселень-зимівників.

Під зимівником розуміють господарство, хутір у запорізьких, чорноморських і в частини донських козаків, де вони перебували, коли не було військових дій (особливо взимку, звідси і назва). На землях Січі зимівники виникли у I половині XVI століття. Спочатку їх використовували для

¹ Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область... – С. 12.

² Посунько О. “Дикого поля” не було: до історії колонізації степового краю в середині XVIII ст. // Степ. – 1996. – №2 – 3.

утримання худоби взимку, проте згодом зимівники перетворилися на великі господарства, де поряд зі скотарством розвивалося землеробство, бджільництво тощо. Зимівники засновували, як правило, 3 – 4 сімейні запорожці. У кожному зимівнику було 2 – 3 хати і різні господарські будівлі. Офіційно козаків, що жили в зимівнику, називали “сиднями” або “гніздюками”. Ці запорожці займали підлегле становище щодо січових козаків. Їх кликали у військовий похід лише у виняткових випадках пострілом з гармати на Січі або через спеціальних гінців. Головним завданням власників зимівників було забезпечення січових козаків продуктами. З часом значне число запорожців перемістилося у зимівники. Лише приблизно десята частина з них постійно залишалася на Січі, інші господарювали, рибалили, полювали по плавнях, луках, лісах, степах у своїх зимівниках. На момент ліквідації Січі на землях Вольностей було понад 730 зимівників. Так, на території нинішньої Кіровоградщини у джерелах фігурують зимівники Верблюжка на однойменній річці, Куцівка на річці Кам’янка (сучасна Новгородка, у 12 км. на південь від Вершино-Кам’янки), Петрівка, Зелена, Жовта. Зимівники відіграли важливу роль у господарському освоєнні краю, оскільки були осередками землеробства, городництва, скотарства¹.

Наступна колонізаційна хвиля йшла із північного заходу. Під час та по завершенні російсько-турецької війни 1736 – 1739 років на ці землі потяглися хвилі переселенців з Польської України. Ще один міграційний потік йшов з Гетьманщини. Північна та північно-східна, а також центральна частина просторів теперішньої Кіровоградської області, у тому числі й територія Новгородківського району, фігурують у джерелах середини XVIII століття як “Задніпрські місця” Гетьманських полків (передусім Миргородського та Полтавського). Ці землі активно освоювалися козаками Гетьманщини ще до повернення запорожців та утворення Нової Січі у 1734 р. Так, знаний український історик Н. Полонська-Василенко наводить свідчення козака Полтавського полку Ковальчука, датовані 1728 роком, про те, що кілька тисяч козаків кочували у степах понад річками Бугом, Інгулом, Великою і Малою Кам’янками (остання – Інгульська Кам’янка, на якій розміщена Вершино-Кам’янка): “многие тысячи людей, только о подлинном оных числе знать не можно”, при чому називає їх вихідцями з Миргородського та Полтавського полків².

По завершенні російсько-турецької війни 1736 – 1739 рр., у 1740 та 1741 роках, була видана низка царських указів, які дозволяли населенню, що поверталася з територій, котрі до цього входили до складу Речі Посполитої (т.з.

¹ Шевченко С.І. Кіровоградщина – козацький край. – Кіровоград, 2001 – С. 13 – 14.

² Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. – Ч. 1. – Мюнхен, 1960. – С. 33.

Польської України), селитися у Задніпрських місцях¹. Схоже, що переселенські потоки на ці родючі землі були доволі жвавими. С. Шамрай констатує, що *“наприкінці 1740-х років місцевість коло горішніх Інгула й Інгульця була вже досить заселена. Основне ядро цих поселенців становили виходні з Миргородського полку, але рівночасно багато осадників ішло і з Правобережжя”*². На думку вченого, серед цього населення переважала українська за етнічною приналежністю людність: *“ми бачимо серед неї чимало виходнів з Правобережжя, колишніх мешканців Туманя, Чигирина, Палієвого Озера, і інших містечок та сіл, що належали Польщі”*, а після указу 1743 року *“поруч з виходнями з Польщі... дозволяється оселяватися в степах і виходням з Гетьманщини, як козакам так і посполитим”*^{3,4}.

Тож видно, що до середини XVIII століття територія нинішнього Новгородківського району була уже заселена й освоєна українським населенням і аж ніяк не була неосвоєним та необжитим *“Диким полем”*.

¹ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 39.

² Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т. 24. – К., 1929. – С. 234.

³ Посполиті (від польськ. – *“загальний”*, *“звичайний”*), вони ж *посполиті селяни, військові піддані, піддані Війська Запорізького низового* – селяни Слобідської і Лівобережної України в другій половині XVII – XVIII століттях та некозацьке населення (селянство) Запоріжжя за часів Нової Січі (1734 – 1775).

⁴ Шамрай С. Вказ. праця. – С. 234.

РОЗДІЛ 2. ПІД ЕГІДОЮ ВІЙСЬКОВОГО ВІДОМСТВА (СЕРЕДИНА XVIII – SEREDINA XIX STOLITTA)

2.1. ZASNUVANNIA TA RANNIA ISTORIJA SELA: SOTNIA NOVOSLOBIDSKOGO KOZACHOGO POLKU

Seredina XVIII stolittja oznamenuvalasja strategičnim prağnenням Rosijskoi imperii prosunutisja yakomoga dali na Pivden' ta ovoloditi uzberezzjam Čornogo morja. U danomu konteksti mežiriččja Dnipra ta Pivdenного Бугу набуває не менш стратегічного значення. Відтак, з початку 50-х років XVIII століття у справі колонізації Степової України ініціативу на себе бере уряд Російської імперії.

U цей час російський уряд, щоб покласти край татарським та запорозьким нападам, вирішив створити у центральній Україні міцний бар'єр із військових поселень. U пригоді стали йому серби, мешканці Військового кордону¹ Австрійської імперії, які до цього неодноразово просили дозволу переселитися до Росії, щоб уникнути релігійних утисків з боку австрійського уряду. Так, 11 січня 1752 року сербський полковник Іван Самійлович Хорват отримав жалувану грамоту на утворення зони сербських поселень військового типу на великій площі від річки Кагарлика до річки Тури, і від річки Березівки до Омельника. Під командуванням І. Хорвата тут були сформовані полки: пандурський² та гусарський³. Вся ця територія дістала назву “Нова Сербія”⁴.

Нова Сербія напряму підпорядковувалася Сенатові Російської імперії⁵. Вищою владою над нею був Київський генерал-губернатор. На місці влада поділялася між трьох начальників: російським Головним командиром, сербським генералом Хорватом та комендантом фортеці Св. Єлизавети. Компетенції між ними були розподілені невиразно, що викликало постійні тертя між ними.

Територія Нової Сербії була поділена на роти. Осередком кожної з них був укріплений населений пункт, або шанець⁶. Головним адміністративним центром сербських

¹ Військовий кордон (серб.-хорв. “*Vojna krajina*”) – погранична з Османською імперією область у складі монархії Габсбургів, яка управлялася військовою адміністрацією. Охоплювала частину Хорватії і Південної Угорщини. Підкоряючись безпосередньо австрійському уряду, Військовий кордон поділявся на генералати, полки, роти і громадські округи. Переважну більшість населення району становили серби і хорвати, звані “граничарами”. Вони отримували від казни ділянку землі й несли за це військову службу, виконували різні повинності, платили податки. У 1873 р. Військовий кордон був демілітаризований і отримав цивільне управління; 1881 року скасований.

² Пандури (від назви містечка Пандур, Угорщина) – піше іррегулярне військо, зорганізоване на кшталт турецької піхоти і вперше сформоване в Угорщині.

³ Гусари (від угор. “*Husz*” – “20” і “*ar*” – “вершник”) – вид кавалерії, організованої за правління угорського короля Матвія Корвіна в середині XV ст. задля боротьби з турками-османами. За реформою, від кожних 20 дворян брався один вершник, звідси і назва роду військ.

⁴ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. – Ч. 1. – Мюнхен, 1960. – С. 63.

⁵ Сенат був одним із найвищих державних органів, функції і компетенції якого впродовж років змінювалися. У середині XVIII ст. Сенат був найвищим органом влади Російської імперії з адміністративними, судовими і контрольними компетенціями. Йому були підпорядковані колеґії і органи місцевого управління, репрезентовані губернаторами.

⁶ Шанець (нім. “*укріплення*”, “*окоп*”) – польове земляне укріплення, редут.

полків став Новомиргород, де дислокувалися сам Хорват та полкові адміністративні установи.

Збудована над Інгулом фортеця Св. Єлизавети стала адміністративним центром: у ній перебували головний командир, комендант фортеці та російські адміністративні установи.

Населення Нової Сербії, порівняно з українським населенням, мало привілейоване становище. Для сербів виділялося більше землі, як правило, вона була кращою. Їм давали гроші “*на обзаведеніє*”: Хорват, наприклад, отримав 50 000 рублів на організацію управління Новою Сербією¹.

На допомогу в будівництві населених пунктів та укріплень на територію Нової Сербії у мобілізаційному порядку виряджали козаків із Гетьманщини, а для захисту військових поселень тут розміщувалися російські регулярні військові частини. За весь період існування Нової Сербії полки так і не були остаточно укомплектовані. Так, у 1762 році замість запланованих 11 039 осіб у Новій Сербії було лише 2 847, тобто не більше 25%. До того ж слід додати, що як під кутом зору мілітарним, так і під економічним та моральним ці привілейовані колоністи не стояли на належному рівні. Як військові виявилися вони слабими², значна їх частина була дуже віддалено пов’язана з військовою службою. Крім того серед них було чимало волоцюг, “*батярів*”, навіть “*лісових розбійників*”, як характеризували їх сучасники і навіть одноплемінники³. Усі, без винятку, дослідники Нової Сербії досить скептично оцінювали якість “*колонізаційного матеріалу*”⁴, залученого І. Хорватом.

Тут слід зауважити, що до історії Нової Сербії у нашому дослідженні ми звертаємося принагідно. Нас вона цікавить у двох аспектах: у контексті колонізації краю та під кутом зору відносин між місцевим українським населенням та іноземними поселенцями.

Як уже зазначалося у попередньому розділі, Нова Сербія була заснована на цілком освоєній території, яку впродовж тривалого часу до цього заселяли як запорожці, так і козаки гетьманських полків, передусім Миргородського. Тут були укріплення, стояли військові залоги. Проте, надаючи землю сербським колоністам, Сенат негайно наказав виселити усе “*безуказне*” населення, тобто усіх, хто проживав там без дозволу. Так, упродовж осені 1752 року було видано два відповідних сенатських укази. Згідно першого, у Новій Сербії мали право селитися “*выходцы только из Молдавии, Валахии, Македонии, а не из других каких народов*”⁵. Згідно другого, усе українське населення, яке там поселилося, підлягало “*выселению на прежние жилища*”⁶. Отже, вихідці з Гетьманщини

¹ Полонська-Василенко Н. Вказ праця – С. 131.

² Там само. – С. 142 – 150

³ Пишчевич С.С. Известия о жизни и происхождениях Симеона сына Пишчевича, генерал-майора и кавалера Ордена св. Георгия. – М., 1880. – С. 261 – 262.

⁴ Загоровский Е. Очерки по истории Славянской Колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1912. – №4.

⁵ О допущении селиться в Новой Сербии выходцам только из Молдавии, Валахии, Македонии, и Сербии // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 1. – Т. 13. – № 10 037. – СПб., 1830. – С. 716 – 717.

⁶ О продолжении поселения сербов в отведенных им Заднепрских местах; о высылке поселившихся там сходцев из Малороссии на прежние жилища; о вспоможении и покровительстве, каковые должны оказывать начальства сербам, и об отводе земель для вновь входящих сей же нации людей между природными российскими поданными // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 13. – № 10 049. – СПб., 1830. – С. 729.

повинні були повернутися на старі місця, а свої двори “добровільно” продати сербам. Логічно, що українське населення змушене було тікати з відданих під заселення сербам територій. Але переходили вони переважно на землі Запорізької Січі, тобто на південь від Нової Сербії¹. Абсурдність російської політики була очевидною, тому невдовзі Сенат дозволив “безуказному” населенню залишитися і “к лучшей выгоде сербов служат”². Таким чином російський уряд визначав другорядне місце українських поселенців порівняно з іноземними колоністами. Українці мали обслуговувати останніх, забезпечувати житлом, постачати їм усе необхідне, залишаючись у якості джур³, або ж ремісників. Усе це мало наслідком подальший масовий відплив українського населення на Запоріжжя, на Дон, на Правобережну Україну.

Незабаром російський уряд усе ж знайшов вихід, яким можна було, з одного боку, затримати українське населення, а з іншого – взяти його під свій контроль, разом з цим створивши реальну силу для оборони кордонів від татар та запорожців. Спеціальним рішенням Сенату⁴ від 18 серпня 1753 року було дозволено вихідцям з Крилівської та Цибулівської сотень Миргородського полку селитися на території на південь від фортеці Св. Єлизавети. Ці землі визначалися як призначені для ще не сформованих сербських рот. В указі вказувалося “учредить их казаками, как слободские полки состоят, а не под владельцами”⁵. Під нове поселення відводилася смуга у 20 верст⁶. Проте зрозуміло, що за тогочасних умов влада не могла допустити існування у прикордонній смузі неконтрольованих козацьких поселень. Сенат відмовився передати цей полк під владу гетьмана або ж адміністрації Нової Сербії. Він визначався у підпорядкування коменданта фортеці Св. Єлизавети й був підконтрольним напряму Сенатові⁷. Полк цей увійшов у історію як Новослобідський козацький полк, або Новослобідське козацьке поселення.

Свого часу відомий вчений-краєзнавець Володимир Ястребов, аналізуючи політику уряду Російської імперії щодо Нової Сербії та Новослобідського полку, назвав останній “пасынком местной администрации”⁸. Подібна ситуація склалася і в історичній літературі. Упродовж останніх двох століть історіографія Новослобідського козацького полку залишається невинуватою скромною, у той час, як Нову Сербію аж ніяк не можна вважати обділеною

¹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 312.

² Полонська-Василенко Н. Вказ. праця – С. 161.

³ Джура – зброєносець, помічник представника козацької старшини.

⁴ Саме рішенням, оскільки особного, підписаного імператрицею, указу оприлюднено не було. Сучасні дослідники посилаються саме на указ, проте ПСЗРИ за такою датою не містить жодного законодавчого акту.

⁵ Сенатский архив. – Т. IX. Протоколы правительствующего Сената 1753 – 1756 гг. – СПб, 1901. – С. 126.

⁶ Верста – давня міра довжини. Розміри її постійно змінювалися. Починаючи з XVIII ст. верста дорівнювала 1,0568 км.

⁷ Сенатский архив... – С. 126.

⁸ Ястребов В. Архив крепости Св. Елизаветы // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 562.

увагою дослідників. Лише останніми роками вийшли у світ монографії О. Посунько¹ та С.І. Шевченка², захищено ряд кандидатських дисертацій³.

Новослобідський козачий полк у більшості досліджень згадується принагідно або у контексті історії Нової Сербії та колонізації краю взагалі, або ж через призму історії Нової Січі.

З огляду на вище сказане показовими є праці А. Скальковського⁴ та В.О. Голобуцького⁵, які аналізують історію полку виключно у контексті наступу влади на права запорожців та на їх вольниці. Як один з елементів (при чому другорядний) колонізації та заселення Центральної та Південної України окремі згадки про Новослобідський полк містяться у роботах В.Ф. Шишмарьова⁶, В.М. Кабузана⁷, В.О. Пірка⁸. Уривчасті відомості, які знаходимо у цих та інших дослідженнях, лише з натяжкою дозволяють вважати їх історіографією історії Новослобідського козачого полку.

За великим рахунком, у ХІХ столітті лише В. Ястребов уперше поглянув на історію полку як на самодостатню сторінку історії регіону. Саме В. Ястребов був першим дослідником Архіву фортеці Святої Єлизавети, який містить колосальні відомості про історію не лише полку та Нової Сербії, а й усієї Південної України II половини ХVІІІ століття. Усе ХХ століття ознаменувалося лише двома ґрунтовними дослідженнями з історії полку. У 20-х роках племінник М.С. Грушевського С.І. Шамрай видав працю *“До історії залюднення Степової України в ХVІІІ ст. (Крилівщина і Лизаветчина)”*⁹, в якій уперше у вітчизняній науці поглянув на історію Новослобідського козачого полку як на значиму сторінку історії України ХVІІІ століття. Висновки вченого зводяться до того, що полк зробив незрівняно більше у колонізації краю, аніж Нова Сербія, а відтак саме українська етнічна складова у цій колонізації була визначальною. До таких же висновків, але на значно ширшому джерельному матеріалі, прийшла класик української історіографії Н.Д. Полонська-Василенко у своїй двотомній праці, яка є фактично її докторською дисертацією¹⁰. Перший том присвячено саме історії Нової Сербії та Новослобідського козачого полку. І лише на початку ХХІ століття з'явилися перші публікації¹¹, присвячені історії полку, уже за доби незалежності України, а також захищена кандидатська дисертація з історії Новослобідського

¹ Посунько О. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.

² Шевченко С.І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752 – 2002)). – Кіровоград, 2004.

³ Напр.: Дмитрієв В.С. Серби в Україні (ХVІІІ – початок ХІХ ст.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – К., 2006.

⁴ Скальковський А.О. Вказ. праця.

⁵ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні роки свого існування (1734 – 1775). – Дніпропетровськ, 2004.

⁶ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге Украины. – Л., 1975.

⁷ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в ХVІІІ – I половине ХІХ века (1719 – 1858). – М., 1976.

⁸ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в ХVІ – ХVІІІ ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк, 2004.

⁹ Шамрай С. До історії залюднення Степової України в ХVІІІ ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т. 24. – К., 1929.

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині ХVІІІ ст. – Ч.1 – 2. – Мюнхен, 1960.

¹¹ Дідик С. Дві моделі колонізації Півдня України (з історії Нової Сербії і Новослобідського козацького полку, 1751 – 1764 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. ХХ.; Його ж. Новослобідський козацький полк – суб'єкт колонізації Степової України (1753 – 1764) // Козацька спадщина : Альманах Інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ : Пороги, 2008. – Вип. 4.

полку.¹ А це дає можливість констатувати актуальність подальших наукових пошуків у цьому напрямку.

За словами С. Дідика, Новослобідський козачий полк покликаний був виконувати декілька функцій: 1) зупинити втечі української людності і поставити її під подвійний контроль – військовий і адміністративний; 2) використати цю людність задля укріплення південних кордонів; 3) на населення полку покладался обов'язок почати освоєння південноукраїнських степів; 4) новослобідське населення мало скласти передовий рубіж оборони Нової Сербії; 5) Новослобідський полк був наступним етапом наступу російської влади на Запорізькі Вольності². Ми цілком погоджуємося з такими формулюваннями. Проте чимало аспектів історії полку не мають одноставної оцінки у вітчизняній історіографії.

Першою дискутованою проблемою є час утворення полку. Так, дату рішення Сенату Російської імперії (18 серпня 1753 року) С. Дідик пропонує вважати датою заснування Новослобідського козачого полку, названого так на противагу Слобідським полкам Слобожанщини³. Логічність такого висновку, здавалося б, не повинна викликати жодних сумнівів. Однак різні автори по-іншому вирішують це питання. Так, автори *“Історії міст і сіл України”* називають не зовсім зрозумілу дату утворення полку – 1751 рік, тобто за рік до заснування Нової Сербії⁴. Уже цитований В. Никифоров роком заснування полку називає 1755 рік⁵. Архієпископ Тверський і Кашинський, перший історіограф Південної України Гавриїл Розанов пропонував вважати часом заснування полку 1756 рік, коли було укладено перший перелік сотень полку⁶. С. Шамрай вважав, що остаточно полк був сформований лише 1761 року, коли було врегульовано його територіальні межі та правовий статус⁷. В.О. Пірко ж вважає, що формування полку розпочалося не раніше весни 1754 року⁸. Проте відомо, що вже у листопаді 1753 року на чолі полку був поставлений полковник, а з 1754 року він підпорядковувався комендантові фортеці. На цьому наполягає Н. Полонська-Василенко, яка вважає, що на початку 1754 року полк уже існував і підпорядковувався комендантові фортеці, яким на той час

¹ Дідик С.С. Новослобідський козацький полк (1753 – 1764 рр.): Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Спеціалізація 07.00.01. – “Історія України”). – Запоріжжя, 2009.

² Дідик С.С. Новослобідський козацький полк (1753 – 1764 рр.): Автореферат... – С. 11.

³ Там само.

⁴ Історія міст і сіл України. – Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 435.

⁵ Никифоров В. Очерки Александрійского уезда Херсонской губ. // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. Продолжение. – 1876. – № 24. – С. 499.

⁶ Розанов Г. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый (период от основания в Новороссийском крае Ново-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губернии Новороссийской и Азовской, за коей последовало упразднение Славянской епархии) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 85.

⁷ Шамрай С. Вказ праця. – С. 252.

⁸ Пірко В.О. Вказ. праця. – С. 52.

був І. Глібов¹. Тому ми схилиємося до того, щоб вважати часом заснування Новослобідського козацького полку саме 1753 рік, а точкою відліку – дату прийняття відповідного рішення Сенатом.

Ми не даремно багато уваги приділяємо проблемі виникнення Новослобідського полку, оскільки це є вихідною точкою у нашому дослідженні історії села Вершино-Кам'янки.

На 1756 рік полк складався з 27 сотень. Г. Розанов подає повний їх перелік за даними Духовного правління: “1) слобода Приградская, – мещанская, с приписанными к ней слободами, 2) Аджамка, 3) Вершино-Каменка, 4) Мурзинка, 5) Бешка, 6) Овинянка, 7) Верблюжка, 8) Жолтая, 9) Омельницкая, 10) Вороновка, у бывшего хутора Троицкого, 11) Мишурино-рожский ретраншамент², 12) слобода Буянская, 13) Каменка, 14) Калужина, 15) Бородаевка, 16) Домоткань, 17) Пушкаревка, 18) слобода ближних буераков, 19) Ингульская, 20) Комиссаровка, 21) слобода Грузская, 22) Висска, 23) Плетено-Пашлыцкая, 24) Красная, 25) Ново-Архангельская, 26) Ольшанка, 27) Добрянка”³. Далі дослідник вказує, що “в слободах сих, одни были солдатския слободы, другия мещанския. В тех и других считалось семей 3 538, душ 4 604, домов построенных 3 383, недостроенных 155. И как в каждой слободе, где душ было свыше ста, предполагалась церковь: то вместе с слободами неотлагательно строились в них и церкви, из каковых многия, как совсем готовые, в 1755 году и освящены”⁴.

На 1761 рік рот було 28, а на час розформування полку, 1764 року – 20.

Не лише питання часу заснування, але й проблема етнічного складу населення, що сформувало полк, гаряче дискутувалося в історичній науці. Так, А. Скальковський, спираючись на заборону гетьмана Розумовського приймати до полку українців, що тікали з Наддніпрянщини, наполягав на переважанні в полку молдованів⁵. А. Шмідт виводив поселенців із росіян-старообрядців⁶. За ним пішов і радянський дослідник козацтва В.О. Голобуцький⁷. Проте відомо, що старообрядці селилися переважно у передмістях фортеці й записувалися у міщанський стан. В. Никифоров, у свою чергу, говорить про змішане

¹ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. – Ч. 1. – Мюнхен, 1960. – С. 164.

² Ретраншамент (ретраншемент) (фр. – “укріпити”, “обнести окопами”) – фортифікаційна споруда, внутрішнє оборонне укріплення, розташоване позаду головної позиції оборонців.

³ Розанов Г. Вказ праця. – С. 85

⁴ Там само.

⁵ Скальковский А.О. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Ч.1. – 1730 – 1796. – Одесса, 1836. – с. 29

⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. А Шмидт. – Ч.1 – СПб., 1863. – С. 34.

⁷ Голобуцький В.О. Вказ. праця – С. 85.

українсько-російсько-молдавське населення полку¹. Про складність цього питання свідчить той факт, що в авторефераті кандидатської дисертації з історії полку С. Дідика відсутні висновки з приводу етнічного складу новослобідців.

У той же час ряд авторитетних дослідників наполягає на тому, що переважна більшість полочан бул саме з місцевих українських жителів. Вже йшлося, що колоністи-серби витіснили козаків на південь від фортеці. Туди, де й постав пізніше полк. Саме у цих витіснених зі своїх земель “*заднепрських сходцах*” вбачав ядро полку Є. Загоровський², у цих “*українських старожитцях*” бачив основу населення полку і С. Шамрай³. До того ж переходи козаків з Миргородського полку тривали і в подальші роки. Особливо за умови, коли уряд систематично забороняв переселятися українцям на територію Нової Сербії⁴. Так, за підрахунками С. Шамрая, протягом 1757 року з однієї лише Потоцької сотні Миргородського полку переселилося 86 господарів (не рахуючи родин). І лише 14 із них (16%) осіла у Новій Сербії. Решта ж рушила до Новослобідського полку⁵. Цю ж позицію обстоює і Н. Полонська-Василенко. Вона пише, що полк заселявся насамперед вихідцями із Запоріжжя, Лівобережжя, Слобожанщини, а вже потім – з Правобережжя та за рахунок російських збіглих поміщицьких селян, старообрядців, військових дезертирів тощо. За її даними, лише у 1758 році на територію Новослобідського полку з Миргородського полку втекло 291 осіб⁶.

Підведенням підсумків цієї дискусії можуть бути статистичні дані першої ревізії військових поселенців Єлисаветградського пікінерського полку (усі роти Новослобідського козачого полку у 1764 році автоматично були реорганізовані у роти пікінерського полку) від 1773 року. У складі поселенців полку було 65,2 тис. українців, 8,9 тис. росіян, 2,4 тис. молдован⁷. У даному разі нас цікавлять не абсолютні цифри, а їх якісне співвідношення. Саме воно може бути непрямим аргументом на користь тези про переважання серед етнічного складу населення полку саме українського компоненту.

Новослобідський полк, як і Нова Сербія, не входив до складу жодної губернії і не поділявся на повіти. Його територія підпорядковувалася безпосередньо Сенатові та Військовій колегії і не охоплювалася упродовж 50-х – 70-х років XVIII століття загальноросійським ревізьким обліком.

Полкова старшина складалася з полковника (спочатку ним був капітан Микита Биков (призначений Сенатом 2 листопада 1753 року), потім – Микола

¹ Никифоров В. Вказ. праця. – С. 499.

² Загоровский Вказ праця. – С. 64.

³ Шамрай. С. Вказ праця. – С. 250.

⁴ О не позволеніи селиться в Новой Сербии малороссиянам // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 15. – № 11 048. – СПб., 1830. – С. 463.

⁵ Шамрай С. Вказ. праця. – С. 250.

⁶ Полонська-Василенко Н. Вказ праця. – С. 169 – 171.

⁷ Скальковский А.О. Хронологическое обозрение... – С. 26.

Адабаш, затим – колезький асесор¹ Яким Літвінов, а за ним – знову Адабаш), обозного (Василь Михальча), полкового судді (Іван Макогон), писаря (по черзі посаду займали Василь Семенов, Григорій Бутович, Назар Чернявський), полкових осавулів, підпрапорщиків. Полкова старшина була виборною і розміщувалася у фортеці Св. Єлисавети². Більша частка відведеного полкові історією часу ним керував, як видно, М. Адабаш, біографія якого була типовою для століття, у якому він жив.

Адабаш (Адобаш, Одобаш) Микола Степанович – офіцер російської армії, полковник Новослобідського козачого полку (1757 – 1764 рр.), Єлисаветградського пікінерського полку (1764 – 1769 рр.), Дніпровського пікінерського полку.

Народився М.С. Адабаш близько 1693 року. Н. Полонська-Василенко вважає, що він був турецького походження і тривалий час проживав на території України; окрім того є версії, що він був сербом. Службу він почав 1737 року в Угорському полку. В січні 1752 року прапорщик М. Адабаш був прикріплений до гусарського полку під командування І. Хорвата – майбутнього Головного командира Новосербського корпусу. Він був у фаворі і швидко просувався кар'єрними сходинками. У 1752 – 1753 роках М. Адабаш служив ад'ютантом у генерал-майора І. Хорвата, у липні 1752 – отримав звання майора. За “*вивід людей з-за кордону*” для заселення Нової Сербії удостоєний чину прем'єр-майора. Деякий час М. Адабаш завідував похідною канцелярією І. Хорвата, виконував його доручення, але на ґрунті особистісного конфлікту з ним М. Адабаш перейшов на службу в Новослобідський козацький полк³.

Вірогідно, що за сприяння коменданта фортеці Св. Єлисавети М. Адабаша 1757 року було призначено полковником Новослобідського полку. На новій посаді він намагався створити з підлеглих справжніх воїнів, боровся за підвищення рівня дисципліни серед козацтва. На думку А.О. Скальковського, саме М. Адабаш створив з новослобідців справжній військовий підрозділ⁴.

Микола Степанович завзято захищав інтереси полку від зазіхань новосербців, чим викликав гнів і помсту з боку командира Новосербського корпусу І. Хорвата. Полковник також підтримував новослобідське козацтво у прагненнях до захоплення запорізьких земель⁵. Цим він здобув авторитет і повагу серед козаків і полкової старшини.

Під час Семилітньої війни 1756 – 1763рр. М. Адабаш був звинувачений у зловживаннях службовим становищем (на одному із засідань Сенату його характеризували “*хуже изменника*”) і взятий під варту у фортеці Святої Єлисавети⁶. Згодом полковник опинився на цивільній службі, 1763 року ми зустрічаємо його у чині надвірного радника⁷.

У травні 1763 року відбулася друга спроба призначення М. Адабаша командиром полку. З цього приводу сам Київський генерал-губернатор, колишній Головний командир Нової Сербії І. Глебов, доповідав у Сенат і просив призначити на місце померлого

¹ Колезький асесор – цивільний чин VIII класу, відповідав військовому званню полковника.

² Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 162 – 168.

³ Там само. – С. 163.

⁴ Скальковский А.О. Опыт статистического описания Новороссийского края – Ч.2. – Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса, 1853. – С. 253 – 254.

⁵ Шамрай С. Вказ. праця. – С.256

⁶ Сенатский архив. – Т. XI. Протоколы правительствующего Сената. 1760 г. – СПб., 1904. – С. 458.

⁷ Надвірний радник – цивільний чин VII рангу, відповідав чину підполковника в армії.

козацького полковника А. Литвинова надвірного радника М. Адабаша. Після тривалої тяганини останній усе ж таки був призначений полковником Новослобідського полку. Це сталося орієнтовно у серпні 1763 року. Вірогідно, що М.С. Адабаш спочатку був обраний козаками як очільник полку, а потім новослобідці, шукаючи підтримки свого вибору, звернулися до Генерал-губернатора І. Глебова. Останній доповів у Сенат про результати виборів і після цього Сенат затвердив полковником М. Адабаша.

З цього моменту М. Адабаш обіймав цю посаду аж до розформування Новослобідського козачого полку в березні 1764 року і перетворення його на Єлисаветградський пікінерський полк. Незважаючи на похилий вік, він ще до 1769 року продовжував службу в Єлисаветградському пікінерському полку. Впродовж служби М. Адабаш отримав рангові землі й заселив слободу Адабашівку (нині – село в Новоукраїнському районі Кіровоградської області), перетворившись, таким чином, на поміщика¹.

Наприкінці 60-х років XVIII століття слободою Адабашівкою володів капітан Адабаш, ймовірно син полковника М. Адабаша, який одержав слободу в спадок, оскільки перебував на військовій службі, як і його батько².

Помер М. Адабаш орієнтовно на початку 1770-х років.

Штат полкової старшини остаточно сформувався у 1761 – 1762 роках. Полк на той час складався уже з 20 сотень. Сотенна старшина, на відміну від полкової, не обиралася. Її призначав і звільняв полковник або, що було частіше, комендант фортеці Св. Єлисавети. Старшина кожної сотні складалася з сотника, отамана, двох писарів, хорунжого, двох осавулів. У складі сотні також мало бути 50 виборних козаків, 2 священники, дяк, 4 паламарі. При кожній сотні на озброєнні було (або мало бути) 5 гармат із 30-ма пушкарями обслуги. Старшині встановлювалася грошова платня, а також земельні пожалування³. Проте, фактичними правителями Новослобідського полку були коменданти фортеці Святої Єлисавети. Пост цей займали у різні часи Олексій Іванович Глібов (1753 – 1757), Федір Іванович Юст (1757), Матвій Артемонович Муравйов (1758 – 1760, 1761 – 1764), Григорій Прокопійович Толстой (1760 – 1761)⁴.

Отож бачимо, що у переліку рот Новослобідського козачого полку за даними 1756 року під третім номером зафіксована Вершино-Кам'янка. Вірогідно, це дало підставу авторам аматорської історії Вершино-Кам'янки А.П. Польовому та І.П. Смаглюку вказати на цей рік як на дату народження села⁵. Проте за даними Справ Київської єпархії 1730 – 1756 років з села Ухівки (територія Цибулівської сотні, пізніше – 11-а рота Пандурського полку Нової Сербії) 1754 року до слободи Вершино-Кам'янки було перенесено церкву

¹ Шамрай С. Вказ. праця. – С. 269, 275.

² Там само. – 275.

³ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 172.

⁴ Там само. – С. 163 – 164.

⁵ Польовий І.П., Смаглюк І.П. Історія села Вершино-Кам'янки Новгородківського району, Кіровоградська область. – Кіровоград, 2004. – С. 1.

Святого Миколая та переведено священника Якова Леонтійовича Белецького¹. Прийнята у ті часи практика передбачала освячення церков через рік – два після заснування поселення за умови проживання там не менше ста осіб. Відповідно, і 1754 рік (а ця дата фігурує в енциклопедичному виданні “*Історія міст і сіл України. Кіровоградська область*”² й по сьогодні вважається офіційною датою народження села) не може бути визначена як абсолютна точна.

Скажімо, дані про те, що територія у верхів’ях річки Кам’янки була заселена задовго до зазначеного року, знаходимо в опублікованих А. Пивоваром джерелах з історії Задніпрських місць Полтавського та Миргородського полків Гетьманщини. Так, аналізуючи знамениту карту Данила де Боскета (1745 р.)³ дослідник перераховує назви хуторів по балках (вони були чи не єдиним орієнтиром, окрім водних об’єктів, для прив’язки до місцевості тривалий час, принаймні ще у XVIII столітті) у верхів’ях “*Малої Кам’янки*”⁴, а саме хутори Шолкунів і Гусинів, Чечелів, Сурганів боєрак тощо – загалом 12 поселень⁵. Деякі з ідентифікованих А. Пивоваром балок відповідають назвам балок у районі Вершино-Кам’янки, які знаходимо на карті села другої половини XIX століття⁶. А це означає, що місцевість, на якій пізніше постало село, була заселена в кінці 1740 – на початку 1750-х років. І справді, не у голий же степ вийшли з розібраною церквою з уже згаданої Ухівки “*безвестно на новое казацкое поселение*” 213 осіб упродовж 1752 – 1754 років⁷. З церквою, яка уже в 1754 році була зібрана й освячена на новому місці, мала священника і в якій уже упродовж січня – листопада 1754 року було зафіксовано 18 шлюбів⁸!

¹ Відомості про церковний устрій задніпрських поселень до утворення Нової Сербії // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К., 2003. – С. 117.

² Історія міст і сіл України. Кіровоградська область... – С. 447.

³ Данило де Боскет (1703 – 1761) – військовий інженер, картограф. Брав участь у будівництві укріплень на території України. У 1743 році отримав чин інженер-підполковника. В цей час де Боскет склав плани багатьох українських міст, зняв численні плани місцевості, виконував секретні завдання, пов’язані зі зйомкою планів по кордонах з Річчю Посполитою і Османською імперією, а також був задіяний в особливо складних і важливих інженерних роботах.

⁴ Малою, або Ингульською Кам’янкою називали річку, яка протікає у межах нинішнього Новгородківського району на противагу Дніпровській Кам’янці.

⁵ Карта Нової Сербії 1752 року з планом розміщення перших рот Новосербського військового поселення // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... – С. 216.

⁶ Геометрический специальный план дачи с. Вершино-Каменки Александрійского уезда Херсонской губернии. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО) – Ф. 490. – Оп. 1. – Од. зб. 96.

⁷ Див.: Відомості 1753 року про вихід жителів з поселень Цибулівської сотні // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... – С. 224; Відомості про бажаючих перейти на поселення чи повернутися за Дніпро, надіслані генерал-майором І. Глебовим в Сенат на початку 1754 року // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... – С. 236.

⁸ Донесення криловського протопопа С. Петрова київському митрополиту Т. Щербицькому наприкінці 1754 року з повідомленням про обезлюднення церковних приходів // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... – С. 290.

Цілком логічно, що козаки з Ухівки, зігнані хорватовими сербами, переселилися разом зі своєю церквою і своїм священиком. Згідно цитованого вище документу переселення відбулося в декілька етапів: 1752 року вийшло близько ста осіб, слідом пішли решта. Напевне, перша хвиля повинна була визначитися з місцем переселення. Решта прийшли з розібраною дерев'яною церквою слідом. Тому, якщо візьмемо за версію, що ухівчани поселилися в голому степу автономно (що мало вірогідно), то поселення на місці Вершино-Кам'янки виникає не пізніше 1752 року. Якщо ж припустимо, що переселенці осіли на землі, вже обжитій такими ж козаками з Гетьманщини (саме про таких у басейні Кам'янки писав де Боскет), то ця дата відсувається в часі на термін, визначити який сьогодні не є можливим. Проте очевидно одне: селом – а таким вважався населений пункт з церквою – Вершино-Кам'янка стала саме 1754 року.

Село було засноване на правому березі річки Кам'янка. Судячи з непрямих свідчень джерел (австрійський природознавець Йоган Гільденштедт, який 1774 року мандрував краєм, скажімо, визначав відстань між Куцівкою, нинішньою Новгородкою, та Вершино-Кам'янкою у 10 верст¹, що відповідає сучасній відстані між населеними пунктами) історичним ядром села стала його сучасна південна та південно-західна частина (нинішні П'ятий десяток та Хутір). Річка Кам'янка дала назву селу, оскільки на північний схід від села, біля скелястих виступів центральноукраїнського гранітного щита бере свій початок ця невелика степова річка. Її довжину від витoku до впадання в Інгул у ХІХ столітті визначали у 40 верст². Це була звична практика для степових районів засновувати поселення у долинах річок. По берегах Кам'янки буяли широчезні луки, які надавали кормову базу для скотарства. По річці пролягав шлях міграцій водоплавної птиці – качок, гусей тощо. Головною проблемою перших (і не лише перших) вершинокам'янців була відсутність лісу – село розташовувалося у голому степу (звідси – ще одна рання назва села, яка фігурує в документах ХVІІІ століття – Гола Кам'янка). Тому як матеріал для будівництва використовували глину та очерет. Паливом слугували той же очерет, солома, бур'яни (такі як курай), кіз'як.

За даними Г. Розанова, у 1756 році в селі було 90 дворів. Це робило Вершино-Кам'янку доволі значним поселенням. Про це, зокрема, свідчить факт направлення до села ще одного церковного служителя – дячка Максима Іванова³. Знаходимо також, що церква була дерев'яною (що робило її доволі

¹ Гільденштедт Й. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упорядник А.В. Пивовар. – К., 2005. – С. 39.

² Никифоров В. Очерки Александрийского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1876. – № 22. – С. 404.

³ Розанов Г. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – Одесса, 1848. – С. 148.

екзотичною спорудою з огляду на вказані природні умови)¹. 1756 року 23 церкви новоутворених сотень полку були приписані до Єлисаветградської протопопії Переяславської єпархії. Серед них фігурує і Вершинокам'янська церква².

Перші поселенці села, як уже йшлося, походили з Ухівки, яка входила до Цибулівської сотні Миргородського полку. Проте цікавим є той факт, що першим сотником у Вершино-Кам'янці був Онуфрій Калмаз, колишній значковий товариш³ Полтавського полку. 1763 року його замінив Василь Сазонов. Окрім того, коріння перших поселенців пов'язане з Київщиною та Правобережною Україною. Серед перших жителів Вершино-Кам'янки фігурують родини Золотаревських, Кравців, Дементієнків, Іваників, Василенків, Удовиченків, Кам'янченків, Антоненків, Гладирів, Петренків, Смаглюків, Дяченків та ін⁴.

Природно, що село не знало кріпацтва й панщини. Кожна родина мала свій земельний наділ, який був головним джерелом існування поселенців.

Село швидко розросталося, чисельність жителів збільшувалася. За реєстром 1760 року у сотні, окрім сотника, отамана, хорунжого та осавула числилися 28 виборних козаків, 145 підпомічників, 28 підсусідків, 7 церковників (усього – 218 осіб)⁵. Тут варто зазначити, що під реєстр підпадали лише особи чоловічої статі. Тому про реальну кількість населення залишається лише здогадуватися. Всього ж у полку на цей час було зареєстровано 6 007 козаків⁶.

Полкова та сотенна старшина замість жалування отримувала рангові землі (ріллі, сіножаті тощо). Так, полковникові перепало 600, обозному – 400, судді – 300 десятин⁷ землі. Осавулові, ротмистрові, писареві і хорунжому – по 200, лікареві – 140, полковим городничому й отаманові – по 100, сотникові – 200, отаманам і хорунжому – 60, писарям – 50, осавулам і козакам виборним – по 50, козакам-підпомічникам – по 25 десятин.

До того старшині, а почасти й козакам, надавалися деякі пільги, а саме: *“на своїх же землях полкової старшине й сотникам дозволить мельниці, хутора, винокурни и шинки строить и тем пользоватца и в козачьем поселении в слободах, при которых им дача будет, иметь по одному шинку”*⁸.

¹ Розанов Г. Хронологико-историческое описание... – С. 148.

² В.П. О расширении пределов Переяславской епархии в 1756 и 1757 гг. // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 146 – 147.

³ Значковий товариш – звання, запроваджене у Гетьманщині у другій половині XVII століття, проміжна ланка між простим козацтвом і старшиною.

⁴ Шамрай С. Вказ. праця. – С. 260.

⁵ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 184.

⁶ Шамрай С. Вказ. праця. – С. 211.

⁷ Десятина – давня давня одиниця площі, використовувалася до впровадження метричної системи, дорівнювала 1,0925 га.

⁸ Сенатський архив. – Т. IX... – С. 126.

14 серпня 1761 року було видано черговий сенатський указ “О дополнительных правилах казацкого поселения за рубежами Новой Сербии”, який закріпив правовий статус полку. Так, указ перешкоджав переселенню до полку козаків зі слобідських полків та Гетьманщини (що є свідченням поширеності подібної практики). Характерно, що указ захищав інтереси слобожан за рахунок інтересів сербських поселенців. Зокрема, дозволялося використовувати ліс (єдиний на той час у регіоні лісний масив – Чорний ліс – знаходився у межах Нової Сербії) для господарських потреб та займати землі, що не оброблялися, під потреби слобожан¹.

Життя слобідських поселенців 50-х – I половини 60-х років XVIII століття було складним і напруженим. З одного боку, це був період постійного протистояння із запорізькими козаками. Новослобідський полк було сформовано у межах споконвічних запорізьких вольностей, поселення полку межували із запорізькими зимівниками. Так, відстань між Вершино-Кам’янкою, яка була однією з найбільш південних слобід полку, та запорізьким зимівником Куцівкою (нинішня Новгородка) не перевищувала 10 верст. Упродовж 1753 – 1757 та 1757 – 1758 років запорожці спорядили дві депутації до Санкт-Петербурга зі скаргами на надто енергійну колонізацію запорізьких земель². Дослідники констатують, що провідними темами територіальних суперечок запорожців цього періоду були саме заснування Новослобідського козачого полку та сербських поселень³. У розпорядженні дослідників нині є чималий корпус документів, який ілюструє протистояння новослобідських козаків та запорожців. Так, у листі запорозького кошового отамана Григорія Федорова до колишнього кошового отамана Данила Степановича, котрий на той час проживав у Санкт-Петербурзі, від 28 серпня 1755 року йдеться, що “новопоселенного Слободського по сей стороне Днепра полку обыватели зверх отведенных им мест в дачи войсковые насильно вступают яко то в речках Самогкане, Верблюжке и Бешке. Пте обыватели хуторами своими самовольно поселились и состоящие в дачах войсковых байраки поиспустошивали и оным своим поселением запорожскими козакам стоящим по тех речкам зимовниками немалые утеснения причиняют, так что скоро не только скоту, но и двух лошадей для войсковой службы держат и кормить далее будет

¹ О дополнительных правилах для казацкого поселения за рубежом Новой Сербии // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 15. – № 11 312. – СПб., 1830. – С. 770 – 771.

² Скальковський А.О. Історія Нової Січі... – С. 316 – 322.

³ Мірущенко О. Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток Запорозьких вольностей // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. 19.

негде”¹. Навесні 1756 року запорожці клопотали перед Сенатом “*чтоб Слободському полку в тех местах, где зимовники Запорожские находятся, больше вселяться и туда мешаться, яко то земли пахатъ, травы косить, байраков и тернов пустошить запретить, и речку Самоткань с угодыа оставитъ при Запорожье, а под поселение Слободского полка не занимать*”². Ця вимога поширювалася у тому числі й на сусідні з Вершино-Кам’янкою угіддя, оскільки запорізькі зимівники розміщувалися по річках Кам’янці й Верблюжці.

Зі свого боку, мешканці Новослобідського полку теж безперестанно скаржилися російським урядовцям на постійні сутички, ініційовані запорожцями, на утиски, пограбування майна, насильницьке уведення жінок і молоді на Січ. Й. Гільденштедт, який під час своєї подорожі Єлисаветградською провінцією зупинявся на ночівлю у Вершино-Кам’янці, писав, що сутички між слобожанами та запорожцями були перманентними з часу заснування села³.

Сутички ці були закономірними. З одного боку, запорожці захищали свої споконвічні вольності. Слобідські ж козаки захищали свої життєво важливі інтереси на відведених їм урядом землях. Слід однак зазначити, що новопоселені козаки, як і іноземні колоністи Нової Сербії, стали знярядям у руках російського уряду на шляху колонізації запорозьких вольностей та комплексному тискові на Січ. Очевидно, що в усіх цих суперечках позиція уряду була на боці новослобідців, а тому запорожці ставилися до останніх як до своєї агентури імперської влади. Таке ставлення знайшло своє відображення в усній народній творчості, де симпатії теж були не на боці козаків Новослобідського козачого полку:

*Ой з-під города Єлисавета
Сизі орли вилітали
Ой, стали собиратись пани-сенатори
Пребольщій генерали
Вони думали-гадали:
Ой, як би нам панам-сенаторам
Запорожську землю взяти
Ой як би нам, ой як би нам
Всі волості одібрали.
Ой, як одбирали всі волості запорожські*

¹ Швидько Г. К. Боротьба Запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50 – 60-ті рр. XVIII ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996 – Вип. 1. – С. 26 – 34. – Додаток 1.

² О учинении описания, и о съёмке на карту Запорожских земель и угодий, для представления в Сенат на рассмотрение // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 13. – № 10 562.– СПб., 1830. – С. 575.

³ Гільденштедт Й. Вказ. праця. – С. 39.

*Зачали на плани ділити.
Ой, Січ-мати, ой Січ-мати!
Ща в Січі добре жити,
Ой тільки спати, спати та лежати
Ща горілочку кружати¹.*

Це був конфлікт із тієї категорії, який залагодити було неможливо. Так, після усіх депутацій 2 квітня 1763 року запорозька верхівка прийняла рішення: *“тақ қақ известно сделалось, что слободские поселенцы опять перешли свои границы... и за 590 верст от их рубежа водворились, построили там дома и землянки... пашут и сено косят... постановили... впредь никого на запорожские земли не допускают... и самовольных поселенцев с их войсковых дач высылать”*².

Наступною складовою прикордонного життя новослобідців були відносини з сербськими колоністами. Джерела рясніють повідомленнями про постійні конфлікти між новослобідськими поселенцями та новосербцями. Опублікована В. Ястребовим частина Архіву фортеці Святої Єлисавети засвідчує, що ці конфлікти носили насамперед господарський характер. Так, поселяни відчували постійний дефіцит лісу – як для потреб будівництва, так і для палива. Територія полку являла собою голий степ. У межах же Нової Сербії знаходився Чорний ліс, і новослобідці мусили звертатися до сербів за деревиною. Це провокувало постійні зловживання з боку сербів та сутички між ними та новослобідцями. Також є свідчення, що серби здавали поселянам в оренду пасовиська та сіножаті, а потім захоплювали худобу, сіно тощо³.

Загалом, становище сербів порівняно з українцями і в самій Новій Сербії, і порівняно з козаками Новослобідського полку, було незрівнянно кращим. Так, лише за офіційними підрахунками, уряд витратив на Нову Сербію колосальну на той час суму – 700 000 крб.⁴ На Новослобідський полк уряд взагалі не витрачався. Красномовні свідчення про становище іноземних колоністів містяться у листах новосербців на Батьківщину: *“...слава Богу мы хорошее жалованье имеем, к тому ж всемилостивейшая наша Государыня нам весьма изобильную землю пожаловала...”* (лист Лазаря Серецли до протопопа Албита до Угорщини від 30 листопада 1753 року); *“О здешних новостях я вам братец только сие сообщить имею, что здесь во всем потребном великое изобилие и ни в чем нужды нет; и тако вас братец прошу буде мать моя скончалась, то продай все свое имение и приезжай сюда, ибо теперь хорошей тебе случай с господами офицерами с малыми издержками сюда приехать”* (лист Кагарію Яносу до Угорщини від Кагарія Іствана від 6 листопада 1753

¹ Манжура И. Запорожские расхищения (две песни о том, кому достались запорожские земли) // Киевская старина. – 1882. – №2. – С. 436.

² Ястребов В. Вказ. праця – С. 560.

³ Там само. – С. 561 – 562.

⁴ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. – Ч. 2. – Мюнхен, 1960. – С.2.

року); “...что мы есть здоровы, и никакой заботы не имеем, но хорошее жалованье получаем, и довольно земли имеем...” (Лист до купця Степана Станковича в Грос-Варден від капітана Черецлі Лацло від 1 листопада 1753 року)¹. У цілому можна зробити висновок, що в питаннях пільг, фінансування, захисту інтересів населення Новослобідський полк виступав у ролі ображеного молодшого брата у порівнянні з Новою Сербією перед очима місцевої адміністрації.

Однією з найважливіших функцій полку було дотримання порядку на прикордонній території. У 50 – 60-ті роки XVIII століття на Правобережній Україні розгорнувся гайдамацький рух. Так, у червні 1760 року на засіданні Сенату при обговоренні цієї проблеми було прийнято рішення, “чтобы и в новопоселенных за Новой Сербиею и в Новой Сербии слободах и других скрытых местах всем жителям накрепчайше запрещено было гайдамак и других безвверенных письменных видов бродяг у себя придерживать и пристанище чинить, и ни малейшей пищи не давать и не продавать, и чтоб к надсматриванию того и команды снаряжены и отправлены были туда...”²

Збереглося чимало розпоряджень полкової адміністрації до сотників щоб ті уважно стежили за пересуванням підозрілих осіб на підконтрольних їм територіях, а також рапортів та звітів сотників про стан речей у сотнях. Окремі з них викликають особливий інтерес у контексті нашого дослідження. Так, С.І. Шамрай наводить дані, що на початку 1758 року у фортеці Святої Єлисавети відбувся суд над сотником Вершино-Кам'янки Онуфрієм Калмазом. Сотника обвинувачували у тому, що він, начебто, дозволяв проживати у своїй сотні запорожцям без паспортів, через що, очевидно, у Вершино-Кам'янці переховувалося чимало гайдамак. Присудили його, беручи на увагу, очевидно, його попередні заслуги (які саме не відомо – О.К.), тільки до одного місяця в'язниці та суворого попередження³. Окрім цього, у нашому розпорядженні є матеріали допитів трьох гайдамаків, заарештованих на території полку, датовані 30 квітня 1762 року. Один із них, Тимофій Кучер, показав, що з двома товаришами переховувався у Чорному лісі й Новосербських шанцях та навколо фортеці Святої Єлисавети. Під час своїх поневірянь вони заїжджали до Вершино-Кам'янки, на хутір до місцевого священика. Там від поселянина Василя (прізвище не вказане) набрали хліба та іншої провізії, знайшли притулок на ніч⁴. На жаль, доля співчуваючих гайдамакам вершинокам'янців залишається невідомою.

¹ Мільчев В. Світоглядні імперативи військових поселенців Нової Сербії (згідно матеріалів епістолярної спадщини) // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003. – С. 53 – 59.

² Сенатский архив. – Т. XI... – С. 390 – 391.

³ Шамрай С. Вказ праця. – С. 287.

⁴ Андриевский А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715 – 1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива, изданные Одесским Императорским Обществом истории и древностей. – Ч.2. – Одесса, 1886. – С. 368.

Таким чином, огляд історії Вершино-Кам'янки у контексті історії Новослобідського козачого полку дозволяє зробити ряд висновків.

Провідну роль у процесі колонізації краю була відведена сербським поселенцям та місцевому, переважно українському, населенню, територіально оформленому в Новослобідський козачий полк. Не зважаючи на незрівнянно більшу увагу, яка приділялася Новій Сербії як урядом, так і дослідниками, можна констатувати, що у процесі освоєння краю роль Новослобідського полку видається куди більш змістовною. Якщо на 1762 рік у Новій Сербії проживало 1 815 сербів і 2 438 українців¹, то у Новослобідському полку – 6 897 осіб, переважно українців².

Упродовж 1754 – 1764 років село Вершино-Кам'янка існувала як сотня Новослобідського козачого полку, підпорядкованого фортеці Св. Єлисавети. Більшість населення села склали вихідці переважно з тодішніх Миргородського й Полтавського полків Гетьманщини. Про час заснування поселення говорити дуже складно, але можна з упевненістю стверджувати, що селом Вершино-Кам'янка стала саме у 1754 році, коли тут з'явилася церква Святого Миколая.

Перше десятиліття історії села було складним і неоднозначним, поселяни жили у постійних конфліктах із запорожцями та сербами. Проте село росло і розвивалося. Так, якщо у 1754 році в селі проживало 144 душі чоловічої статі, то менше як за десять років, у 1763 році, це число сягнуло 639³. І це є, безперечно, головним підтвердженням вище сказаного.

2.2. РОТА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ПІКІНЕРСЬКОГО ПОЛКУ

1764 рік ознаменувався запровадженням територіальної реформи, яка вирішила долю Нової Сербії та Новослобідського козачого полку. 22 березня цього року Катерина II затвердила доповідь двох сенаторів – таємного радника⁴ Микити Івановича Паніна та генерала Петра Івановича Паніна “*О именовании Новосербского поселения Новороссийскою губерниєю, о поселении в оной полков двух гусарских и пикинерного, о плане раздачи земель к их заселению*”⁵. 11 червня 1764 року до нової губернії були включені Українська лінія⁶,

¹ Полонська-Василенко Н. Заселення... – Ч.1. – С. 207.

² Там само – С. 221

³ Кабузан В.М. Вказ. праця. – С. 86.

⁴ Таємний радник – цивільний чин III рангу, відповідав чину генерал-лейтенанта в армії.

⁵ О именовании Новосербского поселения Новороссийскою губерниєю; о поселении в оной полков: двух гусарских и пикинерного, о планах раздачи земель к их заселению // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 16. – № 12 099. – СПб., 1830. – С. 657 – 667.

⁶ Українська лінія – система укріплень, що існувала у 1730 – 1764 роках для оборони Гетьманщини від татарських нападів. Охоплювала територію протяжністю близько 285 км від Дніпра по річці Орелі та її притоки Берестової до річки Береки й злиття її з Дінцем.

Слов'яносербія¹ та Бахмутський повіт. Пізніше, 1769 року, на її територію було виведено на поселення Молдавський полк. До складу новоутвореної губернії увійшли також 15 сотень Гетьманщини та запорозькі землі по річці Інгул, тобто частина Бугогардівської паланки².

Утворення Новоросійської губернії виходило з прагнення уряду Російської імперії укріпити свої позиції у Північному Причорномор'ї й уніфікувати управління країною в інтересах імперської кріпосницької держави. Уніфікація адміністративно-територіальної системи окраїн є головною ознакою імперії, якою була Росія. Разом з цим, Новоросійська губернія була унікальною адміністративно-територіальною одиницею в тогочасній імперії Романових, оскільки утворювалася й функціонувала передусім як прикордонна військово-адміністративна одиниця, практично не підлегла цивільній адміністрації. Першим губернатором Новоросійської губернії став Олексій Петрович Мельгунов.

Губернія в адміністративному відношенні у 1765 році була поділена на дві провінції, управління якими здійснювали воєводи та провінційні канцелярії. На правому березі Дніпра утворювалася Єлисаветградська (Єлисаветинська) провінція, що охопила землі колишніх Нової Сербії та Новослобідського полку, а також трикутник між річкою Інгул та містечком Орел. Воєводою Єлисаветградської провінції був призначений секунд-майор³ Миколай Черніков, колишній ад'ютант Хорвата. На лівому березі Дніпра було утворено Катеринославську провінцію, яка увібрала землі Слов'яносербії та Української лінії, а також територію Бахмутського повіту. Воєводою Катеринославської провінції було призначено секунд-майора Олексія Алімова⁴.

Єлисаветградський пікінерський полк, ротою якого стала Вершино-Кам'янка, не став предметом спеціального наукового дослідження. Протягом усього XIX століття лише нарис Д. Міллера⁵ можемо вважати спробою висвітлення його історії, і то принагідно. Найбільш ґрунтовно досліджено заснування та устрій полку в уже цитованому дослідженні С.І. Шамрая⁶ та у другому томі фундаментальної праці Н.Д. Полонської-Василенко⁷. Саме останніми роботами ми переважно і послуговуємося у нашій розвідці. Окремі апеляції до історії Єлисаветградського пікінерського полку можна віднайти у роботах, присвячених

¹ Слов'яносербія – адміністративно-територіальна військова одиниця, утворена російським урядом 1752 року на кшталт Нової Сербії. Займала землі на південь від річки Сіверський Донець між її притоками Бахмуткою і Луганкою (суміжні території сучасних Донецької і Луганської областей). На сході межувала із Землею Війська Донського, на заході – із Запоріжжям, на півночі – зі Слобожанщиною, на півдні – з володіннями Кримського хана.

² Мірущенко О. Земельне питання в економічному розвитку Запорозьких вольностей // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – С. 185.

³ Секунд-майор – військове звання старшого офіцера в російській армії у 1731 – 1797 рр. Відповідав VIII класові в Табелі про ранги (для лейб-гвардії – VI класу), що слідував за чином капітана.

⁴ Полонська-Василенко Н. Заселення... – Ч. 2. – С. 20.

⁵ Міллер Д. Пикинеры // Киевская старина. – 1889. – № 12. – С. 301 – 322.

⁶ Шамрай С. Вказ праця.

⁷ Полонська-Василенко Н. Заселення... – Ч. 2.

історії Нової Січі¹ або ж у дослідженнях з колонізації та заселення краю². Можна констатувати, що історіографія Єлисаветградського пікінерського полку незрівнянно бідніша за історіографію не лише Нової Сербії, а й Новослобідського козачого полку. На нашу думку, пояснення тут просте: останні на час свого існування являли собою унікальне утворення в адміністративному устрої імперії, у той час як полк єлисаветградських пікінерів був уже доволі типовим явищем.

Згідно Указу від 22 березня 1764 року на цій території мали бути розселені полки, серед яких – пікінерський полк (частина 12)³, який фактично ставав правонаступником Новослобідського козачого полку. Усі його сотні ставали тепер шанцями новоутвореного Єлисаветградського пікінерського полку. Згідно пункту 13 Указу від 22 березня 1764 року рядовий склад новостворених полків (нас більше цікавить Єлисаветградський пікінерський полк) урівнювався у званні з рядовими російської регулярної армії, вищі ж чини отримували чини на два ранги нижче: *“...чтобы Уланскому полку⁴ рядовым оставитъ свое во всем равенство считают со всеми армейскими рядовыми, а другим их классам положитъ чины иметь противу армейских двумя ниже”*⁵. Багато уваги приділялося бойовим якостям новоутворених полків. Так, при кожній роті пікінерського полку мало бути 50 піших стрільків, *“коих со тщанием научать: 1) целко из своего карабина стрелять; 2) в рядах в двух только шеренгах пальбу производит и взводами по команде всюду обращать; 3) по знаку или по команде растриваясь из своего фрунта, каждому одиночную пальбу производит, а по другому подобному знаку в прежний строй с поспешностью становится...”*⁶

Указ декларував цілу низку переваг та пільг, які поширювалися на пікінерів. Мета, яка цим переслідувалася, була очевидною: вербування козаків у пікінери. Серед таких переваг вирізнялися, звичайно, ті, які були пов’язані з земельною власністю. Рядовий пікінер та поселянин отримували просто величезні за тогочасними мірками землі в 26 (з лісом) та 30 (без лісу) десятин, стаючи, у такий спосіб, заможними землевласниками. Показово, що цим самим Катерина II чи не уперше в історії Російської імперії поступилася монопольним правом дворян на володіння землею в інтересах колонізації краю. Усі землі відводилися у *“вечнопотомственное владение”*, оголошувалося, що *“земля военных людей никакого платежа давать не будет”* (тобто, не оподатковуватиметься – О.К.). Значні переваги отримували і невійськові поселяни, які ставали державними селянами: *“по прошествии льготных лет платить по числу земли малую подать”*. Пільговий період коливався у межах 6 – 16 років⁷. Пікінери і поселяни звільнялися від військової служби, їм гарантувалася також особиста свобода. Оподаткування здійснювалося тепер не подушно, а із землі, гарантувалося також, що *“они никогда никому во владение отданы не будут, а будут государственные поселяне”*⁸. Указ також дозволяв у поселеннях вільно торгувати сіллю та

¹ Див.: Голобуцький В.О. Вказ. праця; Скальковський А.О. Історія Нової Січі...

² Див.: Дружинина Е.И. Северное Причерноморье (1775 – 1800). – М., 1959.; Кабузан В.М. Вказ. праця; Пірко В.О. Вказ. праця.

³ О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниєю... – С. 661.

⁴ В Указі полк названий уланським, проте в подальшому в усіх документах фігурує як пікінерський.

⁵ О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниєю... – С. 661.

⁶ Там само. – С. 662.

⁷ Дружинина Е.И. Вказ. праця. – С. 59.

⁸ О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниєю... – С. 662 – 663.

спиртним, а також надавав переваги промисловцям та торговцям, заохочував переселення сюди вихідців з інших місцевостей, а також з-за кордону, з метою прийняття їх у купецтво та цехи. Серед населених пунктів, де дозволялося засновувати торгові точки, згадуються фортеця Св. Єлисавети, Орел, Миргород, Крюків, а також рота Єлисаветградського пікінерського полку Мишурин-Ріг. Визначалася максимально спрощена процедура заснування та юридичного оформлення промислових підприємств. При цьому обумовлювалося, що бажаними є *“такие фабрики и заводы, с которых вещи на сооружение полков потребны, то есть суконные, кожевенные, шляпные, или гусарских киверов, пуговичные, полотняные, конские, овчарные и другие полезные”*¹.

Доволі цікавими є положення останнього, восьмого, розділу Указу. Документ зобов'язував місцеву владу до створення умов для охоплення усіх дітей краю початковою освітою. При чому наголошувалося, що *“в школу брать всех малолетних, обучать грамоте читать, писать, арифметике, закону (Божому – О.К.); а кто способен или сам пожелает, тех иностранным языкам и другим наукам; неимущих и сирот содержать на казенном коште; достаточным же за содержание в казну платить, а за науку ни с кого ничего не брать”*. Не менш цікавий наступний пункт, який проголошує необхідність *“для женского пола такой же воспитательный дом учредить”*. Окрім цього в обов'язок місцевої адміністрації вводилось облаштування *“для сирот и увечных больницу, а для приносных детей дома учредить на казенном коште”*². Положення про загальну шкільну освіту, і при тому для дівчат включно, та ще й за державний кошт, для того часу було просто революційним. І хоча усі ці декларації і залишилися лише на папері, важливим є те, що, за словами Н. Полонської-Василенко, *“на 1764 рік, хоч би й утопічно тільки, було поставлене таке питання”*³.

Тут усе ж таки слід зважати ще на одну обставину. Документ, який аналізується, походить від того періоду правління Катерини II, коли імператриця, перебуваючи у полоні ідей *“освіченого абсолютизму”*, реально прагнула покращити й полегшити життя своїх підданих. Пізніше, під враженням Селянської війни під проводом Омеляна Пугачова, від подібних сентиментів не залишиться й сліду, а тому дійсно, низка внесених до Указу від 22 березня положень так і залишилися деклараціями.

Цілком очевидно, що найбільше виграли від цієї військово-адміністративної реформи представники козацької старшини. Усі вони отримували офіцерські чини і, відповідно, російське дворянство з усіма перевагами та привілеями. За розробленою урядом шкалою офіцерські чини і землі старшині призначали залежно від навербованих у полки людей: чин майора давали за 300 навернутих пікінерів, капітана – за 150, поручника⁴ – за 80, прапорщика – за 60, вахмістра⁵ – за 30 осіб відповідно⁶. Землі, які вони отримували, були ранговими і їх площа відповідала чинові. Так, прапорщик, поручник, полковий аудитор⁷,

¹ О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниею... – С. 666 – 667.

² Там само. – С. 663, 667.

³ Полонська-Василенко Н. Заселення... – Ч. 2. – С. 38.

⁴ Поручник – молодше офіцерське звання в російській армії, аналог сучасного звання лейтенанта. У той час поручники зазвичай призначалися *“порученцами”*, помічниками командирів рот чи ескадронів, звідси й термін.

⁵ Вахмістр – нижче офіцерське звання. Обов'язком вахмістра було допомагати командирі ескадрону у проведенні стройової підготовки та організації внутрішнього порядку.

⁶ О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниею... – С. 666.

⁷ Аудитор – військове звання, уведене в Росії Петром I. Спочатку воно означало військового суддю, затим – особу, присутню при зачитуванні актів, і нарешті, просто військового слідчого.

квартирмейстер¹, ад'ютант, лікар отримували 4 двори, що складало близько 104 – 120 десятин землі; капітан чи ротмістр – 6 дворів (150 – 180 дес.), секунд-майор – 7 дворів (180 – 210 дес.); прем'єр-майор² – 8 дворів (210 – 240 дес.); підполковник – 10 дворів (260 – 300 дес.); полковник – 16 дворів (416 – 480 дес.); священник – 2 двори (52 – 60 дес.)³. Старшина полку, таким чином, фактично перетворювалася на заможних поміщиків. На чолі Єлисаветградських пікінерів, як уже зазначалося, було поставлено Миколу Адабаша.

11 червня 1764 року спеціальним положенням було встановлено вимоги до озброєння та обмундирування пікінерів. Так, кожен кінний пікінер мав забезпечити собі *“кафтан, из сермяжного, белого сукна, с воротником, отворотами и обшлагами по цвету камзола и штанов; камзол и штаны суконные; кушак, сапоги, шапку круглую, из черной смушки, с суконным верхом; саблю, карабин, один пистолет, лядунку⁴, пику и лошадь, со всем прибором”*. Озброєння пішого стрілка (вони мали становити не менше, як чверть особового складу полку і кожної роти відповідно) складалося з кортика та фузеї⁵ без штика. Єлисаветградський полк отримав кольори – *“воротник, отвороты или лацканы, обшлага и подбой кафтана, камзол, штаны и верх шапки красные; кушак желтый. Пуговицы желтые, медные”*. На лівому плечі уніформи стройового пікінера нашивався жовтий шерстяний погон. Усі нижні чини мали носити короткі (гусарські) перчатки, білі манжети, пудритися і носити пуклі та косу, оплетену чорним ременем.

Капрали, ротні квартирмейстери та вахмістри мали мундир, аналогічний рядовому складові, але із золотими галунами. Окремими нашивками вирізнялися також трубачі. Нестройові ж чини були обмундировані на кшталт стройовим, але комір, лацкани і обшлагги були білими.

У 1776 році Єлисаветградському полкові було призначено герб – на зеленому полі, на чорній землі, біла або срібна башта з зубцями та білим прапором, на якому зображувався вензель Єлисавети Петрівни.

У цьому ж році за ініціативи Г. Потьомкіна зазнав змін мундир пікінерів за зразком козацьких полків, а саме *“черкесские или верхнем кафтане, из белаго сукна, с отвороченным верхом, другаго цвета, и с длинными, под пазухою, прорехами, делавшимися с тою целью, чтобы рукава можно было, по произволению, надевать и закидывать за спину, где они или оставались спущенными или завязывались; в исподнем полукафтани, из цветнаго сукна; в суконных же, цветных шароваров; в стамедном поясе или кушаке; в коротких, черных сапогах, с прибивными шпорами, и в низкой, четверугольной шапке, из цветнаго сукна, с окольшем из черной смушки, с белымъ, на левой стороне, бантом и с небольшим султаном, из белых, петушьих перьев”*⁶.

¹ Квартирмейстер (букв. “начальник квартир”) – офіцерська посадова особа в органах управління військами; спочатку займався розташуванням військ табором або по квартирах (XVI ст.), а пізніше (XVII – XX ст.) головним чином оперативними питаннями.

² Тут не зовсім зрозумілою є різниця, оскільки чини секунд-майора та прем'єр-майора відносилися до одного VIII класу і відповідали цивільному чину колезького асесора.

³ Полонська-Василенко Н. Заселення... – Ч.2. – С. 47.

⁴ Лядунка (нім.) – патронниця, порховниця.

⁵ Фузея – рушниця з кременевим замком, калібр – 19,8 – 19,9 мм., довжина ствола – 1 163 мм.

⁶ Висковатов А.В. Пикинеры // Историческое описание одежды и вооружения российских войск – 1899. – Т.5. – С. 17 – 23.

За першим реєстром рот полку 1764 року Вершино-Кам'янка фігурує як третя рота¹, а за переліком 1775 року – вісімнадцята². Згідно опису Й. Гільденштедта напередодні подій 1769 року³ в селі налічувалося близько 800 хат⁴, що робило Вершино-Кам'янку доволі значним селом.

Подією величезної ваги для усієї Новоросійської губернії даного періоду стала російсько-турецька війна 1768 – 1774 років.

Російсько-турецька війна 1768 – 1774 років стала однією з ключових за значенням воєн XVIII століття між Російською і Османською Імперіями. Війні передувала внутрішня криза в Речі Посполитій, де розгорнулося протистояння між шляхтою і королем Станіславом Августом Понятовським, колишнім коханцем російської імператриці Катерини II. Безпосереднім приводом до війни послугувало формальне порушення російсько-турецького кордону запорізькими козаками. Загін останніх, що знаходився на російській службі, під час переслідування польських повстанців увійшов до міста Балта і опинився, таким чином, на території Імперії Османа. Та, у свою чергу, не забарилася звинуватити козаків у різанині жителів міста, і султан Мустафа III 25 вересня 1768 року оголосив Росії війну. Турки уклали союз із польськими повстанцями, тоді як Росію підтримала Великобританія, спрямувавши до російського флоту військових радників. Польські повстанці були наголову розбиті Олександром Суворовим, після чого вже у Придунав'ї у 1773 і 1774 роках він розвинув попередній успіх Петра Румянцева під Ларгою і Кагулом у 1770 році. В останніх битвах участь приймав і Єлисаветградський пікінерський полк. Війна завершилася перемогою Росії та підписанням 21 липня 1774 року Кючук-Кайнарджийського миру, згідно з яким Росія отримувала землі між Дніпром і Бугом, м. Керч, фортеці Єні-Кале⁵ та Кінбурн⁶. Кримське ханство визнавалося незалежним. Росія одержувала вихід до Чорного моря та право проходу її кораблів через протоки Босфор і Дарданелли.

Вершино-Кам'янку, як і всю Єлисаветградську провінцію, війна ця зачепила безпосередньо. Пов'язано це передусім з останнім татарським набігом на територію України.

4 січня 1769 року очолюване кримським ханом Кириєм-Гіреєм військо перейшло російський кордон і опинилося біля фортеці Святої Єлисавети. Для залоги фортеці, та і для усієї місцевої адміністрації та уряду, це був справжній шок. Адже ще зовсім недавно, 1765 року, граф Петро Олександрович Румянцев переконував імператрицю Катерину II, що *“турқи по известной своей диликатности зимою формальной осады не предприимут, а*

¹ Шмидт А. Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию // Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Кн. 1. – Ч. I. – Херсон, 1863. – С. 244.

² Там само. – С. 251.

³ Див. нижче.

⁴ Гільденштедт Й. Вказ. праця. – С. 39.

⁵ Єні-кале – турецька фортеця на березі Керченської протоки, у північно-східній частині суч. м. Керч. Разом із фортецями Перекоп та Арабат контролювала Керченську протоку.

⁶ Кінбурн – турецька фортеця, заснована у XV ст. на Кінбурнській косі в гирлі Дніпра, у межах нинішньої Миколаївської області.

татар она (фортеця – О.К.) *всегда в respeкте содержат может*¹. І ось саме взимку, і саме татари, захищати від яких край повинна була фортеця, зробили їй такий зухвалий виклик. І, судячи з усього, фортеця не наважилася його прийняти. У фортеці укритися начальник провінції генерал-майор О.С. Ісаков із гарнізоном та місцевими жителями. Татар зустрів вогонь фортечних гармат. Проте брати штурмом фортецю татари наміру не мали, як і уміння цього робити. Гарнізон же фортеці спостерігав за ворогом, так і не полишивши фортечних валів. Чи це було свідченням недостатності сил, чи то браком бажання чинити опір татарам – невідомо. А татари заходилися робити те, що вони вміли робити краще за все і задля чого вони власне й прийшли в Єлисаветградські степи.

Як пише у своїх спогадах французький резидент барон Тотт (він під час походу перебував у ставці Кирил-Гірея), татари, перейшовши Інгул, розділилися на безліч (до сорока) загонів і, оминувши фортецю, рушили по селам провінції. Сам француз супроводжував хана та головний загін татар, тому в своїх спогадах доволі яскраво змалював сплюндрування Аджамки, Цибулевого та Красносілля. Так, рота Єлисаветградського пікінерського полку Аджамка, в якій на той час нараховувалося близько 800 хат, була спалена вщент, у вогні загинуло до 1 200 осіб. За словами французького барона, *“огонь распространялся по домам, крытым соломой, с такой силой и быстротой, что мы сами едва успели выйти оттуда”*². Далі Тотт писав, що *“полтора ста деревень были сожжены таким образом: огромное облако распространилось на двадцать миль в пределы Польши”*³. Сучасні дослідники обережно ставляться до цифр, які наводить француз. Так, Н.Д. Полонська-Василенко говорить про спалення 50 селищ⁴, що навряд чи применшує масштаби демографічної катастрофи. Усе це спричинило величезну паніку серед населення, тікали не лише поселяни, але й військові. Тікали за Дніпро, і далі – в російські губернії. Уже цитований Й. Гільденштедт називає декілька шансів Єлисаветградського пікінерського полку, практично знелюднених унаслідок походу татар взимку 1769 року. Так, у Мурзинці (Петриківці), де розташовувалася полкова канцелярія, залишилося лише 112 хат⁵; з роти Зеленої взимку 1769 року розбіглося усе населення, і чотири роки поселення залишалося безлюдним⁶; те ж саме і з ротою Попельнастою, населення якої *“удалилось в различные укрепленные места”*⁷. Н. Полонська-Василенко наводить дані, котрі засвідчують суттєве скорочення особового складу рот полку після татарської навали. Так, за визначеного штату роти в 200 пікінерів з офіцерами у наявності на середину 1769 року було: в Орлянці – 18 осіб, в Аджамці – 19, у Попельнастій – 26, у Добрянці – 21. Найбільш укомплектованими залишалися Домотканська, Бородаївська, Тройницька, Кам’янська і Мишунорозька роти, де було разом 335 душ⁸ з близько 1 тисячі за штатом. Сам же барон говорить, що в Єлисаветградській провінції було спалено 1 190 хат, 4 церкви, 6 млинів, понад 6 000 чвертей⁹

¹ Румянцев П.А. Военно-политическое обозрение турецкой границы // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/troopsr.html>

² Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года на Ново-Сербию // Киевская старина. – 1883. – № 9 – 10. – С. 170.

³ Там само.

⁴ Полонська-Василенко Н. Заселення... – Ч. 2. – С. 120 – 121.

⁵ Гільденштедт Й. Вказ. праця – С. 39.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 41.

⁸ Полонська-Василенко Н. Заселення... – Ч. 2. – С. 121.

⁹ Чверть – одиниця вимірювання сипучих тіл, дорівнювала бл. 210 л.

хліба і більше 10 000 кіп¹ сіна. Було уведено 30 000 овець і кіз, 1 557 коней. У полон татари взяли 624 чоловіків і 559 жінок, було знайдено порубаними 100 чоловіків і 26 жінок².

Однією з жертв татарської навали була і Вершино-Кам'янка. За словами хроніста церковної історії Південної України Феодосія Макаревського, 22 січня 1769 року татари спалили церкву в селі Вершино-Кам'янці. Усе церковне начиння встигли вивезти і сховати в якомусь монастирі у Новоросійській губернії, але в якому – не встановлено. Окрім церкви, татари знищили будинки в селі, два вітряки, кількість жертв оцінено в 171 душу³. Й. Гільденштедт у 1774 році писав, що після татарського набігу близько чотирьох років село було фактично знелюднене і на час його подорожі в ньому ледь налічувалося 200 хат (проти 800 на початок 1769 року)⁴. На нашу думку, це є яскравим свідченням масштабів татарського набігу 1769 року.

Уряд серйозно поставився як до самого набігу, так і до діяльності (точніше бездіяльності) гарнізону фортеці. Про це свідчить тон реляції П.О. Румянцева до Катерини II від 4 лютого 1769 року. Характер документа змушує нас привести розлогу цитату з нього. *“...Около 27 истекшего месяца неприятельские войска учинили впадение в Елисаветградскую провинцию...*

...Хотя Елисаветградская провинция к защите своей имела распоряжения особливые, по рассмотрению управляющего оною генерала-аншефа и киевского генерал-губернатора Войекова; но как по высочайшей воле вашего императорского величества целость границы возложена на мое попечение, вследствие чего для прикрытия оной я не малое число войск оставлял тамо в команду генералу-майору Исакову, давши ему достаточное повеление, как действовать против неприятеля при его покушениях; так не мог я теперь терпеливо сносить, ревнуя о славе оружия вашего императорского величия, чтоб не взыскать строго ответу как от генерала-майора Исакова, так и генерала-поручика фон-Далку, что они, удалившись от моих повелений, пропустили неприятеля пройти свободно между Днепром и крепостью и нигде не встретили силами, для того им вверенными...”⁵.

Елисаветградські пікінери у ході цієї війни були залучені до бойових дій з турками. Елисаветградський пікінерський полк входив до складу Української армії під командуванням Петра Олександровича Румянцева. Достеменно відомо про участь принаймні двох ескадронів Елисаветградського пікінерського полку в облозі фортеці Бендери у липні – вересні 1770 року. Після цієї кампанії, як і після кампанії 1771 року (елисаветградські пікінери воювали під Яссами) вони були відіслані на зимові квартири на власне територію

¹ Копа – одиниця лічби у слов'ян, дорівнювала “60”, тобто копа сіна дорівнювала 60-ти снопам.

² Записки барона Тотта... – С. 172 – 174.

³ Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Выпуск I. – Екатеринослав, 1880. – С. 1021.

⁴ Гильденштедт Й. Вказ. праця. – С. 39.

⁵ О вторжении татар в Елисаветградскую провинцию и движении их к Бахмуту // Фельдмаршал Румянцев: Сборник документов и материалов. – М., 1943. – С. 136 – 138.

Єлисаветградського пікінерського полку¹. Пізніше Єлисаветградські пікінери брали участь у кампанії 1772 року, перебуваючи у складі четвертої бригади на території Валахії², а також в облозі та штурмі фортеці Сілістрія. У ротах під час активних бойових дій на півдні залишалися лише малочисельні залоги з нестройових чинів. Це, напевне, пояснює легкість, з якою татари палили села Єлисаветградської провінції.

Під час війни уся Єлисаветградська провінція перетворилася на найближчий тил російської армії. Місцеве сільське населення змушене було відчувати на собі усі принади постоїв регулярної армії. Розміщувалися на “зимові квартири” вояки й у Вершино-Кам’янці. Серед них була і людина, про яку згодом заговорила уся Російська імперія. Як видно з матеріалів допиту Омеляна Пугачова в Таємній експедиції у Москві 4 листопада 1774 року, майбутній ватажок селянської війни, а тоді ще просто хорунжий Єлисаветградського пікінерського полку, провів зиму 1770 – 1771 років саме у Вершино-Кам’янці. Сам Пугачов на допиті сказав, що під час перебуванні у Голій Кам’янці “*был весьма болен, и гнили у него грудь и ноги. Перед сырною ж неделю прислал был из армии к полковнику Кутейникову ордер, чтоб из оной команды для исправления казакам лошадыми отпустить при старшине сто человек, по которому ордеру в числе ста человек и он, Емелька, отпущен за показанною болезнию...*”³. Саме звідси він вирушив на Яїк творити історію.

Початок 70-х років XVIII століття позначився поглибленням протистояння пікінерів із запорожцями. Взаємні обвинувачення про утиски та напади, взаємні переходи і втечі пікінерів на Січ і навпаки, насильницьке уведення пікінерів запорожцями на Січ, господарські чвари – далеко не повний перелік конфліктних ситуацій між двома сторонами. Пік протистояння припав на 1773 – 1774 роки. Запорозька старшина на чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським, яка до цього часу займала вичікувальну позицію та намагалася розв’язати поземельні суперечки шляхом надсилання депутацій, поданням петицій до уряду та веденням переговорів із місцевим російським командуванням, розпочала збройною рукою викидати колоністів із земель, які запорожці вважали своїми вольностями, підпорядковувати населення щойно заснованих слобід Війську, збирати з нього податки на користь Коша.

Ось один із багатьох подібних випадків. 10 квітня 1773 року до 17-ої роти Єлисаветградського пікінерського полку Верблюжки в’їхала озброєна група із колишніх мешканців – більше десятка пікінерів, а тоді вже запорізьких козаків,

¹ Расписание армии под командованием П.А. Румянцева для размещения на зимние квартиры на зиму 1771 – 1772 гг. // Румянцев П.А. Сборник документов. – Том 2. 1768 – 1775. – М., 1953. – С. 500 – 506.

² Расписание русской армии и указания П.А. Румянцева командирам корпусов на кампанию 1772 г. // Румянцев П.А. Сборник документов... – С. 529 – 535.

³ Допрос Е.И. Пугачева в Тайной экспедиции в Москве 4 ноября 1774 г. // Красный архив. – № 69 – 70. – 1935. – С. 166.

які кілька місяців тому перейшли на землі Запорізьких Вольностей. Вони оточили подвір'я ротного командира – поручника та, погрожуючи розправою, змусили відпустити разом із майном усіх мешканців селища, які бажають піти з ними. Загалом же, станом на початок 1775 року сукупна кількість військовослужбовців гусарських і пікінерських полків і їх сімей, загітованих або силоміць переведених запорожцями на поселення до Вольностей, сягнула 2 881 осіб чоловічої статі у Єлисаветградській провінції і 2 493 осіб чоловічої статі в Єкатерининській¹.

Практичним наслідком цих процесів часто ставав не фізичний спротив, а сотні скарг на Військо, що надсилалися до вищих установ Російської імперії. Сукупність їх ставала предметом спеціальних сенатських слухань. Відповідно виникала потреба у створенні специфічних різновидів документації. У нашому розпорядженні є документ, який ілюструє безпосередні зносини населення Вершино-Кам'янки із запорожцями. У ньому йдеться про наступне: *“...Напротив того Сенату Киевской генерал губернатор рапортами представлял 1773 года ноября 26, что дошли еще к нему по команде представлении о непрестающих от Сечи Запорожской обывателям Елисаветградской провинции нападениях и раззорениях, умалчивая о загарабливаемых ими скоте, посеянном хлебе и накошенном теми обывателями на своих а не запорожских землях сене, но наехавши того войска полковник Афонасей Иванов с командою более ста человек Елисаветградского пикинерного полку в роту Вершинокаменскую нетоко зашедших из Запорожской Сечи и давно поженившихся, но и небывших никогда там на жительстве с женами и детьми, хлебом и именьем, в пределы свои забрали, равно и состоящей в границе при Верблюжских боераках лес в корень рубят и увозят; а как в некоторых селениях Запорожской Сечи продолжается опасная болезнь, запорожцы ж невзирая на учрежденные кордоны, всегда в ту провинцию врываются и с жителями имеют сообщение, однако ж со стороны Новороссийской губернии при всем том всевозможная от подчиненных наблюдается благопристойность, неподавая никаких запорожцам ко озлоблению поводов, и терпеливо ожидается об оных зелях рассмотрения”*².

Й. Гільденштедт також пише, що між пікінерами Вершино-Кам'янки та запорожцями Куцівки упродовж весни 1774 року відбувалися постійні конфлікти та сутички. Мандрівник зазначає, що *“в продолжении всей весны они*

¹ Мільчев В. Соціальна історія запорізького козацтва кінця XVII – XVIII ст.: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008. – С. 288 – 289.

² Мільчев В. Матеріали Секретної експедиції Сенату Російської імперії до історії Запорозької Січі у останні роки її існування // Україна: вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць / Ред. колегія: Вашкевич В.М. та ін. – Запоріжжя, 2003. – С. 62 – 68.

(запорожцы – О.К.) *тревожили местных жителей, особенно мешали им пахать*»¹.

Вершино-Кам'янка фігурує і в наступному конфлікті, теж, очевидно, з куцівськими запорожцями. Як видно з доволі заплутаної справи (документ являє собою лист-скаргу з Кошу Запорізького до старшини Єлисаветградського пікінерського полку), запорожці числом до десяти чоловік у липні 1773 року прийшли в село з дозвільними документами з метою одруження. Після цього, як слідує з документа, вони були силою залишені у Вершино-Кам'янці².

Як уже йшлося, у липні 1774 року в селі перебував австрійський вчений-природознавець Йоган Гільденштедт, який у своїй праці залишив найбільш ранній опис села. Цим же роком датується надзвичайно інформативна Карта Новоросійської губернії, з легенди до якої ми отримуємо цінну інформацію про землеволодіння на селі. Так, за Вершино-Кам'янкою, в якій на той час налічувалося 282 двори, було закріплено 7 614 десятин ротної землі. Вона поділялася між рядовими пікінерами та поселянами. Як бачимо, на двір у середньому припадає 27 десятин, що відповідає нормам Указу від 22 березня 1764 року. Окрім цього були рангові землі з дворами, якими володіли старшина та священики. Так, серед землевласників фігурують майор Корба з дружиною (мав 216 десятин землі, 8 дворів), поручники Міушкович, Балка, Лісаневич, Воронов (мали по 108 десятин землі та по 4 двори), писар Степанов (60 десятин землі, 2 двори). Таким чином, в окрузі (на карті 18-а рота Вершино-Кам'янка значиться як округ № 73) нараховувалося 304 двори та 8 214 десятин землі³. Документи цього часу зберегли для нас також ім'я єлисаветградського пікінера роти Вершинокам'янської Федора Шеповича⁴.

Поручник Григорій Іванович Лісаневич, який згадується на цитованій карті як вершинокам'янський землевласник, постать доволі відома у військовій історії Російської імперії. Він почав службу в Єлисаветградському пікінерському полку у чині корнета. 2 листопада 1792 року Г. Лісаневич згадується в ордері Михайла Іларіоновича Кутузова про відкомандирування чинів Єлисаветградського кінно-єгерського полку на закупівлю коней уже в

¹ Гільденштедт Й. Вказ праця. – С. 39.

² Швидько Г.К. Актові джерела до історії Запорожжя останніх років його існування // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – В.6. – С. 9 – 14.

³ Карта Новороссийской губернии Елисаветградской провинции с показанием в Черном, Желтом, Молдавском гусарских и Елисаветградском пикинерском полках тож в крепосном и государстаенных округах всех отводов полагаемых в Черном и Желтом всех угодий на каждый двор по двадцати шести, а в Молдавском и Елисаветградскими в прочих округах по тридцати десятин. Составлена декабря ... дня 1774 года. Копировал и иллюминировал гусарского полку Терентий Мордвинов. – Відділ картографії НБУ. – інв № 43529.

⁴ Наказ повірених від військовослужбовців і осадчих слобід Жовтого та Чорного гусарських і Єлисаветградського пікінерного полків депутату поселенцю Семену Тимофійовичу Морозу // Джерела з історії Південної України. – Т.6. – Степова Україна в Законодавчій комісії 1767 року / Упорядник Н. Сурова. Наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя, 2008. – С. 19 – 22.

чині ротмістра¹. Єлисаветградський кінно-єгерський полк – правонаступник Єлисаветградського пікінерського полку. На базі полку єлисаветградських єгерів у 1796 було створено Єлисаветградський гусарський полк, командиром якого у лютому 1803 року став полковник Григорій Лисаневич. У цій якості він перебував до 1807 року, очолював полк єлисаветградських гусар у війнах з Наполеоном, зокрема, під Аустерліцем. Військову кар'єру Григорій Іванович Лисаневич завершив у чині генерала-лейтенанта².

Одним з найважливіших наслідків російсько-турецької війни 1768 – 1774 років стали зруйнування та ліквідація Запорізької Січі. Після приєднання Північного Причорномор'я уряд не міг далі миритися з існуванням у середині країни постійного джерела напруги, яким завжди залишалася Запорізька Січ. Так, в середині травня 1775 року російське військо на чолі з генералом П. Текелієм, повертаючись з півдня, підійшло до Січі. 15 – 16 травня Січ була взята в облогу і затим зруйнована. Спеціальним указом Катерини II від 14 серпня 1775 року запорізьке військо було оголошене розпущеним. Таким чином, прикордонний статус Єлисаветградської провінції скасовувався, а це, у свою чергу, спричинило і зміни в статусі поселених полків.

З 1776 року становище військових поселенців суттєво змінювалося. 24 грудня цього року було прийняте *“Высочайше утвержденное учреждение и штаты поселенных в Новороссийской и Азовской губерниях гусарских и пикинерных полков”*³. Головна зміна у статусі поселенців полягала у тому, що згідно даного указу комплектування гусарських та пікінерських полків стало обов'язком державних селян, які до цього були звільнені від податків: *“в упомянутых губерниях военные и государственные поселяне, кроме состоящих в действительной службе, имеют комплектовать помянутые полки, и платить в казну положенные в тех губерниях с земли доход”*⁴. Таким чином, усі пільги поселенців скасовувалися, а термін служби встановлювався в 15 років⁵.

У вересні 1776 року була утворена Слов'янська та Херсонська єпархія, і ряд церков були переведені у її відомство з єпархії Переяславської. Серед них була і церква Святителя Христова Миколая села Вершино-Кам'янки. Завдяки *“Відомостям про церкви та парафіяльне духовенство, які мають бути переведені зі складу Переяславської єпархії до єпархії Слов'янської та Херсонської, складеної в Переяславській духовній консисторії року 1776 вересня*

¹ Ордер по Єлисаветградському конно-єгерському полку об откомандировании ротмистров И. Балка и Г. Лисаневича для покупки лошадей. 1792 г. Ноября 2. // П.А. Румянцев, А.В. Суворов, М.И. Кутузов. Документы и материалы. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 58 – 59.

² Михайловский-Данилевский А.И. Г.И. Лисаневич // Михайловский-Данилевский А.И. Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах. – Т.5. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1848 – 1849. – С. 1 – 12.

³ Высочайше утвержденное учреждение и штаты поселенных в Новороссийской и Азовской губерниях гусарских и пикинерных полков // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 20. – № 14 552. – СПб., 1830. – С. 476 – 479.

⁴ Там само. – С.478.

⁵ Дружинина Е.И. Вказ. праця. – С. 148.

12”, які супроводжували дане переведення, ми отримали інформацію про штат церкви. Це має бути цікавим хоча б з огляду на те, що священник до революції 1917 року залишався центральною та найбільш впливовою людиною на селі. Так, священником у Вершино-Кам’янці був “целопархіальний настоятель” Федір Григор’єв. Окрім нього у штаті числилися дячки¹ Василь та Іван, пономар² Онисим, ктитор³ Лукіан⁴.

Рівно за два роки, у вересні 1780 року, у селі уже знаходимо двох священників – до уже згаданого отця Федора додався священник Іван Карпов. У цьому ж році між ними вибухнув конфлікт, подробиці якого засвідчують той факт, що внутрішні мотиви вчинків людини за останні два століття не змінилися зовсім, і такі риси, як заздрість, бажання підсидіти колегу, не зупиняючись перед наклепами (те, що ми нині визначаємо як “чорний пір”), є вічними. Судячи з матеріалів справи, новий священник Іван Карпов написав кляузу на Федора Григор’єва до Духовної консисторії, звинувативши останнього нібито у виявленні неприродного потягу до хлопчиків при церкві – Афанасія Гардашева та Івана Пономаренка. Унаслідок цього отця Федора відсторонили від обов’язків до “вьяяснення обстоятельств”, а хлопців забрали до консисторії⁵. За відсутності отця Федора усі служби виконував отець Іван. Але тут у справу втручається дружина Григор’єва, яка звинуватила Карпова у приховуванні 65 карбованців, отриманих від прихожан. Консисторія склала комісію у складі федварського священника Івана Сороки та чечеліївського священника Василя Лисякова. Розслідування виявило, що І. Карпов з серпня 1779 по травень 1781 одержав за хрещення немовлят 2 крб. 15 коп., за поховання – 1крб. 74 коп. Водночас не вдалося з’ясувати, скільки отримано від жертovníка, за водосвячення, акафісти, молебні перед Різдом і на Різдо, перед та у Великдень, за всеношні, освячення, вінчання, сорокоусти, скільки одержано грошей у карнавку, за свічки, проскури тощо⁶. Ці дані, до речі, засвідчують, що добробут поселян у цілому залишався доволі скромним. Конфлікт же було вирішено прогнозовано – жодне зі звинувачень не підтвердилося, а уся тяганина була нічим іншим, як боротьбою за тепле місце першого приходського священника.

¹ Дяк – служитель при церкві з цивільних осіб.

² Пономар (від гр. “*πρωματικός*”) – церковний служитель, до обов’язків якого входило дзвонити у дзвони, співати та прислужувати при службі.

³ Ктитор – церковний староста при приходській церкві, обирався з числа найбільш шанованих прихожан.

⁴ Відомості про церкви та парафіяльне духовенство, які мають бути переведені зі складу Переяславської єпархії до єпархії Слов’янської та Херсонської, складеної в Переяславській духовній консисторії року 1776 вересня 12 // Джерела з історії Південної України. – Т.4. Православна церква на Півдні України (1775 – 1781 рр.) / Упор. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – С. 148.

⁵ Копія ухвали Слов’янської духовної консисторії за скаргою дружини священника Ф. Григорієва на священника Івана Карпова від року 1780, вересня 25 // Джерела з історії Південної України. – Т.4... – С. 413 – 414.

⁶ Рапорт Єлизаветградського духовного правління Слов’янської духовної консисторії про прибутки священника Івана Карпова – 1781, 23 червня // Джерела з історії Південної України... – С. 419.

Схоже, що Іван Карпов все ж домогся свого, оскільки, згідно опису фонду Херсонської духовної консисторії, саме він обіймав кафедру першого священика у Вершино-Кам'янці у 1781 – 1786 та 1791 – 1808 роках. Окрім нього в цей період священиками у селі були Кіндрат Лисовецький (1786 – 1799), Іоан Лисовецький (1796), Симеон Подскальников (1799 – 1801), Олександр Статкевич (1802 – 1810), Іоан Потапенков (1808 – 1810, 1812). На посаді дьяка перебували Стефан Галецький (1786), Костянтин Бабенков (1789 – 1792, 1794), Роман Ружкевич (1789), Стефан Загорський (1800, 1802, 1804 – 1808), Павло Бойченков (1800 – 1808, 1810, 1812), Григорій Литвиненков (1802 – 1803), Климент Лихачесенков (1805 – 1808, 1810, 1812). Пономарями служили Афанасій Гардашев (1785 – 1787), Климент Лихачесенков (1803), Іван Кобилянський (1812)¹.

Тут ми, слідуючи за джерелом, порушили хронологію нашого викладу. Завершуючи мову про церкву Святого Миколая села Вершино-Кам'янки, наведемо її опис, датований 1811 роком. Можна бути впевненим, що зовнішній вигляд та інтер'єр церкви на початку ХІХ століття були ідентичними їх стану на кінець ХVІІІ ст. *“Александрійського уезда четвертой части благочинения казенного селения Вершино-Каменки церковь выстроенная деревянная, ветхости нет, ограждена; в ней сосуды серебрянные, вызолоченные, ризницею посредственна”*. Пост церковного старости в цей час займав Василь Удовиченко².

За даними ревізії 1782 року у Вершино-Кам'янці проживало 397 душ чоловічої статі³.

30 березня 1783 року Новоросійська губернія ліквідувалася. На її місці постало Катеринославське намісництво, а Єлисаветградська провінція перетворювалася на однойменний повіт у її складі. Вершино-Кам'янка, таким чином, увійшла до його структури⁴.

28 червня 1783 року було видано указ *“О устройстве регулярной конницы”*⁵, згідно якого замість іррегулярних (поселенських) гусарських і пікінерських полків створювалася регулярна легка кавалерія. Вона комплектувалася з військових поселенців, але значна їх частина звільнялася від несення військової служби і перетворювалася на звичайних державних селян⁶. Таким чином, на зміну іррегулярним військово-поселенським формуванням

¹ Фонд Херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780 – 1812 років / Авт.-упор. А.В. Пивовар, М.В. Ковтун. – К., 2008. – С. 154 – 155.

² Там само – С. 253.

³ Кабузан В.М. Вказ. праця. – С. 86.

⁴ О составлении Екатеринославского наместничества из губерний Азовской и Новороссийской // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 21. – № 15 696. – СПб., 1830. – С. 889.

⁵ О устройстве регулярной конницы // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т.21. – № 15 769 – СПб., 1830. – С. 963 – 964.

⁶ Там само. – С. 963.

приходить регулярна кавалерія. З пікінерів Єлисаветградського та Херсонського полків було створено Єлисаветградський легко-кінний полк у складі шести ескадронів, який увійшов до складу Катеринославської кінноти. Вершино-Кам'янка підпадала під дію указу, перетворюючись таким чином, на державне село, а жителі ставали державними селянами. Пікінерський період, таким чином, завершився.

Під час наступної російсько-турецької війни 1787 – 1792 року уся Новоросійська губернія знову перетворилася на суцільний військовий табір. У селах розквартирувалися війська, селяни обкладалися додатковими повинностями – постійною, фуражною, підводною, поштовою. Так, згідно підписаного Михайлом Іларіоновичем Кутузовим *“Расписания воинской почты в каких селениях от которых команд оную содержат, в которые дни и часы”* від 11 лютого 1789 року на шляху від Єлисаветграда до Верблюжки у Вершино-Кам'янці розташовувалася військова поштова станція. *“В среду и субботу в 8 часов пополудни”* пошта мала бути приходити з Бузького корпусу 4-го батальйону, а *“в понедельник и четверг... на обратном пути”* мала відходити до того ж корпусу 3-го батальйону. Селяни мали забезпечувати *“дабы не было в учреждении сих почт остановки и в доставлении писем медленности, во всех местах на станциях по расписанию лошадей поставитъ и меня с нарочными обер-офицерами рапортовать немедленно”*¹.

8 жовтня 1802 року створювалася Миколаївська губернія, і Єлисаветградський повіт увійшов до її складу. 15 травня 1803 року центр губернії було перенесено до Херсона. А 1 січня 1806 року з Єлисаветградського повіту виокремлено Олександрійський повіт², до складу якого і увійшла Вершино-Кам'янка.

Головним заняттям населення у другій половині XVIII – на початку XIX століття залишалось, звичайно ж, землеробство. Селяни використовували традиційні знаряддя праці. До таких упродовж XVIII – XIX століть відносився передусім дерев'яний плуг із залізними череслом і лемешем. За образним висловом Д.І. Багалія, *“характерными чертами малороссийского хозяйства были плуг, вол и воз”*³. Під час жнив селяни використовували серп, косу з грабками (для гороху, гречки, сочевиці). Снопи в'язали в полукіпки (30 снопів) і копи (60 снопів). Снопи складали у скирти, у клуні, стодоли. Молотили у стодолах, клунях. Селяни також використовували різноманітні решета, віяла.

¹ Расписание воинской почты в каких селениях от которых команд оную содержат, в которые дни и часы // П.А. Румянцев, А.В. Суворов, М.И. Кутузов: Документы и материалы. – К., 1974. – С. 58.

² Горбунова Е.І. Зміни адміністративно-територіального поділу Кіровоградщини (1752 – 1965) // Кіровоградський обласний архів. Путівник. – К., 1966. – С. 227.

³ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – №7. – С. 134.

Зерно зсипали на зберігання до спеціальних ям та в комори¹. Допоміжним заняттям було тваринництво. Розводили переважно корів, коней, кіз, волів (як тяглову худобу), домашню птицю. До середини ХІХ століття городництво майже не розвивалося. Уже цитований Р. Цебриков писав у 1788 р., що *“нет у сих жителей никаких огородных овощей и зелени”*², а А. Скальковський ще у 50-х роках ХІХ століття називає рівень розвитку городництва у краї *“ничтожным”* и *“скудным”*³.

Як уже зазначалося, природні умови центральноукраїнського степу, не зважаючи на видимі переваги, були складними і підступними для землероба. Степовий ландшафт спричиняв посухи, вимерзання, zalивання посівів. Страшних збитків завдавала сарана. Так, різноманітні джерела рясніють красномовними повідомленнями про практично перманентні природні катаклізми в краї:

1770 рік – *“повсеместный неурожай и голод”*⁴.

1772 рік – сильні зливи навесні, річки виходили з берегів⁵.

1788 – 1789 роки – сувора зима⁶.

1790 – 1791 роки – спустошливі напади сарани, страшна посуха, *“даже бурьяну не было”*⁷.

1799 – 1780 роки – *“зимой сильный холод, а летом чрезвычайные жары были, отчего в сих годах много садов и разного дерева повысыхало везде”*⁸.

Як наслідок, середні врожаї у Центральній Україні у II половині ХVІІІ ст. коливалися в діапазоні сам-3 – сам-5⁹.

Таку ситуацію ускладнювала ще одна проблема – часті епідемії, котрі загрожували здоров'ю і навіть життю населення значних за площею районів. Йшли вони переважно із Запоріжжя. Рівень розвитку тогочасної медицини, а точніше її повна відсутність, розчищував шлях хворобам. Заходи місцевої адміністрації зводилися у таких випадках переважно до встановлення карантинів на кордонах із Запоріжжям та повсюдним обкурюванням. Поглянемо на хронологію проявів цієї проблеми:

1770 рік – поява чуми.

1771 рік – на Запоріжжі відкрилася морова язва і швидко поширилася на Єлисаветградську і Катеринославську провінції – *“многие шанцы умерли”*.

¹ Історія селянства Української РСР. – Т. 1. – К., 1967. – С. 265.

² Вокруг Очакова. 1788 г. Дневник очевидца. Сообщил академик А.Ф. Бычков // Русская старина. – 1895. – Сентябрь. – Т. 84. – С. 155.

³ Скальковский А.О. Опыт статистического описания Новороссийского края... – С. 14.

⁴ Макаревский Ф. Вказ. праця. – С. 1018.

⁵ Там само. – С. 1021.

⁶ А.Л. Летописные заметки о событиях в Новороссии // Киевская старина. – 1897. – № 3. – С. 65.

⁷ Макаревский Ф. Вказ. праця. – С. 1021.

⁸ А.Л. Вказ. праця. – С. 68.

⁹ Див.: Скальковский А.О. Опыт статистического описания... – С. 91; Історія селянства... – С. 304.

1772 рік – влітку “повсеместная чума”¹.

1783 рік – у Херсоні відкрилася чума і швидко розповсюдилася по всьому Новоросійському краї².

Наступною проблемою для селян була абсолютна відсутність лісу. Вперше практику садити дерева у краї започаткували лише у добу військових поселень. Але і це не вирішило проблеми дефіциту деревини. Головною був, звичайно, брак палива. Основними паливними ресурсами протягом XVIII – XIX століть для вершинокам’янців були солома, кізьяк, бур’яни (передусім курай), стебла соняшнику тощо³. Деревина за таких умов ставала сировиною стратегічною. Про це свідчить хоча би збережена і по сьогодні назва шляху від Новгородки через Вершино-Кам’янку на Митрофанівку, і далі через Нову Прагу до Знам’янки – “Лісовий шлях”, яким їздили у ліс по дрова та будівельні матеріали.

Проте, не зважаючи на це, Вершино-Кам’янка росла і розвивалася, на 1806 рік у селі уже проживало 576 душ чоловічої статі⁴. Так село увійшло в XIX століття.

2.3. У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ (20-ті – СЕРЕДИНА 60-х РОКІВ XIX СТОЛІТТЯ)

Перша половина XIX ст. для Російської імперії стала початком наростання кризи в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах, викликаної, на думку більшості дослідників, передусім спотвореним шляхом розвитку російської економіки. Тотальне закріпачення селянства та використання у промисловому виробництві тих же кріпаків робило економіку Росії на зовнішньому ринку неконкурентноспроможною. Тому головним проявом кризових явищ служила нестабільність економічного стану держави, яка мала наслідком зростання суспільно-політичної напруги. Усе це позначалося й на боєздатності армії – головного оплоту самодержавства. Після закінчення російсько-французької війни 1812 року склалося тяжке становище з фінансуванням і утриманням збройних сил. Окрім того, постійні рекрутські набори викликали негативну реакцію з боку різних верств населення імперії. Усе це потребувало нової форми комплектування збройних сил, яку уряд вбачав у запровадженні системи військових поселень.

¹ Макаревский Ф. Вказ. праця. – С. 1018.

² А.Л. Вказ. праця. – С. 61.

³ Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т III. Александрыйский уезд (Статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1888. – С. 82.

⁴ Никифоров В. Очерки Александрыйского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 19. – С. 570.

Практично чотири десятиліття своєї історії Вершино-Кам'янка існувала у системі військових поселень. Цим самим ми вважаємо за доцільне більш предметно поглянути на це нове явище у російській дійсності.

Часто в науковій літературі та публіцистиці військові поселення нерозривно пов'язують з іменем Олексія Андрійовича Аракчєєва (1769 – 1834), графа, генерала від артилерії, одного з найбільш наближених до Олександра I державних діячів. Проте, на думку сучасних істориків, створення системи військових поселень не було ініціативою Аракчєєва. Ця ідея народилася в імператора Олександра I під впливом статті французького генерала Сервана і оформилася у концепцію уже до 1809 р. Напередодні війни з Наполеоном I, у 1811 році, було навіть здійснено спробу створити військові поселення у Могильовській губернії, проте війна 1812 року та закордонні походи Російської армії 1813 – 1814 років відклали її реалізацію. В основу концепції військових поселень лягло бажання полегшити державі утримання її чисельних військ і одночасно запровадити військову підготовку чоловічого населення з тим, щоб на випадок війни можна було залучати рекрутів одразу ж до діючої армії, не витрачаючи часу та зусиль на їх навчання. У положенні про військові поселення 1825 року чітко сформульована мета їх запровадження: *“постепенное уменьшение, а затем и совершенная отмена рекрутских наборов”*¹.

Реалізація задуму була довірена саме графу Аракчєєву і розпочалася після повернення імператора з-за кордону у 1815 році. 5 серпня цього року було видано указ на ім'я новгородського губернатора про розміщення II батальйону Гренадерського імені графа Аракчєєва полку у Висоцькій волості Новгородської губернії. Усі жителі відведеної волості зараховувалися у військові поселення і підпорядковувалися військовому начальству. Діти чоловічої статі записувалися у кантоністи, їх пізніше використовували для поповнення війська². Це стало початком цілої епохи в історії Російської імперії. Подальшу майже півстолітню історію військових поселень у Росії дослідники умовно поділяють на чотири періоди:

1. Від початку створення перших поселень у Могильовській губернії напередодні війни 1812 року до 1816 – 1817 року. Цей період визначається як підготовчий, коли відпрацьовувалася модель та йшов пошук регіонів для масового поселення військ.

2. 1816/1817 – 1826 роки. Цей період визначають як період *“класичних”* аракчєєвських поселень, і його характеризували низка суттєвих ознак: автономність у сфері управління; поселення-господарі поєднували заняття сільським господарством з несенням військової служби; постійне територіальне розширення. Саме у межах цього періоду, в 1817 – 1826 роках, відбувається процес формування Новоросійського (Південного, а з 1857 року – Херсонського) військового поселення кавалерії, частиною якого і стала Вершино-Кам'янка.

3. Кінець 20-х – середина 30-х років XIX століття. Це був час кардинального реформування військових поселень. Вони позбавлялися автономії й підпорядковувалися загальновійськовому управлінню. Відбувся остаточний відрив поселеної частини війська від діючої. Посилювалося господарське ядро поселень кавалерії, а в округах піхотних солдат відбувалися значні зміни, у межах яких їх жителі за своїм статусом фактично перетворюються на удільних селян.

¹ Военные поселения // История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – СПб., 2003. – С. 360 – 373.

² Там само. – С. 365.

4. Середина 30-х – середина 50-х років – характеризувався остаточним сформуванням системи, вона не змінювалася якісно, а лише росла територіально¹.

У науковій історичній літературі військові поселення привертати і продовжують привертати увагу дослідників. Початок наукового їх вивчення взагалі та Новоросійського (Херсонського) поселення кавалерії зокрема починається із середини 60-х років XIX ст. Серед таких ранніх досліджень можна назвати написану фактично по “*гарячим слідам*” історію південних військових поселень А. Шмідтом². Проте перші праці носили описовий, а не аналітичний характер. Проте уже в той час серед дослідників не було одностайності з приводу характеру і ролі цього інституту. Так, ліберально налаштовані автори всіляко критикували військові поселення, акцентуючи увагу передусім на виснажливій муштрі та палочній дисципліні. До того ж, військові поселення ними нерозривно пов’язували з іменем графа Аракчеєва та, відповідно, тлумачилися як елемент “*арақчєєвщини*”. Водночас в інших роботах лунають схвальні відгуки про військові поселення. Наголошувалося, що округи військових поселень вирізнялися більш розвинутою соціально-економічною інфраструктурою; схвально оцінювався їх внесок у розвиток шкільної справи тощо.

У радянській історіографії ставлення до військових поселень було одностайно негативне. Праці, написані в цей період, переважно були загальними, інформативно-фактологічна складова їх значно переважала аналітичну. Характерним було також те, що військові поселення розглядалися як сторінка військової історії Росії, або ж у контексті політики Олександра I та Миколи I³. Становище місцевого населення в округах військових поселень або ігнорувалося, або розглядалося принагідно.

Пошвавлення досліджень історії військових поселень припало на кінець 80-х – 90-ті рр. XX ст., що відбулося, через зміну ідеологічних пріоритетів і можливість широко залучати в науковий обіг нові архівні матеріали раніше недоступних фондів. Серед найбільш значних робіт, які були присвячені не лише окремим поселенням, але й мають авторську концепцію щодо виникнення, функціонування та ролі системи військових поселень у Російській імперії в цілому, слід назвати праці В.К. Ячменіхіна. Окрім загальних концепцій ним запропонована система періодизації історії військових поселень, досліджено систему освіти у військових поселеннях та становище кантоністів⁴.

Особливий інтерес становлять дослідження Т.М. Кандаурової, яка вперше в історичній літературі розглянула економічний та соціальний розвиток Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії до 1832 р. Слід відзначити, що авторка увела в науковий обіг значну кількість нових статистичних джерел і опрацювала їх за допомогою методів математичної статистики. Унаслідок проведеного дослідження вона обґрунтувала незвичний для попередніх досліджень висновок про те, що економічний розвиток округів Херсонського військового поселення до 1832 р. приносив бюджету мільйонні прибутки, і це на певний час полегшило становище з фінансами країни, вирішило

¹ Ячменіхін К.М. Основные периоды истории военных поселений в России // П.А. Зайончковский (1904 – 1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем. – М., 1998. – С. 435.

² Шмидт А. Новороссийское военное поселение кавалерии // Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Кн. 1. – Ч.1. – Херсон, 1863.

³ Наприклад: Богданов Л.П. Военные поселения в России. – М., 1992.

⁴ Див.: Ячменіхін К.М. Указ праця.; Його ж. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавства. – Чернигов, 2006.; Його ж. Реформа низшего военного образования в России первой трети XIX в. // Философский век. Альманах. – Выпуск 6. – Россия в николаевское время: наука, политика, просвещение. – СПб., 1998.

питання утримання окремих частин армії без додаткових витрат¹.

Комплексно історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії досліджена у монографіях В.Л. Цубенко².

Нас цікавить передусім Новоросійське військове поселення кавалерії. Формувалося воно у декілька етапів. Початок цьому процесові поклав Указ від 16 квітня 1816 року про перетворення Бузького козачого війська на Бузьку уланську дивізію, що було здійснено 8 жовтня 1817 року з використанням двох полків (3-го та 4-го) Української уланської (до 26 жовтня 1816 року – козацької) дивізії³. Пізніше, у квітні 1817 року, для розселення бузьких уланських ескадронів було виділено території Єлисаветградського, Олександрійського, Ольвіопольського та Херсонського повітів Херсонської губернії та передано їх у військове відомство⁴. Облаштуванням Бузької уланської дивізії керував начальник Української уланської дивізії генерал-майор граф Іван Осипович Вітт. За успішне виконання цього завдання 6 травня 1818 року він отримав чин генерал-лейтенанта, а з жовтня 1823 року очолив III Резервний Кавалерійський корпус.

2 вересня 1820 року полки III Кірасирської дивізії III Резервного Кавалерійського корпусу – Орденський, Малоросійський, Стародубівський та Новгородський – були призначені на поселення у Херсонську губернію, куди для забезпечення передислокації були направлені їх запасні ескадрони та 4 зведені ескадрони з кадрового складу.

12 грудня 1821 року низкою указів державні села, визначені для розміщення цих кірасирських полків, були названі “*округами військового поселення*” кірасирів. Ці округи вилучалися з цивільного відомства і передавалися у військове управління. Механізм переведення сіл із цивільного у військове відомство був визначений ще указом від 26 серпня 1818 року. Так, “*волости, вошедшие в состав округов военных поселений, ... избавлены от платежа казенных податей и от исполнения рекрутских и других земских повинностей; в обязанность им вменено единственно комплектование тех*

¹ Див.: Кандаурова Т.Н. Тенденции социально-экономического развития военных поселений кавалерии в первой трети XIX века // *Круг идей: макро- и микроподходы в исторической информатике. Труды V конференции Ассоциации “История и компьютер”*. Минск, 1998. – Т. II.; Ї ж. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов // *Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды III конференции Ассоциации “История и компьютер”*. – М., 1996.; Ї ж. Экономическая система округов военных поселений кавалерии: статистический анализ массовых источников // *Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды III конференции Ассоциации “История и компьютер”*. – М., 1996. та ін.

² Див.: Цубенко В.Л. 3 історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське військове поселення кавалерії. 1817 – 1857 рр. – Одеса, 2006.; Ї ж. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування. – Одеса, 2008.

³ О сформировании Бугской уланской дивизии // *ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 34. – № 27 061. – СПб., 1830. – С. 793 – 794.*

⁴ Об исключении всего округа поселения Бугского войска из губернского и поступление оногo в непосредственно военное управление // *ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 34. – № 26 800. – СПб., 1830. – С. 219.*

полков, кои в них поселены, способными к службе людьми и содействие к устройству их поселения...»¹. З-посеред таких сіл у документах фігурує і Вершино-Кам'янка, яка була призначена у II волость (центр знаходився у Верблюжці) округу Новгородського кірасирського (з 8 травня 1832 року – Кірасирського Її Імператорської Величності Великої Княгині Олени Павлівни) полку².

Новгородківський кірасирський полк було сформовано у 1811 році на Полтавщині генерал-майором О.Ф. Кнорінгом переважно з особового складу декількох кірасирських, драгунських та гусарських полків. Під час російсько-французької війни 1812 року 4 діючих ескадрони полку перебували у складі 2-ї Західної Армії у 2-й кірасирській дивізії генерал-майора І.М. Дуки, запасний ескадрон – у резервному корпусі генерал-лейтенанта Ф.В. Сакена.

Бойовий шлях полку підтверджує право вважатися одним із найкращих полків у російській важкій кавалерії. Бої біля Шевардинського редуту, Бородинська битва, у якій полк воював на знаменитих Багратіонових флешах, участь у закордонних походах 1813 – 1814 років, битви при Люцині, Баутцені, Дрездені, Лейпцизі вкрили полк славою. У війні проти Франції Наполеона I Бонапарта новгородцями спочатку командував генерал-майор Борис Сергійович Соковін, а потім – полковники Федір Іванович Масалов і Фітінгоф³. За участь у Вітчизняній війні 1812 року полк було нагороджено 22-ма Георгіївськими трубами з написом “*За отличие при поражении и изгнании неприятеля из пределов России в 1812 г.*”.

У 1831 році полк було використано в якості жандарма під час придушення Польського повстання. Під час цієї кампанії полком командував полковник Р.Є. Грюнвальд, у подальшому – зразковий командир Кавалергардського полку, генерал від кавалерії, реформатор та управляючий державним конезаводством⁴. З метою увіковічення сумнівної ратної слави полку на польських просторах (під час придушення повстання проти регулярної вишколеної армії воювало народне ополчення неіснуючої країни з неіснуючою армією) за височайшим повелінням Миколи I 2 квітня 1832 року його полкове містечко Куцівка було перейменовано на Новгородку. На сучасному гербі Новгородківського району Кіровоградської області (розробник – К.В. Шляховий) центральним елементом є кірасирський палаш.

Робочим мундиром кірасирів Новгородківського полку, як і решти кавалерійських полків російської армії, був кітель, схожий на офіцерський сюртук, шитий з білого коломенка⁵. Кітель був однобортний з обтяжними гудзиками, комір та обшлагаи були приборного (призначеного полкові) кольору. Кашкети кавалеристів були з околицем

¹ Об освобождении в мирное время от рекрутских наборов крестьян тех уездов, в коих состоят военные поселения // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 35. – № 27 .512. – СПб., 1830. – С. 548.

² Див.: Об исключении некоторых казенных селений Херсонской и Екатеринославской губерний с всеми их жителями и принадлежащими им землями и угодьями из числа казенных имений в военное управление // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т.37. – № 28 .832. – СПб., 1830. – С. 954.; О передаче откупной суммы в пользу Округов военного поселения 3-й кирасирской дивизии, поступающей за продажу питей в казенных селениях Херсонской и Екатеринославской губерний, причисленных к военным поселениям // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т.37. – № 28 835. – СПб., 1830. – С. 955 – 956.

³ Подмазо А. Шефы и командиры регулярных войск российской армии (1796 – 1855) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.museum.ru/1812/library/Podmazo/shefcom_k.html

⁴ Там само.

⁵ Коломенок – цупка полотняна тканина на кшталт парусини.

приборного кольору та білою тулією. На околицях стояли літери та цифри, що означали номер ескадрону. По кашкетові йшли випушки (у кожному ескадроні свій колір). Кашкети офіцерів були з козирьком та без ескадронних номерів і літер. При загальній кірасирській формі Новгородський полк мав малиновий приборний колір і білий приборний метал. Ці кольори обов'язково були присутні як на мундирі, так і на зброї. 1831 року *“передним шеренгам эскадронов установлены пики с древками, окрашенными масляною краской по цвету прикладною сукна на колете, с флюгером, разделенным на три части, из которых две наружные по цвету воротника, а средняя по цвету прибора”*. Кольорами Новгородського полку стали малиновий та жовтий. А з 1834 року *“в кирасирском е. и. в. кн. Елены Павловны полку малиновый цвет воротников, обшлагов, обкладок фалд, выпушек и вальтрапов переменен на светло-синий”*. На гудзиках мундирів усіх стройових чинів полку наносилося випукле зображення гренади з цифрою присвоєного полку номеру – 8, а на офіцерських колетах було вказано мати дві золоті шиті петлиці на комірі. Регламентувалася навіть масть коней для кірасирських полків. Так, коні Новгородського полку мали бути вороні, *“допуская в числе их карие и темногнедые”*¹.

З переведенням населених пунктів у статус військових поселень вони вилучалися, як уже йшлося, з цивільного відомства; у відомстві ж повітових *“присутственных”* місць залишалися поміщицькі села та хутори, розкидані поміж військових поселень. Нормативно-правова база функціонування нових формувань творилася доволі швидко. Уже у травні 1817 року були оприлюднені *“Правила о переходе коренных жителей в военные поселения округа военного поселения кавалерии”*². Перехід цей, згідно документу, здійснювався у кращих традиціях військової дисципліни. Одразу ж після зайняття полком округу поселення повинен був проводитися перепис усього населення за віковими групами: до 7 років; 7 – 12 років; 12 – 18 років; 18 – 36 років; 36 – 45 років; старших 45 років і нездатних до служби.

Після цього формувався склад поселення і резервних ескадронів. До військових поселенців записувалися і поселені солдати, і *“корінні”* (місцеві) жителі (останні могли потрапити лише до складу резервних ескадронів). Щодо *“корінних”*, то вони повинні бути жонаті й *“непорочного поведіння”*. На них поширювалися пільги: *“корінний” “сохраняет свое хозяйство”; “мундир носить, но не требуется такого учения, как от военных”; “никогда не выходит за пределы своего поселения”*. Окрім цього, військовому командуванню приписувалося *“стараться добрым поведением всех вообще чинов не только предупредить всякие жалобы и неудовольствия своих хозяев, но приобрести их”*

¹ Висковатов А.В. В кирасирских полках // Историческое описание одежды и вооружения российских войск.– М., 1944. – Т. 20. – С. 19 – 29.

² Правила о переходе коренных жителей в военные поселения округа военного поселения кавалерии // Граф Аракчеев и военные поселения (1809 – 1831). – СПб., 1871. – С. 282 – 232.

любовь и доверенность”¹. Селяни поселень отримували цілу низку пільг, серед яких окремо стояло списання багатьох боргів перед державою. Окрім цього, обмежувалися, а часто і скасовувалися, деякі грошові та натуральні повинності. Селяни округів військових поселень отримали доступ до безкоштовної первинної медичної допомоги, шкільної освіти. Селяни поміщицьких та державних сіл таких можливостей не мали. Військовим відомством в округах військових поселень здійснювалося призначення спеціалістів із різних галузей господарства тощо.

Уряд вибірково підходив до визначення території військових поселень. Так, кидається у вічі, що округи військових поселень утворювалися в *“економічних волостях”* – тобто в місцевостях, де не було поміщицьких господарств. Якщо взяти територію Олександрійського повіту, то видно, що військові поселення утворювалися у селах колишньої Нової Сербії та Новослобідського полку. Напевне, уряд при відборі населених пунктів враховував, що нащадки колишніх військових поселенців, які охороняли кордони в 50 – 70-х рр. XVIII ст., швидше і легше звикнуть до умов напіввоєнного способу життя². Волості, що входили до складу округів військових поселень, звільнялися від сплати казенних податей, рекрутських та інших повинностей. Це було головною привілеگیєю поселян. Якщо ж говорити про їх обов’язки, то вони також чітко прописувалися. До них відносилися наступні: *“1. Продовольствовать квартирующего у него постояльца из нижних чинов того полка, который расположен в округе; 2. Работать для казны 3 дня в неделю; 3. Общим нарядом обрабатывать общественное поле, собирать сено и хлеб для продовольствования полка; 4. Доставлять провиант, фураж и отопление в места полковых, дивизионных и корпусных сборов, заготавливать лесные материалы”*³.

Усе населення округу поділялося на рухому та нерухому частини. До нерухомої відносилися усі, хто не брав участі у походах – насамперед господарі-землевласники, які мали забезпечувати провіантом та фуражем поселені війська. Рухома частина – це безпосередньо військо, яке поселялося у будинках господарів⁴. Другі нас цікавлять меншою мірою, оскільки саме становище місцевого, *“корінного”*, населення є важливим у контексті нашого дослідження.

Усе населення сіл, в яких поселяли війська, розподілялося в результаті проведеного реєстру на три категорії. До першої потрапили господарства, які

¹ Военные поселения... – С. 366.

² Кабузан В.М. Вказ. праця. – С. 52.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 1. – Херсонская губерния. – СПб., 1849. – С. 41.

⁴ Богданов Л.П. Вказ. праця. – С. 38.

мали не менше двох пар волів, вони наділялися 12-ма десятинами землі. Другий розряд склали господарства з однією парою волів (отримували 6 десятин землі). І до третьої потрапили ті, які не мали взагалі тяглової худоби. Другий та третій розряди визначалися як “негосподарі”. Разом з “господарями” вони складали “номер” – господарство, зобов’язане надавати одному солдатіві постій, продовольство і фураж¹. До “господарів”, окрім “қорінних”, могли записувати й поселених солдат.

Центральною фігурою округів військових поселень ставав, таким чином, поселянин-господар, на якого покладалося завдання забезпечувати військо продовольством та фуражем, а також комплектування частин стройовим складом. Із самого початку поселяни-господарі та їхні помічники (“негосподарі”) рекрутувалися як із місцевих жителів, так і з солдат строкової служби. Господарі з солдатів та незаможні наділялися робочою та продуктивною худобою, інвентарем, насінням “від қазни”. Тому можна говорити, що у військових поселеннях існувала як повна, так і неповна власність на засоби виробництва².

У кожному конкретному окрузі поселення розміщувався полк, який складався з шести діючих, трьох резервних і трьох поселених ескадронів, а також двох фурштатських³ рот⁴. В одному населеному пункті розміщалося одна рота (ескадрон).

Одна середньостатистична рота (у поселеннях кавалерії – ескадрон) складалася з 228 господарів. Роти поділялися на 4 відділення (капральства), які ділилися на 3 десятки (звідси – збережений і по сьогодні поділ Вершино-Кам’янки на “десятқи” – О.К.). Поселена рота мала близько 65 будинків. Будинки господарів будували за єдиним зразком з двох половин (для чотирьох господарів). Верхній поверх був для постояльців (по 2 на кожного господаря). Будинки зводили з дерева й цегли, фарбувалися в червоне. Поселення витягувалися в одну лінію. Посеред лінії зводився ротний штаб⁵.

Окрему категорію поселенців становили “служаци інваліди”. У кожному окрузі була укомплектована ними рота (бл. 500 осіб). З них частина служила “под ружьем” в якості церковних чи складських сторожів⁶. Решта ж,

¹ Никифоров В. Очерки Александрійского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 19. – С. 577 – 578.

² Ячменихин К.М. Основные периоды истории военных поселений... – С. 439.

³ Фурштатські (фурштатні) – військово-інженерні частини.

⁴ Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії... – С. 440 – 441.

⁵ Богданов Л.П. Вказ. праця. – С. 38.

⁶ Никифоров В. Очерки Александрійского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 19. – С. 578.

розподілені по селах, служили артільниками, кашоварами, були наглядачами за дітьми тощо¹.

Досить швидко округи військових поселень змінювалися зовні. Після відведення територій під округи військових поселень кавалерії тривав підготовчий період, упродовж яких округи готувалися до прийому діючих ескадронів. Розміщення на поселення кірасірів затяглося аж до 1826 року². В. Никифоров писав: *“...закупела здесь (в Олександрійському повіті – О.К.) египетская работа. Началась постройка домов для корпусных, дивизионных, бригадных и полковых командиров. Строились квартиры для командиров и для госпиталей, военных канцелярий и кантонистских школ. Построены были казармы, манежи, конюшни. Разводились рожи, бульвары и питомники, прокладывались дороги, на которых строились пирамиды, колодцы и приюты. Но самая кропотливая работа – это постройка по форме вытянутых в линию поселенских домов и дворов...”*³. Між населеними пунктами прокладалися дороги, які обкопувалися ровами, кожна верста відмічалася перверстними кам'яними стовпами. Саме дороги, якість яких у Російській імперії (як і в сучасній Україні) не критикував і не критикує лише ледачий, вигідно відрізняли території, підзвітні військовому відомству. Як захоплено писав сучасник, *“дороги везде прямые, широкие, нивелированные, с обеих сторон обрезанные глубокими прямыми бороздами”*⁴. У нашому розпорядженні є декілька промовистих описів округів військових поселень, до яких вважаємо за потрібне звернутися.

Так, один із дописувачів Імператорського Російського географічного товариства у кінці 50-х років XIX століття мандрував Олександрійським повітом десь у районі між Олександрією та Єлисаветградом, не називаючи при цьому населених пунктів. Тобто, гіпотетично, він міг проїжджати і через Вершино-Кам'янку. Приведемо лише окремі характеристики регіону з його подорожніх записок: *“...повсюду лесные плантации и сады (дубовые, ясеневые, вербовые, сосновые плантации по низменным местам); сады при церквах, казенных строениях, домах офицеров, приютах...”*; *“...ухаженные церкви, площадь, бульвары, сады, огороды... прямые широкие улицы щеголяют правильными домиками с широкими дворами...”*; *“...в отдельных местах построены приюты (в 10 – 15 верстах друг от друга), которые обязаны*

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи... – С. 76

² Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії... – С. 80.

³ Никифоров В. Очерки Александрійского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 19. – С. 574 – 575.

⁴ Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения // Киевская старина. – 1887. – №12. – С. 625.

призреть путников в метель и вьюгу. В домах этих помещены на жительство исправные хозяева...”¹.

Також доцільним, на нашу думку, є приведення розлогої цитати з авторитетного видання середини ХІХ століття, яке дозволить нам перенестися у ті часи і побачити, як виглядало звичайне військове поселення і як могло виглядати військове поселення Вершино-Кам’янка:

“Проезжая пространство степей, в которых глазу не на чем остановиться, вдруг замечаешь у дороги большой каменный столб, а за ним целый ряд пирамидальных столбиков, расставленных по дороге в шахматном порядке через каждые сто сажень. На столбе написано: “Граница такого то округа или волости Новороссийского военного поселения”. Проехав несколько верст, на верхних склонах лежащей впереди балки белеются длинные постройки, в роде сараев; это конюшни, сараи и магазины находящегося впереди села военного поселения. Где-нибудь в стороне виднеется то с огромной клуней и рядами многочисленных огромных скирд казенного хлеба. Наконец открывается вид и на само село. Взгляд путешественника невольно останавливается на вытянутых в прямые линии улицах беленьких домиков, одинакового размера и архитектуры, фронтонами и тремя окнами на улицу. Крыши подстрижены, везде вдоль улиц между домами тянутся каменные заборы, а за ними какие-то постройки... в некоторых селах видны садики и огороды... въезжаем в село через каменные ворота, возле которых стоит каменная... караулка... В некоторых, весьма немногих селениях, встречается обсадка улиц деревьями... наконец, при конце улицы, на углу площади, замечается несколько больший домик и возле него столб с колокольчиком – это комитет. На площади церковь... и нередко – плац для учений. По другую сторону плаца – классы для кантонистов...”²

Інститут кантоністів став візитівкою військових поселень і постійно змінювався. Змінювався також і віковий бар’єр, згідно якого дітей записували в кантоністи. За задумом, за рахунок кантоністів система військових поселень мала самостійно відтворювати склад армії, тому з самого початку існування військових поселень цьому питанню надавали величезної ваги. Так, уже травневі “Правила...” 1817 року передбачали запис усіх дітей “қорінних” у кантоністи з обов’язковим навчанням їх державним коштом: “С этого времени все они получают от казны провиант и обмундирование”³. Кантоністи до семи

¹ Зеленецкий К. Записки на пути по Херсонской губернии // Вестник Императорского Русского географического общества. – 1857. – №6. – С. 210.

² Материалы для географии и статистики России... – С. 726 – 727.

³ Правила о переходе коренных жителей в военные поселения... – С. 231.

років виховувалися у батьків, при чому повним сиротам призначали опікунів із числа поселян із виплатою попечителям на дітей віком до 5 років 10 крб. одноразової допомоги¹. Кантоністи віком від 7 до 12 років навчалися у школах, які утворювалися в округах. У школах викладали “Закон Божий”, письмо, початки арифметики. Кантоністи у віці 12 – 18 років переходили у Перший розряд резервних ескадронів².

У 1819 році було видано “Руководство к учреждению школ для кантонистов среднего возраста по методе взаимного обучения и к управлению оным”. Згідно нього, кантоністам викладалися: “Закон Божий”, російська мова, арифметика, основи геометрії, малювання, співи.

У школі був один учитель незалежно від кількості учнів. Школа поділялася на “малі підрозділи” по 8 – 10 чоловік. Заняттями керували старші учні. Роль посібників виконували таблиці, які розвішувалися на стінах. Замість паперу та пер з чорнилами використовували грифельні дошки та гострі палички.

З 1821 року до молодших учнів стали відносити дітей віком до 10 років, до середнього віку – 10 – 14, старших – 14 – 18 років. Форму кантоністам тепер давали з десяти років, а не з семи, як раніше³.

Але важливим є наступне. Школи до середини 20-х років ХІХ століття були у всіх полкових поселеннях та у деяких волосних. Скажімо, найближча від Вершино-Кам’янки школа розташовувалася у Куцівці. За статистикою, до кінця царювання Олександра І (1825 р.) у школах військових поселень навчалось 10 108 дітей, (близько 60 % від загального числа кантоністів шкільного віку поселених військ). У перші роки царювання Миколи І цей відсоток зріс до 75⁴. І це в ті часи, коли початкові і середні школи утворювалися Міністерством народної освіти хіба що у повітових центрах, а в селах елементарні приватні школи могли діяти лише у маєтках найбільш ліберальних поміщиків. Тобто, в округах військових поселень уряд дав шанс дітям селян отримати елементарну грамотність та вирватися з тогочасної безпросвітної селянської дійсності.

Починаючи з 1836 року уряд розмежував процес навчання дітей поселенців та солдатських дітей. Для перших у волостях були утворені волосні школи, а для других – кантоністські ескадрони. Процес навчання складався з “*образования в классах*” та “*образования по фронту*”. Перше, яке включало в себе “Закон Божий”, російську грамоту, письмо, арифметику до третьої дії (без ділення? – О.К.), малювання було спільним для навчальних закладів обох типів. До другого входили “*правильная выправка, маршировка, знание рекрутской*

¹ Правила о переходе коренных жителей в военные поселения... – С. 231.

² Там само. – С. 232.

³ Ячменихин К.М. Реформа низшего военного образования... – С. 163 – 166.

⁴ Там само. – С. 170.

*школы и сигналов, фланкерование пиками и рубка саблями, знание аванпостной службы и пешего учения, верховая езда (для этого имеют 13 лошадей при эскадронах), а в батареях – батарейное действие и действия при орудиях*¹, і стосувалося це лише кантоністських ескадронів .

Не обійшло увагою військове відомство й питання охорони здоров'я, при чому як поселених солдат, так і військових поселенців. Це питання було особливо актуальним, якщо зважити на те, що на 50-ті роки ХІХ століття на усю територію Олександрійського повіту, яка була у віданні цивільної адміністрації (поза округами військових поселень), не було жодного медичного приймального пункту, жодного фельдшера, лише один віспощепій². У той же час усі округи військових поселень у Херсонській губернії були розподілені між трьома лікарськими дільницями. Вершино-Кам'янка була у складі дільниці з центром у Новій Празі. До цієї дільниці було приписано 1 лікаря, 11 фельдшерів і 46 віспощепіїв³. У Новгородці, як і в будь-якому іншому полковому містечку, увесь період військових поселень також функціонував шпиталь на 120 – 150 місць⁴. Порівняння медичних умов в округах військових поселень та за їх межами не потребує особливих зусиль. Скажімо, відомий земський діяч Є. Осіпов у праці *“Русская земская медицина”* зазначав: *“По-видимому, более действительное устройство медицинской помощи существовало в ведомствах военных поселений, иностранных колонистов и евреев-земледельцев”*⁵.

Уряд через військове відомство регулював усі без винятку сторони життя поселенців та поселень. Усе було розписано з військовою точністю та ретельністю. З весни, з початком польових робіт. і до 16 вересня, військові поселенці два дні на тиждень навчалися військовій справі, а чотири дні – працювали в полі. В інші пори року 3 дні відводилось для військових і 3 дні для господарських справ. У неділю обов'язковим було відвідування церкви. Військові навчання припинялися на час сінокосів і збирання врожаю. Але навіть під час виконання сільськогосподарських робіт поселенці мусили носити солдатське обмундирування. До їх обов'язків входило дотримання чистоти в будинках, дворах і конюшнях, здійснення ремонту доріг і мостів тощо⁶. Напевне, не було жодної сторони життя, яка б не регламентувалася військовим командуванням.

¹ Военно-статистическое обозрение... – С. 76.

² Майстренко О. Діяльність державних відомств Російської імперії із забезпечення медичною допомогою населення Херсонської губернії у середині ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. Вип. VII – К., 2004. – С. 295.

³ Там само. – С. 296.

⁴ Никифоров В. Очерки Александрийского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 19. – С. 578.

⁵ Майстренко О. Вказ. праця. – С. 296.

⁶ Шармар О. Військові поселення в Україні (1817 – 1857 рр.): історико-правовий аспект // Воєнна історія – 2003 – №2.

Так, Указ від 8 грудня 1823 року містить перелік військових поселень, “в которых могут быть оставлены питейные дома”. Вершино-Кам’янка благополучно потрапила до цього списку¹.

При виборі території для військових поселень важливу, якщо не вирішальну роль, відігравав економічний потенціал місцевості. У цьому сенсі степова Херсонщина мала значні переваги перед іншими регіонами, особливо з огляду на потреби поселення кавалерії. Тому розгляд економічної системи військових поселень кавалерії не може бути біглим і поверховим.

Насамперед слід зауважити, що на момент поселення кірасирської дивізії села Олександрійського повіту, обрані під це поселення, були доволі міцними в соціально-економічному плані. Особливо вигідно вони вирізнялися на тлі поміщицьких сіл. Так, у нашому розпорядженні є дані реєстру землі, закріпленої за Вершино-Кам’янкою, станом на 1824 рік, тобто, на початку історії військових поселень. Так, із загальної площі у 8 798 десятин орної землі налічувалося 6 839 десятин, сінокосів – 1 525 десятин, під садибами – 206 десятин і непридатної для обробітку землі (яри, балки тощо) – 206 десятин². Якщо візьмемо до уваги уже озвучені нами вище дані реєстру 1806 року, згідно якого у селі проживало 576 душ чоловічої статі і округлимо до 600 (гіпотетично, так зросла кількість мешканців), то на душу чоловічої статі припадає понад 11 десятин орної землі. Навіть якщо ми врахуємо те, що землі округів були розділені на громадські поля та орні наділи військових поселенців, а наділи військових поселенців майже удвічі перевищували громадські поля³, ми отримуємо доволі значний середній наділ землі у понад 8 десятини. Це цілком відповідає задекларованим урядом положенням, про які йшлося вище. Згідно багатьох дослідників, у військових поселеннях ставка взагалі робилася на заможного селянина. Тому, серед поселенців траплялися господарі із землею в 20 десятин та двома – чотирма парами волів⁴, а бідних часто виселяли за межі округів. Скажімо, один із пунктів “Положення о поселении одного пехотного батальона” графа Аракчеева проголошував: “Военный поселенец есть хозяин дома и земли; а дабы отличить прилежного от нерадивого, последний, по удостоверению главного над военными поселения начальника, лишается всей нажитой собственности и ссылается в Сибирь на поселение”⁵.

¹ Об оставлении питейных домов в округах военного поселения только в тех местах и в таком числе, как указано в прилагаемой у сего ведомости // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 38. – № 29 670. – СПб., 1830. – С. 1288 – 1289.

² Алфавит дачам генерального межевания Александрійского уезда Херсонской губернии / Приложение к статистико-экономическому обзору Александрійского уезда за 1897 год. – Александрия, 1898.

³ Філоретова Л.М. Господарча діяльність Новоросійських військових поселень // Наукові записки з історії України. – Вип. 1. – Кіровоград, 1992. – С. 107.

⁴ Богданов Л.П. Вказ праця. – С. 53.

⁵ Из записок сенатора А.Я. Стороженка: Военные поселения кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях // Киевская старина. – 1884. – №11. – С. 450 – 451.

Як уже зазначалося, усі землі округів поділялися на громадські та поселенські. Відповідно, селяни мали працювати на “два фронти”, при чому більшість істориків озвучують загальноприйнятну формулу “три дня на себе, три на казну, неділя – військові навчання”¹. Хоча деякі автори називають 2 – 3 дні роботи на казну². Сюди відносилися заготівля сіна та інші сільськогосподарські роботи, доставка фуражу та провіанту в місця розквартированих військ та штаби, ремонт та облаштування різноманітних об’єктів. В. Никифоров пише, що “каждая волость должна была обработать и сеять для казны 140 десятин пшеницы, 800 десятин ржи, 900 десятин овса, 600 десятин ячменя, 1800 десятин скосят на сено”³. До повинностей також прирівнювали щорічні огляди, на які селяни мали приходити з возами, плугами, боронами та волами⁴. Також до обов’язків селянина відносилися військові заняття та муштра. Саме ці останні сторони життя військових поселень були справедливою підставою для критики даної системи і ліберальною інтелігенцією XIX століття, й істориками-марксистами XX століття, і низкою сучасних вчених. Адже зустрічаємо висновки про військові поселення “як особливу форму кріпосництва, жителі яких закріпачувалися державою, на відміну від селян-кріпаків, що належали окремим феодалам”⁵. Про формально-юридичний бік справи говорити не будемо, доля істини у цьому є. Зауважимо лише, що становище усіх категорій селян імперії – кріпосних, державних, удільних, військових поселенців – з формально-юридичної точки зору різнилося у цей час мало. Якщо ж говорити про реальне становище селянина, то порівнювати 2 – 3 дні роботи на казну з 4 – 6 днями панщини просто некоректно, хоча б із поваги до того кріпака, який ті дні відробляв. Умови ж життя та праці, про що йтиметься нижче, держава створила для військових поселенців більш ніж нормальні за тогочасними імперськими мірками.

Основою економіки військових поселень було, що природно, землеробство. При збереженні традиційних рис господарства з впровадженням військових поселень намітилися якісні зміни у формах та методах його ведення. В округах військових поселень використовувалася перелогова система землекористування, що стало надалі характерним для степової місцевості. Ідея її полягала у тому, щоб упродовж певного часу землю використовувати з

¹ Див.: Н.С. К истории военных поселений в Новороссии // Киевская старина. – 1897. – №12. – С. 69; Никифоров В. Очерки Александрийского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 19. – С. 576.

² Осадчий Т. Крестьянское землевладение в Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – 1893. – № 6 – 7. – С. 137.

³ Никифоров В. Очерки Александрийского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 19. – С. 578.

⁴ Там само. – С.577.

⁵ Шармар О. Вказ. праця.

максимальною віддачею, а потім залишали її “відпочивати”, використовуючи частіше всього під вигони. Так, згідно матеріалів Генерального штабу, в округах було запроваджено приблизну схему сівозміни з п’яти-шести річним циклом. У перший рік сіяли льон, просо, арнаутку¹. На другий рік – полбу², озиме жито. Третього року сіяли ярі ячмінь, овес, сочевицю, горох, гречку. На четвертий рік – озиме жито, на п’ятий – ячмінь, овес, або ж відводили під пар³. Дослідники відзначають у цілому вищу ефективність економічної системи військових поселень порівняно з поміщицькими господарствами та господарствами державних селян. Це виявлялося передусім у вищій продуктивності господарства, більших врожаях, що дозволило повністю забезпечувати поселені військові частини без додаткових витрат зі скарбниці⁴. Проте досягалося це не за рахунок інтенсифікації господарства, а шляхом передусім широкого залучення у господарський обіг нових земельних масивів як на поселянській, так і на громадській оранці⁵. Це і зрозуміло в умовах степу, ґрунти якого тривалий час не потребують штучного удобрення.

Окрім традиційних, із запровадженням військових поселень з’явилися і набули свого розвитку нові галузі сільського господарства. Так, у військових поселеннях Єлисаветградського та Олександрійського повітів широкого поширення набуло травосіяння, чого не знали господарства “цивільного відомства”. Так, уже на початку 50-х років ХІХ століття значні площі були відведені під клівер, віка-горошок, люцерну, еспарцет⁶. Саме округи військових поселень стали центрами городництва в краї. Тут вирощували капусту, ріпу, редьку, хрін, цибулю, часник, баклажани, перець, картоплю, буряки, баштан, огірки, гарбузи, квасолю, боби, горох, петрушку, кріп, селеру, мак⁷.

Це значно урізноманітніло раціон селянства і зміцнило його продовольчі позиції у боротьбі з природою. Так, Т.Н. Кандаурова при характеристиці економічної організації військових поселень надає природнокліматичному факторові величезної ваги. *“Эффективность земледелия в Херсонских военных поселениях во многом определялась традиционными характеристиками системы хозяйствования, колебанием урожайности сельскохозяйственных культур, качеством почв (они различались как по дивизиям, так и внутри их) и таким немаловажным фактором, как климатические условия. Полковые округа всех трех поселенных дивизий располагались в зоне рискованного земледелия. Районы размещения поселенных дивизий часто подвергались*

¹ Арнаутка – сорт ярої пшениці.

² Полба – сорт озимої пшениці.

³ Материалы для географии и статистики России... – Ч.2. – С. 21.

⁴ Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений...

⁵ Кандаурова Т.Н. Тенденции социально-экономического развития...

⁶ Материалы для географии и статистики России... – Ч.2. – С. 88 – 89.

⁷ Там само. – С.106 – 111.

засухам, влиянию природных стихий в виде ураганов, града. Ранние осенние и поздние весенние заморозки порой уничтожали полностью все всходы зерновых и фуражных культур. Нередко непоправимый урон всходам хлебных культур и травам наносили налеты саранчи¹, которая уничтожала подчас практически все посеvy, и жуки-“прузики”, которые съедали стебли растений. Начальство поселений пыталось бороться с саранчой, снаряжая специальные команды из крестьян, кантонистов и солдат пехотных батальонов, которые состояли при поселении для проведения строительных работ. Стаи насекомых пытались отогнать шумом, уничтожали личинки и т.п.”².

Напевне, особливості природнокліматичних умов краю змусили військове командування величезну увагу приділити лісонасадженням. “По недостатку лесов в здешнем степном крае в каждом округе разводят леса небольшими участками; кроме того, для рассадки деревьев в садах и по бульварам, при каждом селении заведены древесные питомники посевом семян и посадкой черенков”³. До військових поселень садівництво було невідоме селам краю, тепер воно фігурує серед важливих галузей господарства⁴. У поселеннях облаштовувалися парки і сквери, в округах садили лісосмуги. Це здійснило значний позитивний вплив на господарський стан регіону.

У цілому дослідники відзначають переважання інтенсивних методів господарювання в округах військового поселення кавалерії. Так, окрім уже згаданого садівництва, тут уперше відводили землі під баштани, значні площі займали насадження технічних культур, а також було створено базу для розвитку промислового шовківництва. Через Департамент військових поселень в округи виписували шовкопряд із Персії, Франції, Італії; у джерелах йдеться про шовкопряд тибетської, китайської і арабської порід⁵.

Важливим фактором, який впливав на характер господарства в округах військового поселення кавалерії, була відлагоджена система армійського постачання. Для господарств закуповували сортове насіння, інвентар, робочу худобу. В одному військово-статистичному довіднику знаходимо, що “для усиления породы военно-поселенского скота заведены в каждом округе общественные быки лучшей Украинской породы и жеребцы из выранных в конских казенных заводах”⁶. Значні кошти витрачалися

¹ Під час одного з таких нападів сарани, 1824 року, Олександрійський повіт інспектував Олександр Сергійович Пушкін.

² Кандаурова Т.Н. Тенденции социально-экономического развития...

³ Военно-статистическое обозрение... – С. 46.

⁴ Материалы для географии и статистики России... – Ч.2. – С. 161.

⁵ Цубенко В.Л. З історії військово-господарських формувань в Україні... – С. 110.

⁶ Военно-статистическое обозрение... (Додатки). – С. 43.

урядом на потреби меліорації, транспортне сполучення, організацію оброблюваної промисловості в поселеннях¹.

Підвести ризику можна словами вже цитованої Т. Кандаурової. У своїх публікаціях вона переконливо доводить господарську ефективність округів військового поселення кавалерії. Серед складових успіху дослідниця акцентує увагу на *“разумной хозяйственной политике руководства поселений и правительства, рационально распределявших финансовые и материальные ресурсы”*². Саме це дало підставу уже цитованому нами А. Шмідту говорити про селян округів військового поселення кавалерії як про *“отрадное явление”* у порівнянні з поміщицькими та державними селянами³.

До початку 30-х років XIX століття адміністративна структура військових поселень була фактично ідентична армійському управлінню. Відмінність полягала лише у тому, що органи управління поєднували в собі керівництво та контроль як у безпосередньо військовій царині (бойова підготовка військ), так і в господарській (землеробство, промисловість, торгівля, будівництво тощо). З початку 30-х років відбувалося докорінне реформування військових поселень. При цьому головні зміни торкнулися управління округами на місцях. Ця частина за своєю структурою та обов'язкам усе більше наближалася до державного та удільного села. Округа були розділені на волості, сотні та десятки на чолі з виборними старшинами та сотськими⁴.

У зв'язку з цим 21 березня 1833 року відбулася переорганізація армійської кавалерії, унаслідок чого III Резервний Корпус і, відповідно, його дивізії (легка – уланська і важка – кірасирська) були перейменовані на II Резервний Кавалерійський Корпус. Командував ним блискучий воєначальник, військовий письменник, генерал від кавалерії барон Д.Є. Остен-Сакен, який у подальшому отримав графський титул за героїчну оборону Севастополя, де він був начальником гарнізону і навіть деякий час очолював усю оборону⁵. З 1834 року військові поселення стали нести рекрутську повинність на загальних підставах⁶.

Указом від 8 серпня 1836 року округи військового поселення кавалерії стали називатися не за полками, а за номерами. Округ, в якому знаходилася Вершино-Кам'янка, отримав номер “4”⁷. Село увійшло до складу третьої

¹ Ячменихин К.М. Алексей Андреевич Аракчеев // Вопросы истории. – 1991. – №12. – С. 49.

² Кандаурова Т.Н. Тенденции социально-экономического развития...

³ Шмидт А. Новороссийское военное поселение кавалерии... – С. 38.

⁴ Ячменихин К.М. Основные периоды истории военных поселений в России... – С. 437.

⁵ У 1864 р. рішенням Єлисаветградської міської думи Д.Є. Остен-Сакен став першим Почесним громадянином Єлисаветграда.

⁶ Ячменихин К.М. Основные периоды истории военных поселений в России... – С. 434.

⁷ О преобразовании управления округов военного поселения кавалерии // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 11. – № 9 465. – СПб., 1836. – С. 870.

волості з центром у Верблюжці¹. Цим же указом діючі ескадрони були відокремлені від поселених².

У 1839 році у Вершино-Кам'янці нараховувалося 345 будинків, в яких проживало 2 407 осіб (1 318 чоловіків і 1 089 жінок). У селі було зареєстровано 129 господарів першого розряду, 150 – другого розряду і 191 негосподарів. Також під реєстр потрапляли діти військових поселенців чоловічої статі (633 хлопчики), “*служащие*” (7) та “*неслужащие*” інваліди (21). У господарствах села налічувалося 204 коня, 845 волів, 2 072 голови неробочої худоби та 3 439 овець. У Вершино-Кам'янці працювали 42 вітряки. Окрім цього, у селі розміщувалися запасний хлібний магазин, клуня, три взводні конюшні, погріб для зберігання овочів, а також манеж, котрі перебували на балансі округу військового поселення³.

У 1849 році у Вершино-Кам'янці уже нараховувалося 410 дворів. У селі було також 4 дерев'яних будинки для розміщення офіцерів, екзерциргауз⁴, кузня, манеж, 4 взводні конюшні. На річці була гребля⁵.

Указ від 1 лютого 1850 року зафіксував зміни в управлінні Новоросійським військовим поселенням кавалерії, розділеного на 12 округів. Управління першими вісьмома знаходилося в Єлисаветграді, а решти чотирьох – у Вознесенську⁶.

31 грудня 1851 року II Резервний Кавалерійський корпус було перейменовано на I Кавалерійський корпус, до нього було приєднана ще одна кірасирська дивізія. При цьому частини корпусу були передислоковані. Командував ним герой Бородіно генерал від кавалерії І.П. Оффенберг, який у 1858 році заснував у Єлисаветграді офіцерське кавалерійське училище.

У Вершино-Кам'янці знаходився штаб дивізіону і резервний ескадрон Кірасирського Її Імператорської Величності Великої Княгині Олени Павлівни полку, який 19 березня 1857 повернув собі попереднє ім'я Новгородського. За відомостями 1854 року у селі була дерев'яна церква, 4 офіцерські будинки, хлібний магазин, казенні тік і клуня, земляний манеж, 4 взводні конюшні і одна для громадських коней, кам'яна криниця, караулка, в'їзні ворота та 3 кам'яні прикордонні стовпи. Відомо, що станом на 1856 рік у Вершино-Кам'янці було 518 дворів⁷, а у 1857 році в селі проживав 2 851 мешканець⁸.

¹ Никифоров В. Очерки Александрийского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 19. – С. 570.

² О преобразовании управления округов военного поселения кавалерии... – С. 871.

³ Атлас статистический первых 8-ми округов Новороссийского военного поселения. – СПб., 1839.

⁴ Экзерциргауз – крите приміщення для військових вправ у холодну та сиру погоду.

⁵ Военно-статистическое обозрение... (Додатки). – С. 58 – 59.

⁶ О изменениях в управлении военного поселения кавалерии // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 25. № 23 895. – СПб., 1851. – С. 99 – 100.

⁷ Пивовар А.В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року. – К., 2009. – С.26.

⁸ Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи – Т.1. – СПб., 1863. – С. 445.

4 червня 1857 року було утверджене положення про новий устрій поселення кавалерії, згідно якого Новоросійське військове поселення стало зватися Південним, а 12 округів, котрі входили до його складу, і ще одну окрему волость назвали Херсонським воєнним поселенням з розподілом його на 3 округи. Перші два округи поділялися на 12 волостей, а третій – на 13 волостей. Головне управління як усіма Південними поселеннями, так і Херсонським поселенням, знаходилося у Єлисаветграді; управління окремих округів – у Новій Празі, Новомиргороді та Новій Одесі. Колишній 4-й округ, у якому знаходилося село Вершино-Кам'янка, став 3-м округом з центром у Новій Празі¹.

Така реорганізація фактично започаткувала процес ліквідації системи військових поселень. У тому ж 1857 році поселяни отримали права селян удільного відомства, хоча лише з 1876 року у Метричних книгах жителі села стали визначатися як “*государственные крестьяне*”². До цього офіційний статус селян визначався як “*бывший военный поселянин*”.

У грудні 1860 року міста, що знаходилися в округах Південного військового поселення, серед яких Єлисаветград, Новомиргород, Новогеоргіївськ, Ольвіополь, Вознесенськ були передані у відомство міністерства внутрішніх справ. Протягом 1862 – 1863 років із трьох округів утворювалося Управління Херсонським військовим поселенням з центром у Новомиргороді³. Це означало фактичне згортання військовопоселенської системи.

На завершальній стадії періоду військових поселень Вершино-Кам'янка була значним селом. Так, у 1859 році у селі був 591 двір та проживало 1 645 чоловіків і 2 441 жінка⁴. Через два роки, у 1861 році, в селі було уже 594 двори. Відомо також, що у Вершино-Кам'янці в цей час була одна торгівельна точка, а за наявності закріпленого за селом земельного фонду в 10 554 десятини 32% господарств були безземельними⁵.

Стрижнем духовного життя села безальтернативно залишалася сільська церква. Серединою 1820-х років датовані результати ревізії церков округів військових поселень. Церква св. Миколая с. Вершино-Кам'янки (поряд із церквою в с. Верблюжці) була оцінена з позитивного боку: “*содержатся*

¹ Высочайше утвержденное положение о новом устройстве военного поселения кавалери // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 32. – № 31 920. – СПб., 1858. – С. 471 – 493.

² Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1874 – 1876. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 2.

³ Никифоров В. Очерки Александрийского уезда... // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 20. – С. 611.

⁴ Результаты подворной переписи Александрийского уезда 1886 г.: Приложение к III тому “Материалов для оценки земель Херсонской губернии”. – Александрия, 1888. – С. 40.

⁵ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка Новгородківського району. – ДАКО.– Ф. Р-7172. – Оп. 1.– Од. зб. 98. – Арк. 3 – 3-зв.

благолепно порядоқ ведется очень хороший. Сие делает честь священникам при сих церквях, состоящим благоповедением”¹.

Середина шестидесятих років XIX століття позначилася двома знаковими подіями в історії Вершино-Кам’янки. Ці події знову ж таки пов’язані з сільським храмом. Так, згідно даних Херсонської єпархії, у 1865 році при церкві була відкрита церковно-приходська школа. Ця подія ознаменувала собою початок історії шкільної освіти у селі. Це категорично спростовує малозрозумілу тезу А. Польового та І. Смагляка про те, що до 80-х років XIX століття у селі не було писемних людей². У перший рік у школі навчалося 4 хлопчики та 1 дівчинка, заняття проводилися на квартирі у диякона³. Дияконами на той час фігурують Іван Статкевич⁴ та Іларіон Величко⁵. Таким чином, вони у рівній мірі можуть претендувати на звання першого працівника на педагогічній ниві у селі.

Наприкінці військово-поселенського періоду, у 1865 році, у Вершино-Кам’янці було споруджено новий кам’яний храм, який успадкував ім’я святого Миколая та наступність від попереднього, дерев’яного. Священиком на той час був Олександр Голоскевич, який особисто пожертвував на іконостас для новозбудованої церкви колосальну на той час суму – 1 100 карбованців⁶. Першим церковним старостою новозбудованого храму став селянин Никифор Кляцький⁷.

Указом від 28 вересня 1866 року⁸ Південне військово-поселення кавалерії у Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях ліквідувалося, а його поселення були передані у відомство загальних губернських та повітових правлінь. Вершино-Кам’янка, таким чином, знову стала селом Олександрійського повіту Херсонської губернії.

Отже бачимо, що військовопоселенський період в історії села Вершино-Кам’янки був неоднозначним, як неоднозначною була і сама система військових поселень. Можна утім констатувати, що ці півстоліття однозначно не пройшли для села даремно, оскільки створені урядом умови розвитку забезпечували можливості як для кількісного, так і якісного розвитку різних сфер суспільного життя.

¹ Циркулярное распоряжение Славянской духовной консистории в Елисаветградское духовное правление. – ДАКО. – Ф. 334. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 240.

² Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 4.

³ Об открытии церковно-приходских школ в 1865 г. // Херсонские епархиальные ведомости (далі – ХЕВ). – 1866. – №4. – С. 69.

⁴ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1861 – 1865. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 1.

⁵ ХЕВ. – 1861. – № 19. – С. 216.

⁶ ХЕВ. – 1866. – №2. – С. 21.

⁷ ХЕВ. – 1866. – № 14. – С. 222.

⁸ О упразднении Управления Южными поселениями // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 34. – Ч. 2. – № 43 667. – СПб., 1868. – С. 56.

РОЗДІЛ 3. У ДОБУ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

3.1. ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ РОЗВИТКУ ПОРЕФОРМЕННОГО СЕЛА

Завершення періоду військових поселень співпав із початком структурних перетворень у Російській імперії, відомих під назвою “*Великих реформ*”. Запровадження їх пов’язане з постановою імператора Олександра II (1855 – 1881) – найбільш ліберального та трагічного представника династії Романових.

Початок реформам було покладено царським маніфестом від 19 лютого 1861 року про скасування кріпосного права. Дія даного указу на Вершино-Кам’янку не поширювалася у силу того, що кріпосного права і кріпосної залежності село не знало. 1862 року було розпочато реформування фінансової системи Російської імперії, а також започатковано реформу збройних сил. Остання, розпочавшись із переозброєння армії, вдосконалення постачання та управління нею завершилася у 1874 році запровадженням загальної військової повинності для чоловіків у віці від 21 року зі скороченням терміну служби з 25 до 6 років. 1864 року було проведено судову реформу, яка принесла до імперії європейські стандарти судочинства з гласним процесом, інститутом адвокатури, колегією присяжних тощо. 1864 року було запроваджено земське самоуправління, а у 1870 році – міське.

У цілому реформи, які носили, безперечно, прогресивний характер, відкрили українським землям у складі Російської імперії шлях до модернізації усіх сфер суспільного та господарського життя. Нехай це відбувалося зі значним відставанням від країн Європи та Америки, проте це був значний крок уперед.

Якщо говорити про той тип українських сіл, до яких відносилася Вершино-Кам’янка, то найбільший вплив на нього упродовж 60-х років XIX – 10-х років XX століть мали результати земської реформи 1864 року. Тому на її умовах слід зупинитися більш предметно.

Історіографія діяльності земств на території України є представницькою та багатоманітною. Чисельні публікації з різних аспектів діяльності земств почали з’являтися у публіцистиці, історичній, економічній та політичній літературі ще у 60-х роках XIX століття. До 1917 року в історичній літературі у цілому переважали оцінки земств та їх діяльності як явища прогресивного в умовах тогочасної російської дійсності, нерозривно пов’язаного з ліберальним та конституційним рухом. Радянська історіографія однозначно розглядала діяльність земських установ відповідно до ленінської сентенції про земства як “*п’яте колесо до воза*”, наголошуючи на буржуазній обмеженості та класовій природі земських ініціатив. Лише дослідження, які вийшли з під пера істориків-емігрантів, більш-менш об’єктивно висвітлювали діяльність земств. З середини 1980-х років намітився новий етап у розвитку

історіографії діяльності земств на території України. Українська історична наука поступово звільнялась від компартійних догм і з великим інтересом розгорнула дослідження суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності земських установ. Підтвердженням вище зазначеного є понад двадцять кандидатських дисертацій з історії різних аспектів діяльності земств як у загальноукраїнському контексті, так і в межах конкретних губерній, захищених після здобуття Україною незалежності¹. Про солідність напрацювань у цій сфері в останні роки свідчить поява кандидатських дисертацій уже з історіографії історії земських установ в Україні². Проте, не зважаючи на такі успіхи в дослідженні діяльності земських установ в Україні, в істориків залишається широке поле для наукових пошуків у плані конкретизації та локалізації названих сюжетів у межах губерній, повітів, а то і окремих населених пунктів.

Початок земській реформі було покладено Височайше затвердженим *“Положением о губернских и уездных земских учреждениях”* від 1 січня 1864 року³. Так, Положення починалося словами: *“Признав за благо призвать к ближайшему участию в заведывании делами, относящихся до хозяйственных польз и нужд каждой губернии и каждого уезда, местное их население, посредством избираемых от оногo лиц, Мы повелели Министру Внутренних Дел составить... проекты постановлений об устройстве особых земских, для заведования упомянутыми делами, учреждений”*.

Відповідно до Положення, утворювалися губернські та повітові установи, серед найважливіших компетенцій яких були наступні:

1. Завідування майном, капіталом та грошовими зборами земства;
2. Побудова та утримання будівель, які належать земствам, інших споруд та шляхів сполучень, які утримуються коштом земства;
3. Міри по забезпеченню народного продовольства;

¹ Напр.: Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти (1864 – 1917): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01.– Історія України. – Київ, 2002.; Кузовова Н.М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (50-ті роки XIX – початок XX століття): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Харків, 2007.; Майстренко О. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 –1917 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Київ, 2006.; Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Харків, 2006.; Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX століття): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Донецьк, 1998.; Редькіна О.А. Земства лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Запоріжжя, 2002.;

² Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 2003.; Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864 – 1917). Історіографія.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціалізація 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 2005.

³ Височайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 2. – Т. 39. – № 40 457. – СПб., 1867. – С. 1 – 14.

4. Опіка над місцевими благодійними закладами; шляхи подолання жебрацтва; допомога у спорудженні церков;
5. Управління справами взаємного земського страхування майна;
6. Сприяння розвитку місцевої торгівлі та промисловості;
7. Сприяння (передусім у фінансовому плані) розвитку народної освіти, системи охорони здоров'я;
8. Попередження падежів худоби; боротьба зі шкідниками польових культур;
9. Виконання покладених на земство потреб військового та цивільного управління, а також поштової повинності;
10. Збирання тих державних грошових зборів, збір яких по губерніях та повітах покладається земствам в обов'язок;
11. Визначення, збір та використання, відповідно до Статуту про земські повинності, місцевих зборів, спрямованих на задоволення земських потреб повіту чи губернії;
12. Проведення виборів на посади до земських установ та призначення сум на утримання цих установ (п. 2 Положення).

Разом з цим, відповідно до п. 7 *“земские учреждения... не могут выходить из круга указанных им дел, по сему они не вмешиваются в дела, принадлежащие к кругу действий правительственных, сословных и общественных властей и учреждений”*.

Земські установи встановлювалися двох типів відповідно до території їх повноважень: повітові та губернські. У свою чергу, повітовими земськими установами визначалися Повітове Земське Зібрання та Повітова Земська Управа (п. 12 – 13). До складу Повітового Земського Зібрання мали обиратися гласні від повітових землевласників, міських і сільських товариств (п. 14). Відповідно, вибори до Повітового Земського Зібрання мали проводитися на зборах землевласників, міських та сільських товариств (п. 16). До виборів не допускалися особи, молодші 25-ти років; особи, що перебувають під слідством; особи, *“опороченные по суду или общественному приговору”*, іноземці (п. 17.). До складу гласних не могли бути обрані місцеві Начальники губерній, Віце-губернатори, Члени Губернських Правлінь, Губернські та Повітові прокурори, чини місцевої поліції (п. 36.). Термін каденції гласних Положення визначало в три роки (п. 38). Очолював Повітове Земське Зібрання місцевий Предводитель дворянства (п. 43.).

З числа Гласних Повітового Земського Зібрання обиралася Повітова Земська Управа у складі Голови та трьох членів. Її повноваження також визначалися терміном у три роки (п. 46.).

За аналогією формувалися губернські земські установи (нас вони цікавлять меншою мірою).

Повітове Земське Зібрання мало збиратися раз на рік не пізніше грудня. Засідання мали тривати 10 днів (п. 76 – 77). Земські ж управи діяли постійно. Положення передбачало сувору звітність, передусім про фінансові та господарські операції, Управ перед Зібранням.

Саме останнє положення викликало до життя надзвичайно обширну та різнопланову земську статистику. За великим рахунком, до Великих реформ рівень розвитку соціально-економічної статистики у Російській імперії знаходилися не на дуже високому рівні. Фахово статистична робота була поставлена лише у військовому відомстві. Окремими її зразками ми послуговувалися у другому розділі нашого дослідження. Земським установам для задоволення потреб місцевого й державного оподаткування необхідні були статистичні відомості про господарський розвиток повітів та губерній, про культуру, про стан охорони здоров'я, освіти, шляхів сполучення та інші сфери громадської діяльності у більш докладному вигляді аніж ті, які збиралися урядовою статистикою. Адже урядова статистика охоплювала великі території, часто задовольняючись середніми цифрами, на підставі яких урядовці робили свої узагальнюючі висновки щодо соціально-економічного становища в імперії. А однією з суттєвих особливостей земської статистики було те, що вона контролювала свій порівняно невеликий район і фіксувала в його межах дійсне становище речей, із сутності яких випливало правильне уявлення не тільки про кількісне, але й про якісне становище населення. До нас дійшли щорічні звіти про стан розвитку господарства, звіти бюджетних комітетів, щомісячні, щоквартальні та щорічні огляди стану речей у народній освіті, сільськогосподарські хроніки тощо. У нашому розпорядженні знаходяться щомісячні *“Сборники Херсонського земства”*, які виходили з 1865-го по 1917 рік, губернські тематичні статистичні огляди тощо. Повітова земська статистика виходила друком в Олександрії, у типографії підприємця Ф.Х. Райхельсона. Окрім щорічних звітів, Журналів засідань Повітової Земської Управи, різноманітних Оглядів з 1 січня 1909 року друком виходила газета *“Известия Александрійського Уездного земства”*. Земська статистика на сьогодні є безцінним джерелом для вивчення різних сторін соціальної історії пореформеного села. Адже *“қоніқом”* земської статистики усіх рівнів було гармонійне поєднання узагальненої статистики в межах певного регіону та конкретних даних по окремих населених пунктах. Тому реконструкція історії Вершино-Кам'янки пореформеного періоду здійснена нами багато у чому на підставі даних, отриманих із земської статистики.

Земства запроваджувалися не на усій території України. Під враженням польського визвольного повстання 1863 – 1864 років земська реформа не

поширювалася на губернії Правобережної України. У 1865 році були проведені вибори до Повітових Земських Зібрань у Лівобережних та Південних губерніях. Повітові установи, серед яких Олександрійське повітове земство, розпочали свою діяльність у 1865 – 1866 роках. Так, відповідно до списку Гласних Олександрійського Повітового Земського Зібрання за 1866 рік, серед представників сільських товариств знаходимо Федора Даниловича Василенка, обраного від південного поселення (хутора? – О.К.) села Вершино-Кам'янка¹.

Як уже йшлося, Положення від 1 січня 1864 визначило сфери діяльності земських установ. Зводилися вони переважно до сфер соціальних та господарських. Складається враження, що держава перекладала на земства частину своїх обов'язків у сферах, які потребували значних витрат, а швидких дивідендів не обіцяли. Адже будівництво та ремонт мостів та шляхів, створення та утримання медичних закладів та шкіл – це затратні капіталовкладення в майбутнє. До того ж влада Російської імперії розраховувала спрямувати енергію найбільш ліберально налаштованої частини дворянства та різночинців у рутинне русло вирішення купи господарських проблем, які накопичилися у повітах. Можливість же політичної діяльності земств зводилася до нуля, оскільки контакти між земськими установами різних губерній заборонялися. Не зважаючи на це, у земських установах змогли проявити себе люди, які з причин *“політичної неблагонадійності”* не змогли знайти собі місця у державних установах: лікарі, вчителі, статисти, ветеринари тощо. Земську роботу виконували переважно середні землевласники-дворяни, серед яких у другій половині XIX століття було чимало революційно налаштованих свідомих українців. Тому можна стверджувати, що земства, з одного боку, сприяли піднесенню національної свідомості українців, а з іншого – стали тією школою, яка сприяла формуванню серед населення навичок самоуправління. Саме через земства в Російській імперії закладалися підвалини громадянського суспільства.

Однак найбільше результати діяльності земств були відчутні в соціальній сфері. Швидке розширення мережі навчальних та медичних закладів, які надавали свої послуги населенню безкоштовно, будівництво нових та ремонт старих доріг та мостів, сприяння зростанню ефективності сільськогосподарського виробництва через організацію дослідних полів і *“розплідних пунктів”* худоби, залучення до роботи агрономів та ветеринарів – далеко не повний перелік здобутків земств в Україні. Земства на місцях фактично утримували поштову службу. Так, Олександрійське повітове земство мало власні поштові марки.

¹ Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 год [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_duhovnye.htm/

Якщо ми говоримо про якісні зміни умов життя сільського населення у пореформений період, про розвиток інфраструктури села, зростання відсотку грамотного населення, покращення медичних умов, модернізацію усіх сфер життя, то ми передусім повинні говорити про результати діяльності повітових земських установ. Вартим уваги є ще один момент. Як уже зазначалося, земські ініціативи реалізовувалися на кошти, отримані від місцевих земських зборів із кожної десятини наявної землі. А це означає, що більша частина земських податків надходила від великих землевласників, але користь від земських ініціатив мали передусім селяни та дрібні землевласники. Для прикладу можна навести такі дані. Щороку на засіданнях земських зборів розглядалися питання про неплатників земських зборів та клопотання про зняття заборгованостей за наявності поважної причини. Так, при розгляді подібних заяв у 1914 році фігурують двоє вершинокам'янців. Так, Михайло Дорота мав заборгованість по земському податку у розмірі 4 крб. 39 копійки, оскільки кінна просушка, якою володів М. Дорота, була несправною. Земство постановило: “...просушку из обложения исключитъ и земские сборы за 1913 – 1914 год сложить”¹. Також із удови Фреми Фінкель було знято заборгованість у сумі 7 крб. 43 коп. “в виду бедности вдовы”². На нашу думку, заслуговують на увагу два моменти. Перший, це розмір річного земського збору, який складає в середньому близько 6 крб. Він доволі прийнятний. Особливо з урахуванням другого моменту. Два випадки, наведені нами, навряд чи стосуються незаможної частини жителів села. Наявність кінної просушки свідчить про певний достаток, а говорити про бідність єврейки пані Фінкель (у Вершино-Кам'янці євреї контролювали практично усю торгівлю, про це нижче) потрібно, напевне, дуже обережно.

На увагу заслуговує ще один момент. За результатами виборів 1865 – 1867 років по імперії Романових серед гласних земських установ частка дворян становила 41,6%, селян – 38,4%, купців – 10,4%, духовних осіб – 6,5%³. Тобто селянин уперше отримав право представляти свій стан та захищати свої інтереси на повітовому рівні. Фактор представлення в земствах представників усіх верств населення робить слушною тезу про роль земств у формуванні засад громадянського суспільства у дореволюційній Російській імперії. Того громадянського суспільства, яке марно намагаємося збудувати в Україні сьогодні. Тому вже пізня радянська історична наука змушена була визнати ефективність земств, особливо на повітовому рівні. За словами

¹ Александрийское уездное земское собрание. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия, 1914. – С.162 – 163

² Там само. – С.248 – 249.

³ Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М.: Наука, 1990. – С. 10.

Г.А. Герасименка, “жизнеспособность земства обеспечивалась, во-первых, его подлинным самоуправлением, во-вторых – его самофинансированием”¹.

Сказане навряд чи вписується у традиційні акценти радянської історіографії про класову сутність і обмеженість земських установ та про “п’яте колесо для воза”. Тому той інтерес до різних сторін діяльності земств в Україні у другій половині ХІХ століття, який ми бачимо нині в історичній літературі, є абсолютно виправданим та закономірним. У цьому розділі ми у тому числі простежимо результати діяльності Олександрійського повітового земства під кутом зору історії Вершино-Кам’янки у пореформений період.

3.2. ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

На відміну від попереднього періоду історії Вершино-Кам’янки друга половина ХІХ – перші десятиліття ХХ століття представлені доволі значним та різноманітним колом джерел, які дозволяють досліднику ставити перед собою складні завдання відтворити тенденції та закономірності соціального розвитку українського села у добу капіталістичної модернізації. І не лише ставити такі завдання, а й успішно їх вирішувати. Послугуючись передусім даними Метричних книг та земською статистикою, у цьому підрозділі ми спробуємо відтворити умови розвитку так званого “людського фактору”, а саме динаміку демографічного розвитку та фактори, які її зумовлювали, рівень та якість життя, етнічний та соціальний склад населення тощо.

Упродовж зазначеного періоду чисельність населення Вершино-Кам’янки зростала доволі швидкими темпами. Так, якщо у 1859 році в селі нараховувався 591 двір, а населення становило 3 109 осіб (1 645 чоловіків і 1 464 жінки), то у 1886 році у селі вже було 938 дворів, а населення сягнуло 4 894 осіб (2 363 чоловіки і 2 441 жінка)². Отож маємо майже дві тисячі людей приросту за неповні три десятиліття. Статистичні дані наступних років лише підтверджують очевидну тенденцію: 1896 рік – 1 048 дворів і 5 617 жителів (2 860 чоловіків і 2 757 жінок)³; 1910 рік – 6 200 жителів⁴; 1916 рік – 1 325 господарств, 7 329 жителів (2 343 чоловіки і 4 086 жінок)⁵. Тобто бачимо, що за неповні 60 років населення села більш ніж подвоїлося.

¹ Герасименко Г.А. Вказ. праця. – С. 239.

² Результаты подворной переписи Александрийского уезда 1886 г.: Приложение к III тому “Материалов для оценки земель Херсонской губернии”. – Александрия, 1888. – С. 40.

³ Нариси з історії села Вершино-Кам’янка Новгородківського району. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-7172. – Оп. 1. – Од. зб. 98. – Арк. 2.

⁴ Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского – Т.14. – Новороссия и Крым. – СПб., 1910. – С. 585.

⁵ Список населенных мест Херсонской губернии (По данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года). – Александрия, 1917. – С.9.

Озвучену тенденцію яскраво підтверджує Таблиця 1, у якій показано статистику народжень, смертей та кількість шлюбів за окремі роки зазначеного періоду.

Табл. 1. Динаміка демографічного розвитку с. Вершино-Кам'янка (1861 – 1917 рр.)¹

Рік	Народилося		Померло		Природній приріст	Шлюбів
	Хл.	Дів.	Чол.	Жін.		
1861	134	129	34	41	+185	55
1862	130	129	36	46	+177	51
1863	91	98	89	84	+17	16
1864	80	94	92		+82	34
1865	119	111	64		+166	60
1874	213		88		+125	94
1875	141	135	194		+82	32
1876	104	121	134		+91	34
1879	142	129	164		+107	66
1880	147	139	305		-19	56
1881	166	104	182		+88	65
1886	283		125		+158	40
1887	286		147		+139	67
1888	342		308		+34	91
1889	180	170	228		+122	63
1890	161	159	234		+86	52
1891	180	175	227		+128	65
1894	212	189	265		+136	72
1895	190	198	133	142	+113	57
1896	164	165	176		+153	48
1897	216	172	84	74	+230	44
1898	191	170	103	99	+159	59
1900	190	170	22	25	+313	48
1901	307		180		+127	55
1911	236	243	260		+219	62
1912	203	181	240		+144	64
1914	429		199		+230	52
1918	95	104	257		-58	64

¹ Таблиця укладена за матеріалами Метричних книг (ДАКО. – Ф. 694) та земської статистики. Вибір років обумовлений відсутністю низки Метричних книг у фондах ДАКО.

Дані таблиці засвідчують, що визначальним фактором демографічного зростання був передусім природній приріст. У таблиці проаналізовано дані років, Метричні книги за які представлені в Державному архіві Кіровоградської області. Тому вибірка є абсолютно неупередженою. Ми бачимо, що негативний баланс у графі “*Природній приріст*” присутній лише у двох випадках: у 1880 році, коли село пережило жахливу епідемію дифтерії, та у 1918 році, коли в Україні, м’яко кажучи, були не зовсім сприятливі умови для демографічного буму.

Проте позитивна динаміка демографічного росту не має вводити дослідника в оману. Окрім встановленого факту перевищення народжуваності над смертністю важливим критерієм якості та рівня життя населення є середня тривалість життя. І тут статистка промовляє уже зовсім іншими цифрами. Поглянемо для прикладу на вік померлих вершинокам’янців у досить благополучний у демографічному відношенні 1875 рік. Так, з 194 померлих кількість дітей віком до 5 років становить 114 осіб, у віці від 5 до 15 років померло 10 осіб; 15 – 25 років – 22 особи; 25 – 35 років – 12 осіб; 35 – 45 років – 15 осіб; 55 – 60 років – 10 осіб, 65 – 75 років – 7 осіб; 75 – 100 років – 4 вершинокам’янці (при цьому одна жінка дожила до 100 років)¹. Середній вік життя при такій статистиці ледь перевищує 17 років! І це у другій половині ХІХ століття, коли демографи середню тривалість життя у “*темні*” середні віки визначають у 30 – 35 років. Статистика за інші роки має не менш приголомшливий характер: 1876 рік – з 134 померлих діти до 5 років складають 78 осіб²; 1879 рік – з 164 померлих – 86 дітей віком до 5 років³; 1880 рік – 198 дітей з 395 померлих⁴; 1889 рік – 137 подібних випадків з 234⁵. І цей сумний список можна продовжувати. Тож очевидним є факт вражаючих як для сучасної людини масштабів дитячої смертності. Особливо звертає на себе увагу високий відсоток смертності немовлят (у Метричних книгах – це діти до одного року). Можна спробувати пояснити таку ситуацію різними моментами. Скажімо, поширена серед народу у ХІХ столітті практика хрестити новонароджених дітей на другий – третій день після народження, чітко зафіксована у тих же Метричних книгах, навряд чи сприяла зміцненню імунітету дитини та породіллі. Проте ключовим, на нашу думку, все ж був загальний низький рівень гігієнічно-санітарних умов життя та побуту. Дані Таблиці 2 засвідчують, що

¹ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1874 – 1876. – ДАКО – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 109.

² Там само. – Арк. 185.

³ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1879 – 1881. – ДАКО – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 86.

⁴ Там само – Арк. 185.

⁵ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1889. – ДАКО – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 4 – Арк. 113.

саме хвороби фігурують як головна причина смертності, переважно ранньої, у цей період.

Табл. 2. Головні причини масової неприродної смертності¹

Рік	Усього померло	Немовлят (до 1 року)	Хвороби								
			Кір	Дифтерія	Коклюш	Сухоти	Скарлатина	Віспа	Простудні захворюван	Іспанський грип	Тиф
1861	78	18			12	2		5	6		
1862	82	28	1		15	12		1	3		
1863	172	23	35		19	11		3	11		
1864	92	16			4	4		26	3		
1865	64	19									
1874	88	10									
1875	194	?				13		64			
1876	134	141									
1879	164	26		56							
1880	305	50		186							
1881	182	?		40							
1886	125	?									
1887	147	?									
1888	308	?									
1889	228	58		104							
1890	234	69		91							
1891	27	47									
1894	265	70									
1895	275	66		22			44				
1896	176	?									
1897	158	34									
1901	180	?									
1911	260	?		13			19	55			
1912	240	?		52							
1914	199	?									
1918	257	20						35		92	47

¹ Таблиця укладена за матеріалами Митричних книг (ДАКО. – Ф. 694) та земської статистики. Вибір років обумовлений відсутністю низки Метричних книг у ДАКО.

Аналіз Метричних книг та матеріалів земської статистики дає нам достатньо підстав для ствердження, що в зазначений період епідеміологічна ситуація періодично набувала не просто загрозливих, а катастрофічних масштабів. І це при тому, що фіксувалися лише встановлені випадки захворювання та найбільш небезпечні хвороби. Так, поглянемо на ситуацію у 90-ті роки ХІХ – на початку ХХ століття. У лютому – серпні 1893 року село переживає дві епідемії – черевного тифу (13 зафіксованих випадків) та ящура (постраждало 600 голів худоби)¹. Лише у березні 1895 року зафіксовано 11 випадків коклюшу, 3 – віспи і 7 свинки². У червні 1895 розпочинається епідемія черевного тифу³. У листопаді цього ж року паралельно вибухає епідемія скарлатини, яка набуває загрозливих масштабів завдяки періодові весіль. Епідемія ускладнюється дифтерією та нефритом, при чому відсоток смертності був доволі високим. Паралельно розвивається епідемія свинки. З обох кінців села йдуть дві епідемії черевного та сипного тифу⁴. Лише у січні 1896 р. епідемія скарлатини пішла на спад, але посилюються позиції нефриту. Статистики заспокоюють, що сипний тиф село залишає, але черевний посилюється⁵. Лютий місяць називають кінцем цієї страшної епідемії – у цьому місяці зафіксовано лише 6 випадків захворювань⁶. У грудні 1902 року розпочалася епідемія кору (20 випадків за місяць)⁷. Перша половина 1904 року (по червень місяць) пройшла під знаком епідемії черевного тифу – зафіксовано щонайменше 89 випадків захворювань⁸ на цю небезпечну хворобу з соціальним підтекстом. Тиф – показчик рівня життя населення, санітарно-гігієнічних умов існування. У грудні 1909 року епідемія черевного тифу охопила сусідні села: Новгородку, Митрофанівку, а також Головківку та Козирівку. Повітове земство за таких умов розпорядилося відкрити 3 ізоляційні бараки (один з них – у Вершино-Кам'янці) та зорганізувати спеціальні епідемічні загони⁹.

Нижче з метою окреслення панівної тенденції наводимо узагальнюючі дані по захворюваності за три роки. З таблиці видно, що хвороби йшли епідемічними хвилями. Також зауважимо, що земські статистики рахували лише зафіксовані випадки захворювання – тобто хворих, які звернулися по допомогу до лікаря чи фельдшера, які засвідчили та задокументували факт захворювання. Реальна картина, напевне, була ще гіршою.

¹ Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1893. – №3 – С. 110.; СХЗ. – 1893. – №7 – С. 32, 80.; СХЗ. – 1893. – №9 – С. 79.

² СХЗ. – 1894. – №3 – С. 70.

³ СХЗ. – 1895. – №6 – С. 101.

⁴ СХЗ. – 1895. – №12 – С. 150.

⁵ СХЗ. – 1896. – №2 – С. 36.

⁶ СХЗ. – 1896. – №3 – С. 173.

⁷ СХЗ. – 1903. – 1. – С. 191.

⁸ СХЗ. – 1904. – №5 – С. 69 – 70.; СХЗ. – 1904. – №6 – С. 152, 196.

⁹ Известия Александрійского уездного земства. – 1909. – 10 декабря. – С. 2.

Таблиця 3. Захворюваність по с. Вершино-Кам'янці у 1901 – 1908 роках¹

Хвороба	1901	1906	1908
Скарлатина	1	147	1
Віспа вітряна	1		
Тиф черевний	16	43	31
Дифтерія	31	30	6
Дизентерія	34	15	4
Коклюш	76	61	4
Грип	6	126	64
Рожа	10		
Сифіліс	128	120	65
Переমেжна лихоманка	124		29
Туберкульоз	16	41	32
Трахома	9	65	44
Кір		6	
Віспа натуральна		5	
Тиф сипний		2	2
Свинка			4

З огляду на загальний стан здоров'я населення, передусім дітей, наведемо ще одну цікаву статистику. 1908 року у Вершино-Кам'янській земській школі було проведено медогляд учнів. У цілому було оглянуто 209 учнів. Під час нього виявлено хвороби: у 8 учнів – трахома, у 10 – короста, у 16 – сифіліс, і ще у 7 учнів – інші хвороби, назви яких не конкретизовані².

Визначальним, на нашу думку, фактором, який зумовив таку сумну ситуацію із захворюваністю населення, був стан мережі медичних закладів і, відповідно, рівень медичного обслуговування. Ми вже зазначали у попередньому розділі, що доба військових поселень позитивно позначилася на розвитку цієї важливої соціальної сфери. Після ліквідації військових поселень дві системи медичного обслуговування населення – військовопоселенську та повітову – було уніфіковано. І, як завжди буває у нас, не на користь кращого варіанту. Так, після скасування системи військових поселень Вершино-Кам'янка була віднесена до Новопраської лікарської дільниці, в якій було 4 фельдшерські пункти з двома лікарськими ліжками (головний лікар –

¹ Укладено за матеріалами: Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1901 г. – Александрия, 1902.; Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1906 г. – Александрия, 1908.; Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1908 г. – Александрия, 1910.

² Земская медицина... за 1908 г... – С. 74 – 75.

П.Є. Востріков)¹. Відстань до найближчого лікарського пункту, який був у Новій Празі, від Вершино-Кам'янки дорівнювала 23 версти. За військових поселень до шпиталю у Новгородці було удвічі ближче, та і місць у ньому було щонайменше у двадцяттеро більше. Загалом же, за даними Олександрійської повітової земської управи, на кінець ХІХ століття Верблюжська волость, до складу якої входило село, відносилася до найменш забезпечених у медичному відношенні частин повіту². Так, у цей час по повіту один лікар припадав на 25 653 осіб, а один фельдшер – на 10 922 мешканця³. Відповідно, жителям Вершино-Кам'янки з її чисельністю населення можна було розраховувати на допомогу хіба що 0,3 лікаря чи 0,7 фельдшера.

На початку ХХ століття ситуація дещо покращилася. Вершино-Кам'янка була віднесена до новоствореної ІХ лікарської ділянки Олександрійського повіту з центром у Новгородці. У цей час новгородківська лікарня мала 4 палати із загальною кількістю лікарняних ліжок в 20 одиниць. Завідуючим ділянки був лікар Володимир Якович Блажневський. Окрім нього у лікарні працювали три фельдшери і акушерка – єдина на дільницю. Проте за статистикою, лише 18% населення дільниці було охоплено медичною допомогою⁴. 1904 року в Олександрійському повіті працювало 16 лікарів, 11 фельдшерниць-акушерок та 52 фельдшери⁵. До речі, це був найвищий показник по губернії. Станом на 1907 рік повіт поділявся на 17 медичних ділянок, при чому одна ділянка припадала на 486 квадратних верст⁶. 1911 року в новгородківській лікарні уже працювало два лікарі – Михайло Ілліч Кануков та Ізмаїл Магометович Шаков⁷. У Новгородці на цей час також функціонувала аптека (провізор – Лур'є)⁸. Проте важливо, що в цей час у селі уже був власний фельдшер – Микита Данилович Підвальнюк⁹.

Земства намагалися покращити ситуацію зі станом медичного обслуговування. І зусилля земства у цій царині змушені були визнавати навіть скептично налаштовані радянські історики¹⁰. Для прикладу, у 1901 році в Херсонській губернії працювало 245 лікарів. Із них на “*правительственной*

¹ Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год. – Александрия, 1894. – С. 38

² Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1897 г. – Александрия, 1898. – С. 3.

³ СХЗ. – 1890. – №7.

⁴ Земская медицина... за 1897 год. – С. 5 – 85.

⁵ Протоколы и доклады Первого Совещания фельдшеров при Александрийской земской управе 26 марта 1907 года. – Александрия, 1907. – С. 27.

⁶ Там само. – С. 26.

⁷ Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год / Сост. Херсонским губернским правлением / Под ред. А.А. Золотарева. – Ч. 1. – Херсон, 1911. – С. 191.

⁸ Там само. – С. 192.

⁹ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка Новгородківського району... – Арк. 2.

¹⁰ Петров Ф.А. Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864 – 1879 гг. // Великие реформы в России. 1856 – 1879: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1992. – С. 206.

службі” було 22 лікарі, 11 працювали при залізницях і приватних підприємствах, 102 мали приватну практику і 104 утримувалися земствами¹. Проте лише земським коштом покращити ситуацію з охороною здоров'я в Російській імперії було нереально. Єдиною сферою, де земська медицина мала більш-менш серйозні здобутки, була профілактика віспи. “Оспопрививание” було оголошено стратегічним завданням у країні і не лише для земської медицини. Так, якщо у 1897 році щепленнями від віспи було охоплено 38% населення Олександрійського повіту², то 1908 року цей відсоток уже сягнув 50³. Якщо говорити про Вершино-Кам'янку, то під час уже згаданого медогляду у 1908 році було встановлено, що з 209 учнів 169 були прищеплені від віспи⁴, що становить 80,1%.

У цілому можна констатувати, що складна епідеміологічна ситуація, висока смертність, особливо дитяча, ставали не лише важливою стороною соціального та демографічного розвитку села. Така ситуація мала вагомі ментальнісно-психологічні прояви. Ситуація, коли у родині народжувалося 6 – 8 дітей, а доживало принаймні до отроцтва 3 – 4, була нормою. Такий стан речей нагадує аналог, зафіксований у Європі в середні віки. Медієвісти стверджують, що за такої високої смертності до самої смерті ставлення було дещо іншим, ніж у сучасної людини. Панічного страху перед нею не було, про це можна говорити з високою долею впевненості. Вона була постійно поруч, вона супроводжувала людей, тому люди мусили внутрішньо миритися та коритися такому неприємному сусідству. Смерть ставала усвідомлюватися як звичне, хоча й неприємне, явище. Ще один момент, на який слід звернути увагу, пов'язаний уже з високою смертністю серед дітей. У тогочасному селянському соціумі дитина розглядалася передусім як потенційний помічник у господарстві, тому діти у той час змушені були дорослішати набагато швидше, посильно втягуючись у доросле трудове життя. Це, а також висока дитяча смертність, спричинили інше ставлення до них з боку дорослих, кардинально відмінне від сучасного ставлення. Вони точно не були “квітами життя”, як це притаманне сучасному світу.

Перейдемо до інших характеристик соціальної історії Вершино-Кам'янки у зазначений період її історії. При характеристиці соціальних процесів дослідники зазвичай зупиняються на трьох моментах: демографічний розвиток, етнічний склад населення та його соціальна структура. Ми також послуговуємося такою логічною схемою.

¹ Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год / Сост. Херсонским губернским правлением / Под ред. А.А. Золотарева. – Херсон, 1901. – С. 268

² Земская медицина и заболеваемость... за 1897 год... – С. 2.

³ Земская медицина и заболеваемость... за 1908 год... – С. 114.

⁴ Там само. – С. 74 – 75.

Якщо говорити про етнічний склад населення села, то вже йшлося, що в попередньому столітті домінуючим етнічним елементом був український. Такий стан речей не змінився й у другій половині XIX століття. Так, за результатами подвірного перепису 1886 року в селі проживало 4 894 особи. Серед національних меншин представлені 5 росіян (0,1 % населення), 7 поляків (0,15 % населення), 7 німців (0,15 % населення), 116 євреїв (2,3 % населення)¹. Решта населення були українцями. Наведені дані якогось додаткового аналізу не потребують.

Якщо говорити про категоріальну структуру населення села у даний період, то вона зазнала змін навіть у межах розглядуваного періоду. Загалом, слід зауважити, що у Російській імперії місце людини у соціальній структурі визначало її правовий статус, а відтак, місце у суспільстві взагалі. Тому цій деталі у документах тієї доби приділяється прискіплива увага.

Після ліквідації військових поселень та передачі села у цивільне відомство основних категорій населення було дві. Склад першої сформували колишні “*корінні*” місцеві жителі – військові поселяни. У джерелах до 1876 року вони фігурують як “*бывшие военные поселяне*”. Друга група складніша за структурою, хоча має єдине походження. Чимала кількість з поселених в округах військових поселень служилих військових частин пускали коріння у цих селах, одружувалися і, після виходу у запас, залишалися у селах. Так, серед жителів Вершино-Кам’янки другої половини 60-х – першої половини 70-х років XIX століття часто зустрічаються “*отставные рядовые солдаты*”. Звертає на себе увагу чимала кількість “*бессрочно-отпускных унтер-офицеров*”, серед яких Пантелеймон Іванович Ассаула, Косьма Якович Дементієнко, Савва Сидоренко, Іван Андрійович Галя, Прокопій Тихонович Антоненко, Йосип Васильович Кравченко, Григорій Григорович Губенко, Яків Ілліч Якуба, Карпо Панасович Мішуровський, Тимофій Миронович Сокурєнко, Савва Романович Лагута, Никифор Якович Гладир, Макій Федорович Коцар, Бенедикт Панасович Смаглюк, Ємеліан Космич Матюшенко, Іван Панасович Крайній, Олексій Гнатович Івченко, Макарій Савович Кудін, Кіндрат Гнатович Бордюгов, Данило Карпович Сніжко, Кирило Іванович Дементієнко, Григорій Іванович Олексієнко, Григорій Онисимович Касяненко, Стефан Григорович Бондар, Яків Степанович Завгородній, Олексій Сидорович Куценко, Олексій Гнатович Савченко, Кирило Іванович Коваленко². Чимало з перерахованих прізвищ представлені у сучасній Вершино-Кам’янці. Можна говорити, таким чином, що період військових поселень став часом першого значного демографічного

¹ Результати подвірної переписи... – С. 64. (Підрахунки наші).

² Див.: Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1861 – 1865. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 1.; Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1874 – 1876. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 2.

вливання зовні в історії села, у той час як до цього головним джерелом збільшення населення були все ж таки внутрішні резерви.

Проте уже приблизно з 1876 року ці дві категорії, схоже, зливаються в єдину. Принаймні, з 1876 року в Метричних книгах майже усі жителі села визначаються як “*государственные крестьяне*”¹, а з 1889 року – просто “*крестьяне*”².

Виняток, який дозволив у попередньому абзаці вжити нам слово “*майже*”, полягає у наступному. Не зважаючи на те, що Вершино-Кам’янка ніколи не була поміщицьким селом, серед її жителів у джерелах фігурують представники найбільш привілейованого стану імперії – дворян. Так, з 1861 по 1875 рік тричі у Метричних книгах згадується “*неслужильный дворянин Курской губернии*” Єфим Євстафієвич Чертков, троє дітей якого народилися у Вершино-Кам’янці³. У липні 1863 року помер та похований на приходському кладовищі штабс-капітан Єлісей Іванович Чечель⁴. У середині 70-х років XIX століття згадується дворянин Андрій Іванович Богуславський⁵. Упродовж майже 20 років згадуються представники дворянської родини Ржевських. У селі одружився та завів дітей Іван Захарович Ржевський, тут же вийшла заміж його сестра, Олена Захарівна. Згадується також Дмитро Захарович Ржевський з дружиною Любов’ю Павлівною⁶. У травні 1881 року застрелився у віці 59 років та похований на приходському кладовищі князь Захарій Григорович Когушев⁷. Роком раніше князь зі своєю дружиною Марією згадується з іншого, більш приємного приводу. Вони очолили список прихожан Вершино-Кам’янської церкви святого Миколая, що пожертвували кошти на облаштування сільської церкви. Князь пожертвував “*полное священническое облачение из серебряной парчи с шелковым подризником на 300 рублей*”, а княгиня – “*парчовое*

¹ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1874 – 1876 – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 2.

² Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1889. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 4.

³ Див.: Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1861 – 1865 – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 1; Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1874 – 1876. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 2.

⁴ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1861 – 1865. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 1 – Арк. 120.

⁵ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1874 – 1876 – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 2.

⁶ Див.: Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1874 – 1876 – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 2; Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1890 – 1891. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 5.

⁷ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1879 – 1881 – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 280.

*облачение на престол на 40 рублей*¹. Згадується також дворянин Василь Олександрович Ніколаєв – у 1895 році у нього народилася в селі дитина².

3.3. РОЗВИТОК ЕЛЕМЕНТІВ КАПІТАЛІЗМУ В ЕКОНОМІЦІ

Пореформений період позначився помітними кількісними та якісними змінами в економіці українського села. Окремі з них носили структурний характер. Домінуючою тенденцією розвитку українського села у зазначений період був поступовий та поетапний розвиток елементів ринкових відносин в економіці. Проявлялося це як у аграрному секторі, так і в інших сферах господарства села.

У пореформений період провідним заняттям вершинокам'янків залишалося сільське господарство. До того ж умови для цього були порівняно кращими, ніж, скажімо, у селах, які до реформи були поміщицькими. Колишні військові поселяни у різних регіонах Херсонської губернії мали в користуванні до 8 десятин землі на ревізку душу³. Поступово зростала товарність сільського господарства, його орієнтація на потреби ринку. Серед вирощуваних культур переважали зернові. Так, станом на 80-ті роки ХІХ століття орні площі по Олександрійському повіту розподілялися між культурами у таких пропорціях: озима пшениця – 42%, яра пшениця – 26%, ячмінь – 19%, овес – 4%, просо – 2%; гречка – 1,5%, картопля – 3% від усієї площі орної землі⁴. Урізноманітнювався реманент селян. Так, за даними перепису 1886 року у розпорядженні селян Вершино-Кам'янки, окрім традиційних залізних та дерев'яних плугів, рал, борін уже фігурують 9 кінних молотилок та 8 віялок⁵, що свідчить про певні ознаки технічного прогресу. Зростала кількість робочої худоби, яку використовували селяни. Так, у 1886 році в господарствах Вершино-Кам'янки було зареєстровано 242 коня та 595 волів, 599 голів гужового скоту⁶. Окрім цього, у селі було 725 корів, 2 265 овець, 351 свиня. Будь-якої худоби не мало 271 господарство з 938⁷ (29%). На початку 90-х років ХІХ століття у середньому на господарство по селу приходилося уже 2 воли, 1,5 коня, 1,2 корови, 2 свині, 6 овець⁸. На 1916 рік у селі загалом було 2 205 коней, 2 815 волів, 1 500 овець, 1 009 свиней, 7 віслюків. Показово, що кіз у Вершино-Кам'янків не тримали взагалі. 760 господарств (з 1 326) тримали по

¹ Херсонские епархиальные ведомости (далі – ХЕВ). – 1881. – № 14. – С. 602.

² Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1894 – 1895. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 187.

³ Історія селянства Української РСР. – Т. 1. – К., 1967. – С. 304.

⁴ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. – Т. III. Александрійський уезд (Статистико-економічне описання уезда). – Херсон, 1888. – С. 278.

⁵ Результати подворної переписи... – С. 242.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Отчет Александрійской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год... – С. 142.

одній корові; 428 господарств корів не тримали. Так само 776 господарств мали по одній кінній упряжці. Без робочої худоби було 519 господарств (40%), але зовсім без худоби було лише 155 дворів (11%)¹. Можна припустити, що більшість із них були євреями-крамарями (про них нижче).

Проте, не зважаючи на технічний прогрес, котрий у той час ставав явищем загальносвітовим і незворотнім, врожаї, хоча і зростали, залишалися не надто високими. Так, станом на 1900 рік врожайність провідних посівних культур по Верблюзькій волості була наступною: жито дало 14,5 пудів з десятини, озимина – 6 п/д, ярина – 12,4 п/д, ячмінь – 7,2 п/д, овес – 4,3 п/д, просо – 1,8 п/д². Не важко порахувати, що, скажімо, яра пшениця давала, у переведенні на сучасну систему мір, 198 кг з десятини – тобто, близько двох центнерів з гектара.

Такий стан речей в провідній галузі господарства повіту, схоже, хвилював не лише селян. Олександрійське повітове земство докладало чимало зусиль задля вдосконалення форм і методів аграрного виробництва. Так, на початку ХХ століття у сусідній з Вершино-Кам'янкою Митрофанівці коштом земства була організована дослідна агрономічна станція “с отделением полеводства, почвоведения, селекции, энтомологии”³ загальною площею 120 десятин землі⁴. Земство також намагалося вирішити проблему гризунів, які завдавали збитків посівам. Так, усі землі Олександрійського повіту обкладалися “сусликовой повинностью”. Кожен землевласник мав здати півховрашка з десятини землі, що знаходилася в його користуванні. У випадку не виконання цієї умови накладався штраф: півкопійки за недодані півховрашка⁵. Для прикладу, Олександрійське земське зібрання з гордістю звітувало про знищення 1 172 ховрашків по Верблюзькій волості за 1899 рік⁶.

Вершино-Кам'янка продовжувала залишатися заручницею складних природнокліматичних умов, з якими селянство просто не могло не рахуватися. Скажімо знаходимо, що у серпні 1891 року град, який випав у Вершино-Кам'янці, знищив понад 100 десятин озимини та ярих посівів із приблизними збитками в 5 тисяч крб.⁷ А 2 серпня під час цієї зливи у власному березі потонули селянин Порфирій Яблуновський з дружиною Агаферією та 13-

¹ Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года по Александрійскому уезду / Составлены Статистическим отделением Херсонской губернской земской управы. – Александрия, 1919.

² СХЗ. – 1900. – № 12. – С. 209.

³ Энтомологія – сільськогосподарська наука, яка вивчає шкідливих комах та їх вплив на розвиток господарства.

⁴ Александрійское уездное земское собрание. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия, 1910. – С. 116.

⁵ Там само. – С. 127.

⁶ Журналы заседаний Александрійского уездного земского собрания Майской XXXV очередной сессии 1899 года. С приложением докладов управы и комиссии. – Александрия, 1899. – С. 67.

⁷ Отчет Александрійской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1891 год. – Александрия, 1892. – С. 19.

річним сином Никифором¹. Через два роки, 1893 року, знову від граду постраждало 54,5 десятин посівів, що спричинило збитки на 2 995 крб., “*криме того многие пострадали огороды от сильного потока воды*”². За повідомленням вчителя С.В. Щелкана, сильні зливи у травні 1901 року позмивали посіви та позамулювали городи³. Така ситуація, напевне, змусила земське повітове начальство приділяти більше уваги метеорологічним спостереженням та прогнозуванню. Так, з початку ХХ століття у Вершино-Кам’янці діяла “*дождемерная станция*”, яка фінансувалася коштом земства⁴.

Найважливішим процесом, який у цей час визначав усі інші процеси на селі не лише в Центральній Україні, а й у цілому в українських губерніях, котрі входили до складу Російської імперії, був процес аграрного перенаселення. Зумовлений він був справжнім демографічним вибухом, який пережило українське село у пореформені десятиліття. Ми уже демонстрували динаміку зростання чисельності населення Вершино-Кам’янки впродовж другої половини ХІХ століття. Чисельність людей зростала випереджаючими темпами. Відповідно, з кожним поколінням зростала кількість дворів у селі, тобто господарств, між якими ділилася земля у межах сільської громади. Площа ж орних земель, закріплених за селом, аж ніяк не збільшувалася. Якщо взяти дані Генерального межування 1824 року⁵ і порівняти з результатами Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 року⁶, то ми змушені констатувати навіть зменшення площі орних земель, закріплених за Вершино-Кам’янкою. Менше як за століття вони зменшилися з 6 839 до 6 658 десятин. Це об’єктивно вело до дроблення земельних наділів – “*батьківщин*” – між дітьми та скорочення середнього їх розміру. Складалася небезпечна ситуація, коли площі придатних для обробітки земель уже не відповідали демографічній ситуації, тискові “*людського фактору*”. І якщо такий стан речей ще міг в цілому задовольнити потреби населення у продовольстві, то прибутковість селянських господарств дедалі падала.

Нижче наводиться таблиця, у якій для порівняння подані дані по землеволодінню у Вершино-Кам’янці за 1886 та 1916 рік.

¹ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1890 – 1891. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 5 – Арк. 179.

² Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год... – С. 88.

³ СХЗ – 1901. – №8. – С. 141.

⁴ Там само.

⁵ Алфавит дачам генерального межевания Александрийского уезда Херсонской губернии / Приложение к статистико-экономическому обзору Александрийского уезда за 1897 год. – Александрия, 1898.

⁶ Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года...

Табл. 4. Землеволодіння у Вершино-Кам'янці у 1886 та 1916 роках¹

	1886 р. Показчики		1916 р. Показчики	
	Абсолютний	Відносний	Абсолютний	Відносний
Всього господарств	938	100%	1 326	100%
Безземельні	30	3,1%	67	5%
До 1 десятини	19	2%	79	5,9%
1 – 4 десятини	3	0,3%	570	42,9%
4 – 6 десятин	372	39,7%	241	18,4%
6 – 11 десятин	333	35,6%	252	19%
11 – 16 десятин	128	13,7%	79	5,9%
16 – 25 десятин	49	5,2%	29	2,3%
Більше 25 десятин	4	0,4%	9	0,6%

Бачимо, що якщо у 1886 році більшість господарств Вершино-Кам'янки володіли наділами у 4 – 11 десятин (75,3% усіх наділів), то у 1916 році уже 42% господарів мали наділи від 1 до 4 десятин (у 1886 році – 0,3% усіх господарств), а наділи у 4 – 11 десятин мали лише 37,4% господарів.

Така ситуація стимулювала до життя цілу низку процесів, серед яких важливу роль починають відігравати різноманітні операції з землею. Можна говорити, що зароджується нове для дореволюційної України явище – ринок землі, що було яскравим проявом розвитку елементів капіталізму на селі. До аграрної реформи П.А. Столипіна провідною формою земельних операцій була оренда. Так, у 1886 – 1891 роках жителі села орендували у цілому 331 десятину землі. Вершино-Кам'янський купець Я.Т. Полянський у 1881 – 1891 роках користувався 164-ма десятинами орендованої землі. У цей час вартість орендованої десятини становила 3 крб. на рік². Землю орендували переважно поза межами села. Показово, що на 1916 рік вершинокам'янці уже вели господарство на 879 орендованих десятинах землі³.

За доволі складних умов ведення господарства селяни об'єднували свої виробничі зусилля у товариства. У 1886 році їх у селі було зареєстровано 2⁴, а у 1893 – 1894 роках знаходимо, що кредити під заставу майбутнього врожаю отримали 4 товариства, у які були об'єднані 56 господарств. Загальна сума кредиту становила 4 125 крб. (73 крб. на двір) під заклад 13 350 пудів пшениці,

¹ Таблиця укладена за даними: Результати подворной переписи Александрийского уезда 1886 г...; Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года...

² Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1891 год... – С. 77.

³ Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года...

⁴ Результаты подворной переписи Александрийского уезда 1886 г... – С. 132

300 пудів жита та 300 пудів ячменю¹. Розвиток кредитної справи був ще одним стимулом для прогресу аграрного сектора, оскільки дозволяв селянам модернізувати власні господарства. Показово, що не лише кооперовані селяни зверталися до банківських установ, але й одноосібники. Так, лише у 1893 році кредит на суму до 50 крб. взяли 32 господарства Вершино-Кам'янки; на суму 50 – 100 крб. – 16 дворів і на суму понад 100 крб. – 8 господарств².

Значний вплив на капіталізацію сільського господарства справила аграрна реформа, ініційована головою уряду Російської імперії Петром Аркадійовичем Столипіним. Початок їй було покладено указом від 9 листопада 1906 року “*О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающегося крестьянского землевладения и землепользования*”³. Змістом реформи було руйнування общинного землеволодіння й перехід до одноосібного землеволодіння та землекористування. П. Столипін був переконаний у гальмівній ролі селянської общини у процесі поступу російського села на шляху до ринку. Селянин отримав право вимагати від общини виходу з неї із землею та утворювати самостійне господарство. Іншою метою було подолання селянського малоземелля шляхом створення повноцінного ринку землі. Особливого значення в період проведення столипінської аграрної реформи набуває діяльність Селянського Поземельного Банку. У серпні 1906 року царським указом Селянському Банку було передано казенні, удільні, церковні та монастирські землі для продажу їх селянам. До того ж указом від 15 листопада 1906 року “*Про выдачу Селянським Поземельним Банком позик під заставу надільних земель*” розширювалися позикові операції з селянською землею⁴.

Сучасні дослідники наголошують на тому, що саме Південна і Центральна Україна (Катеринославська, Херсонська, та Таврійська губернії) виявились найбільш підготовленими до прийняття реформи, оскільки на її передодні в регіоні уже переважало приватне землеволодіння (становило 51%, що на 5% більше, ніж в цілому по Україні та на 15% більше, ніж у межах імперії)⁵. До того ж ці території на час проведення реформ уже стали районом товарного землеробства. Як наслідок, під час Столипінської реформи Південь України увійшов до складу регіонів з найвищими показниками виходу селян із общини. Внаслідок глибокого проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство, процес закріплення общинних земель в індивідуальну приватну власність тут був у 2,5 рази більш інтенсивним ніж у середньому по Росії. Упродовж 1906 – 1915 рр. з общини вийшло 54,3% селян, які закріпили за собою 36,9% надільної землі⁶. Також під час здійснення реформ з Півдня України до областей колонізації (Сибір та Зауралля) від'їхало 490 323 особи, що становило 17% від загальної кількості переселенців⁷.

¹ Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год... – С. 132.

² Там само – С. 142.

³ О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающегося крестьянского землевладения и землепользования // ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. 26-1. – № 28 528. – СПб., 1909. – С. 970 – 974.

⁴ Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення на Україні (1906 – 1914): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Одеса, 2002. – С. 11.

⁵ Приймак О.М. Столипінська реформа на півдні України (1906 – 1917 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Запоріжжя, 2002. – С. 7 – 8

⁶ Там само. – С. 9.

⁷ Приймак О.М. Вказ. праця. – С. 10.

У цілому ж, внаслідок проведення Столипінської реформи відбулися суттєві зміни в соціальній структурі селянства. Як і в цілому по Росії, у Центрі і на Півдні України в ході реформи у 2,4 рази збільшилося число середняцьких господарств. Власники останніх поповнили прошарки сільської буржуазії. Але особливість соціальної структури південноукраїнського селянства полягала в тому, що напередодні революції 1917 р. у ній існував порівняно чисельний – 30% – прошарок заможних господарів.

Окреслені тенденції чітко простежуються на прикладі аграрного розвитку села Вершино-Кам'янка. Так, у нашому розпорядженні є щомісячні дані про вихід селян з общини по Олександрійському повіту упродовж 1909 – 1910 років, котрі наводяться в таблиці 5.

Табл. 5. Динаміка виходу з общини у 1909 – 1910 рр.¹

Місяць, рік	Вершино-Кам'янка		Олександрійський повіт	
	К-сть	Площа землі	К-сть	Площа землі
Січень 1909 р.	48	354 дес.	342	2450 дес.
Лютий 1909 р.	24	162 дес.	537	3356 дес.
Березень 1909 р.	3	17 дес.	337	2470 дес.
Квітень 1909 р.	18	125 дес.	427	2889 дес.
Травень 1909 р.	6	45 дес.	384	2571 дес.
Червень 1909 р.	1	6	885	4723 дес.
Серпень 1909 р.	7	36 дес.	503	3071 дес.
Вересень 1909 р.	8	58 дес.	?	?
Жовтень 1909 р.	3	27 дес.	642	4165 дес.
Листопад 1909 р.	1	10 дес.	592	3287 дес.
Лютий 1910 р.	4	18 дес.	462	2312
Березень 1910 р.	24	110 дес.	618	3489 дес.
Травень 1910 р.	64	399 дес.	?	?
Червень 1910 р.	28	200 дес.	477	2911
Липень 1910 р.	1	4 дес.	?	?
Серпень 1910 р.	4	33 дес.	564	2998 дес.
Вересень 1910 р.	5	20 дес.	573	3408 дес.
Жовтень 1910 р.	57	255 дес.	611	3066 дес.
Листопад 1910 р.	33	141 дес.	677	2995 дес.

Таким чином, лише за неповні два роки по Вершино-Кам'янці у приватну власність отримали землю 339 господарств, тобто близько чверті усіх господарств села. Якщо додати, що виходи розпочалися 1907 року і тривали

¹ Таблиця укладена за даними газети “*Известия Александрійського уездного земства*” за відповідні роки.

після 1910, то ця частка була значно більшою. До сухих цифр статистики додамо, що в січні 1909 року село виявилось рекордсменом у межах повіту: тут зафіксована найбільша кількість селянських виходів з общини¹.

Як уже зазначалося, елементом столипінської реформи було також заохочення селянських переселень до малозаселених районів імперії на Сході. Такі ініціативи уряду, схоже, були почуті й вершинокам'яцями. Відомо, що упродовж лише 1908 року до Сибіру, Середньої Азії та Кавказу з села виїхало 12 родин (усього – 69 особи, 39 чоловіків і 30 жінок)².

Усього ж за роки здійснення аграрної реформи з України виїхало майже 1,2 млн. осіб.³ Українські селяни освоювали та піднімали цілину в Сибіру (57,7% тих, що виїхали), на Далекому Сході (16,7%), у Середній Азії (25,6%). Показово, що усього у межах Імперії переїхали біля 2,5 млн. селян⁴, тобто українські землероби склали половину трудових мігрантів Російської імперії. З Херсонської ж губернії виїхало 113 089 осіб, що стало шостим показником серед українських губерній⁵.

Складовою столипінської реформи стали зародження і розвиток купівлі-продажу земельних ділянок, що засвідчувало процеси формування повноцінного ринку землі. Протягом 1908 року по селу зафіксовано 30 угод купівлі-продажу землі на суму 12 132 крб. Було реалізовано 127 десятин землі, при чому вартість однієї десятини становила 102 крб. 80 коп⁶. У подальші роки число операцій із землею неухильно зростало. Так, лише 1909 року у трьох сусідніх селах – Вершино-Кам'янці, Інгуло-Кам'янці та Ново-Миколаївці було зафіксовано 152 угоди купівлі-продажу землі, що склало 25% подібних операцій по Олександрійському повіту. Це змусило повітове начальство відкрити в Новгородці нотаріальну контору для обслуговування потреб селян⁷. А впродовж 1912 року лише по Вершино-Кам'янці відбулося 111 операцій із землею. Це був рекорд по волості за цей рік, на решту сіл Верблюзької волості припало лише 67 таких операцій. Загальна площа проданої землі становила 159 десятин, продажна вартість – 21 327 крб., що становить 133 крб. за десятину⁸ (у 1902 році вартість десятини становила 192 крб.⁹). Середній розмір ділянки, таким чином, становив 1,4 десятини. Навіть за неблагополучний 1914 рік (у серпні розпочалася Перша світова війна, з Вершино-Кам'янки було

¹ Известия Александрійского уездного земства. – 1909. – 19 февраля. – С. 4.

² Известия Александрійского уездного земства. – 1909. – 14 мая. – С. 2.

³ Вергунов В.А. Україна та столипінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення. – К., 2008. – С. 85.

⁴ Там само. – С. 92.

⁵ Якименко М.А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінської реформи (1908 – 1913 рр.). – Полтава, 2009. – С. 63.

⁶ Известия Александрійского уездного земства. – 1909. – 28 мая. – С. 1.

⁷ Александрійское уездное земское собрание... Александрия, 1910. – С. 37.

⁸ Общий отчет Александрійской уездной управы за 1912 год. – Александрия, 1913. – С. 46.

⁹ СХЗ. – 1904. – №3. – С. 109.

мобілізовано близько 1 000 чоловіків, і півроку селянам було не до землі – О.К.) у селі зафіксовано 80 земельних переходів загальною площею 98 десятин на суму 15 349 крб. з ціною за десятину в 156 крб. та середнім розміром наділу в 1,2 десятини¹. У цілому, про розвиток ринку операцій із землею свідчать дані по Херсонській губернській управі, що за 1892 – 1905 роки вартість десятини землі зросла у середньому з 123 крб. до 250 крб. Ціна ж оренди зросла у часовому діапазоні з 1866 по 1905 роки з 5 крб. 65 коп. за десятину до 12 крб. 50 коп. за десятину². Вказані середні розміри землі, що фігурують у земельних операціях, підтверджують озвучену вище тенденцію, що на цей час переважали дрібні наділи, до 4-х десятин.

Аграрне перенаселення та зменшення середнього розміру земельних наділів змушували селян шукати додаткових або ж альтернативних джерел заробітку. Відмінність між ними полягала у тому, що у першому випадку селянин залишався селянином за основним родом своєї діяльності, а додаткові засоби існування шукав у сезонному наймі чи відхожих промислах. У другому випадку основним засобом існування селянина стає вже не сільське господарство, і він залишається селянином лише за місцем свого проживання.

Безземельні та малоземельні селяни шукали заробітку в сезонному наймі у заможних селян, зазвичай під час жнив. Наймалися до заможних односельчан, проте багато вершинокам'янців шукали роботу в Шарівці, у господарстві О.Л. Бобошка. Це було доволі велике господарство приблизно в одну тисячу десятин, з потужним тваринницьким комплексом, двома кінними заводами, декількома вівцефермами³. Йшли у найми й до сусідньої Митрофанівки до місцевих господарів. Традиційно, під впливом марксистської пропаганди, працю наймита (рос. “*батрака*”) прийнято вважати трохи не рабською, а селянина, який наймав людей, класифікували як “*глитая*” або “*визискувача*”. Проте джерела дають нам дані для дещо інших висновків. По-перше, за усними повідомленнями нашого діда, Віталія Максимовича Ватрі, чия мати до революції 1917 року сама ходила сапати буряки до Бобошка, розрахунок за денну працю відбувався одразу ж, “*на рядках*”. Селянин мав вибір, чи приходити завтра на роботу, якщо плата його влаштувала, чи йти десь в інше місце. По-друге, у нашому розпорядженні є дані про розміри реальної оплати праці наймитів у кінці XIX – на початку XX століття. Так, за розцінками жнивного часу 1891 року в середньому по Олександрійському повіту косар отримував у день 50 – 80 коп., в'язальник – 30 – 40 коп., жнець – 2 – 3 крб. за десятину. У цей же час пуд пшениці коштував до 80 коп.⁴ Під час жнив 1902

¹ Александрийское уездное земское собрание.... – Александрия, 1914. – С. 60.

² Історія селянства... – Т.1. – С. 387 – 388.

³ Россия: Полное географическое описание нашего отечества... – С. 585.

⁴ Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1891 год... – С. 52.

року заробітна плата коливалася від 50 коп. до 3 крб. у день залежно від виду роботи, а при місячному наймі селяни (скажімо, пастухи) отримували близько 7 крб. 75 коп. У цей же час на базарах Олександрійського повіту були такі ціни: озимина – 68,5 коп. за пуд, ярина – 62 коп/п., жито – 43 коп/п., ячмінь – 40 коп/п., овес – 48 коп/п., просо – 44 коп/п., гречка – 42 коп/п., картопля – 24 коп/п., робочий кінь – 41 крб., корова – 38 крб., пара волів – 118 крб., вівця – 4 крб., свиня – 11 крб.¹

Не важко порахувати, що така заробітна плата була доволі купівельноспроможна, особливо якщо мати на увазі, що для багатьох селян це усе ж таки був додатковий заробіток.

Ще одним способом додаткового сезонного заробітку був відхожий промисел, який набував усе більшого розмаху в пореформений період. Суть його полягала у тому, що у перервах між сільськогосподарськими сезонами – пізня осінь, зима, рання весна – селяни йшли у промислові центри та наймалися на тимчасову роботу, а навесні поверталися до своєї землі. Поверталися зазвичай перед жнивими (на свято Петра й Павла). “У відход” йшли переважно нежонаті чоловіки. Середня заробітна платня відходників у кінці 1880-х років складала в середньому 1 крб. на день². З Вершино-Кам’янки йшли переважно до Єлисаветграда, Кривого Рогу, Долинської, а іноді й у більш віддалені міста – Каховку, Херсон, Миколаїв, Одесу. Так, під час проведення перепису 1886 року 112 жителів Вершино-Кам’янки (88 чоловіків та 24 жінки), 106 з яких селяни, були “у відході”³. Якщо у кінці 1880-х років у середньому по повіту зустрічаємо цифру в 9% працездатного населення, зайнятому у відхожих промислах⁴, то на початку 90-х років у повіті були села, де “у відход” йшли від 25 до 40% населення⁵. Частина їх поверталася, частина залишалася у місті, поповнюючи таким чином лави пролетаріату.

Аграрне перенаселення, зростання продуктивності сільського господарства та все більша орієнтація його на ринок спричинили попит на продукцію ремесла та промисловості, який неухильно зростав як під впливом демографічного фактору, так і в силу зростання матеріальних статків селян. Це, у свою чергу, стимулювало розвиток різноманітних ремесел та, вживаючи сучасну термінологію, “сфери послуг”. Так, уже за даними перепису 1886 року у Вершино-Кам’янці виключно землеробством займалися 575 дворів з 938 (61%), землеробством з торгівлею – 6 дворів, землеробством з ремеслами – 74 господарства. Ремесла та промисли давали засоби до існування 46 господарствам, лише торгівля – 15 (показово, що всі торгівельні господарства у

¹ СХЗ. – 1902. – №3. – С. 126 – 127.

² Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії ... – С. 113 – 114.

³ Результати подвірної переписи Олександрійського уезда 1886 г... – С. 64.

⁴ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії... – С. 113 – 114.

⁵ Отчет Александрійской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1891 год... – С. 75.

селі утримувалися євреями). Ще 7 господарств жили за рахунок державної та громадської служби, 208 – приватної служби та найму і 3 – вільних професій¹.

Станом на цей же рік у Вершино-Кам'янці діяли промислові об'єкти (усі вони утримувалися селянами-українцями), а саме: 61 вітряний млин, 4 кузні, 2 маслобійки, топчак, шеретівка та просушка. Що ж до торгівельних закладів, то в селі було 23 лавки та винний склад. 6 лавок тримали українці, а решту – євреї². Окрім цього, щотижня по неділях у Вершино-Кам'янці діяв базар, хоча ще у 1910 році обладнаної базарної площі не було³. У 1912 – 1913 роках на засіданнях Олександрійського повітового земського зібрання піднімалося питання про відкриття у Вершино-Кам'янці ярмарку. У жовтні 1912 року вершинокам'янська громада клопотала про дозвіл на організацію п'яти ярмарків на рік з датами проведення 9 березня, 25 квітня, 13 червня, 26 вересня та 13 листопада. Клопотання обґрунтовувалося тим, що Вершино-Кам'янка є великим селом з населенням у сім тисяч осіб, поруч з ним знаходяться села Митрофанівка (5 тисяч) та Павлівка (3 тисячі). Земське зібрання, розглянувши клопотання, відхилило його. Мотивація зводилася до того, що у Новгородці проводяться чотири щорічні ярмарки, поруч також знаходиться Нова Прага – значний торгівельний центр. Губернське земське зібрання після такої резолюції повітового земства також відхилило клопотання вершинокам'янської громади. 14 червня 1913 року було подано ще одне клопотання про відкриття тепер уже трьох річних ярмарків (9 березня, 13 червня та 22 жовтня). Але повітове земське зібрання, розглянувши клопотання, констатувало наступне: *“так, как в экономическом положении Вершино-Каменки и ее района в это время никаких изменений не произошло, постановило отклонить...”*⁴

Цікаво, що в цей час ще залишався живим романтичний чумацький промисел. Декілька чумаків було зареєстровано і у Вершино-Кам'янці⁵. Схоже, що в розглядуваний період до екзотичних промислів відносилося і бджільництво. Так, як про подію екстраординарну повідомлялося у земській статистиці, що у Вершино-Кам'янці був пасічник, який мав 7 дуплянок. Цей промисел давав йому щороку 20 фунтів меду та 3 фунти воску⁶.

Поступово формувався прошарок населення, основним заняттям якого стає не аграрна сфера, а ремесла та торгівля. Вони обслуговували потреби селян у промисловій продукції, а за отримані за свій товар кошти купували у селян продукцію землеробства та тваринництва. Так зароджувався та розвивався

¹ Результаты подворной переписи Александрийского уезда 1886 г.... – С. 64.

² Там само. – С. 242.

³ Александрийское уездное земское собрание... – Александрия, 1910. – С. 185.

⁴ Александрийское уездное земское собрание чрезвычайной сессии 2 октября 1913 года. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия, 1913. – С. 21 – 22.

⁵ Материалы для оценки земель Херсонской губернии... – С. 254.

⁶ Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год... – С. 184.

ринок знизу, відповідно до потреб та запитів суспільства. За таких умов відбувалося розшарування селянства як за майновою ознакою (виникає сільська біднота, яка має риси сільського пролетаріату, а також сільська буржуазія), так і за родом занять.

У середовищі ремісничо-купецької частини селянства виділялися заможні господарі, здатні вкладати кошти у модернізацію власних господарств. Так, за даними 1898 року з 6 парових котлів, які працювали у селах Верблюжської волості, один був у Вершино-Кам'янці. Котел системи Рамсона потужністю у 8 кінських сил, придбаний П.З. Ботченком у 1896 році, використовувався для приведення в дію парового молота у кузні, а також у млині¹.

На 1906 рік у Вершино-Кам'янці було зареєстровано 78 майстрів-ремісників за наступними спеціальностями: бондарів – 3; ковалів – 5; портних – 10; чоботарів – 11; столярів – 9; ткачів – 40².

Разом із такими проявами модернізації господарства, схоже, соціальні проблеми не поспішали залишати село. Однією з традиційно гострих проблем була проблема пияцтва. Так, лише за 1913 рік у Вершино-Кам'янці, лише в офіційних точках продажу, було продано 3 883 відра вина та спирту на суму 32 630 крб. Очевидно, що випито було набагато більше, позаяк продукту власного виробництва не рахував ніхто. За неповний 1914 рік (у серпні 1914 року почалася війна, а з нею – загальна мобілізація чоловічого населення) у селі встигли продати 1 707 відер алкоголю на суму 14 343 крб.³

Кидається у вічі також те, що Вершино-Кам'янка традиційно фігурувала у статистичних зведеннях по конокрадству. Так, у 1893 році по селу було зафіксовано 7 випадків конокрадства з нанесенням збитків загалом на суму 225 крб.⁴ У наступному році повіт сколихнула звістка про крадіжку в одного господаря з Вершино-Кам'янки чотирьох коней на суму 300 крб.⁵ У 1900 році в одного господаря було вкрадено 2 коня; збитки було оцінено в 35 крб.⁶

3.4. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Бурхливі зміни другої половини XIX століття кидали суспільству все нові і нові виклики, на які життєво важливим було реагувати оперативно. Одним з них стала дедалі більш нагальна потреба для селян в елементарній грамотності. У попередні періоди історії села передача соціального досвіду та системи позитивних знань про світ відбувалася передусім удома засобами народної педагогіки. Під час перебування села у системі військових поселень певна

¹ Общий отчет Александрийской уездной управы за 1898 год. – Александрия, 1899. – С. 83.

² Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1906. – С. 115 – 116.

³ Александрийское уездное земское собрание... – Александрия, 1914. – С. 60.

⁴ СХЗ. – 1893. – №11. – С. 118.

⁵ Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год... – С. 186.

⁶ Общий отчет Александрийской уездной управы за 1900 год. – Александрия, 1901. – С. 49.

частина населення (на жаль, ми не маємо конкретної статистики) була охоплена школами кантоністів, про що йшлося вище. У пореформений же період набуває змісту історія шкільної освіти у селі Вершино-Кам'янка, що реалізувалося у функціонуванні двох навчальних закладів – церковно-приходської та земської школи.

Пореформений період узагалі характеризувався бурхливим розвитком мережі початкових шкіл в Україні: порівняно з 1856 роком їх кількість до кінця XIX століття зростає у 12 разів¹. Щодо сільської школи, то йдеться передусім про уже згадані церковно-приходські (церковнопарафіяльні) та земські школи. Це два типи шкіл зі значною відмінністю у підходах до навчання та виховання. Педагоги та історики традиційно порівнюють ці типи шкіл, аналізують відмінності у їх діяльності, доводять ефективність тієї чи іншої моделі. Заради справедливості, слід зауважити, що за таких порівнянь земська школа зазвичай має перевагу. Проте нас такий змагальний підхід зараз має хвилювати менше за усе. Функцією сільської школи в час, коли на 1866 рік Олександрійський повіт зі своїми 64-ма школами усіх типів займав останнє місце по губернії², було передусім навчити сільську дитину читати і писати. І тут, напевне, цілком виправданою є формула Ніколо Макіавелі, що *“хороша ціль виправдовує будь-які засоби”*.

Як йшлося у попередньому розділі, церковно-приходська школа у Вершино-Кам'янці була відкрита 1865 року і розміщувалася у квартирі диякона. У перший рік у ній навчалося п'ятеро дітей – чотири хлопчики і одна дівчинка. У цьому році у Херсонській губернії загалом було 425 церковно-приходських шкіл³. Загальний контроль над процесом церковної шкільної освіти здійснювався Єпархіальною училищною радою, якій підпорядковувалися повітові відділення. Деякі дослідники наголошують на тому, що церковно-приходські школи підпорядковувалися Синоду і фінансувалися з державного бюджету⁴, проте ми більше схилиємося до думки іншої групи дослідників, які засвідчують, що *“рівень освіти у церковнопарафіяльних школах залежав від двох факторів: від рівня освіченості священика, який виконував функції вчителя, та від матеріального достатку церковної громади”*⁵. Далі ми побачимо, що не лише рівень викладання, а й сам факт існування школи залежав від постаті священика та ставлення до цієї справи сільської громади. Схоже, що Вершино-Кам'янці з цими двома моментами пощастило.

¹ Прокопенко Л.Л. Політика уряду Російської імперії щодо розвитку сільської школи в XIX – на початку XX ст. // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ. – Одеса, 2006. – Вип. 2 (26).

² Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год // СХЗ. – 1903. – № 7. – С. 66.

³ ХЕВ. – 1866. – №4. – С. 74.

⁴ Прокопенко Л. Л. Вказ. праця.

⁵ Херсонєць Н. Розвиток церковно-парафіяльних шкіл на Півдні України у другій половині XIX ст. // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 147.

Напевне, до 1884 року спеціальних нормативних документів, які б регулювали діяльність шкіл даного типу, просто не існувало. 13 червня 1884 року були видані “*Правила о церковно-приходских школах*” для однокласних з двохрічним та двокласних з чотирирічним терміном навчання¹. Зауважимо, що у Вершино-Кам’янці була однокласна школа. Документ чітко закріплював перелік навчальних дисциплін, які могли викладатися у церковно-приходських школах: “1) Закон Божий, а именно: изучение молитв, священная история, краткий катехизис; 2) церковное пение; 3) чтение церковной и гражданской печати и письмо; 4) начальные арифметические сведения; 5) в школах двухклассных – начальные сведения из истории церкви и отечества”².

Чітко регламентувалися й решта аспектів діяльності школи. Так, фактично щороку затверджувався й перезатверджувався перелік дозволеної для користування учбової та навчально-методичної літератури. Література закуповувалася за кошти Синоду й розповсюджувалася через повітові відділення. Для кращого розуміння духу церковно-приходської освіти наводимо повний список підручників, затверджений у 1889 році:

1. *Библія*
2. *Картины по св. Истории Сидорского*
3. *“Наставление в Закон Божий” прот. П. Смирнова*
4. *Краткое руководство по обучению Закону Божию прот. П. Смирнова*
5. *“Начатки христианского учения” М. Филарета*
6. *“Азбука церковно-славянская, разрезанная в листах”*
7. *Часослов*
8. *Евангелия на славянском языке*
9. *“Родина” Родонежского*
10. *“Первая Пчелка” Поливанова*
11. *Сборник задач Гольденберга*
12. *“Краткое руководство по церковному пению” Соловьева*
13. *“Обиход нотного церковного пения”*
14. *Октоих*
15. *“Церковно-приходская школа” проф. Семенова*
16. *Жития св. князя Владимира проф. П. Малышевского*
17. *“В память о 900-летию крещения Руси”, издание журнала “Церковно-приходская школа”*

¹ Правила о церковно-приходских школах // ХЕВ. – 1884. – № 16. – С. 457 – 463.

² Там само. – С. 459.

18. *“Наставления и утешение св. веры православной”, журнал¹.*

Складною проблемою усіх типів церковно-приходських шкіл були терміни навчання. Вони визначалися в часовому діапазоні з жовтня по квітень, проте на перешкоді стояло дуже багато факторів – господарські проблеми, місцеві свята, роздоріжжя восени й навесні та заметілі взимку, елементарна відсутність одягу та взуття (жартівлива приказка, яка дійшла до сьогодні, *“Хто раніше встав, того й чоботи”* в ті часи була зовсім не смішною). Тому Єпархіальна училищна рада намагалася врегулювати й це питання. Так, у 1887 році було прийнято рішення, що *“учебный год должен продолжаться семь с половиной месяцев – с 15 сентября по 30 апреля. Освобождаются ученики от занятий в дни воскресные, праздничные и табельные, а также в местные наиболее чтимые праздники”²*. У середньому по повіту тривалість навчання, таким чином, коливалася у межах 110 – 140 навчальних днів на рік³. Проте, схоже, цих приписів дотримувалися не завжди. Скажімо, за даними тієї ж Єпархіальної училищної ради заняття у Вершино-Кам’янській школі у 1885 – 1886 навчальному році розпочалися аж 7 січня⁴.

Мережа шкіл православного відомства розвивалася доволі швидкими темпами. Так, якщо у 1885 – 1886 навчальному році в Олександрійському повіті було 32 церковно-приходські школи⁵, то у 1890 – 1891 навчальному році нараховувалося уже 105 шкіл православного відомства, з них 1 двокласна, 28 однокласних та 76 шкіл грамоти. При цьому 23 школи були для хлопців, 3 для дівчат і 79 змішані⁶. Всього у церковно-приходських школах повіту у 1890 – 1891 навчальному році навчалася 3 092 хлопців та 482 дівчини⁷. Тобто у середньому на школу припадало 34 учня. До кінця XIX століття кількість шкіл синодального відомства зростала: у 1895 році в повіті їх нараховувалося 116 (40 церковно-приходських шкіл та 72 школи грамоти)⁸, у 1896 році у повіті було уже 41 церковно-приходська школа⁹, а в 1904 – 72 церковно-приходські школи¹⁰. Зростала і кількість учнів. На 1896 році в одній парафіяльній школі навчалася уже в середньому 55 учні¹¹.

Результати двадцятирічної роботи церковно-приходської школи у Вершино-Кам’янці були вагомими. Так, згідно перепису 1886 року у Вершино-

¹ ХЕВ. – 1889. – № 19. – С. 362 – 363.

² ХЕВ. – 1887. – № 9. – С. 108.

³ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1900 – 1901 уч.г. (продолжение) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям – 1902. – № 21. – С. 724.

⁴ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1885 – 1886 уч.г. (окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям – 1887. – № 14 – 15. – С. 578.

⁵ Ведомость о церковно-приходских школах и числе учащихся за 1885 – 1886 уч.г. // ХЕВ – 1887. – № 14 – 15. – С. 618.

⁶ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1890 – 1891 уч.г. // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям – 1892. – № 14. – С. 386.

⁷ Там само. – С. 389.

⁸ Народное образование в Херсонской губернии в 1895 году. – Херсон, 1897. – С. 3.

⁹ Народное образование в Херсонской губернии в 1896 году. – Херсон, 1898. – С. 2.

¹⁰ Народное образование в Херсонской губернии в 1904 году. – Херсон, 1906. – С. 14.

¹¹ Народное образование в Херсонской губернии в 1896 году... – С. 4.

Кам'янці писемних було 175 чоловіків і 9 жінок, при чому 134 з них – це якраз селяни за соціальною приналежністю¹. Завідуючим школи традиційно був перший священик приходської церкви. До 1900 року Вершино-Кам'янська церковно-приходська школа містилася у громадському трикімнатному приміщенні. Як зазначається у щорічному звіті про роботу шкіл православного відомства, *“дом с виду большой, но для всех желающих учится тесный”*². У 1885 – 1886 навчальному році у школі навчалося 97 хлопців та 1 дівчинка³. Вчителем тривалий час у 80-ті роки XIX століття був псаломщик Василь Іванов, випускник трьохкласного духовного училища⁴. Школа знаходилася на утриманні громади. Знову ж таки, впродовж 1885 – 1886 навчального року на школу було витрачено зібрані громадою (напевне, батьками учнів) 70 карбованців, з яких 60 пішло на оплату роботи вчителя і 10 – сторожеві⁵.

26 вересня 1900 року в селі Вершино-Кам'янка відбулася знаменна подія, яка відзначалася на повітовому рівні, а у пресі висвітлювалася на губернському. У цей день при велелюдному зібранні, за присутності волосних та сільських властей, а також Голови Олександрійського повітового відділення Єпархіальної училищної ради Леоніда Лисого відбулося урочисте відкриття приміщення для жіночої церковно-приходської школи. Хоча, схоже, у подальшому школа буде змішаною.

За описом того ж пана Л. Лисого, приміщення школи було збудоване з лампачу на кам'яному фундаменті, вкрите білим оцинкованим залізом. Будівля мала вигляд літери “П” з розмірами 24 аршини у довжину по боках, 18 і 13 аршин посередині. На прикрашеному фронтоні була поміщена ікона Святого Миколая. У школі було 2 класні кімнати, 2 квартири для вчительок, роздягальня, у підвальному приміщенні було обладнано кухню. За його ж оцінкою *“школа отличается не только практичностью постройки и удобством размещения помещений, но изяществом работы; по тому может считаться лучшим школьным зданием в уезде”*⁶.

На будівництво школи було витрачено 2 200 карбованців, при чому 200 карбованців було виділено Херсонською Єпархіальною училищною радою, 500 – Олександрійським її відділенням. Решту суми – кругленькі на той час 1 500 карбованців – були надані завідуючим школою, священиком Андрієм Новіцьким. Додаткові 199 карбованців повітове відділення Єпархіальної

¹ Результаты подворной переписи Александрийского уезда 1886 г. ... – С. 64.

² Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1885 – 1886 уч. г. ... – С. 578.

³ Там само. – С. 579.

⁴ Ведомость о церковно-приходских школах и числе учащихся за 1885 – 1886 уч. г. ... – С. 615.

⁵ Ведомость о сумах, израсходованных на содержание церковно-приходских школ в 1885 – 1886 уч. г. // ХЕВ. – 1887. – № 14 – 15. – С. 609.

⁶ Лысый Л. Речь, сказанная при открытии школьного здания в с. Вершино-Каменке. // ХЕВ. – 1901. – № 4. – С. 130.

училищної ради виділило на меблювання приміщення¹. Показово, що саме “за *труды в церковно-приходской школе*” на початку 1901 року вершинокам’янський священник Андрій Новіцький був нагороджений скуфією^{2 3}. Цей священник взагалі у щорічних звітах по діяльності церковно-приходських шкіл незмінно характеризувався як такий, що відноситься “*к числу лиц наиболее ревностных и опытных в ведении церковно-школьного дела*”⁴, як один серед “*лучших церковно-школьных деятелей в епархии, в смысле людей, понимающих значение церковно-школьного дела и принимающих все зависящие от них меры к материальному обеспечению заведующих ими школ и к правильной постановке учебного дела в них*”⁵.

Школа була освячена священником 25 вересня, у той же день до неї записалося близько сотні дівчаток, і вже 26 вересня у ній розпочалися заняття⁶. У 1908 році у церковнопарафіяльній школі села Вершино-Кам’янка навчалося уже 116 учнів⁷.

Окрім перелічених вище предметів, які можна визначити як обов’язкову програму викладання у церковнопарафіяльних школах, школам на власний розсуд надавалася можливість викладати учням предмети трудового чи господарського циклу. До них відносилися землеробство, різні ремесла для хлопців, “*рукоделіє*” для дівчат. Так, з названих предметів у вершинокам’янській школі викладалося останнє. Скажімо, у 1900 – 1901 навчальному році заняття з цієї дисципліни відвідували 32 дівчини⁸.

Окрім цього, інформаційний голод та брак елементарних знань серед дорослого населення церковно-приходська школа намагалася задовольняти засобами “*религиозно-нравственных чтений*”, які влаштовувалися періодично, у вихідні чи святкові дні, для жителів села. Відбувалося це, очевидно, у вигляді своєрідних лекцій-розповідей на релігійну, історичну, моральну, господарсько-побутову тематику. Так, у тому ж таки 1900 – 1901 навчальному році при Вершино-Кам’янській церковно-приходській школі відбулося чотири такі

¹ Лысый Л. Вказ. Праця. – С. 130.

² Скуфія – головний убір у вигляді невеличкої, пірамідальної форми шапочки чорного або фіолетового кольору. Монахи та архієреї носили її в позаслужбовий час, а священникам з білого духовенства скуфія давалася в якості нагороди.

³ ХЕВ – 1901. – №3. – С. 29.

⁴ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1900 – 1901 уч. г. ... – С. 625

⁵ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1900 – 1901 уч.г. (продолжение) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям – 1902. – № 21. – С. 761.

⁶ Лысый Л. Вказ праця. – С. 131.

⁷ Приложение к Плану введения всеобщего образования в Александрийском уезде Херсонской губернии. – Херсон, 1908. – С. 8.

⁸ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1900 – 1901 уч. г. (продолжение)... – С. 728.

заходи, які відвідували від 100 до 400 осіб щоразу¹. Ці цифри, напевне, засвідчують високий авторитет школи серед населення.

Загалом, можна з приємністю відзначити, що на межі століть церковно-приходська школа с. Вершино-Кам'янки була на дуже гарному рахунку в єпархіального начальства. Так, у звіті за 1900 – 1901 навчальний рік школа названа серед *“лучших по надлежащей постановке учебно-воспитательного дела”* у повіті за результатами аналізу відсотка учнів, які по завершенні навчання склали випускні випробовування і отримували свідоцтво – він виявився найвищим по повіту (на жаль, конкретної цифри джерело не називає)². У звіті за наступний навчальний рік у своєрідному рейтинговому поділу шкіл на *“очень хорошие”*, *“хорошие”*, *“удовлетворительные”* та *“слабые”* вершинокам'янська фігурує серед перших³.

Безперечно, що немала заслуга у цьому була, як уже відзначалося, священника, який традиційно був завідуючим школи, та вчителя. Про першу складову успіху ми вже говорили. Але з документів дізнаємося імена людей, які учили дітей мешканців Вершино-Кам'янки. Так, у вже неодноразово цитованих щорічних звітах з найкращого боку характеризувалася вчителька вершинокам'янської церковно-приходської школи Марія Бєсядовська. Вона працювала у селі на початку ХХ століття і незмінно визнавалася серед *“лучших учителей и учительниц, в смысле людей, образцово-усердно относящихся к учебно-воспитательному делу и умеющих правильно поставить это дело”* у повіті⁴. З інших джерел дізнаємося про Антоніну Павлівну Гуковську, випускницю Олександрійської жіночої прогімназії. Вона працювала у селі упродовж 1895 – 1901 років⁵. З початку ХХ століття до 1910 року включно вчителькою у церковно-приходській школі працювала Софія Володимирівна Іщенко⁶. Її змінив Данило Якович Ракін, який працював з 1910 року аж до початку Першої світової війни, коли був мобілізований до лав діючої армії⁷. І схоже, що останньою вчителькою церковно-приходської школи Вершино-Кам'янки – від 1914 і до революційних подій 1917 – 1920 років – була Феодора Семенівна Жаренко⁸. Також із послужних карток вчителів церковно-

¹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1900 – 1901 уч. г. (продолжение)... – С. 737.

² Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1900 – 1901 уч. г.... – С. 738 – 739.

³ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1901 – 1902 уч.г. (продолжение) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям – 1903. – № 15. – С. 453.

⁴ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1901 – 1902 уч.г. (окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям – 1903. – № 22. – С. 767.

⁵ Послужные списки учителей церковных школ Александрійского уезда за 1910 год. – ДАКО. – Ф.492. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 32.

⁶ Сведения о службе учителей церковно-приходских школ Александрійского уезда за 1915 год. – ДАКО. – Ф.492. – Оп. 1. – Од. зб.2. – Арк. 94.

⁷ Там само. – Арк. 218.

⁸ Тама само. – Арк. 68.

парафіяльних шкіл знаходимо, що зарплата їх порівняно з названими вище 60-ма карбованцями на рік у 1886 році зросла у шестеро, і на початку століття уже становила 360 карбованців на рік¹. На жаль, джерело фінансування заробітної плати не називається.

Від середини 60-х років XIX століття у імперії розпочався бурхливий процес створення мережі початкових навчальних закладів, фінансованих земствами. “Положення” від 1864 року дозволяло органам місцевого самоврядування, сільським товариствам, приватним особам засновувати нові школи. Цьому питанню земства приділяли якнайбільшої уваги, про що свідчать сухі дані статистики: якщо 1866 року земства витратили на народну освіту 738 тис. крб., то в 1890 р. їх витрати зросли до 7,2 млн. крб., а в 1900 р. – до 15,3 млн. крб. Міністерство народної освіти, для порівняння, в 1866 р. витратило на народну освіту 1,4 млн., а в 1897 р. – 3,7 млн. крб.². У 1914 році земства витратили на освіту 9 185 000 крб., що склало 31% усіх витрат губернських і повітових земських установ³. Як наслідок, в останній третині XIX століття реальністю стає бурхливий розвиток земської шкільної освіти.

Так, якщо у 1866 році на увесь Олександрійський повіт приходилося лише 64 школи усіх типів⁴, то у 1885 році тут діяло 43 лише земські школи⁵, в 1895 році – 60 земських шкіл⁶, у 1896 році – 63 земські школи⁷, в 1902 році – 88 земських шкіл⁸, а в 1904 – 95 земських шкіл⁹. Напередодні Першої світової війни, у 1914 році, Олександрійське земство утримувало власним коштом 167 земських і 10 “содержимых земством министерских школ”¹⁰. За даними земської статистики це дозволяло охоплювати лише зусиллями земських шкіл 47% дітей шкільного віку¹¹. До того ж, що надзвичайно важливо і це відзначали усі сучасники, “в числе отличительных черт земской организации школьного дела является бесплатность обучения”¹². Таким чином, це був перший досвід організації масової безкоштовної початкової освіти для українського селянства.

Очевидно, що утримування такої кількості шкіл вимагало значних капіталовкладень. Скажімо, в кошторисі Олександрійського земства на 1911 рік на розвиток освіти виділялося 198 841 крб.¹³ Гроші ці йшли не лише на утримання шкільних приміщень. На початку XX століття у повіті діяло 6 бібліотек-читалень. Найближча від Вершино-Кам’янки бібліотека знаходилася у Новгородці, яку в 1910 році відвідало 1 475 читачів¹⁴. Коштом земства при школах також утворювалися “литературно-педагогические библиотечки” на допомогу вчителям¹⁵. На 1914 рік у кожній із 177 шкіл, які були на балансі Олександрійського повітового земства, була учнівська бібліотека. У звіті Олександрійської земської управи за

¹ Послужные списки учителей... – Арк. 32.

² Прокопенко Л.Л. Вказ. праця.

³ Звягинцев Е.А. Полвека земской деятельности по школьному образованию. – М., 1915. – С. 54.

⁴ Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год... – С. 66.

⁵ Там само. – С. 72.

⁶ Там само. – С. 83.

⁷ Народное образование в Херсонской губернии в 1896 году... – С. 2.

⁸ Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год... – С. 98.

⁹ Народное образование в Херсонской губернии в 1904 году... – С. 3.

¹⁰ Александрійское уездное земское собрание... – Александрія, 1914. – С. 96.

¹¹ Народное образование в Александрійском уезде за 1912 год. – Александрія, 1913. – С. 10.

¹² Звягинцев Е.А. Вказ. праця. – С. 34.

¹³ Александрійское уездное земское собрание... – Александрія, 1910. – С. 97.

¹⁴ Там само. – С. 25.

¹⁵ Там само. – С. 97.

1914 рік йдеться про розподіл між ними впродовж звітного року 258 908 примірників книжок¹

У Вершино-Кам'янці земська школа була відкрита 1886 року. В 1887 році у ній навчалися 109 хлопчиків і 1 дівчинка, у 1888 році – 114 хлопчиків і 1 дівчинка, 1889 році – 95 хлопчиків і 1 дівчинка, 1890 та 1891 роках – 115 хлопчиків, 1892 році – 107 хлопчиків і 4 дівчинки².

Таким чином, школа у Вершино-Кам'янці була типовою земською школою. За губерньською статистикою, у середній земській школі навчалось 116 дітей³. Навчання у школах починалося у вересні – на початку жовтня і тривало до травня. У середньому заняття тривали п'ять годин на день. Частими були пропуски учнями занять, при чому серед причин таких пропусків найчастіше фігурують нестача одягу й взуття, польові роботи, погодні умови⁴.

25 квітня 1874 року було затверджено перелік обов'язкових предметів для однокласних земських шкіл. Слід сказати, що курс навчання в однокласних земських школах визначався в три роки. По завершенні навчання учні складали іспити, після чого отримували відповідне свідоцтво. Схоже, що до випускних екзаменів доходили далеко не всі. Так, у 1895 році з атестатом Вершино-Кам'янську школу закінчили чотири учні (усі хлопці). При чому один хлопчик школу закінчив у 12 років, а ще троє – у 15 років. Наступного року свідоцтва отримали 9 хлопців та 3 дівчинки. Серед випускників по двоє мали 12, 13 та 14 років відповідно, ще троє – 15 років⁵. Отже, серед предметів обов'язкової навчальної програми знаходимо:

- Закон Божий та Катехізис;
- Священна історія;
- читання по книгах цивільного та церковного друку;
- письмо;
- перші чотири дії арифметики;
- церковні співи⁶.

Окрім обов'язкових, школам на власний вибір дозволялося викладати дисципліни практичного спрямування, такі як *“рукоделие, портняжное, переплетное дело, садоводство и огородничество, шелководство, пчеловодство, ткачество, ручной труд”*⁷. У кінці XIX – на початку XX століття у Вершино-

¹ Александрийское уездное земское собрание... – Александрия, 1914. – С. 96.

² Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1890 год. – Александрия, 1891. – С. 146 – 147.

³ СХЗ. – 1902. – №1. – С. 138.

⁴ Там само. – С. 162 – 166.

⁵ Борисов Н.И. Продолжительность курса в однокласных земских школах Херсонской губернии (по результатам выпускных испытаний в 1896 году). – Херсон, 1897. – С. 38 – 39.

⁶ Там само. – С. 1.

⁷ Народное образование в Херсонской губернии в 1904 году... – С. 69.

Кам'янській школі викладалися співи, гімнастика, стройова підготовка¹, садівництво, городництво, сільське господарство². Судячи з усього, при школі було створено щось на кшталт парку чи скверу. У 1902 році повітове земство закупило у Нерубаєво-Чутівському лісництві для висадки при земських школах 2 000 саджанців шовковиці та 1 500 саджанців жовтої акації. Дерева були розподілені між 12-ма селами, серед яких була і Вершино-Кам'янка³.

Величезна просвітницька роль земств найбільш виразно проявилася у намаганні охопити якомога ширше коло населення, передусім сільського, своєю увагою. При чому, Олександрійський повіт у цьому контексті фігурує у передовиках по усій імперії. Так, однією з ініціатив земських установ Російської імперії стала організація народних читань для сільського населення за допомогою “*волшебного фонаря*” і “*туманных картинок*” (діапроектора) у святкові та неробочі дні у приміщеннях земських шкіл для дорослих та неписьмених. Тут слід відзначити, що активна позиція Олександрійського повітового земства в питання використання “*Волшебного фонаря*” у просвітницькій діяльності визнавалася зразковою по Херсонській губернії та ставилася за приклад іншим повітовим земствам⁴. Тут Олександрійське земство виділялося не лише на фоні губернії. Сучасники відзначали, що лише три повіти в імперії – Петергофський, Московський та Олександрійський – повною мірою реалізували цю програму⁵. В Олександрійському повіті такі читання почали проводити з 1889 року. Уряд затвердив зміст читань, за межі яких земства виходити не мали права:

- Св. Кирило і Мефодій – 17 картинок;
- Початки Русі – 16 картинок;
- Цар Петро Великий – 30 картинок;
- Наступники Петра до Катерини II – 32 картинки;
- Нашестя татар та Михайло Тверський – 20 картинок;
- Народна війна 1812 року – 24 картинки;
- Двадцятип’ятиліття царювання імператора Олександра III – 9 картинок;
- Історія Старого Завіту – 118 картинок;
- Історія Нового Завіту – 39 картинок.

Олександрійським земством було придбано таких картинок на 700 крб., а також 6 діапроекторів загальною вартістю 300 крб. Читання проводилося у школах повіту за графіком. За числом діапроекторів школи поділили на 6 груп

¹ Александрийское уездное земское собрание.... – Александрия, 1910. – С. 56.

² Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год... – С. 44.

³ Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания Майской XXXVIII очередной сессии 1902 года... – С. 51 – 52.

⁴ Народное образование в Херсонской губернии в 1896 году... – С. 51.

⁵ Борисов Н.И. Волшебный фонарь в народной школе (По данным Александрийского уездного земства за 1889 – 1895 гг.). – Херсон, 1896. – С.1.

(на цей час у повіті було 47 земських шкіл у 45 населених пунктах)¹. До Вершино-Кам'янки черга дійшла у грудні 1894 року. Було влаштовано три сеанси, які у цілому відвідали 416 чоловіків та 146 жінок. Так, 4 грудня прийшло 139 чоловіків і 46 жінок, з них дорослих 35 чоловіків і 14 жінок і дітей, що не ходять до школи – 15 хлопчиків і 12 дівчаток. 5 грудня читання відвідали 140 чоловіків і 47 жінок, з них дорослих – 20 чоловіків і 17 жінок, дітей, не охоплених школою – 21 хлопчик і 10 дівчат. І 6 грудня читання відвідали 137 чоловіків і 53 жінок (дорослих – 22 чоловіки і 19 жінок, дітей, які не відвідували школу – 16 хлопчиків і 16 дівчаток)². Важливо відмітити, що у 1903 році земство постановило: *“Желательно установить какое-либо вознаграждение учителей за проведение чтений”*³. Це може означати лише одне: вчителі займалися цим на громадських засадах. Практика проведення таких читань тривала і надалі. У 1912 – 1913 роках у Першій Вершинокам'янській земській школі відбулося 6 читань, які відвідали 385 чоловіків і 125 жінок. П'ять сеансів *“туманних картинок”* у Другій Вершинокам'янській земській школі відвідало 335 чоловіків та 51 жінка⁴.

У кінці XIX – на початку XX століття при земських школах стали організовувати постійні недільні та вечірні заняття. Відомо, що на вечірні заняття, які розпочалися при Вершинокам'янській школі 30 листопада 1899 року, записалося 38 дорослих вершинокам'янців⁵. У 1902 році такі групи функціонували у восьми земських школах повіту. Серед них була і Вершинокам'янська школа. Учні цієї групи були організовані у дві групи за віковим принципом. У Першій групі (10 – 15 років) було 30 учнів, у Другій групі (15 – 40 років) – 40 учнів. Окрім занять з російської мови, арифметики та письма викладалися географія, природознавство, основи геометрії, російська історія, учні писали диктанти та твори⁶. Як відзначалося у звіті земської управи, *“...несомненно, организация воскресных и вечерних занятий приносит громадную пользу населению тем, что дает возможность взрослым и подросткам, не попавшим в школу, обучаться грамоте”*⁷. З цим важко не погодитись. За один урок тривалістю годину група учнів платила вчителю 30 копійок⁸.

¹ Борисов Н.И. Волшебный фонарь в народной школе... – С. 6 – 7.

² Там само. – С.72.

³ Сборник Александрийского уездного земства. – Александрия, 1903. – С. 355.

⁴ Народное образование в Александрийском уезде за 1912 год... – С.3.

⁵ Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания Майской XXXV очередной сессии 1899 года... – С. 58.

⁶ Александрийское уездное земское собрание. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия, 1903. – С. 136 – 137.

⁷ Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания Майской XXXVIII очередной сессии 1902 года... – С. 92.

⁸ Там само.

1908 року було відкрито збудоване земським коштом кам'яне двоповерхове приміщення земської школи. Навчання у новій школі розпочалися 1909 року¹. Приміщення школи – кам'яне та капітальне – збереглося по сьогодні. Кошторисна вартість будівництва приміщення школи була оцінена в 14 218 крб. 68 коп.² Навчання у будівлі колишньої земської школи тривали до 60-х років ХХ століття.

Усе, необхідне для навчання, забезпечувалося земством. Це також створювало значні труднощі. Скажімо, середньостатистична забезпеченість земських шкіл підручниками по губернії ледь перевищувала 30% від потреб³. Про матеріально-технічне забезпечення земської школи у Вершино-Кам'янці свідчать дані інвентаризації школи у 1910 році. У школі були: 1 ікона, 35 парт, 1 дошка, 1 шафа, 1 стіл, 2 стільці. Відзначено у звіті, що у школі не було годинника, вивіски і печатки⁴. Схоже, що введення в експлуатацію нового приміщення школи зробило можливим збільшити число учнів: у 1908 – 1909 навчальному році в школі вже навчалось 285 дітей⁵.

Земство не лише витратило кошти на будівництво приміщень шкіл. До проектів шкіл висувалися санітарно-гігієнічні вимоги, за дотриманням яких слідкували уповноважені особи. Так, одна з інструкцій містить такі настанови, напевне, для вчителів: *“...Обратить внимание на приспособление парт к росту учеников и на положение их относительно света... Проводит проветривание школьного помещения каждую перемену... Следить за ровной и достаточной температурой в классе и за тем, чтобы дети не выбегали не одетыми во двор...”*⁶

З часом задоволення потреб жителів Вершино-Кам'янки силами однієї школи стало неможливим, тому постало питання про відкриття другої земської школи. Як наслідок, у 1910 році в ухвалі 46-ї сесії Олександрійського повітового земського зібрання знаходимо: *“разрешить возбудить ходатайство перед уездным училищным советом о переименование в двухклассное училище по программе и продолжительности курса двухклассных министерских училищ... школы в селе Вершино-Каменке...”*⁷

Уже в 1910 році це рішення було втілене у життя. У цьому році у Вершино-Кам'янці було відкрито другу однокласну земську школу. Схоже, що

¹ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка... – Арк. 2.

² Известия Александрійского уездного земства. – 1909. – 29 января. – С. 1.

³ СХЗ. – 1902. – №1. – С. 175.

⁴ Александрійское уездное земское собрание... – Александрия, 1910. – С. 180.

⁵ Приложение к Плану введения всеобщего образования в Александрійском уезде Херсонской губернии... – С. 8.

⁶ Сборник Александрійского уездного земства... – С. 347.

⁷ Александрійское уездное земское собрание... – Александрия, 1910. – С. 97.

перша школа з цього часу отримала статус двокласної¹. Таким чином, перед Першою світовою війною у Вершино-Кам'янці діяло три школи: дві земські й одна церковно-приходська. У 1912 – 1913 навчальному році у земських школах Вершино-Кам'янки навчалось 180 і 127 учнів відповідно. У першій школі працювало троє вчителів – двоє чоловіків та одна жінка. В однокласній школі викладало четверо вчителів, серед яких троє були жінками².

Слід звернути увагу ще на одну графу статистики. При доволі пристойній кількості учнів як для села, яке навіть не було волосним центром, зі свідоцтвами про складання випускних іспитів школу, як і раніше, закінчувало дуже мало дітей. У тому ж 1912 році Двокласну школу закінчило зі свідоцтвом лише 9 хлопчиків і 4 дівчинки, а однокласну – 13 хлопців і 5 дівчат³. Пояснити це можна традиційним прагматизмом селян. Дитину віддавали до школи, щоб та навчилася писати-читати. Формальний бік справи цікавив мало, свідоцтво у повсякденному житті було не потрібне, а його отримання передбачало зайвий клопіт. Тому число “реально” грамотних, але без паперу, який би це засвідчив, селян було набагато більшим, ніж грамотних з офіційним документом на руках.

Щодо вчителів земських шкіл с. Вершино-Кам'янка, то джерела залишили нам згадки про С.В. Щелкана (працював на межі століть)⁴, Феофілова (призначений 1909 року⁵) та двох вчителів, які працювали напередодні Першої світової війни – Олександра Герасимовича Кубанцева та В'ячеслава Григоровича Коцебчука⁶. Про останнього у нас ще буде нагода поговорити в наступному розділі.

Повітове земство висувало високі вимоги до претендентів на заміщення вакансій вчителів земських шкіл, оскільки саме земство платило їм жалування. Скажімо, у 1914 році з 147 вчителів-чоловіків земських шкіл 78 закінчили учительську семінарію, а троє – духовне училище. А з 236 жінок повний курс гімназії закінчило 108⁷.

Систематичними були щорічні педагогічні курси підвищення кваліфікації земських вчителів, на яких їм читали лекції з дидактики, методики навчання російської мови, арифметики, гігієни, природознавства та сільського господарства⁸.

Підводячи підсумок розгляду освітньої ролі земств, наведемо висновок з одного з останніх досліджень цієї проблеми: “основні здобутки земств

¹ Народное образование в Александрийском уезде за 1912 год ... – С. 20.

² Там само. – С. 34 – 35.

³ Там само.

⁴ СХЗ. – 1901. – 38. – С. 141.

⁵ Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 28 августа. – С. 4.

⁶ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1912. – ДАКО – Ф.694. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 33.

⁷ Александрийское уездное земское собрание... – Александрия, 1914. – С. 96.

⁸ Временные педагогические курсы для учителей земских школ Александрийского уезда Херсонской губернии (15.06. – 30.07. 1910) / Сост. И.В. Булгаков – Александрия, 1910.

Херсонської губернії у галузі освіти – це постійна фінансова підтримка початкових та професійних навчальних закладів, відкриття близької до необхідної кількості шкіл, розширення їх програми за рахунок впровадження нових курсів, забезпечення навчальних закладів професійними педагогічними кадрами. Результатом багаторічної наполегливої та різнопланової діяльності стало створення у Херсонській губернії більш доступної та якісної системи освіти, підвищення рівня грамотності сільського населення, збагачення його світогляду та налагодження підготовки професійних кадрів для державної та земської служб, що можна вважати вагомим внеском у розвиток соціально-економічного та культурного життя регіону”¹.

Здійснена спроба висвітлити особливості розвитку закладів початкової освіти в пореформеному українському селі на прикладі Вершино-Кам’янки дозволяють зробити декілька висновків, які при більш предметному розгляді даної проблеми можуть набути концептуального характеру. Перше стосується уже згаданого вище традиційного протиставлення двох основних типів початкових шкіл цього періоду – церковно-приходської та земської. Можна констатувати, що за багатьма параметрами вони були радше партнерами, аніж конкурентами. На прикладі Вершино-Кам’янки видно, що навіть у чисельності учнів, які відвідували обидві школи, помітний певний паритет. Дослідники наголошують, що метою церковно-приходської школи було виховання дійтей передусім у православному імперському дусі, а земські школи були світськими, до того ж досить ліберальними. Так, учні церковно-приходських шкіл вчилися читати по Біблії, а учні земських – по міністерським підручникам. Але слід мати на увазі, що Міністерство народної освіти Російської імперії, ідеологічною опорою якого був Синод (його Училищній раді підпорядковувалися у кінцевому випадку усі церковно-приходські школи) затверджувало програми навчання як для синодальних шкіл, так і для земських. І земства, при усьому їх лібералізмі, були абсолютно відсторонені від цих питань. Тому дух земської школи був не менш імперським та проросійським, аніж дух церковно-приходської школи. Це були реалії Російської імперії кінця XIX – початку XX століття. Тому єдина відмінність між двома типами шкіл помітна лише в джерелах фінансування. Хоча і вона відносна. Ми вже бачили, що значною мірою тягар утримання церковно-приходської школи лягав на сільську громаду. Земства ж фінансували свої школи власним коштом за рахунок земських зборів. Але цікаво, що вони ділилися своїми коштами з синодальними школами. Так, 12 вересня 1885 року Олександрійська повітова земська управа рішенням № 4278 виділила повітовому відділенню Єпархіальної училищної ради

¹ Кузовова Н.М. Вказ. праця. – С. 19.

2 300 крб. на закупівлю у 1886 році для потреб церковно-приходських шкіл повіту підручників, навчальних посібників та класних меблів¹. З конкурентами, погодимося, так себе не поводять.

Наступний момент лежить у дещо іншій площині. Діяльність будь-яких інститутів оцінюють передусім за їх результативністю та ефективністю. Традиційно в історичній літературі склалася доволі негативна оцінка стану освіти на селі до 1917 року. Радянські вчені вперто доводили, що до Жовтневої Революції забиті злиднями селяни були безпросвітно неграмотними, а одним із головних здобутків радянської влади була ліквідація поголовної неписьменності. Більшість сучасних істориків не поспішають змінювати риторичку, знову ж традиційно гудячи усе, пов'язане з Російською імперією. Ми не ставимо собі за мету полемізувати з ким би то не було. Ми знову звернемося до статистики. Ще раз повторимо, що справа освіти в українському пореформеному селі реалізовувалася силами церковно-приходських та земських шкіл. Міністерські школи зазвичай нижче рівня повітового містечка не опускалися. У 1874 році в Олександрійському повіті школами було охоплено не більше 10% дітей². У 1895 цей відсоток сягнув 32 %³, а 1902 – 42 % дітей шкільного віку⁴. При цьому слід врахувати динаміку зростання населення за цей період. Нагадаємо, що населення Вершино-Кам'янки за ці роки зросло мало не вдвоє. А це значить, що абсолютні, а не відсоткові цифри, будуть ще переконливіші. Якщо взяти Вершино-Кам'янку, то при середній народжуваності у 300 – 320 дітей щороку у двох школах навчалася близько трьохсот дітей. Враховуючи, що термін навчання в обох школах був два роки, то ми виходимо приблизно на середньостатистичні цифри. Показово, що в особових справах репресованих у 20 – 30-х роках ХХ століття вершинокам'янків⁵ не буде жодного неписьменного – усі закінчили одну з шкіл. Тож можна констатувати, що за тих непростих соціально-економічних і суспільно-політичних умов церковно-приходська та земська школи свою головну соціальну місію – вчити селян читати-писати виконували доволі результативно.

3.5. ВЕРШИНО-КАМ'ЯНСЬКА ЦЕРКВА СВЯТОГО МИКОЛАЯ

Важко переоцінити роль та значення приходської церкви у соціальному розвитку дореволюційного українського села. Буде абсолютно невірним визначати цю роль із позиції сучасної людини, яка зазвичай бачить у церкві лише приміщення для відправлення релігійного культу, а в кращому випадку –

¹ ХЕВ. – 1885. – № 18. – С. 612.

² Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год... – С. 70.

³ Там само. – С. 83.

⁴ Там само. – С. 98.

⁵ Див. наступний розділ.

ще пам'ятку історії чи архітектури. У дореволюційному селі діапазон соціальних функцій приходської церкви був куди більш різноманітним, а соціальна значущість незрівнянно вищою. Ми вже писали, що саме церква і робила село селом.

Як нам уже відомо, Вершино-Кам'янка була переважно українським за етнічним складом населення селом. А це означає, що переважна його більшість за віросповіданням була православною. Так, з 6 155 мешканців села на межі XIX – XX ст. православних було 5 994¹, що становило 97,3%. Вони і становили приход Вершино-Кам'янської церкви святого Миколая.

Окрім безпосередньо релігійно-культових функцій посередника між Богом та віруючим християнська церква традиційно виконувала чимало інших соціальних місій. Про освітню роль церкви у дореволюційному селі ми вже говорили вище. Важливо, що на приходську церкву були покладені важливі функції реєстрації актів громадського стану. Впродовж століть це був єдиний інститут, який робив це щодо переважної частини населення Російської імперії. Саме приходський священик або псаломщик заносив до вже неодноразово цитованих нами Метричних книг імена і прізвища новонароджених (з чіткою фіксацією соціального стану батьків, а також хрещених батьків), одружених (з такою ж скрупульозністю щодо молодих і свідків) та померлих (з обов'язковою констатацією віку та причини смерті прихожанина). Тобто усі найважливіші стадії життя людини – народження, хрещення, одруження і смерть – фіксувалися саме у церкві. Після Революції 1917 року Метричні книги були передані до РАГСів, а пізніше – до обласних архівів. По сьогодні з посиланнями на них виписують свідоцтва про народження та про смерть. Це цінні джерела для вивчення церковної, соціальної історії села, родоводів та генеалогій, а також більш ширше – визначення закономірностей розвитку демографічних, соціальних, конфесійних та етнічних процесів в Україні в минулому².

Впродовж століть священик був найвищим моральним авторитетом на селі. Засобами релігійної проповіді церква виконувала важливу виховну функцію, змалку поширюючи серед населення християнські (вони ж загальнолюдські) принципи життя та поведінки. Для віруючої людини підсвідомий страх вчинити гріх був важливим моральним імперативом. Можливо, у втраті його і криється джерело сьогоднішньої тотальної бездуховності?

¹ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающего вероисповедания по данным Первой Всеобщей переписи населения 1897 года. – СПб., 1905. – С. 255.

² Гузенков С.Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України II половини XIX – початку XX ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Спеціальність 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Запоріжжя, 2005.

Така важлива роль священника у приході висувала дуже високі вимоги до його постаті. Адже прихожанин мав вірити не лише в Бога, а й своєму “*батюшці*”. Авторитет же останнього мав підкріплюватися його повсякденною поведінкою, конкретними діями. Пореформеній Вершино-Кам’янці, схоже, у цьому плані пощастило. Як видно з таблиці 6, за другу половину XIX – першу чверть XX століття у селі змінилося лише 4 перші священники. Так, другі священники змінювалися частіше, але їх роль завжди була допоміжною, а місце це використовувалося як обов’язковий етап у духовній кар’єрі на шляху до першого священницького місця. Такий тривалий термін перебування на посту першого священника може свідчити, з-посеред іншого, і про стан певної гармонії у відносинах між священником та громадою. І усі перші священники залишили помітний слід в історії села. Скажімо, Олександр Голоскевич (який, до речі, служив у селі до своєї смерті 5 лютого 1876 року від запалення легенів у віці 52 роки і який був похований у Вершино-Кам’янці¹, а його вдова залишилася жити у селі і по смерті чоловіка), виступив меценатом під час будівництва нового кам’яного приміщення церкви, про що йшлося у попередньому розділі. Андрій Новіцький був нагороджений єпархіальним начальством спочатку “*набедренником*”² “*за усердную и полезную службу*”³, а потім, як уже зазначалося, скуфією за фактичне спонсорування будівництва приміщення церковно-приходської школи. Останній же священник, Ювеналій Рибальченко, був у 1930-ті роки XX століття репресований радянською владою, про що йтиметься нижче.

Табл. 6 Священники Вершинокам’янської церкви Святого Миколая (II половина XIX – поч. XX століття)⁴

Роки	Перший священник	Роки	Другий священник
1850-ті – 1876	Олександр Голоскевич	1863 – ? ? – 1879	Василь Любимов Микола Григорович
1876 – 1894	Лев Жадановський	1879 1879 – 1880 1880 – 1882 1880-ті	Філімон Ліхневич Іоан Димінський Іоан Немировський Петро Сазонов
1894 – 1908	Андрій Новіцький	1894	Андрій Боханов

¹ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1874 – 1876. – ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 163.

² Набедренник – атрибут одягу православного священника у вигляді прямокутного продовгуватого шматку тканини, у центрі якого зображено хрест. Носиться на довгій стрічці біля стегна справа. Це – перша нагорода за службу, зазвичай через три роки після возведення в сан. Компетенція нагороджувати ним була у руках єпархіального архієрея.

³ ХЕВ. – 1897. – № 19. – С. 306.

⁴ Таблиця укладена за матеріалами Метричних книг та “*Херсонських єпархіальних ведомостей*”.

		1894 1894 1894 – 1897 1897 – 1899 1899 – 1908	Фома Тимковський Фортуна Пухальський Григорій Вільковський Григорій Яковлев Ювеналій Рибальченко
1908 – до закриття церкви у кінці 20-х років	Ювеналій Рибальченко	1908 – до закриття церкви у кінці 20-х років	Іларіон Фролов

Другу ланку “служителів релігійного культу”, як їх назвуть після революції 1917 року, представляв так званий допоміжний персонал церкви в особі дяків та псаломщиків. Дяк – це людина, яка посідала нижчий щабель ієрархії священнослужителів, функцією якого було допомагати священику під час богослужіння та інших обрядів. Щодо псаломщика, то він не належав до церковнослужителів. Це була світська особа (у Вершино-Кам’янці були випадки, коли цю посаду займали відставні солдати), яка відала усім діловодством церкви та приходу. Псаломщик також міг допомагати священику в церкві, а саме під час служби читати богослужебні книги, співати тощо. Саме псаломщик, зазвичай, вів Метричні книги. Упродовж розглядуваного періоду на цих посадах у церкві св. Миколая змінилося чимало людей, як видно з таблиці 7.

Табл. 7. Молодші служителі культу Вершинокам’янської церкви Святого Миколая (II половина XIX – поч. XX століття)¹

Роки	Дяки	Роки	Псаломщики
1850-ті – 1880 1880 – ?	Іоан Статкевич Феодосій Сорокін	1860-ті 1870-ті 1870-ті – 1881 1880 – 1894 1881 – ? 1880-ті 1890 1891 1894 1894 – ?	Яків Угринович Костянтин Бойченко Феодосій Постригаєв Антоній Статкевич Іосиф Котляревський Василь Іванов Іоан Ластовецький Михайло Писаренко Іоан Мілковський Василь Соколовський

¹ Таблиця укладена за матеріалами Метричних книг та “Херсонських єпархіальних ведомостей”.

		1897 – ?	Володимир Гуковський
		? – 1908	Капітон Іванов
		1909 – 1911	Михайло Жаданівський
		1911	Яків Гончаренко
		1911 – 1918	Леонід Чегорян

Джерела фінансування церкви (причту¹) були різні. Передусім, перший священник та псаломщик мали за штатом жалування, яке платилося з єпархії. Розмір жалування першого священника становив 112 крб.², а псаломщик отримував 23 крб. 52 коп.³ на рік. За Вершинокам'янською церквою було закріплено 49,5 десятин землі⁴, розподіленої між членами причту (за результатами Подвірного перепису 1886 року в селі було 5 “духовних” господарств⁵). До додаткових джерел фінансування церкви належали плата за служби (хрещення, вінчання, відспівування), “*кружечний збір*”, пожертви прихожан. Загалом же річний капітал причта вершинокам'янської церкви у 90-х роках ХІХ століття оцінювався у межах 400 крб.⁶

Надзвичайно важливим для приходської церкви був тісний зв'язок із громадою. Ця взаємозалежність простежується у всіх аспектах життя села і церкви. Релігійні селяни жити не могли без церковних служб, а приходська церква не могла нормально функціонувати без підтримки громади – як моральної, так і матеріальної. Цей зв'язок повинні були забезпечувати церковні старости та церковно-приходські попечительства.

Церковний староста (ктитор) – це довірена особа приходу, яку обирали при кожній приходській церкві для спільного з причтом придбання, збереження та використання церковних коштів та іншого церковного майна. Зазвичай, на цю посаду обирався найбільш авторитетний прихожанин терміном на три роки. Обрані на загальних приходських зборах старости затверджувалися єпархіальним начальством.

Протягом зазначеного періоду посаду церковного старости при Вершинокам'янській церкві св. Миколая займали селянин Никифор Кляцький⁷, штабс-ротмістр Мефодій Чечель⁸, відставний ротмістр Костянтин Шушарін¹, селяни

¹ Причт – затверджений склад осіб, які служать при церкві.

² Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / Сост. священник Феодор Миляновский. – Одесса, 1902. – С. 59

³ ХЕВ. – 1881. – №13. – С. 599.

⁴ ХЕВ. – 1892. – №17. – С. 283.

⁵ Результаты подворной переписи Александрийского уезда 1886 г.... – С. 242.

⁶ ХЕВ. – 1894. – № 21. – С. 464.

⁷ ХЕВ. – 1866. – № 14. – С. 222.

⁸ ХЕВ. – 1882. – №1. – С.14.

¹ ХЕВ. – 1885. – №5. – С. 108.

Ілля Удовиченко¹, Вукол Панасенко², Василь Мішуровський³, Федір Біленко⁴, Трохим Іваник⁵.

Другою такою інституцією були церковно-приходські попечительства. Діяли вони відповідно до *“Положення о приходских попечительствах при православных церквях”*, затвердженого 2 серпня 1864 року⁶. Згідно цього документу, церковно-приходські попечительства утворювалися *“...для попечения о благоустройстве и благосостоянии приходской церкви и причта в хозяйственном отношении, а также об устройстве первоначального обучения детей и для благотворительных действий...”*⁷. До складу їх мали входити приходський священик, а також члени громади, обрані на загальних зборах *“из лиц, отличающихся благочестием и преданностью в вере православной”*⁸. Традиційно до складу попечительства входив і церковний староста. По суті, посада старости та обране попечительство, з одного боку, являли собою зв'язуючу ланку між причтом та громадою, а з іншого – формували своєрідну систему громадської опіки над приходською церквою та громадського контролю за витратами церкви водночас. Це особливо важливо, зважаючи на те, що *“ближайшим источником денежных и вообще материальных средств ... полагаются добровольные пожертвования от прихожан и посторонних ... а) в пользу церкви, в) для школы и благотворительных учреждений, б) в пользу причта”*⁹.

При Вершинокам'янській церкві церковно-приходське попечительство було утворене у серпні 1885 року. Окрім приходського священика Лева Жадановського, обраного головою попечительства, до його складу увійшов тодішній церковний староста відставний вахмістр Костянтин Шушарін, а також селяни Василь Неживий, Антон Бондар, Митрофан Демьянов, Іван Дорота та Михайло Щупка¹⁰.

Про роль громади села у фінансуванні соціальних статей, які знаходилися у віданні церкви, можуть свідчити дані про пожертвування матеріальних цінностей на потреби приходської церкви св. Миколая села Вершино-Кам'янки у 1881 році. Так, уже згадуваний князь Захарій Когушев пожертвував *“полное священническое облачение из серебряной парчи с шелковым подризником – на*

¹ ХЕВ. – 1893. – № 12. – С. 421.

² ХЕВ. – 1903. – №18. – С. 336.

³ ХЕВ. – 1907. – №8. – С. 127.

⁴ ХЕВ. – 1908. – №15. – С. 237.

⁵ ХЕВ. – 1912. – №13. – С. 204.

⁶ Положение о приходских попечительствах при православных церквях // ХЕВ. – 1891. – №5. – С. 1 – 3.

⁷ Там само – С. 1.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 2 – 3.

¹⁰ ХЕВ. – 1885. – №18. – С. 526.

300 руб.”, а його дружина, Марія Когушева – “*парчовое облачение на престол – на 40 руб.*” Вдова священника Олександра Голоскевича пожертвувала “*на 3 иконы в иконостас чеканной работы и четыре деревянных позолоченных крота под стеклом – на 2 000 руб. 70 коп., а так же полное священническое облачение на 125 руб. и 2 металлических подсвечника на 7 руб.*”. Селянин Захарія Докієнко пожертвував ікону в позолоченій рамі вартістю 40 крб., Федот Дяченко – підсвічник на 16 крб. 50 коп., жіноче товариство села – “*большую икону Господа нашего Исуса Христа на 50 руб и лампад на 7 руб. 20 коп.*”. Окрім цього на залізні ґрати у вікна церкви та інші церковні потреби священник Лев Жаданівський пожертвував 10 крб., священник Філімон Ліхневич – 2 крб., штабс-ротмістр Мефодій Чечель – 3 крб., дворянин Захарія Ржевський – 13 крб., дружина губернського секретаря Ольга Чернова – лампаду. У списку ще 123 селянина, які пожертвували різні суми до 1 крб. Усього було отримано таким чином 2 711 крб. 75 коп.¹.

Про поширену практику збору подібних пожертв свідчить доволі цікавий факт, що у 1872 році від церкви села Вершино-Кам’янки надійшло 30 крб. (пожертвували близько 20 прихожан) на “*устройство храма при Одесской духовной семинарии*”².

Починаючи з 1911 року у джерелах починає фігурувати ще одна православна церква у Вершино-Кам’янці – Олександро-Невська. Нам, на жаль, не вдалося віднайти даних про її відкриття та освячення, вона буде фігурувати більш конкретно у наших розвідках подальших подій. Проте ми знайшли ім’я священника Олександро-Невської церкви у 1918 році – Порфирій Писецький³ – та церковного старости цієї церкви – Василь Кляцький, якого обирали на цей пост двічі – у 1911⁴ та 1914⁵ роках.

¹ ХЕВ. – 1881. – № 14. – С. 602 – 608.

² ХЕВ. – 1872. – №14. – С. 554.

³ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1918 г. – ДАКО. – Ф.694. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 10.

⁴ ХЕВ. – 1911. – №2. – С. 27.

⁵ ХЕВ. – 1914. – № 1. – С. 7.

РОЗДІЛ 4. В УМОВАХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ (10 – 30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

4.1. ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКА В РОКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРЯСІНЬ

Природній поступальний розвиток українського села було перервано влітку 1914 року, коли Російська імперія вступила у Першу світову (як тоді казали – “*Велику*”) війну. Уже 31 липня 1914 року в країні було оголошено загальну мобілізацію. Призивний вік у Росії у той час становив 20 років. В 1916 році на фронтах війни уже воювало близько однієї тисячі вершинокам'янців¹. Цілком зрозуміло, що під мобілізацію потрапляла найбільш працездатна та продуктивна частина населення. Серед поставлених під рушницю у 1914 році був і вчитель вершинокам'янської земської школи Данило Якович Ракін².

Загальним призовом населення не вичерпалися мобілізаційні заходи уряду. Наддніпрянська та Південна Україна перетворилася на найближчий тил російської армії, яка вела бойові дії на західних кордонах імперії. Для потреб діючої армії у населення реквізувалася робоча худоба, фураж та продовольство. До цього слід додати загальне погіршення економічної ситуації в країні, що виразилося у товарному дефіциті та небаченому зростанні цін. Яскравим свідченням інфляційних процесів стало те, що уже 1914 року Державний банк Росії призупинив розмін кредитних білетів на золото. Станом на 1916 рік імперія зіштовхнулася з розмінним голодом: дефіцитом стали не лише золоті та срібні, але й мідні монети. Усе це в комплексі значно ускладнило ситуацію на селі. Підтвердженням цього є той факт, що в роки війни смертність у Вершино-Кам'янці перевищувала народжуваність. У 1918 році село переживало епідемії тифу та іспанського грипу³.

Ця соціальна напруга у кінцевому випадку і призвела до Лютневої революції в Росії та до початку революційних подій власне на території України.

Тема Української революції 1917 – 1920 років сьогодні є однією з найактуальніших, найгостріших та найбільш дискутованих в історичній науці. У нашому випадку немає потреби аналізувати різні підходи до її розв'язання. Ми обмежимося лише короткою хронологічною довідкою з метою змалювання умов, у яких розвивалася Вершино-Кам'янка у ці роки.

¹ Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года по Александрийскому уезду / Составлены Статистическим отделением Херсонской губернской земской управы. – Александрия, 1919.

² Сведения о службе учителей церковно-приходских школ Александрийского уезда за 1915 год. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО) – Ф.492. – Оп. 1. – Од. зб.2. – Арк. 218.

³ Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1918 г. – ДАКО. – Ф.694. – Оп. 1. – Од. зб. 10.

4 березня 1917 року в Києві була створена Українська Центральна Рада, яка оголосила себе єдиним представником інтересів українського народу. 28 – 30 червня 1917 року в Херсоні відбувся Український національний з'їзд Херсонської губернії, який визнав владу Центральної Ради. Після того, як 25 – 26 жовтня більшовики на чолі з Володимиром Леніним у Петрограді повалили владу Тимчасового уряду, Центральна Рада 7 листопада 1917 року проголосила створення на території 9-ти українських губерній Української Народної Республіки у федеральному складі Росії. Паралельно почали проводитися з'їзди Рад. 4 – 5 грудня була здійснена спроба проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві. Після того, як ця спроба не вдалася, делегати переїхали до Харкова, де 11 – 12 грудня 1917 року проголосили про встановлення Радянської влади в Україні та обрали Центральний виконавчий комітет у складі 41 особи. Пізніше було утворено перший радянський уряд – Народний Секретаріат. У цей же час, 6 грудня 1917 року, Український національний з'їзд Херсонської губернії визнав її невід'ємною складовою Української Народної Республіки.

Так в Україні виникло два центри державності: національно-патріотичний в особі Центральної Ради у Києві та підконтрольний радянській Росії більшовицький з центром у Харкові. Така ситуація викликала гостру політичну боротьбу, в яку втрутився російський більшовицький уряд. На допомогу українським більшовикам Раднарком направив війська на чолі з В. Антоновим-Овсієнком і М. Муравйовим для боротьби з Центральною Радою. Бойові дії розпочалися у кінці грудня 1917 року. За таких умов 22 січня 1918 року Центральна Рада проголосила незалежність УНР, але уже за три дні Центральна Рада та уряд залишили Київ і переїхали до Житомира, а потім у Сарни.

Після підписання Брест-Литовського мирного договору з країнами Четверного Союзу 9 лютого 1918 року на територію України вступили 450 тисяч німецьких та австрійських вояків, які звільнили територію України від радянських військ. Центральна Рада повернулася до Києва. Проте поведінка німців викликала у населення не менше обурення, аніж заходи більшовиків. Авторитет Центральної Ради стрімко падав, результатом чого став державний переворот 29 квітня 1918 року і прихід до влади гетьмана П. Скоропадського. Своєю Грамотою у день здобуття влади гетьман оголосив нове політичне утворення – Українську державу – та затвердив стару адміністративно-територіальну систему, лише замінивши посади губернаторів та повітових справників на посади губернських та повітових старост.

Проте і Гетьманська держава проіснувала недовго. Опора Скоропадського на німецькі військові формування спричинила нову політичну кризу. 14 грудня 1918 року влада в Україні перейшла до Директорії. Остання відновила попередню назву держави – УНР та республіканську форму правління. На зміну губернським та повітовим старостам прийшли відповідні комісаріати.

Прихід до влади Директорії співпав із зовнішньополітичною інтервенцією на півдні України збройних сил Антанти, яка після Брест-Литовського миру розглядала Україну як зрадника колишніх союзницьких зобов'язань. Різноманітні “білі” антибільшовицькі угруповання бачили Україну в складі “єдиної та неподільної Росії”. Одночасно і Радянська Росія, анулювавши Брестський договір, заявила, що не визнає суверенної України. Уже в кінці листопада 1918 року у Курську більшовики створили маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Цей уряд, отримавши військову допомогу з боку більшовицької Росії, розпочав військові дії проти Директорії. У березні 1919 року на III Всеукраїнському з'їзді рад була затверджена Конституція УСРР.

У серпні 1919 року українські землі були зайняті загонами Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Територія України, яка розглядалася як частина Великої Росії, була розподілена на три області: Харківську, Київську та Новомосковську.

Розпочалася війна між арміями Директорії та Денікіна. Проте вирішальну роль у цій боротьбі відіграла створена у серпні 1919 року Революційна повстанська армія під проводом Н. Махна. 27 вересня 1919 року, під час генерального наступу Денікіна на Москву, під Перегонівкою відбувся вирішальний бій між армією Махна та корпусом Я. Слашова. У результаті бою денікінці втратили вбитими, пораненими і полоненими від 15 до 18 тис. солдатів і офіцерів. Це була найбільш масштабна поразка Добровольчої армії, яка зумовила її поразку у боротьбі з більшовиками.

На початку 1920 року радянська влада в Україні була відновлена, а після успішного штурму Перекопу та витіснення Врангеля з Криму в листопаді 1920 року перемогою більшовиків завершилася громадянська війна в Україні.

Зазначимо також, що в роки революційних потрясінь неодноразово зазнавав змін адміністративно-територіальний устрій України. У травні 1919 року Херсонська губернія була розподілена на дві – власне Херсонську і Одеську. Олександрійський повіт залишився у складі Херсонської губернії. 13 березня 1920 року Херсонська губернія у зв'язку із переїздом адміністрації була перейменована на Миколаївську. Проте уже в травні цього ж року територія Олександрійського повіту увійшла до складу Кременчуцької губернії. Вона проіснувала недовго й була ліквідована у березні 1922 року. Тоді ж Миколаївська губернія злилася з Одеською¹.

В енциклопедичному виданні *“Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область”* вказано, що радянська влада у Вершино-Кам'янці була встановлена у лютому 1918 року². Дійсно, у кінці січня цього року в селі було утворено революційний комітет на чолі з Іваном Андрійовичем Бурдюгом³. Сільські ревкоми підпорядковувалися повітовому Військово-революційному штабові в Олександрії. У травні ж 1918 року Олександрійський, Єлисаветградський та Балтський повіти увійшли до Єлисаветградського округу, а в самому місті було сформовано окружний революційний виконавчий комітет⁴.

Така лаконічність створює ілюзію того, що цей процес був безболісний та безальтернативний. Така риторика радянських істориків була зрозумілою: радянська влада встановлена, а всі наступні спроби її ліквідувати були нічим іншим, як узурпацією та зазіханням на законні права ревкомів. Насправді ж наступні три роки на українських землях точилася запекла боротьба за владу і вплив на населення, при чому це була війна всіх проти всіх, тут діяли

¹ Кузик Б., Білошапка В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України. – Т. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 9 – 10.

² Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 447.

³ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка Новгородківського району. – ДАКО. – Ф. Р-7172. – Оп. 1. – Од. зб. 98. – Арк. 2.

⁴ Годы борьбы: Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск, 1927. – С. 51.

найрізноманітніші сили під прапорами, строката палітра яких була представлена практично усіма відомими людству кольорами. За таких умов насамперед страждало просте населення, передусім селянство.

В умовах громадянської війни більшовицька влада розглядала українські землі передусім як невичерпну продовольчу базу. Уже у травні 1918 року спеціальним декретом Центрального виконавчого комітету Народному комісаріату продовольства було передано *“надзвичайні повноваження у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними”*¹. Таким чином був узятий курс на встановлення продовольчої диктатури та заборонено будь-які операції з хлібом на підконтрольних більшовикам територіях. 27 червня 1918 року позиція більшовицької партії була категорично озвучена під час промови Володимира Леніна на конференції профспілок та фабзавкомів Москви: *“...Усі залишки хліба належать державі: ...ні один пуд хліба, який не потрібен для підтримання його (селянина) сім'ї і худоби, не потрібен йому для посіву, всякий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави”*². Цілком очевидно, що в умовах війни *“надлишок”* розумівся по-філософському – тобто усе, а *“відбирання”* могло здійснюватися виключно силовим методом. До того ж на той час більшовики уже мали засіб, на який можна спиратися в такій політиці. 11 червня 1918 року було прийнято *“Положение о Чрезвычайных комиссиях на местах”*. У кожній губернії та повіті обирали *“групу лиц, преданных делу революции и Советской власти товарищей, которые составляют Чрезвычайную комиссию по борьбе с контрреволюцией и спекуляцией”*³. До її завдань, з-поміж іншого входили: *“беспощадная борьба с контрреволюцией и спекуляцией; наблюдение за местной буржуазией; строжайшее наблюдение за проведением в жизнь декретов и распоряжений Советской власти”*⁴. Головними ворогами нова влада оголосила *“кулаков, попов и прочих белогвардейцев, пристроившихся в деревне”*⁵.

Селянин став розмінною монетою і в політиці українських урядів. Так, Центральна Рада за сприяння австрійської та німецької армії за звільнення окупованої більшовиками території України після підписання договору в Брест-Литовську 27 січня 1918 року зобов'язувалася поставити лише за першу половину 1918 року Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 2 750 тис. пудів м'яса (живою вагою), іншу сільськогосподарську продукцію і промислову сировину. Після приходу до влади гетьмана Скоропадського конфіскації та реквізиції продовольства на селі не припинилися.

Логічно, що така ситуація спричинила свідомий опір селян. Особливо це характерно для південних районів України, до яких відносився і Олександрійський повіт з Вершино-Кам'нкою. Ми вже відзначали, що тут переважало економічно незалежне селянство, яке звикло бути господарем на

¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996. – С. 107.

² Там само. – С. 108.

³ Положение о Чрезвычайных комиссиях на местах. – 11 июня 1918 г. // ВЧК – ГПУ. Документы и материалы. – М., 1995. – С. 26.

⁴ Там само. – С. 26 – 28.

⁵ Инструкция Чрезвычайным комиссиям на местах. – 1 декабря 1918. // ВЧК – ГПУ. Документы и материалы... – С. 83.

своїй землі. Різні ж політичні сили переслідували передусім свої власні інтереси і цілі, нехтуючи позицією селянства. І селянство в роки революції виступило політичною силою, ставши на захист своїх цінностей. З весни 1918 року в Україні розгорнувся селянський повстанський рух. 1918 – 1919 роки для Олександрійського повіту пройшли під знаком діяльності Никифора Григор'єва.

Никифор (Ничипір) Олександрович Григор'єв (1885 – 1919) – особистість загадкова та непересічна. Він відомий також під іменами Матвій і Микола, а також під прізвиськом Серветник. Історики сперечаються з приводу місця народження отамана. За однією версією, він походить з селища Дунаєвці Подільської губернії (нині Хмельницька область). Згідно іншої, батьківщиною Григор'єва була Верблужка Олександрійського повіту, яка своїми землями межувала й межує нині з Вершино-Кам'янкою. Ми схилиємося до другої точки зору: під час революції отаман увесь час тяжів до Верблужки, зробивши її своїм опорним пунктом та резиденцією, мав у цьому селі та навколишніх землях всебічну підтримку.

Никифор Григор'єв до революції зробив непогану військову кар'єру. Учасник російсько-японської та Першої світової воєн, революцію він зустрів у чині штабс-капітана російської армії¹. Про Григор'єва вперше почули наприкінці літа 1918 року, коли по усій Україні ширилося невдоволення заходами гетьманського уряду та зловживаннями австрійських та німецьких військових частин (а Олександрійський повіт увійшов до австрійської зони окупації), які поводили себе в Україні як справжні господарі та окупанти. Рух опору проти них ширився стихійно в українському селі, а проти Гетьманського уряду, що себе дискредитував, формувалася політична опозиція. У кінці серпня у Верблужці Григор'єв сформував партизанський загін у складі близько 175 осіб. Це був один із багатьох подібних загонів, котрі діяли на той час у степах Херсонської губернії (загони Горбунка, Масенка, Павловського, Ткаченка, Тарана тощо)². Пізніше Нестор Махно так змальовував Григор'єва: *“Крепкий, приземистый человек, который говорил в нос, грубый, самонадеянный, с некрасивым лицом, что вечно ругал жиду Троцкого”*³.

16 листопада 1918 року розпочалося відкрите повстання проти гетьмана, ініційоване Директорією. На її підтримку виступили чисельні повстанські загони, у тому числі й Нестор Махно. Взнавши про початок повстання, Никифор Григор'єв (на той час він мав у розпорядженні не менше чотирьох тисяч бійців) здійснив напад на австрійський ешелон зі зброєю, який стояв на станції Куцівка, неподалік від Новгородки. За допомогою цієї ж зброї він розгромив надісланий проти нього з Олександрії німецький загін⁴. Уже на початку грудня повстанці зайняли Олександрію, звідки Григор'єв повідомив Симона Петлюру про свою підтримку Директорії. Незабаром загони отамана отримали назву Херсонської дивізії й увійшли до складу Південної групи військ армії УНР. На цей час Григор'єв мав не менше

¹ Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1999, – №1/2 (10/11). – 25 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/doccatalog/list?currDir=42742>. – С. 1.

² Там само. – С. 2.

³ Гусейнов Г. Питав я у степу // Піщаний Брід і його околиці: Документальні повісті. – Д., 2007. – С. 321

⁴ Коваль Р.М. Головний отаман Херсонщини і Таврії Матвій Григор'єв // Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К., 2001. – С. 34.

чотирьох піших і одного кінного полків, а також дві батареї польових гармат¹. На думку ж Р. Ковалю, отаман мав на той час уже не менше 15 тис. бійців².

Уже 13 грудня 1918 року загони Григор'єва зайняли Миколаїв, оголосивши про встановлення в місті влади Директорії. Проте німецькі війська несподівано завдали удару по місту й витіснили Григор'єва з Миколаєва. Контроль над ним було відновлено до 31 грудня. На той час під контролем отамана перебували також Знам'янка та Долинська, де було оголошено владу Директорії³. Таким чином, Вершино-Кам'янка на кінець 1918 року входила до контрольованої Никифором Григор'євим території.

Проте ситуація на півдні України залишалася вкрай нестабільною. Тут діяли військові загони гетьманців, німців, армії Директорії, білих формувань, сил самооборони, союзного десанту (війська Антанти), радянських сил, місцевих незалежних отаманів. За таких умов Григор'єву вдалося у жорсткому протистоянні з білогвардійськими добровольчими частинами та силами Антанти 10 січня відбити Херсон. Уряд Директорії, визнаючи авторитет та бойові заслуги Григор'єва, надав йому посаду комісара Олександрійського повіту і почесний титул "*отамана повстанців Херсонщини і П'аврії*"⁴.

У цей час становище Директорії суттєво ускладнилося. Радянські війська (з 4 січня 1919 року – війська Українського фронту) під командуванням Володимира Антонова-Овсієнка швидко зайняли Північно-східні райони України. 3 січня було зайнято Харків, 12 січня – Чернігів, 27 січня – Катеринослав. Більшовиків підтримували взяті ними під контроль робітничі осередки міст та частина отаманства. 29 січня 1919 року війну Директорії оголосив і Никифор Григор'єв⁵. 1 лютого між Григор'євим та Антоновим-Овсієнком було укладено військовий союз. Після цього отаман перевів свій штаб до Олександрії. На початку лютого Григор'єв контролював район Знам'янка – Користівка – Олександрія – Кривий Ріг – Долгінцеве – Апостолове. Отаман мав у розпорядженні не менше 5-ти тис. бійців, 100 кулеметів та 10 гармат⁶.

18 лютого 1919 року у Харкові відбулася зустріч між Н. Григор'євим та В. Антоновим-Овсієнком, результатом чого стало перетворення військ отамана на 1-шу Задніпровську бригаду 1-шої Задніпровської дивізії з Павлом Дибенком на чолі. Упродовж лютого – березня 1919 року бригада Григор'єва успішно діяла на півдні України. До 27 лютого григор'євці зайняли Білу Криницю, Березуватку, Безухове, Снігурівку та інші населені пункти⁷. На початку березня після запеклого штурму було взято Херсон, який обороняли 3 тис. грецьких і 2 тис. французьких солдатів. Тут Григор'єв суттєво поповнив свій арсенал, захопивши в якості трофеїв понад 100 кулеметів і понад 700 гвинтівок⁸. Паралельно частини бригади вели наступ на Миколаїв, у якому на той час знаходилася 10-тисячна німецька 15-та ландесверська дивізія, яка не мала серйозного наміру воювати з повстанцями. 11 березня 1919 Григор'єв уже був у місті, в якому знайшов залишені німцями 20 важких гармат⁹. Після цього бригада Григор'єва отримала наказ практично самотужки рухатися на Одесу. На шляху до неї 29 березня було зайнято Очаків. Одесу на той час контролювали значні сили. До складу одеського угруповання, за даними Антонова-Овсієнка, входило до 20-ти тис.

¹ Лисенко А. Вказ. праця. – С. 2.

² Коваль Р.М. Вказ. праця. – С. 34.

³ Лисенко А. В. праця. – С. 3.

⁴ Там само.

⁵ Коваль Р.М. Вказ. праця. – С. 34.

⁶ Лисенко А. Вказ. праця. – С. 6.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 8.

⁹ Там само. – С. 9.

французьких, близько 15-ти тис. грецьких і близько 4,5 тис. білогвардійських військ. Проте уже 1 квітня командувач об'єднаними силами генерал д'Ансельм дав наказ про евакуацію союзницьких сил з міста. 6 квітня Григор'єв був в Одесі¹.

Цей короткий екскурс засвідчує, що встановлення радянської влади на півдні України здійснювалося якраз силами Григор'єва. Є свідчення навіть про представлення отамана до ордена Червоного Прапора. Нагородження, правда, не відбулося². І тому на перший погляд дивними виглядають наступні події, котрі розгорнулися уже у рідному повіті отамана.

Не дивлячись на плідну співпрацю у військовій сфері з більшовиками, на середину весни 1919 року намітилися серйозні розходження у здійснюваній більшовиками соціально-економічної політиці та її сприйнятті григор'євцями. Справа в тім, що *“друге пришествя”* більшовиків на Україну супроводжувалося здійсненням принципово відмінної політики на селі. На зміну гаслу *“Земля – селянам”* прийшла специфічна форма його реалізації. Наприкінці 1918 року РНК Росії видав декрет *“Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеустрою”*, в якому безапеляційно проголошувалося, що *“на всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминучі та відживаючі”*. А в січні 1919 року було прийнято резолюцію *“Про колективізацію землеробства”*. 28 березня 1919 року газета *“Красная армия”* опублікувала коментарі до нового земельного закону, де повідомляла, що в межах УСРР уся земля, хто б нею не користувався, вважається єдиним державним фондом³. Це було відверте шахрайство з боку більшовиків: землю, яку з таким пафосом і апломбом обіцяли селянинові, тепер відбирали, а селян заганяли до комун. Адже всім було зрозуміло, що усупільнення та колективізація – це прихована конфіскація землі державою. Реакція селянства була прогнозованою. По усій Україні вибухнула хвиля селянських повстань. Піднялись Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина.

Інформація про незадоволення заходами більшовиків непокоїла бійців отамана Григор'єва. Якраз на квітень 1919 року припали перші прояви виходу його з під контроль більшовицького командування. 17 квітня на станціях Долинська і Новий Буг григор'євці роззброїли охорону і розстріляли декількох червоногвардійців, які спробували чинити їм опір⁴. Проте остаточний розрив відбувся після повернення отамана до Олександрійського повіту. Григор'євці розійшлися по своїх селах і на власні очі змогли переконатися, що влада більшовиків, яку вони допомагали встановлювати, не відповідала інтересам

¹ Лисенко А. Вказ. праця. – С. 10 – 12.

² Там само. – С. 12.

³ Кульчицький С. Вказ. праця. – С. 126.

⁴ Лисенко А. Вказ. праця. – С. 14.

селянина. Особливо обурювали селян створення радгоспів (з близько 1,5 тис., утворених на кінець квітня 1919 року в Україні, 400 припадали на Херсонщину¹), а також перехід до політики примусового вилучення продовольства у населення – продрозкладки. Останню здійснювали переважно російські продзагони, які вели себе з місцевим населенням безцеремонно та жорстоко. Ситуація накалялася, і з метою розрядити її до ставки Григор'єва в кінці квітня 1919 року прибув В. Антонов-Овсієнко. Метою місії було переконати отамана зберегти лояльність до більшовицької влади та ще раз використати військовий потенціал повстанців.

Володимир Антонов-Овсієнко залишив прекрасні мемуари, які з 30-х років не перевидавалися. Його бачення та оцінка ситуації в Олександрійському повіті та Верблюзькій волості надзвичайно цінні. Так, Антонов-Овсієнко пише, що *“основной базой Григорьева есть Александрийский уезд – район типично кулацких крупнохозяйственных сил”*², хоча в іншому місті він переконує, що *“главная масса войск Григорьева – середняки, как и подавляющее число селян уезда”*³. Після відвідин Верблюжки 23 квітня 1919 року Антонов-Овсієнко писав до голови Раднаркому УСРР⁴ Х. Раковському: *“Категорически заявляю вам как главе правительства: политика, проводимая на местах, создает обиду, возбуждает против центральной власти не одних кулацких, а именно всех слоев населения”*⁵. Під час перемовин Григор'єв не приховував роздратування діями більшовиків. В одній з телефонних розмов отаман заявив Антонову-Овсієнку: *“У меня образовался из одной волости Вершинокамьянский полк, который пришел ко мне с пулеметами и пушкой”*⁶. Факт надзвичайно цінний, проте у переліку полків Григор'єва знаходимо Верблюзький, Херсонський, Таврійський, Тилигульський (окрім того, отаман мав чотири бронепотяги, що дозволяло контролювати усю Знам'янську залізницю, а також артилерію)⁷. З іншого боку, участь же вершинокам'янців у цих подіях виглядає цілком логічною, до того ж цьому є й інші документальні підтвердження. Так, у березні 1931 року були заарештовані Петро Трохимович Галя та Венедикт Макарович Дем'яненко, серед звинувачень на адресу яких була і участь у *“григор'євському зақолоті”*⁸. У пізнішому циркулярі Новгородківського РВК

¹ Лисенко А. Вказ. праця. – С. 15

² Антонов-Овсієнко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 3 – М. – Л., 1932. – С. 218.

³ Антонов-Овсієнко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М. – Л., 1934. – С. 195.

⁴ До 1936 року Радянська Україна офіційно йменувалася “Українською Соціалістичною Радянською Республікою”.

⁵ Антонов-Овсієнко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – С. 183.

⁶ Там само. – С. 205.

⁷ Там само. – С. 79.

⁸ Реабілітовані історією. – Кіровоградська область. – Книга третя. – Кіровоград, 2005. – С. 141, 145.

знаходимо інформацію про участь щонайменше 450 вершинокам'янців у григор'євському повстанні¹.

За даними, які наводить сучасний дослідник В. Горак, на початку антибільшовистського повстання Григор'єв мав у розпорядженні понад 15 тисяч бійців, 52 гармати, 700 кулеметів, 9 бронепотягів і навіть декілька танків, відбитих у німців під час Південного походу².

Зіткнення між григор'євськими частинами та більшовицькими загонами стають систематичними уже з кінця квітня 1919 р. Свідченням цього є ультиматум, надісланий 7 травня 1919 року командуючим 3-ою Українською армією М. Худяковим до штабу Григор'єва в Олександрії з вимогою негайно навести лад у ввірених йому частинах і виступити проти румунських військ. У випадку невиконання цих вимог червоний командарм пообіцяв поставитися до Григор'єва як до контрреволюціонера і розгорнути проти нього збройну боротьбу. Цей ультиматум практично поклав край співробітництву Григор'єва з більшовиками. Наступного дня в Єлисаветграді було оприлюднено знаменитий Універсал отамана Григор'єва, розмножений в тисячах примірників. Головна його ідея була сформульована наступним чином: *“Народе українській! Бери владу в свої руки! Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії! Хай живе диктатура правлячого люду! Хай живуть мозолясті руки селянина та робітника! Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва. Хай живе влада Рад народу України”*³. Як пізніше звітували до ЦВК члени Олександрійського повітового виконавчого комітету, *“после выпуска этого “исторического документа” ответственным партийным советским работникам пришлось уйти в подполье, продолжая начатое ими дело укрепления советской власти”*. Ситуація ж в Олександрійському повіті змусила місцевих більшовиків визнати, що *“этот уезд есть главный очаг контрреволюции”*⁴.

Проте Григор'єв не обмежився лише своїм рідним повітом. Уже 9 травня він наказав заарештувати близько 30 членів елисаветградського виконкому, більшовицького за складом⁵. Погроми радянських органів Григор'євим стали звичним явищем. Уже 10-м травня датована панічна та сповнена переляку

¹ Циркуляри Новгородковского райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки, ликвидации кулака как класса. Списки кулаков Новгородковского района. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп. 1. – Т. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 88.

² Горак В. Повстання отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 р.): Історичне дослідження. – Фастів, 1998. – С. 144.

³ Лисенко А. Вказ. праця. – С. 17.

⁴ Доповідь членів Олександрійського повітового виконавчого комітету Центральному Виконавчому комітету про політичне становище в повіті. – 10 червня 1919 р. // Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / Упор. П.П. Бистренко та ін. – К., 1962. – С. 597.

⁵ Лисенко А. Вказ. праця. – С. 17.

телеграма Надзвичайної комісії м. Миколаєва Народному комісару внутрішніх справ УСРР з проханням не допустити отамана на південь¹. Проте події розвивалися за законом сніжного кому. На хвилі селянського незадоволення Григор'єв швидко і відносно легко встановив повний контроль над Олександрією, Кременчуком, Бобринцем, Черкасами, Золотоношею, Катеринославом, П'ятихатками, Єлисаветградом, Миколаєвом, Херсоном². При цьому самі ж більшовики відзначали, що підтримка Григор'єва була значною. Так, комісар 2-ї української армії Вишневецький писав: *“Рабочие Єлисаветграда встречали красные войска с оружием в руках. Крестьяне же обеспечивали Григорьева продовольствием и приносили ему тысячи пудов хлеба. Желающих вступить в ряды его войска столько, что у него не хватает оружия. Деревни встречали красные отряды ружейным и пулеметным огнем... Главный лозунг Григорьева – “Долой ЧК!” – встречается отклик по всей территории Украины. Красная Армия, состоящая в большинстве из середняков, определенно присоединяется к этому лозунгу”*³.

Григор'євське повстання супроводжувалося також чисельними єврейськими погромами. Так було в Єлисаветграді, де за різними даними загинуло до 3 тисяч євреїв, або в Олександрії, де було розстріляно близько тисячі осіб⁴. Отаман також, зайнявши те чи інше місто чи містечко, наказував відкривати в'язниці та випускати засуджених. Це додавало додаткових козирів більшовикам, адже дозволяло малювати Григор'єва напівкримінальним елементом. Це спричинило негативне його сприйняття різними верствами населення. До того ж чисельна перевага в живій силі та озброєнні також була не на користь Григор'єва. Зазнавши декількох відчутних поразок, Григор'єв вирішив надалі діяти виключно в районі залізниць. Проте і в червні Червоні війська продовжували тиснути і методично громити загопи отамана⁵. Це підштовхнуло Григор'єва до союзу з Нестором Махно, укладеного на зустрічі між двома отаманами 25 червня 1919 року⁶. Було навіть досягнуто домовленості, що Григор'єв очолить об'єднані війська, а Махно – Реввійськраду. Проте, на думку дослідників, цей союз не був щирим, і жоден з лідерів поступатися владою і особистими амбіціями не збирався⁷. Стан недовіри між отаманами, провоковані цим конфліктом мали результатом убивство Григор'єва Нестором Махно 27 липня 1919 року у с. Сентове неподалік Олександрії⁸. Після цього рештки деморалізованих загонів Григор'єва були розсіяні частинами Червоної Армії, а в Олександрійський повіт повернулися більшовики.

Григор'євське повстання оцінюється в літературі неоднозначно. Проте можна погодитися з формулою, висловленою Г. Гусейновим. За своєю ідеологією воно було

¹ Телеграма Надзвичайної комісії м. Миколаєва Народному комісару військових справ України про контрреволюційний закат отамана Григор'єва. – 10 травня 1919 р. // Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)... – С. 593 – 594.

² Лисенко А. Вказ. праця. – С. 19.

³ Коваль Р.М. Вказ. праця. – С. 36.

⁴ Горак В. Вказ. праця. – С. 154.

⁵ Лисенко А. Вказ. праця. – С. 20 – 21.

⁶ Коваль Р.М. Вказ. праця. – С. 37.

⁷ Лисенко А. Вказ. праця. – С. 21.

⁸ Коваль Р.М. Вказ. праця. – С. 37.

цілковито українським¹, а сам отаман, з огляду на власні уявлення й амбіції, відстоював Україну без комісарів, свій рідний край бачив вільним, а селян – повновладними господарями тутешніх масних чорноземів². Після його поразки господарями в краї стали більшовики.

В умовах Громадянської війни, що тривала, політика більшовиків щодо селянства була прагматичною й диктувалася найбільш нагальними потребами. А більшовики в той час потребували, якщо перефразувати Наполеона Бонапарта, трьох речей: хліба, хліба і ще раз хліба. Про це, а також про механізм отримання найнеобхіднішого продукту, в січні 1920 року говорив Лейба Бронштейн (він же – Лев Троцький): *“Тюка у нас недостаточно хлеба, крестьянин должен будет давать советскому хозяйству натуральный налог под страхом беспощадной расправы. Крестьянин через год привыкнет к этому и будет давать хлеб. Мы выделим пролетарские части, сотню – две тысячи для создания продовольственных базисов. И тогда, создав эти продовольственные базисы, создав возможность хозяйственной жизни, возможность общей трудовой повинности, как принудительной, при огромном значении воспитательного фактора мы сумеем создать наше хозяйство”*³. В іншому випадку Л. Троцький висловлювався ще категоричніше: *“...Помните, что без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли... Россия существовать не может”*⁴.

Потужний селянський рух 1919 року засвідчив, що заможний селянин та середняк не усвідомлював себе попутником більшовицької влади. Остання це прекрасно розуміла і зробила ставку на бідняка. Хід цей був цілком логічним та з точки зору більшовиків виправданим. Бідному селянину втрачати нічого, а тому ідеї зрівнялівки (за рахунок заможного сусіда) та усупільнення він сприймав охоче. До того ж більшовики, лідери яких прекрасно розумілися на психології мас та натовпу, намагалися скористатися вічними як світ людською заздрістю та бажанням вирішити свої проблеми за рахунок ближнього. Проте більшовики прекрасно розуміли, що найчисельніший прошарок селянства – середняк (таких в Олександрійському повіті була більшість) – також має бути залучений в якості соціальної опори нової влади. Головним же своїм ворогом радянська влада оголосила куркуля – селянина господаря, при чому чітких критеріїв, кого до цієї категорії відносити, схоже, не існувало. Так, у Резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні від 2 – 4 грудня 1919 року йшлося, що *“завданням радянської влади на Україні є завоювання до себе довіри з боку не лише селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства... при повному відокремленні від куркульських елементів”*⁵. І далі: *“...земельна політика повинна проводитися з особливою увагою до інтересів земельного господарства бідного і середнього селянства”*⁶. Проте у середняка було набагато більше спільного з куркулем, аніж із незаможним селянином, до того ж загравання більшовика з середняком практично перекреслювалося створенням Комітетів незаможних селян.

¹ Гусейнов Г. Вказ. праця. – С. 397.

² Там само. – С. 305.

³ Троцький Л.Д. Из доклада на заседании Московского комитета РКП(б). – 6 января 1920 г. // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М., 1990. – С. 160 – 161.

⁴ Кульчицкий С. Вказ. праця. – С. 43.

⁵ Резолюция ЦК РКП (б) про Радянську владу на Україні, підтверджена VIII Всеросійською конференцією РКП(б). 2 – 4 грудня 1919 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.Т. Ісип та ін. – К., 1968. – С. 4.

⁶ Там само.

20 березня 1920 року IV Конференція КП(б)У прийняла резолюцію про роботу на селі, в якій визнавалося *“найважливішим завданням партії створення бойових класових організацій, які б об’єднали всі пролетарські і напівпролетарські елементи на селі, а саме... організація спілок малоземельних і безземельних селян”*¹. А уже 9 травня того ж року було прийнято Закон про Комітети незаможних селян. Згідно нього, а також Інструкції Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР про організацію Комітетів незаможних селян від 6 червня 1920 року, до повноважень та обов’язків нових організацій на селі входило:

1. впровадження в життя Закону про наділення землею і реманентом безземельних і малоземельних селян;
2. впровадження та реалізація Закону про хлібну розкладку; допомога продовольчим загонам проводити розкладку хліба, продовольства й фуражу;
3. допомога радянській владі в боротьбі за її зміцнення на селі (боротьба з бандитизмом, неписьменністю, куркульським засиллям)².

Очевидно, що такий командно-репресивний характер комнезамів остаточно розколов селянство, спричинив гостре протистояння в його середовищі.

Уже у жовтні 1920 року Олександрійський повітовий комітет КНС заявив, що *“...головною опорою у справі будівництва радянської влади є КНС”*³. На цей час у повіті функціонувало 186 сільських і 19 волосних комнезамів, а головною їх роллю проголошувалося *“чистка виконкомів від куркулів”*⁴.

Був утворений Комітет незаможних селян і у Вершино-Кам’янці. Немає даних про час його заснування, проте на початку 1922 року один із семи комнезамів Верблюзької волості (усього – 505 членів) знаходився у Вершино-Кам’янці⁵, при чому знаходимо, що *“положение и состояние членов КНС очень тяжелое”*⁶. На момент розформування (6 травня 1922 року) Вершинокам’янський КНС, очолюваний Іваном Бордюговим (секретар – Н. Антоненко), охоплював 95 господарств села⁷.

Конфіскаційно-репресивна політика більшовиків за часів *“воєнного комунізму”* мала наслідком запеклий селянський опір. І придушення виступу з Григор’євим на чолі далеко не забезпечило тріумфу більшовицьких починань в Олександрійському повіті та й, власне, у Вершино-Кам’янці. При висвітленні цієї сторінки історії України дослідник зіштовхується з серйозною проблемою. Знайти документальні підтвердження такого опору (виступ Григор’єва стоїть

¹ Із резолюції IV конференції КП(б)У про роботу на селі. 20 березня 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933)... – С. 6.

² Закон ВУЦВК та Раднаркому про комітети незаможних селян. 9 травня 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933)... – С. 7; Інструкція Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР про організацію комітетів незаможних селян. 6 червня 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933)... – С. 13.

³ Резолюція I-го з’їзду комітетів незаможних селян Олександрійського повіту, Кременчуцької губ. 3 – 5 травня 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933)... – С. 57.

⁴ З доповіді Кременчуцького губпарткому про стан організації та діяльність КНС у губернії. Жовтень 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933)... – С. 88.

⁵ Ежемесячные ведомости о личном составе Александрийского уездного КНС. – ДАКО. – Ф. Р.-1520. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 117.

⁶ Там само.

⁷ Списки незаможных селян сельских советов уезда. – ДАКО. – Ф. Р.-1520. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 148.

окремо, це фігура усе ж таки масштабна) дуже складно, адже згадки про такі події руйнували міф про безхмарність встановлення радянської влади в Україні. Там же, де приховати факти було неможливо, такі виступи трактувалися як звичайний бандитизм і кримінал, ігноруючи їхнє політичне і соціальне підґрунтя.

Територія Олександрійського повіту знову була охоплена селянським рухом опору з кінця 1919 року. Так, у джерелах знаходимо інформацію про банду якогось Крохмалю, котра діяла в цей час у районі Вершино-Кам'янки¹. У лютому 1920 року в інформаційному бюлетені Особливого відділу 14-ї армії Південно-Західного фронту йшлося про те, що *“много мелких бандитских отрядов распространилось в Чигиринском, Черкасском и Александрийском уездах”*. Особливе занепокоєння більшовицького командування викликали настрої в селі: *“много деревень имеет оружие, которое крестьянами прячется, и заметно явное нежелание отдать его добровольно”*². У липні 1920 року в прилеглих до Вершино-Кам'янки степах діяли загони отаманів Клепача, Ведмеда, підпоручика Захарова, колишнього вчителя Величка. У зведеннях про їх рейди згадуються Новгородка, Інгуло-Кам'янка, Куцівка³. Наприкінці літа в районі, окресленому населеними пунктами Верблюжка – Варварівка – Водяне – Петрове сформувалися повстанські загони на чолі з Костем Блакитним, які відомі як *“Степова дивізія”*. Згодом загальна чисельність повстанських загонів сягнула 20-ти тис. осіб. 4 вересня повстанці взяли під контроль Олександрію, згодом ними контролювався увесь повіт. Як свідчили більшовицькі партійні працівники, *“... в повіті неможливо було проводити радянську роботу. Бандити тут рубали й сікли на всі боки – вони зробили з повіту киплячий казан”*⁴. Якраз вереснем датуються документи, в яких згадується Вершино-Кам'янка. Так, в інформаційному зведенні Кременчуцького управління губвідділу від 11 вересня 1920 року знаходимо: *“По сведениям от 10 сентября в сел. Вершино-Каменке находится банда, вооруженная винтовками, пулеметами при трех орудиях и двух пассажирских автомобилях. Атаманом банды – Медведев. Приняты меры к ликвидации банд в уезде. Настроение деревни повышенное в связи с развившимся бандитизмом”*⁵. Далі – більше: з розвідувального зведення

¹ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка... – Арк. 3.

² Из информационного бюллетеня особого отдела 14-й армии Юго-Западного фронта за 16 – 21 февраля 1920 г. 22 февраля 1920 г. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.1. 1918 – 1922 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М., 2000. – С. 155 – 156.

³ Коваль Р.М. Степова дивізія Костя Блакитного // Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К., – С. 101.

⁴ Коваль Р.М. Степова дивізія Костя Блакитного... – С. 102 – 103.

⁵ З інформаційного зведення Кременчуцького управління губвідділу управління. – 11 вересня 1920 р. // Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів / Упор. Г.С. Гребенюк та ін. – К., 1997. – С. 53.

начальника штабу тилу Кременчуцької губернії від 25 вересня 1920 року дізнаємося про значно серйозніший розмах повстанського руху. *“...Александрійський район: по донесению уездначтыла банда, оперировавшая в селе Вершино-Каменка, численностью около 5000 человек при 2-х орудиях и 4-х автомобилях. По имеющимся сведениям, цель банды – налет на гор. Елисаветград...”*¹. Пік повстанської активності припав на жовтень – листопад 1920 року², після чого під тиском регулярної армії розрізнені селянські загони були знищені, а вцілілі селяни розбрелися по своїм селам. Проте резонанс від цих подій був значний: ще у кінці 1925 року Новгородківський район (утворений у квітні 1923 року) вважався неблагонадійним з погляду влади, оскільки *“в прошлом район был замечен в восстании против соввласти”*³.

Про участь жителів Вершино-Кам’янки в описаних вище подіях свідчать дані про ув’язнення Херсонсько-Миколаївською губернською ЧК у вересні 1920 року Петра Карповича Сидоренка, 1895 року народження, за участь у збройному куркульському повстанні проти радянської влади. Щоправда, 4 жовтня громадянина Сидоренка як непричетного відпустили⁴. Андрій Ілліч Удовиченко, 1885 року народження, заарештований 1930 року, також у послужному списку мав участь у повстанні проти радянської влади у 1920 році⁵. Збройна боротьба і пограбування упродовж 1920 року інкримінувалися й заарештованому 1937 року Роману Макаровичу Бондару, 1903 року народження⁶.

Розмах селянського протестного руху проти більшовицької політики на селі мав би стати сигналом для радянських партійних лідерів. Проте система заходів на селі змін не зазнала, а політика *“воєнного комунізму”* набирала форм справжнього садизму проти українського села. За роки Революції, Громадянської війни, безкінечних реквізицій та змін влади (хрестоматійний епізод із замінами картузів героєм комедійного радянського фільму *“Весілля в Малинівці”* доволі точно змальовує ситуацію в повіті) били по продуктивності селянської праці. Посівні площі зменшувалися, через брак робочої худоби врожайність падала, а увесь вимучений селянином урожай держава відбирала практично без жодної компенсації. Так, у 1921 році валовий збір зерна по Україні склав лише 276,6 млн. пудів зерна (для порівняння – у 1909 – 1913 роках щороку збирали близько 1 млрд. пудів⁷). У той же час, згідно Закону про хлібну розкладку від 26 лютого 1920 року, українські селяни мали здати 160 млн. пудів зерна до середини 1920 року, з них 47 млн. пудів мала поставити Херсонська губернія. Хліб вилучався в господарствах з посівною площею понад 3 десятини.

¹ З розвідувального зведення нач. штабу тилу Кременчуцької губернії. – 25 вересня 1920 р. // Кость Блакитний, отаман Степової дивізії... – С. 58.

² Коваль Р.М. Степова дивізія Костя Блакитного... – С. 14.

³ Протоколи засідань президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 364. – Арк. 74.

⁴ Реабілітовані історією... – С. 173.

⁵ Там само. – С. 178.

⁶ Там само. – С. 138.

⁷ Історія українського селянства. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 21.

Укривачів хліба піддавали переслідуванням аж до конфіскації усього майна¹. Не зважаючи на це, до кінця 1920 року по Україні було мобілізовано лише 71,5 млн. пудів хліба². На наступний 1921 рік план хлібозаготівлі було встановлено в 95 млн. пудів зерна (на початок 1922 року прозвітували про збір 74,9 млн. пудів). З них до Росії вивезено не менше 27 млн. пудів, хоча заступник Наркома продовольства РСФСР М. Фрумкін вимагав поставок з України не менше 30 млн. пудів, *“навіть на шкоду власному забезпеченню”*³. Цю шкоду селяни усвідомлювали, нормою стало саботування хлібозаготівель. Проти таких застосовували репресивні заходи – ув’язнення терміном від 6 місяців до 6 років⁴. Ситуація ускладнилася посухою навесні 1921 року. В Україні почалася масова смертність від голоду. Одним з найбільш уражених голодом регіонів став степовий Південь. Тут станом на травень 1921 року, за даними Центральної Комісії допомоги голодуючих при ВУЦВК, голодувало не менше 35 % селянства⁵.

Точних даних про масштаби голоду у Вершино-Кам’янці немає. Проте, як видно з протоколів засідань сільської ради Вершино-Кам’янки, продовольчі проблеми стали очевидними в селі уже в кінці 1920-го року: село забезпечувало власні потреби в зерні привозним хлібом з півдня. За відсутністю врожаю план хлібозаготівлі 1920 року не був виконаний. 1921 року в селі відбувся *“майський десятидневник по продрозверстке”*, у ході якого було вирішено (звісно, не мешканцями Вершино-Кам’янки) здавати увесь наявний хліб у рахунок майбутнього врожаю. Для села це мало катастрофічні наслідки: *“это окончательно, в корне подорвало сельское хозяйство и обрекло население на гибель вообще и беднейшие слои в частности”*. Селяни масово вивозили усе своє майно до Київської губернії щоб продати й якимось чином вижити⁶. Знаходимо свідчення, що у 1922 році *“в волости свирепствует ужасный голод”*⁷. Наступного, 1923 року, у Вершино-Кам’янці засіяли лише 25% наявних площ *“в виду отсутствия рабочего скота после голодных 1920 – 1922 годов”*⁸. Ще у червні 1923 року в селі голодувало не менше третини населення⁹.

За таких умов радянське керівництво нарешті усвідомило згубність такої тактики щодо села й вдалося до маневрів, які втілилися у Новій економічній політиці.

¹ Кульчицький С. Вказ. праця. – С. 111 – 112.

² Там само. – С. 114.

³ Історія українського селянства... – С. 21.

⁴ Там само. – С. 22.

⁵ Там само. – С. 24.

⁶ Копії протоколів Вершинокам’янської сільської ради. – ДАКО. – Ф. Р.-268. – Оп. 1. – Од. зб. 176. – Арк. 13 – 13-зв.

⁷ Ежемесячные ведомости об организации и состоянии сельских комитетов незаможных селян Александровского уезда. – ДАКО. – Ф. Р.-1520. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 38.

⁸ Копії протоколів Вершинокам’янської сільської ради... – Арк. 13-зв.

⁹ Доклади райкома КП(б)У, партячеек о состоянии организационно-партийной работы в партячейках. Списки, удостоверения коммунистов. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 4.

4.2. СУПЕРЕЧЛИВІ РОКИ НЕПУ

Суспільно-політичні процеси

Описувані у попередній частині події мали місце не лише на території України. Селянський рух опору охопив й інші регіони колишньої Російської імперії: Тамбовщину, Дон, Кубань, Поволжя, Сибір. Селяни вимагали перегляду аграрної політики більшовиків, скликання Установчих зборів на основі загального рівного виборчого права. На придушення селянських виступів були кинуті регулярні частини Червоної Армії. Проте вона складалася значною мірою із селян, а тому проблеми розпочалися і в самій армії. 1 березня 1921 року під гаслом “*За Ради без комуністів*” повстали моряки та червоноармійці Кронштадтського гарнізону. Повсталі висунули вимоги звільнити з ув’язнення усіх представників соціалістичних партій, перевиборів Рад, вигнання з них усіх комуністів, надання свободи слова, друку та зборів, повернення до вільної торгівлі, надання селянам можливості вільно користуватися землею та результатами своєї праці, тобто ліквідації продрозкладки. Усвідомивши повну безперспективність спроб домовитися з повсталими, більшовики вдалися до збройного придушення виступу в Кронштадті. Після грандіозного артобстрілу військово-морська база була взята штурмом 18 березня.

Ці події стали останнім дзвінком, на який урешті-решт зреагували більшовики. 21 березня 1921 року, на підставі рішень X з’їзду РКП(б), продрозкладка була скасована і замінена продподатком, майже удвічі меншим за обсягом (близько 20% врожаю). Це вважається початком уведення НЕПу – Нової економічної політики, сутність якої полягала у запровадженні елементів ринкових відносин при збереженні монополії більшовиків на владу. У липні 1921 року держава почала відмовлятися від монополії на продаж певних видів товарів, було впорядковано дозвільний механізм відкриття торгівельних підприємств, переглянуто допустимі норми використання найманої праці (до 20 працівників на одне підприємство), розпочалася денационалізація дрібних та середніх підприємств. Усе це змусило владу піти на уведення правових гарантій для приватної власності, а також прийняти міри для залучення до економіки радянських республік іноземного капіталу. Було відновлено грошовий обіг: новий червінець було прирівняно до старої десятикарбованцевої золоті монети (7,74 г. золота). При цьому держава зберігала контроль над базовими галузями економіки. НЕП передбачав зміни у соціальній та культурній політиці, що у подальшому втілювалося в політиці коренізації (в Україні – українізації). Проте Нова економічна політика жодним чином не торкалася основ суспільно-політичної системи: монополія більшовиків на владу залишалася, більшовизація рад продовжувалася. Тому НЕП слід розглядати не як стратегічну, а як тактичну програму більшовиків. Це був, за Леніним, крок назад, аби потім зробити два кроки вперед. І тому не праві ті дослідники, які благополучний НЕП пов’язують з мудрим Леніним, а його згортання із жорстоким Сталіним. І заїжджена ленінська цитата про НЕП, що він прийшов “*всерйоз и надолго*” також є неповною: Володимир Ілліч додав: “*но не навсегда*”. НЕП – це був усього лиш вимушений крок більшовиків у конкретних історичних умовах. На думку сучасних дослідників, НЕП мав економічне спрямування, проте мету мав передусім політичну. Головна політична мета НЕПу – зняти напруженість у суспільстві, зміцнити соціальну базу радянської влади у формі союзу робітників і селян. Економічною метою було запобігти подальшій розрусі, вийти з кризи, відбудувати господарство. Соціальною метою було створити сприятливі умови для

побудови соціалістичного суспільства, не очікуючи світової революції¹. Від себе додамо, що аналіз наступних подій дозволяє констатувати, що економічна стабілізація більшовикам була потрібна передусім задля зміцнення своїх позицій в країні та здобуття авторитету зовні. До того ж економічна стабілізація досягалася силами тих, кого більшовики вважали класовими ворогами – заможного селянина та підприємця (“*непмана*”). Останні схопили кинуту більшовиками кістку поступок, щоб потім бути перемеленими каральною машиною в роки колективізації, індустріалізації та репресій. Таким чином, нова економічна політика, за визначенням В. Іваненка та І. Іщенка, породила першу в історії людства економіку змішаного типу, що до пори до часу вдало сполучала громадський сектор з приватним, соціалістичне устремління з капіталістичною практикою, план з ринком, що дозволяє вважати його “*золотим віком*” радянської історії².

На самому початку НЕПу більшовики завершили процес відновлення у новій формі Російської імперії, але тепер під вивіскою Радянського союзу. 30 грудня 1922 року РСФСР разом з Україною, Білорусією та Закавказькою Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою³ об'єдналися в єдину державу. Кожна з республік формально вважалася незалежною, проте реальна влада була сконцентрована у Москві, а місцеві комуністичної лідери швидко перетворилися на виконавців волі центру. З утворенням Союзу більшовики вдалися до низки адміністративно-територіальних реформ. Згідно рішення ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет) від 7 березня 1923 року, затвердженого II сесією ВУЦВК 12 квітня цього ж року, повіти та волості ліквідовувалися, а замість них створювалися округи й райони. Таким чином, у межах Одеської губернії було утворено Олександрійський округ, у складі якого був створений Новгородківський район з Вершино-Кам'янкою у своєму складі. Через два роки, 3 червня 1925 року, рішенням IV Всеукраїнського з'їзду Рад було ліквідовано губернську територіальну організацію. Взамін цього проводилося укрупнення округів. Новгородківський район тепер став частиною Зінов'євського (до 8 липня 1924 року – Єлисаветградського) округу⁴. Таким було загальноісторичне тло розвитку Вершино-Кам'янки в добу НЕПу.

Доба непу стала періодом остаточного утвердження диктатури більшовиків та побудови стрункої вертикалі влади від центру до найнижчих адміністративних одиниць. Так формувалися засади тоталітарної держави, ознаками якої була не лише тотальна монополія комуністичної партії на владу, але й злиття державних та адміністративних органів влади з партійними. Механізми цього процесу в Україні можна простежити на прикладі Вершино-Кам'янки.

Ще в роки революційних потрясінь вищим органом самоуправління на селі стала сільська рада (створена у січні 1918 року). Проте уже з березня 1923 року в документах згадується партійний осередок с. Вершино-Кам'янка.

¹ Іваненко В., Іщенко І. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 62.

² Там само. – С. 62 – 63

³ Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (або Закавказька федерація) – форма політичного об'єднання Азербайджанської, Вірменської і Грузинської соціалістичних радянських республік упродовж 1922 – 1926 років.

⁴ Горбунова Е.І. Зміни адміністративно-територіального поділу Кіровоградщини (1752 – 1965) // Кіровоградський обласний архів. Путівник. – К., 1966. – С. 9 – 10.

1 березня 1923 року Бюро Новгородківського районного виконавчого комітету констатувало, що у Вершино-Кам'янці “ни одного партработника, который повел бы работу как просветительную, так и политическую... председатель села беспартийный и до работы относится совершенно пассивно. Сознался с кулачеством... и почему необходимо сместить председателя В-К т. Бордюга, а заменить его партийным товарищем, который продвинул б эту работу по всем отраслям...”. Далі районне партійне керівництво постановило “выделить в с. Вершино-Каменку двух партийных товарищей как для контролирования сельсовета, так и для поднятия политической работы среди населения: т. Иванова (члена) и Бондаренка (кандидата)... Выделить партийного товарища на пост председателя Вершино-Каменского сельсовета Панченка Давида”¹. Дана ситуація дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, у Вершино-Кам'янці не було внутрішніх резервів задля більшовизації органів місцевої влади, ми маємо справу з експортом партійних функціонерів. По-друге, склад виборного органу – сільської ради і виборний її голова одним розчерком пера могли бути змінені в угоду партійній лінії.

Уже 7 березня протоколом № 6 Бюро Новгородківського районного виконкому у Вершино-Кам'янці було створено партійний осередок у складі двох членів КП(б)У, одного кандидата та 20 “сочувствующих” червоноармійців². Так, у складі партосередку знаходимо Полікарпа Гладиря, Давида Панченка, Михайла Бордюгова, товаришів Квочку й Іванова³. Проте районні партійні лідери ще у червні 1923 року сільський осередок КП(б)У називали “недействительным”⁴. У вересні 1923 року у складі партосередку нараховувалося вже 3 члени партії⁵.

За таких умов нагальною потребою більшовиків було широке залучення місцевих кадрів. Із самого початку ставка була зроблена на селянина-бідняка та червоноармійця. Задля вербування до лав партії (шлях до членства лежав через інститути “сочувствующих” та кандидатів у партію) 27 лютого 1924 року на посаду політичного керівника з району до Вершино-Кам'янки було відряджено Антона Бондаренка⁶. 1924-м роком датовані заяви до Вершино-Кам'янського партосередку від бажаючих вступити до лав партії більшовиків. Так, збереглися такі заяви від Власа Голика, з селян-батраків (“работник подполья с 1905

¹ Протоколы районных партсобраний, заседаний бюро райкома КП(б)У. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 7-зв – 8.

² Там само. – Арк. 13

³ Протоколы партсобраний. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 1-зв. – 2.

⁴ Доклады райкома КП(б)У, партячеек о состоянии организационно-партийной работы в партячейках. Списки, удостоверения коммунистов. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 4.

⁵ Там само. – Арк. 5.

⁶ Статистические отчеты ячеек КП(б)У о численном составе и работе партячеек за 1924 год. Направления и списки коммунистов. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 11. – Арк. 40.

года»¹⁾ червоноармійців Василя Коцаря² та Павла Титарова³. Типовими є сторінки з біографії кандидата в члени КП(б)У Федора Семеновича Карпенка, 1898 р.н. До революції устиг закінчити двохкласну школу, 12 років працював наймитом – пас волів. Перед самою революцією працював у Кривому-Розі на кар'єрі. 1918 року закінчив у Миколаєві фельдшерську школу, до 1921 року працював в армії канцеляристом⁴.

Не зважаючи на це, суттєвого збільшення числа членів партосередку не помітно. Мало того, кидається у вічі плінність кадрів, яку можна пояснити тим, що в селі радянським будівництвом займалися переважно прийшли варяги, яких партія частенько перекидала з місця на місце. Так, у квітні 1924 року в селі працювали один член партії та три кандидати в члени, а роботу сільського партосередку районні *“партійні товариші”* визнавали як задовільну⁵. У травні у складі партосередку рахувалися три члени партії і три кандидати⁶, а через місяць – два члени і два кандидати⁷. Заслужує на увагу ще один суттєвий момент: комуністи в селі були озброєними. Так, члени партії Д.Т. Ткаченко, Т.П. Іванов та кандидат у члени партії Г.С. Середняк мали дозвіл на носіння гвинтівки та револьвера⁸.

З 1924 року в селі працював уже й осередок ЛКСМУ у складі 27 членів⁹. Початок же 1925 року ознаменувався курсом на більш широке залучення місцевих кадрів до партійної роботи. Так, згідно Циркуляру райкому КП(б)У *“на период января – февраля в части роста партии и вовлечения крестьян в партию путем индивидуальной обработки... предлагается внедрить персонально по ячейкам ответственных работников... (до Вершино-Кам'янки прикріпили тов. Ковальова – О.К.) ...они должны заранее выделить, т.е. наметить селянина бедняка, или середняка, конечно намеченные должны быть переданы соввласти... приступить к работе, проводить ее секретно... ежемесячно сообщать о результатах работы...”*¹⁰.

Наслідком цього стало невпинне зростання, упродовж року числа кандидатів до членства в лавах партії: в серпні 1925 р. – 2¹¹; у жовтні – 6¹²; в

¹ Заявления, анкеты, автобиографии вступающих в партию. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 3.

² Там само. – Арк. 5.

³ Там само. – Арк. 7.

⁴ Там само. – Арк. 9-зв – 11-зв.

⁵ Доклады, информационные отчеты райкома КП(б)У, партячеек о состоянии организационно-партийной и политическо-массовой работы в партячейках. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 5.

⁶ Там само. – Арк. 7-зв.

⁷ Там само. – Арк. 9-зв.

⁸ Статистические отчеты ячеек КП(б)У о численном составе и работе партячеек за 1924 год... – Арк. 33.

⁹ Там само. – Арк. 9.

¹⁰ Письма райкома КП(б)У директивного характера. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 18. – Арк. 4.

¹¹ Планы работы, статистические отчеты, тезисы для агитаторов и другие материалы. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 68.

¹² Там само. – Арк. 70.

листопаді – 11¹. І це при тому, що кількість членів партії за весь цей період не перевищувала трьох.

3 січня 1925 року вершинокам'янський партосередок очолював уже згадуваний вище Карпо Дем'янович Ковальов, електромонтажник за фахом. Окрім нього, до партійного активу входили Артем Максимович Ільїн (селянин), Петро Савелійович Кравцов (мірошник), Петро Федотович Кудін (голова сільської ради), Семен Андрійович Голубченко (селянин). Показово, що четверо з п'яти цих будівничих світлого майбутнього на селі жили не за рахунок сільського господарства². На початку ж 1926 року до складу сільського партосередку уже входили 2 члени партії, 8 кандидатів, 15 членів Комуністичного союзу молоді та 20 позапартійних³. Наступного, 1927 року, число членів партії у партосередку суттєво зросло. Так, якщо у грудні 1926 року їх було 6⁴, то в кінці 1927 року їх налічувалося уже 11, при чому з-посеред них не було жодної жінки⁵.

У червні 1928 року відбулася зміна керівного складу вершинокам'янського партосередку. Секретарем бюро став Іван Васильович Цемрюк, посаду парторга обіймав Карпо Дем'янович Ковальов, за роботу серед бідноти відповідав Іван Васильович Колісник, а пропаганду серед жіноцтва здійснював Федір Михайлович Зверев⁶. Суттєво активізувалася й робота серед молоді. На початку 1928 року до складу сільського осередку ЛКСМУ входило 45 осіб, серед них: 17 батраків, 16 бідняків і 9 середняків⁷.

Головним наслідком такої активної партійно-організаційної роботи на селі стало практично повне нівелювання ролі сільської ради. Партосередок відверто втручався в організацію та хід виборів до сільської ради, що позначалося на її складі. Так, до складу виборчої комісії на виборах до сільради у грудні 1925 року входили лише незаможні селяни. Головою комісії був М.І. Антоненко – креатура Новгородківського РВК, членами – Ф.О. Іваник (представник сільради), Г.Г. Іваник (від громадськості села), М.С. Сніжко (від Комітету незаможних селян)⁸. Передвиборна кампанія проходила у відповідному тому часові руслі. Село було розбито спочатку на 3, а потім на 5 виборчих діляниць⁹. Члени виконкому проводили агітацію у формі політвиховання: селянам всіляко роз'яснювали необхідність голосування за потрібні кандидатури,

¹ Плани работы, статистические отчеты, тезисы... – Арк. 90.

² Статистические отчеты ячеек КП(б)У о членском составе и работе партячеек за 1925 год. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – Арк. 1 – 3.

³ Протоколы партсобраний и заседаний бюро ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 28. – Арк. 2.

⁴ Протоколы партсобраний и заседаний бюро ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 29. – Арк. 3.

⁵ Директивы окружкома КП(б)У и райпарткома по организационно-партийной и политмассовой работе, статистические отчеты, заявления и др. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 36. – Арк. 82.

⁶ Плани работы райпарткома, планы работы, отчеты о работе, списки коммунистов, сведения о работе ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 70.

⁷ Там само. – Арк. 60.

⁸ Вершинокам'янський сільвиборчком. – ДАКО. – Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 490. – Арк. 8.

⁹ Там само. – Арк. 11.

обґрунтовували прогресивну роль компартії¹. Проте і це не завжди допомагало. У звіті до РВК голова сільвиборчкому з обуренням писав, що *“під час голосування бідняки часто голосували проти бідняцьких кандидатур до сільради і підтримували заможних”*². Ще однією стороною виборчого процесу цих років стала практика позбавлення виборчих прав неблагонадійних елементів, до яких передусім відносилися куркулі-*“визискувачі”*, служителі культу та *“опортуністи”*. Так, з 3 457 виборців у Вершино-Кам’янці у грудні 1925 року позбавленими виборчого права були 25 осіб³. Далі це число лише зростатиме.

Сільська рада дедалі більше потрапляла під контроль партійного осередку. Тенденцією була також низька політична активність вершинокам’янців. Так, під час виборів 1926 року явка виборців ледь перевищила 50% (проголосувало 1 998 осіб з 3 578). З 80 новообраних членів сільради 47 були бідняками, 30 – середняками і 3 – вчителями. Фракція комуністів у сільраді налічувала 6 осіб. До складу президії було включено 2 члени КП(б)У та 3 бідняки⁴. Сільрада ставала рупором партосередку, а склад її фільтрувався партійними функціонерами села та району. Напередодні колективізації, у березні 1929 року, усім партосередкам з РВК (в райони відповідні циркуляри надійшли з округів) були розіслані таємні листи з наступним змістом: *“...В місцевостях, де склад переобраних рад не досить забезпечує представництво з одного боку батраків та незаможників, а з іншого боку – середняків, що могло виникнути з причин неправильного пристосування до життя виборчого законодавства, негайно провести перевірку виборів до таких рад... і вжити заходів до усунення цієї хибі, не зупиняючись перед қасацією виборів”*⁵. Коментарі, як кажуть, зайві.

На початку 1929 року список позбавлених виборчих прав по Вершинокам’янській сільраді сягнула 107 осіб (з них – 17 євреїв). Для порівняння, у сусідній Великій Чечеліївці таких осіб було лише 30⁶. Цих селян було розподілено на категорії. Так, виборчих прав не мали священики Ювеналій Рибальченко з дружиною Соломією та Олександр Коломієць з дружиною Серафимою. Окрім них права голосу не мали *“служителі культу”*:

¹ Вершинокам’янський сіль виборчком... – Арк. 39.

² Там само. – Арк. 46.

³ Там само – Арк. 18.

⁴ Политписьма, информационные отчеты райкома КП(б)У о проработке постановлений IX Всеукраинского и XIV Межсоюзного партсъездов, о перевыборах руководящего состава райкома КП(б)У и партиячек, о подготовке и проведении выборов сельсоветов, кооперации, КНС. – ДАКО. – П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 28. – Арк. 22.

⁵ Копії протоколів засідань окружної комісії по перегляду справ про позбавлення виборчих прав. – ДАКО. – Ф. Р-972. – Оп. 3 – Од. зб. 5. – Арк. 85.

⁶ Посемейные списки лиц, лишённые избирательного права по Новгородковскому району. – ДАКО. – Ф. Р.-268. – Оп. 1. – Од. зб. 562. – Арк. 2.

дяк Дмитро Селюцький; колишній церковний староста Гринько Біленко з дружиною Оленою, дітьми Мариною, Вуласом; колишній церковний староста Микола Щербаченко з дружиною Оленою, сином Гриньком, невісткою Василюю; колишній церковний староста Степан Грищенко з дружиною Яриною; колишній церковний староста Йосип Удовиченко з дружиною Соломією та сином Авраамом; псаломщик Тетянка Каленик з дружиною Оленою; тодішній церковний староста Микола Дементієнко з дружиною Явдохою та сином Грицьком; керівник релігійної громади села Андрій Іваник та “*служителі релігійного культу*” Василь Гончар з дружиною Якилиною, Карп Жаботинський, Пархом Жаботинський, Христофор Микулін з дружиною Ганною, Іван Жаботинський з дружиною Явдохою. Наступну категорію склали “*старі визискувачі*” – куркулі. До таких віднесли Луку Худька з дружиною Пріскою, Фоку Кам’янченка з дружиною Марією і дітьми Ільком та Вірою, Олексу Біленка з синами Миколою та Іваном, Петра Федорищева з дружиною Палажкою, Василя Панасенка з дружиною Явдохою і сином Степаном, Онуфрія Мантулу з дружиною Харитиною, батьком Кирилом і матір’ю Явдохою, Ялісея Антоненка з дружиною Оленою. Якщо перші дві групи можна розцінити як “*класових ворогів*” комуністичної влади, то наступні групи позбавлених виборчих прав виглядають дивно. Так, у громадянських правах були обмежені усі крамарі та торговці села, а саме Яків Монастирський з дружиною Каберлиною, Михей Ізраїль з дружиною Златою, Марія Кляцька, Гейся Пупкін з дітьми Піньком, Марією та Соломоном, Хана Монастирська, Володимир Олійник з дружиною Сонею, Рубін Вайнер з дружиною Букою, Данило Розніцький з дружиною Розою. Не мали права голосу і низка середняків, а саме Михайло Сніжко з дружиною Миколиною, Мина Дементієнко з дружиною Васьюю, Мартин Волошин з дружиною Явдохою, Василь Антоненко, Пантелеймон Багатченко з дружиною Христею та дочкою Явдохою, Василь Коваль з дружиною Палажкою та дітьми Єремою та Тетяною, Матвій Щупка з дружиною Домахою та сином Іваном, Петро Мунтянов з дружиною Настею та дітьми Грицьком і Клавдією. До “*чорного списку*” потрапили також два бідняки: Дем’ян Василенко, визначений як “*бандит*”, і Олександр Попович з дружиною Антоніною. Провина останнього сформульована категорично: “*кустар, має чотирьох учнів*”¹.

Масове позбавлення виборчих прав (тобто, частини прав громадянських) слід розглядати як провісника майбутніх репресій з огляду на ті верстви населення, які підпадали під обмеження. Позбавленці зверталися до сільради та РВК із заявами про відновлення у виборчих правах, і архівні фонди рясніють подібними документами. На увагу заслуговує такий факт: списки позбавлених

¹ Посемейные списки лиц, лишённые избирательного права... – Арк. 2 – 4.

виборчого права складали сільради і подавали в район, а оскаржувати ці рішення мав компетенцію лише ОВК¹. З посеред великого числа таких заяв ми віднайшли лише один випадок відновлення у виборчих правах: у листопаді 1927 року цього домігся вершинокам'янець Василь Григорович Гуленко².

Такі незаперечні успіхи більшовиків у питанні зміцнення своїх позицій на селі здійснювалися в умовах політичної пасивності населення. Так, у нашому розпорядженні знаходяться зведення про політичний та економічний стан району, які надсилалися сільрадами до району кожні п'ятнадцять днів. Так, упродовж 1924 року в селі констатували пасивне ставлення до радянської влади з боку духовенства та заможної частини селянства; ставлення ж бідноти характеризувалося як *“хорошее”*³. У серпні 1928 року партосередок Вершинокам'янки змушений був констатувати *“окремі випадки недовольства окремим галузями політики радянської ладі серед селян”*⁴. Успіхи пропагандистської роботи з боку партійних функціонерів помітними були лише серед частини бідноти. У червні того ж 1928 року у звіті про свою роботу вершинокам'янецький партосередок зізнавався, що *“частина середняцтва і по сьогодні вороже ставиться до міроприємств радвлади”*⁵. Задля розширення своєї соціальної бази комуністи робили ставку на пропагандистську роботу серед жіноцтва⁶ та учительства, яке, між іншим, обвинувачувалося у політичній пасивності⁷. Ставлення до інтелігенції загалом було обережним. З одного боку, вчитель у силу своєї професійної діяльності мав змогу стати в нагоді у справі пропаганди, проте соціальне походження більшості з них було сумнівним з погляду тогочасної влади. Про це свідчить текст циркулярного листа з Новгородківського РВК, датованого березнем 1925 року: *“...имея в наличии вовлечение учительства в советскую общественную работу села и поворот партии к учительству больше внимания и обратно имея наличие, что учитель состоит на особом учете ТПУ и только за то, что он когда-то учился в юнкерском училище или был во время германской войны прапорщиком, что вырывает всякую охоту учителя к работе и что необходимо провести снятие с*

¹ Справа про позбавлення виборчих прав Лисенка Ф.Є. – ДАКО. – Ф. Р.-972. – Оп. 3. – Од. зб. 40. – Арк. 6.

² Протоколи I Новгородківського з'їзду жінок, засідань Президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – ДАКО. – Ф. Р.-250. – Оп. 1. – Од. зб. 858. – Арк. 271.

³ Схеми і п'ятнадцатидневні сводки о политическом и экономическом состоянии района – ДАКО. – Ф. Р.-268. – Оп. 1 – Од. зб. 37. – Арк. 3.

⁴ Матеріали к протоколам засідань бюро райкома КП(б)У. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 39. – Арк. 17-зв.

⁵ Плани роботи райпарткома, плани роботи, отчеты о работе, списки коммунистов, сведения о работе ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1.– Од. зб. 27. – Арк. 57-зв.

⁶ Политписьма, информационные отчеты райкома КП(б)У о проработке постановлений IX Всеукраинского и XIV Межсоюзного партсъездов, о перевыборах руководящего состава райкома КП(б)У и партячеек, о подготовке и проведении выборов сельсоветов, кооперации, КНС. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 28. – Арк. 19.

⁷ Протоколи партсобраний і засідань бюро ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 29. – Арк. 98.

особого учета, конечно не всех, но большинства учителей, стоящих на особом учете”¹.

Ставка за таких умов робилася на молодь, і головна роль у роботі серед неї відводилася комсомольському активу. До кінця 1927 року в комсомольському осередкові села нараховувалося 46 членів, ним контролювалися 3 піонерські загони загальним числом в 103 піонери². Проте ефективність такої роботи ставилася під сумнів навіть партійним активом Вершино-Кам’янки. Як видно з доповіді секретаря вершинокам’янської організації ЛКСМУ Грицька Іваника, упродовж 1926 року там “*навіть актив не працював*”³. А в червні 1927 року партосередок констатував, що комсомольська організація справляє недостатній вплив на позапартійну молодь, комсомольці мало працюють у громадських організаціях. Особливо партактив обурювало те, що робота серед батрацтва зовсім не ведеться⁴. Упродовж усього періоду НЕПу саме робота серед бідноти проголошувалася стратегічним напрямом радянського будівництва на селі.

Загалом же можна відмітити величезну прірву між більшістю жителів села та владною верхівкою, представлену партосередком села та підконтрольною ним сільрадою. Такий висновок напрошується в результаті аналізу тих напрямків роботи, яка найбільше турбувала тогочасну владу. Схоже, що нагальні проблеми господарського та соціального розвитку села її представників мало турбували. Так, сільська рада упродовж серпня 1923 року збиралася лише один раз, під час зборів було розглянуто лише одне господарське питання⁵. У вересні цього року сільрада взагалі не збиралася⁶, а в грудні на двох засіданнях слухалися лише два питання, з-поміж яких – жодного господарського. І це при тому, що до складу сільської ради в той час входило 78 членів⁷.

Особливо цінними з цієї точки зору є матеріали про роботу вершинокам’янського партосередку. Так, нижче наводимо типовий річний план його роботи, затверджений на 1925 рік:

- 1. “Поднятие политических и марксистских знаний среди членов.*
- 2. Поднятие активности и партдисциплины среди членов ячейки.*

¹ Информационные отчеты, политписьма райкома КП(б)У о состоянии организационно-партийной и политмассовой работы в партиях. ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Од. зб. 17. – Арк. 50.

² Протоколы заседаний бюро партичейки и материалы к ним. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 66.

³ Протоколы партсобраний и заседаний бюро ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 28. – Арк. 27.

⁴ Протоколы партсобраний и заседаний бюро ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 29. – Арк. 27.

⁵ Схемы и пятнадцатидневные сводки о политическом и экономическом состоянии района. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 16.

⁶ Там само. – Арк. 26.

⁷ Там само. – Арк. 39.

3. *Обработка и вовлечение в партию лучшей части селянства (из бедноты и середняков).*
4. *Руководство работы сельсовета и других общественных и советских органов.*
5. *Руководство работой ЛКСМ, среди женщин и детдвижением.*
6. *Руководство и усиление политпросветительской работы.*
7. *Проведение кампаний*¹.

Схоже, що члени його взагалі не розуміли де вони живуть і чим вони мали б опікуватися. Так, на першому місці знаходилися кадрові питання: заслуховування заяв співчуваючих, кандидатів у кандидати та члени партії, розподіл обов'язків, чистка партосередку. Головним критерієм належності до співчуваючих були служба в Червоній Армії та соціальне походження з *“бедного состояния”*². У травні 1925 року (травневий протокол № 7 від 1925 року) головним рішенням засідання було *“выбросить из рядов ячейки вредных элементов”*, а саме Митрофана Дементієнка, Савву Удовиченка, Федора Жаботинського та Корися Коваля³. На засіданні 8 січня 1924 року (протокол засідання № 1) було створено *“трійку”* (тов. Середняк, Панченко, Гопак) *“по проведению двухнедельника помощи германским рабочим”*⁴. У цьому ж місяці було ініційовано ще низку подібних програм: на користь *“Червоного хреста”*, *“Пролетарському студентству”*, *“Антирелігійна пропганда”*⁵. У лютому 1924 року у зв'язку зі смертю тов. Середняка було прийнято рішення про *“необходимость отобрать Красную площадь, где бы похоронить т. Середняка и где бы можно было хоронить товарищей, уложивших свои силы за дело Коммунистической партии”*⁶. Головним питанням наступного засідання було *“Об организации комиссии друзей помощи Воздухофлоту”*, при цьому відзначалася пасивність селян у цьому починанні⁷. Воно й не дивно, селянинові ніхто допомагати не поспішав. Ось лише окремі приклади тематики подальших дискусій вершинокам'янських комуністів. Так, у грудні 1926 року слухалося питання про вбивство радянського полпреда Войновича в Польщі. Після цього обговорення повернулося зовсім в інший кінець світу. Щоразу лунали вигуки: *“Теть руки від Китайської Революції!”*, *“Теть руки від СРСР”*¹. У квітні 1927

¹ Планы работы, статистические отчеты, тезисы для агитаторов и другие материалы. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 4.

² Протоколы партсобраний. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 3.

³ Там само. – Арк. 7.

⁴ Там само. – Арк. 11.

⁵ Доклады, информационные отчеты райкома КП(б)У, партячеек о состоянии организационно-партийной и политическо-массовой работы в партячейках. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 20.

⁶ Протоколы партсобраний. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 15-зв.

⁷ Там само. – Арк. 16-зв.

¹ Протоколы партсобраний и заседаний бюро ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 29. – Арк. 4.

року декілька годин обговорювалася проблема розриву відносин СРСР з Англією¹. Упродовж 1927 року серед селян збирали кошти на займ по індустріалізації, до грудня було зібрано 675 крб.² При партосередку у 1928 році діяли гуртки Тсоавіахіма³, МОПРа⁴ і таке інше⁵. Для прикладу нижче наводимо порядки денні декількох засідань вершинокам'янського партосередку.

Порядок денний засідання від 20 січня 1925 року:

- Про допомогу польським комуністам.
- Про реалізацію IV селянської позики
- Про пожвавлення організації Тсоавіахіму
- Затвердження плану роботи
- Розгляд обіжників та розпоряджень⁶.

Порядок денний засідання від 17 липня року:

1. Міжнародне становище та небезпека війни та задачі оборони країни.
2. Біжучі справи⁷.

Надмірно багато часу приділяли вивченню рішень вищих партійних та державних органів (згідно чергової резолюції у 1928 році було навіть створено гурток для вивчення постанов з'їздів ВКП(б))⁸. Судячи з протоколів, регулярно читали таємні листи, зміст яких у протоколах не вказувався. Схоже, що інформація в них була дійсно цінна, якщо після зачитування чергового такого “зачиненого” листа було прийнято таке рішення: *“Вершинокам'янський осередок ліче, що таємний лист являється для нас цінний матеріал, по якому осередок може своєчасно орієнтуватися у справах біжучого менту. Осередок ліче за необхідне і надалі, щоб ОВК надсилав такі таємні листи”*⁹.

Чи не найважливішим напрямком роботи партосередку залишалася політичне виховання та політична самоосвіта. Хоча документи засвідчують, що для більшості партійних функціонерів актуальною була проблема власне елементарної освіти. Лютим 1925 року датований промовистий циркуляр з РВК до кожного партосередку району: *“В развитие постановления окрпарткома и райпарткома, предлагается с получением сего срочно приступитъ к организации курсов по изучению украинского языка с обязательным посещением курсов в первую очередь коммунистов и ответственных*

¹ Протоколы партсобраний и заседаний бюро ячейки... – Арк. 4.

² Протоколы заседаний бюро партийной ячейки и материалы к ним. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 55.

³ Тсоавіахім – товариство сприяння обороні, авіації і хімії.

⁴ МОПР – Міжнародна організація допомоги борцям революції села

⁵ Планы работы райпарткома, планы работы, отчеты о работе, списки коммунистов, сведения о работе ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 27. – Арк. 43.

⁶ Протоколы заседаний бюро партийной ячейки и материалы к ним... – Арк. 1.

⁷ Там само. – Арк. 33

⁸ Политписьма, информационные отчеты райкома КП(б)У о проработке постановлений IX Всеукраинского и XIV Межсоюзного партсъездов... – Арк. 47.

⁹ Протоколы партсобраний и заседаний бюро ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 29 – Арк. 40.

работников советских и общественных организаций...”¹. Політзаняття для членів осередку проводилися чотири (!) рази на тиждень, і ще один раз на тиждень – Вечір безпартійної молоді². Окрім цього, 31 січня 1925 року було прийнято рішення “создать кружок громкого политического (керівник – тов. Ковальов) и заниматься два раза в неделю – во вторник и четверг”³. У лютому цього ж року було затверджено план пропаганди Ленінізму на селі⁴. Агітацією охоплювали усі прошарки населення. Так, до 10-ої річниці Жовтня була розроблена тематика бесід серед жінок:

1. *“Основні етапи боротьби за Жовтень.*
2. *Роля в революції компартії і Леніна.*
3. *Національне питання в Жовтневій революції.*
4. *Диктатура пролетаріату та спілка робітничої класи з селянством.*
5. *Роль та участь жінок в боротьбі за Жовтень”*⁵.

На кінець 1928 року при партосередку було створено гурток із вивчення історії ВКП(б) у складі 15 осіб. Після проведення трьох занять партактив визнав відвідуваність селянами гуртку, а відтак і успішність вивчення, нульовою⁶.

Здавалося б, ну вивчали, ну політвиховувалися, і що з того – “діло хазяйське”? У принципі, можливо й так. Проте на увагу заслуговує наступне. Партосередок практично монополізував усі важелі управління селом. У січні 1925 року голова вершинокам’янського партійного осередку Ковальов заявляв, що “має осередок керівництво над громадськими та радянськими установами на селі, керівництво у всіх установах мається через своїх представників”⁷. І це дійсно так. Споживче товариства, КНС, ТСОЗи, сільський будинок, бібліотека, різноманітні комісії (у тому числі й ревізійна), сільвиборчком – усе контролювалося партійними лідерами села. І коли ж їм було, за читанням “Капіталу” та “Маніфесту комуністичної партії” К. Маркса, багатотомних праць В. Леніна, рішень з’їздів та пленумів, різноманітних обіжників, циркулярів та таємних листів, гуртками та “вечорами” опікуватися усім тим, чим реально жило тогочасне село, чим жили й переймалися селяни? Ті селяни, мови яких навіть не знала частина тих функціонерів! Але вони прийшли до

¹ Письма райкома КП(б)У директивного характера. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 18. – Арк. 27.

² Доклады, информационные отчеты райкома КП(б)У, партячеек о состоянии организационно-партийной и политическо-массовой работы в партячейках. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 67.

³ Протоколы партийных собраний Вершино-Каменской, Ингуло-Каменской, Велико-Чечелеевской и Новгородковской ячеек КП(б)У за 1925 г. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – Арк. 1-зв.

⁴ Там само. – Арк. 5.

⁵ Директивы окружкома КП(б)У и райпарткома по организационно-партийной и политмассовой работе, статистические отчеты, заявления и др. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 153.

⁶ Планы работы райпарткома, планы работы, отчеты о работе, списки коммунистов, сведения о работе ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 27. – Арк. 64.

⁷ Протоколы заседаний бюро партячейки и материалы к ним. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 6.

влади, вони її узурпували й монополізували, і в роки НЕПУ село розвивалося скоріше не завдяки, а всупереч їм.

Тенденції соціально-економічного розвитку

Роки непу, як уже було сказано вище, стали періодом значної лібералізації економічної політики з боку більшовиків. Радянською владою були легалізовані різні форми землекористування: індивідуальна, колективна, кооперативна. Селянин отримав свободу вибору економічної діяльності та, що важливо, реальні стимули до її здійснення.

У Новгородківському районі після революції переважали одноосібні господарства, що визначалося передусім особливостями розвитку регіону в передреволюційні десятиліття. З переходом до непу селяни масово залишали артіль й комуни. Так, за даними Новгородківського РВК у 1924 – 1925 рр., у районі налічувалися всього 4 колгоспи, з яких лише три визнавалися працевдатними, а один – “*кволий*”. При цьому в звіті районного виконавчого комітету з жалем констатується, що “*зріст комун зараз не помічається*”¹. Це і не дивно, оскільки РВК в офіційній статистиці вказував, що селянські господарства в районі поділялися наступним чином: “*кулаков*” – 15%, “*середняков*” – 65%, “*бідняков*” – 20%”².

Подібна тенденція була характерною і для Вершино-Кам’янки. За даними того ж Новгородківського РВК у 1924 – 1925 рр. за селом було закріплено 10 462 десятин землі. У селі налічувалося 1 911 господарств. При цьому наділ, менший за 2 десятини, мали лише 20 господарств (Андрій Дорошенко, Мотрона Василенко, Олександр Попович, Наталія Костенко, Єлизавета Глущенко, Степан Дорошенко, Митрофан Щупка, Никифор Колодистий, Павло Верванець, Федір Кам’яненко, Єлісей Трикула, Іван Кляцький, Микита Мищенко, Адам Бенц, Лаврентій Бондар, Трохим Діброва, Маркел Кам’яненко, Арсеній Балевич, Григорій Трикула, Карп Сафронов). На іншому полюсі знаходилися Іван Сербін із 16-ма десятинами землі, Володимир Удовиченко із 13-ма. Це були найбільші землевласники Вершино-Кам’янки у цей час. Ще 13 господарств мали у своєму розпорядженні 12 десятин, 23 господарства – по 11 десятин, 83 – по 10 десятин. Решта ж володіли ділянками землі в 6 – 8 десятин¹. При цьому станом на весну 1925 р. 1 кінь був у кожному з 633 господарств, 2 коня – у 193 господарствах, 2 і більше коней – в 4 господарствах. 961

¹ Зведення про політичний та економічний стан Новгородківського району, інформаційні звіти, доповіді, щомісячні звітні відомості з сільрад. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 188. – Арк. 81.

² Схеми и пятнадцатидневные сводки о политическом и экономическом состоянии района. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 3-зв.

¹ Список домохазяев Вершинокаменского сельсовета. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 46 – Арк. 1 – 41.

господарство було безкінним. 873 господарства мали корову, а 102 господарства – 2 корови¹.

Схоже, що повернення землі до рук селянина-хлібороба мало позитивні наслідки: уже в 1924 році посівні площі по селу досягли 75% від довоєнного рівня. І це при тому, що попереднього року було засіяно лише 25% від рівня 1913 р.²

Селяни мали змогу об'єднуватися у добровільні кооперативи задля координації своїх зусиль. Так, 18 листопада 1925 року вершинокам'янське сільськогосподарське кредитово-кооперативне товариство взяло в оренду 140 десятин землі на 6 років. Ціна за оренду однієї десятини на рік становила 1 120 крб. Підпис на угоді від імені товариства поставив Іван Андрійович Бордюг³. Ми віднайшли ще одну подібну угоду про оренду 47 десятин землі на один рік, датовану 30 жовтня 1926 р. Важко сказати, чи про одне й те ж товариство йдеться, проте на цій угоді підпис від імені кооперативу поставив Михайло Коваленко⁴. Можна припустити, що маємо справу з однією ж і тою самою кооперацією, оскільки за даними РВК у 1925 р. в усьому Новгородківському районі було лише 3 сільськогосподарські кооперативи⁵. 29-м квітня 1925 р. датоване рішення Новгородківського РВК про здачу Вершинокам'янському товариству в оренду лавки на території села для збуту власної продукції⁶.

Кооперування селян стимулювалося владою, а тому зростало. Суттєво виросло сільськогосподарське кооперативне товариство (335 осіб у 1927 р. проти 241 у 1925 р.), у 1926 – 1927 р. у селі виникло також конярське товариство (охоплювало 470 осіб) і 3 машинно-тракторні товариства (два з них йменувалися “*Червоний колос*”, “*Праця незаможника*”)⁷. Про те, що являли собою ці об'єднання, свідчать дані звіту про роботу товариства “*Праця незаможника*”, заслуханого на засіданні сільського партосередку 10 червня 1927 року. У складі товариства було 20 бідняцьких господарств, які обробляли 112 десятин землі. Товариство мало 5 корів, 3 плуги, 3 борони, 2 фургони і трактор, взятий в кредит на 4 роки¹. У листопаді 1926 року виникло Товариство спільної обробки землі (ТСОЗ) на чолі з Федором Іваником. За два роки

¹ Информационные отчеты, политписьма райкома КП(б)У о состоянии организационно-партийной и политмассовой работы в партячейках. – ДАКО. – Ф. П.209. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 11-зв.

² Копії протоколів Вершинокам'янської сільської ради. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 176. – Арк. 12-зв.

³ Договори про здачу в оренду землі Вершинокам'янській сільськогосподарській кооперації. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 351. – Арк. 1 – 2.

⁴ Там само. – Арк. 3 – 4.

⁵ Зведення про політичний та економічний стан Новгородківського району... – Арк. 81-зв.

⁶ Список торговых, промышленных и кустарных предприятий по Новгородковскому району. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 268. – Арк. 34.

⁷ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка.. Арк. 3.

¹ Протоколы заседаний бюро партячейки и материалы к ним. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 16 – Арк. 20 – 20-зв.

виникло ще два ТСОЗи (голови – Кирило Бондар і Сила Волошин)¹. У селі функціонував також Комітет незаможних селян (458 членів: 380 чоловіків і 178 жінок)². У кінці 1927 р. у Вершино-Кам'янці було утворено скотарське товариство з промовистою назвою “*Червоний промінь*”³. Проте районна влада закидала вершинокам'янській сільраді недостатньо продуктивну роботу з популяризації колективізації серед населення і настійливо рекомендувала “*поглибити роботу щодо виявлення активу села, вивчити його постійно, проводити активну виховну роботу останнього на користь радянського суспільства та ні в якому разі не припускати під вплив антирадянського елемента*”⁴.

Вершинокам'янці знаходили реалізацію свого підприємництва і в інших сферах. В середині 1920-х років у селі працювало 2 парові млини, 29 вітряків, 3 олійниці, 2 чинбарні підприємства, 14 кузень⁵. Традиційно в неаграрній сфері Вершино-Кам'янки переважали євреї. Так, джерела зберегли прізвище Авраама Бурштейна, який тримав в оренді млин. У 1924 р. термін оренди був встановлений у 5 років, а сума оренди – 8 тис. крб.⁶ Яків Литвиновський у цьому ж році взяв в оренду локомотив⁷. Орендна плата за цей пристрій становила 648 крб. на рік⁸. У роки непу процвітала приватна торгівля. У Новгородківському районі на середину 1920-х років налічувалося 6 споживчих товариств і 94 крамарі, а частка приватної торгівлі перевищувала 60%⁹. Так, РВК на своєму засіданні у грудні 1925 р. констатував “*недостаточный охват рынка госторговлей и кооперации по сравнению с частными лицами – 166190 руб. против 383500 руб.*”¹⁰. У Вершино-Кам'янці працювала крамниця споживспілки, “*помещение коей имеется на базарной площади*”¹. Встановлено, що станом на кінець 1927 року вершинокам'янська споживспілка кооперувала

¹ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка... – Арк. 3.

² Информационные отчеты, политписьма райкома КП(б)У о состоянии организационно-партийной и политмассовой работы в партиейках. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 19.

³ Протоколи Новгородківського з'їзду жінок, засідань Президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 858. – Арк. 286.

⁴ Постанови окрвиконкому про проведення єдиного сільськогосподарського податку у 1930 – 1931 рр., проекти резолюції окрплану про роботу торговельних і комунальних підприємств, висновки з обстеження Вершино-Кам'янської сільради Новгородківського району від 18 травня 1927 р. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 1356. – Арк. 1 – 2.

⁵ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка... – Арк. 3.

⁶ Список торговых, промышленных и кустарных предприятий... – Арк. 1.

⁷ Локомотив – компактный пересувний паровий двигун, призначений для приводу в дію нерухомих сільськогосподарських машин (молотарок, віялок, млинів тощо), насосів, електрогенераторів. Широко застосовувався в період парової енергетики й до електрифікації села.

⁸ Список торговых, промышленных и кустарных предприятий... – Арк. 1.

⁹ Зведення про політичний та економічний стан Новгородківського району, інформаційні звіти, доповіді, щомісячні звітні відомості з сільрад. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 188. – Арк. 82.

¹⁰ Протоколи засідань президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 364. – Арк. 75.

¹, Список торговых, промышленных и кустарных предприятий... – Арк. 4.

316 осіб, переважно бідноти. Проте роль споживспілки лише господарськими питаннями не обмежувалася. На засіданні сільського партосередку 12 листопада 1927 року роботу споживспілки було визнано позитивно, як таку, що *“виконує директиви партії та радвлади”*, а серед рекомендацій на подальшу роботу містився пункт про активізацію культурно-освітньої роботи серед бідноти¹. Із санкції Новгородківського РВК від 28 липня 1925 р. у Вершинокам'янці трестом *“Пивоб'єднання”* було відкрито пивний ларьок². Проте переважала у Вершино-Кам'янці приватна торгівля. Серед приватних крамарів знаходимо І. Ямпольського³, Лева Вайнера⁴, Вольку Алеїніка⁵, Соню Коренферд⁶, Злату Гезраїль⁷, Абрумчика Ципинюка, Романа Вайнера⁸.

Проте при задекларованій рівності усіх суб'єктів господарської діяльності радянська влада очевидно надавала переваги і всіляко підтримувала різні форми кооперації на противагу приватному секторові. Про це свідчать чимало фактів, відображених у справах районної та сільської влади. 21 березня 1927 року на засіданні Новгородківського РВК було поставлене питання про скасування оренди млина у Вершино-Кам'янці *“непманом”* Бурштейном. Підприємець характеризувався як *“платник податків кепський”*, а тому подальші відносини з ним визнавалися недоцільними⁹. 21 червня 1927 року правління сільськогосподарської кооперації звернулося до вершинокам'янського партосередку з клопотанням відібрати млин у вже згаданого Бурштейна й передати його на баланс кооперації¹⁰. А вже 8 липня Президія районного РВК передала млин Бурштейна вершинокам'янському осередку сільгоспкооперації¹¹.

Проте чи найбільш виразно класово-вибіркові стандарти радянської влади на селі в роки непу виявилися у питанні стягнення єдиного сільськогосподарського податку. Цей, здавалося б, головний здобуток непу на практиці став дієвим засобом тиску на одноосібника і зняряддям прихованих репресій проти нього.

¹ Протоколи партсобраний и заседаний бюро ячейки. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 29. – Арк. 56.

² Протоколи засідань президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 364. – Арк. 31.

³ Список торговых, промышленных и кустарных предприятий... – Арк. 3.

⁴ Там само. – Арк. 14.

⁵ Там само. – Арк. 18.

⁶ Там само. – Арк. 19.

⁷ Там само. – Арк. 21.

⁸ Переписка с партийными органами о поведении лиц, проживающих на территории, временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 2. – Од. зб. 85. – Арк. 13 – 16.

⁹ Протоколи I Новгородківського з'їзду жінок, засідань Президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – райвиконкому. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 858. – Арк. 59.

¹⁰ Протоколи заседаний бюро партячейки и материалы к ним. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 47 – 47-зв.

¹¹ Протоколи I Новгородківського з'їзду жінок... – Арк. 150.

Як відомо, єдиний сільськогосподарський податок був уведений взамін продподатку декретом ВУЦВК і Раднаркому УСРР “Про єдиний сільськогосподарський податок” 19 травня 1923 року. До селян доводився ЄСП, розмір якого визначався окремо для кожного господарства і обчислювався залежно від урожаю у певній місцевості, від площі ріллі і числа їдців у господарстві замість податків, що стягувалися із селян, а саме: єдиного натурального податку, трудгужподатку, подвірно-грошового податку, одноразового податку для відбудови сільського господарства і місцевих податків, що накладалися губернськими та окружними виконкомми. Допускалася змішана форма податку натуральною частиною і грошми, але без зміни вартісних співвідношень. Натуральна частина збиралася збіжжям (зерновими), до якого належала і кукурудза. Податок обчислювався житом, а селяни мали право здавати податок іншими зерновими культурами або грошми за еквівалентом заміни, що встановлювався Раднаркомом. На розмір ЄСП впливала і кількість худоби в господарстві. Оподатковувалися усі землі, в тому числі відведені під пар, пустки і перелоги, толоки, площі під будинками та садибами. Відповідно, сплачуючи з таких площ податок, селянин мав збитки. До того ж за такою схемою при однаковій кількості оброблюваної землі більші податки платили індивідуальні господарства, аніж члени колективних господарств.

Дослідниками підраховано, що виконати норму ЄСП могли лише ті господарства, які мали додатковий заробіток: займатися лише сільським господарством без додаткових заробітків було не вигідним.

Селяни, які не змогли сплатити податок, записувалися до “недоїмщиків”. У цієї категорії вилучалося майно за розпорядженням фінінспектора¹.

Як видно із документів районної і сільської влади, питання стягнення ЄСП було в центрі уваги партосередків і рад. Так, на засіданні Президії Новгородківського РВК 10 листопада 1925 року констатувався незадовільний стан із стягненням ЄСП: його було виконано лише на 67% від запланованого по району, при чому серед трьох найбільш проблемних сільрад фігурує й Вершинокам’янська². Як наслідок, одним із суттєвих зауважень до звіту голови сільради Іваника, заслуханому на засіданні Президії РВК 17 листопада того ж року, були недоліки в роботі саме в цьому напрямку³. Єлисаветградський окружний виконавчий комітет на засіданні 6 – 7 квітня 1926 року затвердив догану голові й секретарю вершинокам’янської сільради, схоже винесену Новгородківським РВК, за “*мляву роботу по стягненню єдиного сільськогосподарського податку*”⁴. Надалі ситуація лише погіршувалася: станом на 15 жовтня 1927 р. збір ЄСП по Вершино-Кам’янці становив лише 23,5% від призначеного¹. І це при тому, що на засіданнях вершинокам’янської сільради неодноразово приймалися рішення про клопотання перед районною та

¹ Корנוвенко С.В., Лазаренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004. – С.81 – 88.

² Протоколи засідань президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – Арк. 85.

³ Там само. – Арк. 92.

⁴ Обов’язкові постанови Новгородківського райвиконкому, протоколи засідань його президії і пленумів. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 365. – Арк. 23.

¹ Протоколи засідань бюро партячейки и материалы к ним. – Арк. 47.

окружною владами про перегляд розміру ЄСГ, що він є занадто завищений, і що така політика “в корне подрываает авторитет среди селян в отношении уплаты с/х налога, а также в отношении сельсовету, ФМЖ и т.д.” (Прот. від 28 червня 1925 р.)¹.

Несвоєчасне й неповне стягнення ЄСГ тягло за собою репресивні заходи щодо боржників. Так, уже на засіданні Президії РВК 14 липня 1925 р. щодо боржника по сплаті податку вершинокам'янця Никифора Кляцького запроваджено каральну міру у вигляді опису майна². У подальшому подібних прикладів стало в рази більше. Так, на засіданні Президії РВК від 16 березня 1926 р. уповноважений Ковтун повідомив, що за 8 проведених у Вершино-Кам'янці днів склав 24 описи майна й 2 акти на “злостных неплательщиков”. Акт було передано до суду³. 2 листопада 1926 р. було затверджено акт про 32 описи майна по Вершино-Кам'янці⁴, а 1 грудня цього ж року – ще про 12⁵. Практично жодне засідання Президії Новгородківського РВК у 1927 р. не обходилося без розгляду подібних справ. Акти опису майна неплатників безапеляційно затверджувалися, призначався розпродаж їхнього майна⁶.

Тож видно, що оскільки головний тягар оподаткування лягав саме на основну категорію селянства – середняка, то й репресивні механізми били передусім по ньому.

Соціальна сфера села в роки непу

Умови соціального розвитку українського села в роки непу важко оцінювати однозначно. З одного боку, зростала мережа закладів народної освіти, остання ставала більш доступною для пересічного селянина, розвивалися й інші напрямки соціальної сфери. З іншого боку, роки непу стали часом подальшого наступу на позиції церкви й релігії, які трактувалася виключно у відповідності до ленінського тавра “опіум для народу”. Для традиційно релігійного українського селянства це передбачало злам глибинних світоглядно-ментальних імперативів, розрив із досвідом попередніх поколінь.

Роки революції і громадянської війни знищили ту соціальну базу, яка була збудована в українському селі за попередні десятиліття. Зросло покоління молоді, котре не знало, що таке мирне життя, що таке школа. Тому заклик більшовиків ліквідувати неписьменність мав право на існування, хоча абсолютизувати проблему неграмотності українського післяреволюційного селянства буде невірним. На початку доби непу на селі була відсутня мережа

¹ Копії протоколів Вершинокам'янської сільської ради. – Арк. 13.

² Протоколи засідань президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – Арк. 9.

³ Обов'язкові постанови Новгородківського райвиконкому... – Арк. 25 – 26.

⁴ Там само. – Арк. 25 – 26.

⁵ Там само.

⁶ Протоколи засідань президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – Арк. 20, 32, 119, 128.

закладів охорони здоров'я. Тому заходи нової влади в соціалній сфері знайшли підтримку в середовищі більшості українського селянства. Слід мати також на увазі, що заходи у цій сфері розглядалися більшовиками як потужний фактор пропагандистського тиску на селянина, засіб ідеологічної експансії в масах.

Уже 1923 року у Вершино-Кам'янці працювало дві трудові школи. У Державному архіві Кіровоградської області збереглися звіти про стан цих шкіл восени 1923 року. Завідуючим Першою трудшколою був Авраам Якович Мунтянов. У школі навчалося 140 учнів, розподілених на 3 відділи, напевне, за віком¹. Другу школу очолював уже відомий нам В'ячеслав Григорович Коцебчук, і в ній на листопад 1923 року навчалося 135 дітей². Кидається у вічі незадовільний матеріально-технічний стан цих освітніх закладів, що є цілком природно як для моменту часу. *“Книг совершенно не было. Ученики покупали книги и письменные принадлежности... До сих пор много без книг... Ремонт не сделан, стекла не установлены, отоплением не обеспечены”*³. При обох школах були шкільні ділянки землі, котрі здавалися в оренду. Збіжжям, отриманим із ділянок, розраховувалися з педагогічним колективом. Дізнаємося, що заробітна платня вчителя становила 3 пуди жита і 3 пуди проса на місяць, та й то видавалася вона нерегулярно. Солома йшла на опалення у приміщеннях шкіл: класи обігрівали старими добрими *“буржуйками”* і звичайними грубами. Як читаємо у звіті, регулярно відвідувати заняття учням заважали складні погодні умови восени і навесні, сільськогосподарські роботи, матеріальна скрута. *“Кое-как занимались до 20 марта, до начала полевых работ... После лета вернулась половина, половина перестала вообще ходить”*⁴.

Як бачимо, проблеми шкіл були очевидними і носили об'єктивний характер. І навіть за таких умов, коли роботу педагогів можна назвати подвижницькою, партійний осередок села звинуватив керівництво Другої трудшколи в тому, що *“в течении года не было уроков на политические темы”*⁵.

За два роки ми зустрічаємо ті ж таки дві трудові школи. Завідуючим Першої був М.О. Сливка, Другої – А.Я. Мунтянов. У школах навчалося 153 і 145 учнів відповідно¹. Школи охоплювали дітей віком від 8 до 15 років. Вчителювали у школах В.Г. Коцебчук, М.О. Коцебчук, А.О. Бур'янів (Перша трудшкола)², П.С. Галаган, Т.Н. Солнцева (Друга трудшкола)³. При Першій

¹ Протоколи партсобраний. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 8.

² Там само. – Арк. 9.

³ Там само – Арк. 8.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Арк. 10.

¹ Річні звіти шкіл соцвиху та лікнепу за 1924 – 1925 навчальний рік. – ДАКО. – Ф. Р.-268. – Оп. 1. – Од. зб. 251. – Арк. 13, 17.

² Там само. – Арк. 14.

³ Там само. – Арк. 18.

школі діяв драматичний гурток¹, був організований шкільний музей, у якому, щоправда, виставлялися лише дитячі творчі роботи². При Другій школі діяли драматичний і хоровий гуртки³. Обидві школи мали сільськогосподарський ухил і знаходилися на повному утриманні сільської ради.

Зі звітів видно, що матеріально-технічна база шкіл дещо покращилася, проте залишалася незадовільною. Так, у звітах шкіл знаходимо, що у процесі навчання використовувалися діаграми, моделі, географічні карти, глобуси, малюнки⁴. Підручників не вистачало (*“Діти купували кожний собі”*)⁵. До того ж переважна їх більшість була написана незрозумілою для основної маси вершинокам'янських хлопчаків і дівчаток мовою. Так, у книгозбірні Першої трудшколи із 55 підручників лише 14 були українською мовою, а з решти примірників літератури (62 книги) не було жодної україномовної⁶. Зауважимо, що ми говоримо про російськомовну бібліотеку в українському селі в розпал українізації! У звіті завідуючого Другої трудшколи знаходимо категоричне резюме: *“Відчувається недостача всього”*⁷. Тут же знаходимо, що річна програма навчання по школі виконана в середньому на 20%⁸. За такої скрутної ситуації з навчально-методичним забезпеченням шкіл районна влада розповсюджувала по трудшколах села журнал *“Радянська освіта”*⁹.

Проте не лише матеріальні труднощі стояли на заваді в учнів на шляху до здобуття елементарної грамотності. Так, завідуючий Першою трудшколою рапортував про активне залучення учнів до участі в мітингах на свято Жовтневої Революції, Дня Паризької Комуни тощо¹⁰. Відповідно до духу часу. Проте тут є одне але. Згідно віднайдених в архіві документів, усі учителі в той час стояли на обліку у відповідних органах, на кожного з них були заведені анкети, в яких фіксувалися соціальне походження, попередні *“гріхи”* тощо. Нижче наводимо анкети вершинокам'янських вчителів.

“Бур'янів А.О. – 1898 р.н. Закінчив второкласну учительську школу. З методичного боку підготовлений. На громадській роботі себе виправдовував. Мав зв'язок з куркульством і попами. Авторитет недостатній.

¹ Річні звіти шкіл соцвиху та лікнепу за 1924 – 1925 навчальний рік. – Арк. 14.

² Там само. – Арк. 14-зв.

³ Там само. – Арк. 19

⁴ Там само. – Арк. 15 – 15-зв; 19 – 19-зв.

⁵ Там само. – Арк. 19.

⁶ Там само. – Арк. 15.

⁷ Там само. – арк. 19-зв

⁸ Там само. – Арк. 18-зв.

⁹ Протоколи конференції робітників освіти Цибулівського району та засідань Верблюжської культкомісії, Новгородківської планової комісії та педрад трудшкіл Новгородківського району. Листування з районними інспекторами по переміщенню вчителів. – ДАКО. – Ф. Р-810. Єлисаветградська окружна інспектура Народної освіти – Оп. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 258.

¹⁰ Річні звіти шкіл соцвиху та лікнепу за 1924 – 1925 навчальний рік. – Арк. 14

Солнцева П.Н. – учителька I концентру. Закінчила жіночу гімназію. Стаж 20 років. На громадській роботі працює. Дочка дворянина. Авторитет слабкий.

Коцебчук В.Г. – 1886 р.н. Учитель 7-ми річки. Закінчив учительську семінарію. Методично підготовлений слабо. На громадській роботі себе не виправдовував. Офіцер старої армії. З особистого обліку ТПУ знятий в 1928 р. Встановлений у виборчих правах у 1929 р.

Коцебчук М.О. – 1889 р.н. з методичного боку підготовлена гарно. На громадській роботі не працює. Авторитет має.

Галаган П.С. – 1882 р.н. Селянин. Українську мову знає. До роботи ставиться гарно. Позапартійний. Авторитет має¹.

Очевидно, що перебування на такому “гачку” робило вчителя фігурою залежною, а процес навчання та виховання – ідеологічно керованим. Забігаючи наперед зазначимо, що біографічні дані більшості названих вчителів за декілька років суттєво змінять їхню долю.

При обох школах діяли “лікпункти” – курси ліквідації неписьменності. Так, у 1925 р. лікпункт при Першій школі закінчили 44 особи (42 чоловіка і 2 жінки). Навчання тривало 2 – 3 місяці по 2 години на день. За цей час “курсанти” навчалися читати, писати, знайомилися із числами, а також отримували початки “політграмотності”. Навчання на таких курсах велося українською мовою, а в його процесі вчителі (у документах вони зветься “навчителями”) послуговувалися букварем “Червоний прапор” і газетою “Геть неписьменність”². При Другій трудшколі діяло двоє таких курсів, які у 1925 році закінчили 31 і 34 учні відповідно³.

Надалі ситуація із закладами освіти у Вершино-Кам’янці заплутується, а брак документів робить ситуацію доволі туманною. Схоже, що кількість трудшкіл зростає до трьох, а самі вони трансформувалися у середню, семирічну і початкову, а мережа лікнепів розширювалася. Так, у кінці 1920-х років у Вершино-Кам’янці функціонували середня (близько 500 учнів, 27 вчителів), семирічна (близько 200 учнів, 12 вчителів) і початкова (90 учнів, 4 вчителі) школи¹. Разом із цим станом на 1928 рік ми знаходимо відомості про 2 школи ліквідації неписьменності, які охоплювали 35² і 32³ дітей відповідно. При чому діти поділялися на дві категорії: члени КНС і представники “неорганізованого

¹ Річні звіти шкіл соцвиху та лікнепу за 1924 – 1925 навчальний рік. – Арк. 17-зв – 18.

² Там само. – Арк. 78 – 78-зв.

³ Там само. – Арк. 79, 82.

¹ Нариси з історії села Вершино-Кам’янка... – Арк. 7.

² Відчити шкіл ліквідації неписьменності. – ДАКО. – Ф. Р.-268. – Оп. 1. – Од. зб. 398-б. – Арк. 5.

³ Там само. – Арк. 10.

селянства⁷. Також знаходимо інформацію про школу ліквідації неписьменності переростків, в якій навчалося 29 осіб¹. При чому в усіх названих школах фігурує один завідуючий – Я. Бондаренко. Тут же знаходимо інформацію про Трудшколу ліквідації неписьменності підлітків (48 учнів, завшколою – П. Ольгін)², а також школу ліквідації неписьменності дорослих (46 учнів)³.

Слід зазначити, що усього по Новгородківському району на той час було лише 20 шкіл, а більше ніж у Вершино-Кам'янці шкіл було лише у самій Новгородці – 5⁴.

Цим же 1928 роком датовані дані про неписьмених та малописьмених по Вершинокам'янській сільраді. Усього неграмотних у віці 13 – 35 років у селі залишалася 571 особа (134 чоловіки і 437 жінок), а малописьмених у такому ж віці – 194 (110 чоловіків і 84 жінки)⁵.

Ми не даремно стільки уваги приділили формуванню нової системи освіти на селі. Успіхи більшовиків у цій сфері заслуговують на визнання. І справа не у цифрах чи відсотках грамотних селян. Загальновизнаною є теза про те, що тоталітарна диктатура тримається на трьох китах: терорі, пропаганді та системі виховання. Саме тому більшовики так багато уваги приділяли цій сфері. Ці нові типи шкіл, в яких використовувалася нова методика навчання й виховання, формували новий тип людини, новий світогляд, нові ідеали, нові життєві принципи (чи їх повну відсутність). Без цих зрушень у системі освіти за доби непу не було б жахливих 1930-х і кінця 1940-х.

Серед інших здобутків більшовиків у соціальній сфері Вершино-Кам'янки можна назвати заснування у липні 1923 року драмгуртка, організатором якого виступив сільський комсомольський осередок. Проте уже у грудні 1923 року сільський партосередок звинувачував М. Бордюгова, члена драмсекції, що він *“своей агитацией ведет контрреволюционное явное выступление против нашего комсомола и драмкружка”*⁶. Схоже, що і драмгурток не обійшла ідеологічна борня. Проте, за свідченням старожилів, театральні вистави швидко полюбилися вершинокам'янцям, які шукали в них духовну розраду в потоці сірих трудових буднів.

Упродовж 1920-х років у селі також був відкритий селянський будинок імені Т. Шевченко. На початку 1929 року його завідуючим був Цемрюк. Клуб мав радіоапаратуру, оскільки збереглося клопотання до Новгородківського РВК про виділення 80 крб. на її ремонт, а також користувався власною печаткою¹.

¹ Відчити шкіл ліквідації неписьменності. – Арк. 32.

² Там само. – Арк. 52.

³ Там само. – Арк. 57.

⁴ Відомості кількісного складу учнів та персоналу по трудшколах, дитбудинках та установах профосвіти. – ДАКО. – Ф. Р-810. – Оп. 1. – Од. зб. 274. – Арк. 83.

⁵ Відчити шкіл ліквідації неписьменності. – Арк. 74.

⁶ Протоколи партсобраний. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 6.

¹ Секретаріат Призидії Новгородківського РВК. – ДАКО. – Ф. Р.-268. – Оп. 1. – Од. зб. 36. – Арк. 312.

Були створені хати-читальні, бібліотеку, на основі театрального гуртка почав діяти хорівий. Окрім них діяли ленінський, антирелігійний і фізкультурний гуртки¹. Так здійснювалася “культурна революція” по-більшовицькому в українському селі.

Беззаперечно важливою подією в житті села стало відкриття медичного пункту. 3 листопада 1925 року вершинокам'янська сільрада прийняла рішення клопотати перед Новгородківським райвиконкомом про відкриття в селі медпункту. Головним обґрунтуванням цього прохання стала апеляція до числа жителів села, котре у той час перевищило 8 тисяч мешканців². 9 лютого 1926 року РВК прийняв постанову: “Лічити необхідним відкрити у Вершино-Кам'янці фельдшерський пункт, маючи на увазі, що для цього маєтсья гарне пристосоване й улаштоване самими селянами приміщення”³. Завідуючим медичним пунктом було призначено Олександра Романовича Чабаненка, котрий працював у селі до 1960-х років⁴ і, за свідченнями старожилів, користувався серед вершинокам'янців заслуженим авторитетом. Окрім нього, у 1928 р. акушеркою-фельдшеркою працювала Ніццоліні⁵, а з 1930 року зустрічаємо сестру милосердя при вершинокам'янській медичній амбулаторії Є.К. Чабаненко⁶.

У селі також працював протипожежний обоз, до кінця 1920-х р. було збудовано два містки⁷.

4.3. РОКИ “ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ”

Період непу став справжньою віхою в історії радянської України. Але це був лише час тактичного відступу більшовиків від своєї магістральної лінії, метою якої було повне одержавлення усіх засобів виробництва та монтаж тоталітарної системи, маніпулювання усіма сторонами суспільного життя. Радянські автори, підкреслюючи “разючу” відмінність ленінського варіанту більшовизму від сталінського, полюбляли послуговуватися відомою цитатою з Ілліча, що “нзп – это всерьез и надолго”, проте забували завершити її: “но не навсегда”.

¹ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка... – Арк. 7.

² Копії протоколів Вершинокам'янської сільської ради. – Арк. 21 – 22.

³ Обов'язкові постанови Новгородківського райвиконкому, протоколи засідань його президії і пленумів. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. – 365. – Арк. 15.

⁴ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка... – Арк. 4.

⁵ Протоколи засідань президії, пленумів і секретаріату Новгородківського райвиконкому. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 1080. – Арк. 236.

⁶ Листування зовсім таємного змісту з Зінов'євським Окрвиконкомом на 1930 р. – ДАКО. – Ф. Р.-268.– Оп. 1. – Од. зб. 543. – Арк. 5.

⁷ Протоколи засідань президії, пленумів і секретаріату Новгородківського райвиконкому. – Арк. 217 – 219.

Упродовж 1930-х років відбулася низка змін адміністративно-територіального устрою України. Згідно постанов ВУЦВК і РНК УРСР від 13 червня і 12 вересня 1930 року система округів скасовувалася. Деякий час райони підпорядковувалися безпосередньо центрові – тоді Харкову. У лютому 1931 р. Новгородківський район ліквідувався, а його територія була приєднана до Новопраського району. За рік, 9 лютого 1932 р., IV позачергова сесія ВУЦВК XII скликання прийняла постанову про запровадження в Україні обласного адміністративно-територіального устрою. 27 лютого з-посеред п'яти перших областей України була і Дніпропетровська з Новопраським районом у своєму складі. Після утворення Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 вересня 1937 р. Миколаївської області Новопраський район опинився в її складі¹. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1939 року була утворена Кіровоградська область, до складу якої увійшов відновлений Новгородківський район².

Суцільна колективізація та “ліквідація куркульства як класу”

Економічний лібералізм непу на селі усе ж дав свої результати. У деяких регіонах Союзу РСР на 1925 – 1927, а загалом же по Україні станом на 1929 рік, було нарешті досягнуто рівня врожайності 1913 року. За роки непу селянство в основній своїй масі перемістилося із бідноти до середняцтва. Дослідники відзначають зростання присадибного тваринництва: селяни активно розводили свиней, велику рогату худобу, птицю. Загалом можна констатувати, що розвиток сільського господарства в Україні у ці роки йшов шляхом інтенсифікації³.

Проте уже з середини 1920-х років політика більшовиків в аграрному секторі почала відходити від принципів непу. Після проголошення у грудні 1925 року XIV з'їздом Рад курсу на індустріалізацію пріоритетним для держави стає саме промисловість. Швидке зростання індустріальних центрів, збільшення чисельності міського населення викликали величезне зростання потреби в хлібі. Восени 1927 року держава встановила тверді закупівельні ціни на хліб, які були надто занижені. Це призвело до подій, які дістали назву “*хлібного страйку*”, змістом якого була відмова селянина здавати державі хліб за не вигідною ціною. У період з 1 липня 1927 по 1 січня 1928 року державою було заготовлено на 2 млн. т. менше зерна, ніж за той же період попереднього року.

Уже до листопада 1927 року постала проблема із забезпеченням продовольством деяких промислових центрів. Одночасне зростання цін в кооперативних і приватних крамницях на продовольчі товари при зниженні планових поставок призвело до зростання невдоволення в робочому середовищі.

Для забезпечення хлібозаготівель влада в багатьох районах СРСР повернулася до хлібозаготовок на принципах продрозкладки. Подібні дії, однак, були засуджені в Резолюції пленуму ЦК ВКП (б) від 10 липня 1928 року “*Політика хлібозаготівель у зв'язку із загальним господарським становищем*”¹.

Так закладалися основи “*кризи хлібозаготівель*”, котра стала приводом для широкомасштабного наступу більшовицького режиму на українське селянство.

¹ Горбунова Е.І. Вказ. праця. – С. 232.

² Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 января 1939 года “Об образовании Сумской, Кировоградской и Запорожской областей в составе Украинской ССР” // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – ноябрь 1958 г / Под ред. Ю.И.Мандельштам – М., 1959. – С. 52.

³ Історія українського селянства. – Т. 2... – С. 41.

¹ Там само. – С. 54.

Як видно із архівних справ, уже з початку 1928 року хлібозаготівлі як по Новгородківському району, так і по Вершинокам'янській сільській раді йшли “зі скрипом”. Віднайдені нами факти лише підтверджують загальнореспубліканську тенденцію. 14 лютого 1928 року Новгородківський РВК зняв із посади голову вершинокам'янської сільради Худька і секретаря Сніжка як непрацездатних. Замість них було призначено Зверєва і Катюженка відповідно¹. Про причини такого рішення в документі жодного слова не сказано, проте інші джерела дають підстави припустити, що справа була саме в хлібозаготівлях. 7-м лютого датований обіжник від Новгородківського райкому до сільського партосередку, у якому прямо йдеться, що Вершино-Кам'янка практично зриває план хлібозаготівель по району². Уже після ротації серед проводу сільради до партосередку надійшов черговий лист, із якого дізнаємося, що у лютому Вершино-Кам'янка виконала план по заготівлі збіжжя лише на 65,4% при середньому показнику по району в 59,3%³. У березні ситуація ускладнилася, районі партійні функціонери відзначали “*дальнейшее падение темпов хлебозаготовки*”⁴, а 17 березня РВК озвучив дані, що село виконало план лише на 23,2%, що було найнижчим показником по району⁵. 8 березня голова сільради Зверєв, голова бурякового товариства Тютюненко отримали суворі догани за недбайливе ставлення до посівної кампанії⁶. Проте, напевне, без зриву планів хлібозаготівлі і тут не обійшлося. У травні 1928 року за “*халатно-преступне ставлення*” до хлібозаготівлі був звільнений зі своєї посади голова вершинокам'янського споживчо-кредитного товариства Бондар⁷. Уже у вересні на посаді голови сільради Зверєва змінив К.І. Антоненко⁸, але уже за місяць під час звіту перед РВК уже новий голова сільради був звинувачений у “*млявій активності*” у справі хлібозаготівель⁹. 30 листопада як про злочин планетарного масштабу РВК говорив не просто про млявий хід хлібозаготівель по вершинокам'янській сільраді, але й про “*випадку продажу товарних лишків на приватному ринку*”¹.

Початок наступного, 1929 року, суттєво не змінив ситуації. Президія РВК змушена була визнати, що “*за першу половину березня виконано по району лише*

¹ Протоколи засідань президії, пленумів і секретаріату Новгородківського райвиконкому. ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 1080. – Арк. 38.

² Письма райкома КП(б)У директивного характера. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 50. – Арк. 25.

³ Там само. – Арк. 37.

⁴ Там само. – Арк. 51.

⁵ Протоколи засідань президії, пленумів і секретаріату Новгородківського райвиконкому. – Арк. 57.

⁶ Там само. – Арк. 69.

⁷ Протоколи засідань президії, пленумів і секретаріату Новгородківського райвиконкому. – Арк. 107.

⁸ Там само. – Арк. 200.

⁹ Там само. – Арк. 212.

¹ Там само. – Арк. 244.

32% місячного плану хлібозаготівель”¹. 10 квітня 1929 року голову вершинокам’янської сільради К.І. Антоненка і секретаря Щупку звинуватили в “недбайливому відношенні до розпоряджень вишестоячих органів влади”², а 26 липня РВК слухав заяву про звільнення Антоненка з посади за власним бажанням. Прохання задовольнили³.

Таким чином, весною 1929 року ставало очевидним: хлібозаготівельну війну селянин у держави виграв. Підприємливий господар, сподіваючись на справедливі ціни, заховав збіжжя у комори та стодоли. Проте за такої ситуації влада пішла на зміну правил гри. За тих обставин не лише виграти, але й вижити, шансів у селянина не було.

Головним винуватцем “кризи хлібозаготівель” більшовицька влада визнала заможного селянина. Дійсно, економічно міцний і чисельний прошарок українського одноосібного селянства було практично неможливо змусити робити те, чого він не бажав. І тут у нагоді стала ідея, про яку в радянській державі у роки непу уже встигли призабути – ідея усупільнення засобів виробництва, передусім землі, на селі і перетворення самодостатнього селянина-господаря на частину інертної колективізованої маси.

Поворотним у цьому відношенні став квітневий 1929 року Пленум ЦК ВКП(б). На ньому з промовою “Про правий ухил у ВКП(б)” виступив Й. Сталін. Як відомо, ця промова передусім була покликана політично (а згодом і фізично) знищити опонентів майбутнього “вождя народів” – М.І. Бухаріна й О.І. Рикова. Проте тоді ж були сформульовані принципи внутрішньої політики більшовицької влади, котрі будуть реалізовані уже найближчими роками.

Й. Сталін доволі категорично озвучив ставлення більшовиків до заможної частини селянства. *“Что касается капиталистических элементов деревни, то тем более нельзя считать случайностью выступление кулачества, продолжающееся вот уже второй год против советской политики цен. Многие еще до сих пор не могут объяснить того факта, что кулак давал хлеб в порядке самотёка до 1927 года, а после 1927 года он перестал давать хлеб в порядке самотёка. Но в этом обстоятельстве нет ничего удивительного. Если раньше кулак был еще сравнительно слаб, не имел возможности серьёзно устроить своё хозяйство, не имел достаточных капиталов для укрепления своего хозяйства, ввиду чего он был вынужден вывозить все или почти все излишки своего хлебного производства на рынок, то теперь, после ряда урожайных годов, когда он успел, обстроиться хозяйственно, когда ему удалось накопить необходимые капиталы, – он получил возможность маневрировать на рынке, он получил возможность отложить хлеб, эту валюту валют, в резерв для себя, предпочитая вывозить на рынок мясо, овёс, ячмень и прочие второстепенные культуры. Смешно было бы теперь надеяться, что можно взять хлеб у кулака добровольно.*

¹ Секретаріат Призидії Новгородківського РВК. – ДАКО. – Ф. Р.-268. – Оп. 1. – Од. зб. 36. – Арк. 182.

² Там само. – Арк. 379.

³ Там само. – Арк. 482.

Вот где корень того сопротивления, которое оказывает теперь кулак политике Советской власти.

А что собой представляет сопротивление капиталистических элементов города и деревни наступлению социализма? Это есть перегруппировка сил классовых врагов пролетариата, имеющая своей целью отстоять старое против нового. Нетрудно понять, что эти обстоятельства не могут не вызывать обострения борьбы классов. Но чтобы разбить сопротивление классовых врагов и очистить путь для продвижения социализма, нужно, кроме всего прочего, отточить все наши организации, очистить их от бюрократизма, улучшить их кадры и мобилизовать миллионные массы рабочего класса и трудящихся слоев деревни против капиталистических элементов города и деревни”.

“Ленин говорил, что индивидуальное крестьянство есть последний капиталистический класс. Верно ли это положение? Да, безусловно верно. Почему индивидуальное крестьянство квалифицируется как последний капиталистический класс? Потому, что из двух основных классов, из которых состоит наше общество, крестьянство является тем классом, хозяйство которого базируется на частной собственности и мелком товарном производстве. Потому, что крестьянство, пока оно остаётся индивидуальным крестьянством, ведущим мелкотоварное производство, выделяет и не может не выделять из своей среды капиталистов постоянно и непрерывно.

Это обстоятельство имеет для нас решающее значение в вопросе о нашем марксистском отношении к проблеме союза рабочего класса и крестьянства. Это значит, что нам нужен не всякий союз с крестьянством, а лишь такой союз, который базируется на борьбе с капиталистическими элементами крестьянства”.

Щодо середняцтва Й. Сталин говорил: “Середняк есть класс колеблющийся”, говорил Ленин. Почему? Потому, что середняк, с одной стороны, труженик, что сближает его с рабочим классом, а с другой стороны – собственник, что сближает его с кулаком. Отсюда – колебания середняка. И это верно не только теоретически. Эти колебания проявляются также на практике ежедневно, ежечасно... Поэтому союз с середняком может быть прочным лишь в том случае, если он направлен против капиталистических элементов, против капитализма вообще, если он обеспечивает руководящую роль рабочего класса в этом союзе, если он облегчает дело уничтожения классов”.

Завданням партії визначалося створення колективних селянських господарств. “Чтобы провести план массового движения за колхозы и совхозы, для этого необходимо прежде всего, чтобы партийную верхушку поддержала в этом деле в первую очередь партия в своей массе. А партия у нас миллионная, как известно. Следовательно, нужно было убедить широкие партийные массы в правильности политики руководящей верхушки. Это – во-первых.

Для этого необходимо, далее, чтобы в недрах крестьянства создалось массовое движение за колхозы, чтобы крестьянство не боялось колхозов, а само шло в колхозы, убеждаясь на опыте в преимуществе колхозов перед индивидуальным хозяйством. А это – дело серьёзное, требующее известного времени. Это – во-вторых.

Для этого необходимо, далее, чтобы были у государства материальные средства, необходимые для финансирования колхозного строительства, для финансирования колхозов и совхозов. А на это дело нужны сотни и сотни миллионов рублей, дорогие товарищи. Это – в-третьих?

Проблема хлібозаготівель, за Й Сталіним, крилася у приховуванні заможною частиною селянства надлишків. Їх треба у нього вилучити. І зробити це слід за допомогою бідного селянства. Класична імперська формула “розділяй і володарюй.” “Что нужно сделать для того, чтобы получить эти хлебные излишки? Нужно прежде всего ликвидировать психологию самотёка как вредную и опасную вещь. Нужно организовать хлебозаготовку. Нужно мобилизовать бедняцко-средняцкие массы против кулачества и организовать их общественную поддержку мероприятиям Советской власти по усилению хлебозаготовок. Значение уральско-сибирского метода хлебозаготовок, проводимого по принципу самообложения, в том именно и состоит, что он дает возможность мобилизовать трудящиеся слои деревни против кулачества на предмет усиления хлебозаготовок. Опыт показал, что этот метод даёт нам положительные результаты. Опыт показал, что эти положительные результаты получаются у нас в двух направлениях: во-первых, мы изымаем хлебные излишки состоятельных слоев деревни, облегчая этим снабжение страны; во-вторых, мы мобилизуем на этом деле бедняцко-средняцкие массы против кулачества, просвещаем их политически и организуем из них свою мощную многомиллионную политическую армию в деревне. Некоторые товарищи не учитывают этого последнего обстоятельства. А между тем оно именно и является одним из важных, если не самым важным результатом уральско-сибирского метода хлебозаготовок”¹.

Ця промова стала справжнім водорозділом більшовицької політики на селі й ознаменувала згорання нової економічної політики.

Уже з весни 1929 року в селах Української РСР розпочалися заходи, спрямовані на збільшення числа колективних господарств. 5 червня 1929 року Рада Праці і Оборони СРСР видала Постанову “Про організацію машинно-тракторних станцій”. Згідно неї МТСи мали стати “одним из основных путей к переустройству индивидуальных крестьянских хозяйств в крупные коллективные хозяйства”², а організацію МТСів слідувало “тесно повязать с планом строительства советских коллективных хозяйств”¹. Пізніше при МТСах створювалися політичні відділи, які наділялися каральними функціями. Так, заступник начальника політвідділу обов’язково мав бути представником

¹ Сталин И.В. О правом уклоне в ВКП(б). Речь на Пленуме ЦК ВКП(б) в апреле 1929 г. (Стенограмма) // Сталин И.В. Сочинения. – Т. 12. – Апрель 1929 – июнь 1930. – М.: 1955. – С. 12, 15, 39 – 42, 49 – 56, 86 – 92.

² Постановление Рады праці і Оборони СРСР про організацію машинно-тракторних станцій. – 5 червня 1929 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К., 1965. – С. 92.

¹ Там само. – С. 93.

ОДПУ¹, це мав бути “оперативник, имеющий большой опыт оперативной работы”. Його завданнями були: “непосредственная борьба с контрреволюционными проявлениями на территории МТС и совхозов”, а також “охрана социалистической собственности”².

Серед перших 5 МТС в Єлисаветградському окрузі була Шарівська³, котра обслуговувала 13 колгоспів⁴. Напевне, що до їх числа входили й колективні господарства Вершино-Кам’янки: до кінця 1929 року в селі уже діяли товариства спільної обробки землі (ТСОЗи) імені Леніна, імені Якіра, 12-річчя Жовтня, імені Петровського, імені Постишева⁵. Попервах у колгоспи записували лише добровольців із незаможного селянства. Не лише “куркулі”, але й середняки не поспішали колективізуватися. Про становище перших колгоспів свідчить заява голови ТСОЗу імені Петровського (підпис на документі нерозбірливий, проте дуже схоже на “Ватря”, а наш прадід був серед “піонерів” колгоспного руху Вершино-Кам’янки) про надання у розпорядження трактора. У мотивуючій частині йшлося: “Становище наше кепське, 224 га землі, а 7 штук коней, і за чого ми ще до цього часу не обмолотили пізніх культур як уборочної, та ще сіять 60 га озимини. Після одержання трактора даєм гарантію, що доберем членів на 350 га землі”⁶. Загалом же на жовтень 1929 року в зоні українського степу було колективізовано 12,8 % селянських господарств при 8,8 % по Україні⁷.

7 листопада 1929 року в газеті “Правда” була опублікована стаття Сталіна “Рік великого перелому”, в якій 1929 рік був оголошений роком “корінного перелому в розвитку нашого землеробства”. Ця стаття визнана більшістю істориків відправною точкою “суцільної колективізації”. Головна ідея статті – колгоспний рух є масовим, у колгоспи пішов середняк. За твердженням вождя, у 1929 році партії і країні вдалося домогтися рішучого перелому, зокрема, у переході землеробства від дрібного і відсталого індивідуального господарства до

¹ ДПУ (рос. ГПУ – “Государственное политическое управление”) при НКВС РСФРР було утворене 6 лютого 1922 р. 15 листопада 1923 р. було трансформоване на ОДПУ (“Об’єднане” ДПУ) при РНК СРСР. Головне завдання ОДПУ було сформульоване в Конституції СРСР 1924 р.: “...об’єднання революційних зусиль союзних республік у боротьбі з політичною і економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом”.

² Из приказа ОГПУ №10017 об организации политотделов МТС, совхозов и учреждения в них начальников политотделов по работе ОГПУ // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1933.: Документы и материалы: В 5-ти томах. – Т. 3. Конец 1930 – 1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виош. – М., 2001. – С. 678 – 679.

³ Відозва Єлисаветградського окружного комітету сприяння будівництву МТС до всіх наймитів, бідняків і середняків. – 15 листопада 1929. // Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941. Збірник документів і матеріалів / Упор. Є.І. Горбунова та ін. – К., 1974. – С. 127.

⁴ Доповідна записка інспектора Трактороцентру про вплив МТС на розгортання колективізації в окрузі. – 2 грудня 1929 р. // Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини... – С. 131.

⁵ Отчетные карточки о составе парторганизаций в колхозах района. – ДАКО. – Ф. П-72. – Оп.1. – Од. зб. 39. – Арк. 4 – 9.

⁶ Секретаріат Призидії Новгородківського РВК. – ДАКО. – Ф. Р.-268. – Оп. 1. – Од. зб. 36. – Арк. 610.

⁷ Історія українського селянства. – Т. 2... – С. 122.

великого і передового колективного землеробства, до спільної обробки землі, до машинно-тракторних станцій, до артилей, колгоспів, що спираються на нову техніку, нарешті, до гігантів-радгоспів, озброєних сотнями тракторів і комбайнів.

Такі заяви, котрі, м'яко кажучи, спотворювали дійсність, мали згубні наслідки. Місцеві начальники, прагнучи не відставати від решти, активізовувалися. І якщо одні часто робили приписи у звітах (т.з. *“паперові колгоспи”*), то інші вдавалися до *“закручування гайок”*¹. Усе це відбувалося в умовах насильницьких хлібозаготівель, що супроводжувалися масовими арештами і руйнуванням господарств, котрі призводили до заколотів, кількість яких до кінця 1929 року обчислювалася вже багатьма сотнями. Не бажаючи віддавати майно і худобу в колгоспи і побоюючись репресій, яких зазнали заможні селяни, люди різали худобу і скорочували посіви².

Скупі документи, котрі збереглися в архівах, дозволяють *“олюднити”* окреслені вище процеси на прикладах регіональної історії. Про гостроту проблеми хлібозаготівель восени 1929 року свідчить циркуляр, розісланий Окружним виконкомом до усіх РВК від 28 вересня 1929 року з вимогою *“Вжити самих рішучих заходів до негайної здачі з зазначених культур (пшениця й жито – О.К.) в пункти Союзхлібу”*³. Ці циркуляри з району оперативно розсилалися по сільрадах, які уже мали вживати рішучих заходів. Про характер цих заходів свідчать два документи. І якщо один із них, віднайдений у фондах Державного архіву Кіровоградської області, особливих запитань не викликає, то другий опублікований у московському фундаментальному збірнику документів. А це значить, що інформація про ситуацію у Вершино-Кам'янці потрапила до кабінетів ОДПУ в Москві.

Жовтнем 1929 року датована скарга до Новгородківського РВК від вершинокам'янця Володимира Михайловича Колесника. Текст заяви, написаної грамотно й юридично обізнано, наводимо у витримках. *“Господарство маю середняцьке, користуюсь з виборчих прав, ніколи за спекуляцію хлібом не притягувався до права і моє господарство не має ознаків, за якими його можна віднести до куркульсько-спекулятивних господарств згідно з постановою Раднаркому УРСР. На 1929 р. нараховано сільськогосподарський податок 32 крб. 21 коп., при чому всі мої прибутки складаються лише з с/г джерел...*

... Плян до двору визначено в 250 пудів, до 4.10.1929 р. здав 189 пудів, але штраф накладено в 800 крб., ще й вилучили для продажу з прилюдних торгів майна на 608 крб. 40 коп. Не було навіть повідомлено про початок продажу...

¹ Історія українського селянства. – Т. 2... – С. 123

² Там само. – С. 52 – 56.

³ Секретаріат Призидії Новгородківського РВК. – Арк. 697.

На 9 ідців залишили 1 пуд пшениці (сільрада зазначила 2), 5 пудів борошна (сільрада призначила 7), проса 10 пудів (40), картоплі 50 (100). З одягу залишили лише те, що на нас”...

Документ пронизаний розпачем за несправедливі рішення сільради. Проте резолюція РВК, яка стоїть на скарзі, вражає ще більше: “*Дії сільради відповідають революційній законності. Скаргу відхилити*”¹.

Але куди яскравіше уявлення про “*революційну законність*” тих часів дає другий документ. Його зміст не дозволяє робити жодних купюр із його тексту. Він також датований жовтнем 1929 року. “*В с. Вершино-Каменка Новгородковського района уполномоченным ОПК Антецким был проведен ряд собраний местного актива с целью более интенсивного выполнения плана хлебозаготовок. На одном из собраний Антецкий говорил: “Нужно кулака уничтожить, нужно так ему наступать по крыше, чтобы окна дребезжали”. Секретарь местной партиячейки Цемрюк, руководствуясь установкой Антецкого, инструктировал в этом духе актив 6 участка. В ночь с 27 на 28 октября Цемрюк явился к кулаку Яблоновскому, злостному неплательщику хлебных излишков, и произвел выстрел из нагана. Яблоновский скрылся. Члены же комиссии (в прошлом судились за хулиганство) и актив 6 участка, всего 50 человек, бросились с криками “ура” разбивать постройки местных кулаков. Толпа срывала ставни, ломала заборы, разносила погреба и привела в негодность имущество ряда кулаков. Кулаки, боясь физической расправы, бросали свое имущество и скрывались у соседей. По инициативе хулиганов были пойманы мать и дочь одного кулака, которых хулиганы валяли в грязи, садились верхом, заставляли катать себя. К ответственности привлечено 10 кулаков – за провокацию, ряд уголовников и 5 чел., наиболее активных участников погрома*”².

З документу не видно, у чому полягала “*провокація*” з боку куркулів. Напевне, в ухилянні від виконання плану хлібозаготівель. Вражає моральне обличчя активу. Хоча, справедливості заради, в ті буремні роки напівкримінальні елементи були і серед супротивників колективізації. У листопаді цього ж року в сусідній Митрофанівці було затримано групу грабіжників, причетних до крадіжок у крамницях споживтовариств Ново-Андріївки в червні 1929 року і Ново-Миколаївки у жовтні 1929 року. Серед затриманих були вершинокам’янці Олекса Тригуб, Іларіон Тітарев і Йосип

¹ Секретаріат Призидії Новгородківського РВК. – Арк. 675 – 675-зв.

² Из обзора политического состояния СССР за октябрь 1929 г. – 19 ноября 1929 г. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.2. 1923 – 1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М., – С. 994.

Кравець. В інформаційному зведенні вказано, що злочинці були “політичними”, оскільки головним спрямуванням їх “бандитизму” були об’єкти колгоспного будівництва, а не приватне майно селян¹.

Ще про один засіб тиску на куркуля й середняка нам розповідала наша бабуся, 1922 року народження. Саме 1929 року вона ходила до першого класу. Дітлахів у школі шикували у колони і замість навчання грамоті водили по селу, змушуючи вигукувати: “Куркуль, здавай хліб!”. Коли ж вона приходила додому, її батько, наш прадід казав: “Кричала, щоб я хліб здавав? Не дам їсти!” Мати потайки від чоловіка годувала дівчинку, котра голодна плакала на печі. Так більшовицька влада аморально розколювала не лише село, громаду, але й родину, сіючи розбрат, образи й ненависть. Зауважимо, що такі характеристики були ментально не притаманні українському селянинові до цього.

30 листопада 1929 року голова Новгородківського РВК звітував до окружного центру про те, що на виконання плану хлібозаготівель по сільрадах організовано бригади батраків, бідняків та середняків, мобілізовано комсомольців та створено “Червоні валки”. При цьому партфункціонер змушений був визнати, що “Були випадки, коли окремі середняки і бідняки були проти хлібозаготівлі, агітували сумісно з куркулями, висловлюючись: “Сійте, дураки, пшеницю, комуністи поїдять, а вам – кукурудза”. Не зважаючи на такі заходи, план по здачі збіжжя по селу був виконаний лише на 83%².

На кінець 1929 року припадають перші випадки засудження вершинокам’янців за опір колективізації. Серед них Харитон Прокопович Калініченко³ й Іван Минович Кравець⁴. Останній був заарештований 29 жовтня за агітацію проти заготівельних робіт і опір колективізації. 18 січня 1930 року був засуджений колегією ОДПУ до 5 років ув’язнення у концтаборі. Реабілітований лише в червні 1989 року⁵.

У цей же час до Вершино-Кам’янки прийшла ще одна біда. 13 жовтня 1929 року вершинокам’янська медична амбулаторія звернулася до РВК із проханням асигнувати кошти на організацію тимчасового інфекційного бараку в селі у зв’язку із поширенням черевного тифу¹. А вже 31 жовтня РВК звернувся до Окружного виконкому з проханням виділити необхідні кошти для бараку у Вершино-Кам’янці, оскільки уже зареєстровано 11 хворих на цю

¹ Информационные сводки о бандитизме по Елисаветградскому округу. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 3. – Од. зб. 117. – Арк. 6.

² Інформаційні відомості про політичний та економічний стан району. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 399. – Арк. 14.

³ Реабілітовані історією.... – С. 150

⁴ Там само. – С. 156

⁵ Там само.

¹ Секретаріат Призидії Новгородківського РВК. – Арк. 605.

небезпечну хворобу¹. На жаль, свідчень про подальший цієї хід епідемії, її масштаби і демографічні наслідки інформації відшукати не вдалося.

Тим часом листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП (б) прийняв постанову “*Про підсумки та подальші завдання колгоспного будівництва*”, в якому зазначив, що в країні розпочато широкомасштабну соціалістичну перебудову села і будівництво великого соціалістичного землеробства. У постанові було вказано на необхідність переходу до суцільної колективізації в окремих регіонах. На пленумі було прийнято рішення направити до колгоспів на постійну роботу 25 тис. міських робітників (“*Двадцятип’ятитисячників*”) для “*керівництва створеними колгоспами та радгоспами*” (фактично їх число зросло згодом мало не втричі, склавши понад 73 тис.).

7 грудня був створений Наркомзем СРСР з Я.А. Яковлевим на чолі. Завданням нового органу було очолити роботу по соціалістичній реконструкції сільського господарства, тобто – колективізації.

Перша хвиля “*двадцятип’ятитисячників*” була спрямована на Україну уже у грудні 1929 року. Квота України була визначена у 7 500 осіб, при чому вказувалося, що “*вербуемые товарищи должны иметь опыт организационно-политической и общественной работы*”². Направляли їх із великих промислових центрів: Дніпропетровська (спрямовано 640 осіб), Артемівська (425), Сталіно³ (400), Харкова (380)⁴. За фаховою приналежністю це були металурги (3 200 осіб), гірники (1 615), залізничники (1 100), хіміки (270), цукровики (325), будівельники (315), харчовики (326), деревообробники (115), друкарі (100) тощо⁵. Остання обставина особливо цінна тим, що уже у лютому 1929 року 5 579 “*відповідальних працівників*” із міста були розміщені у селах України на керівних посадах. Серед них голів і заступників голів колгоспів було 1 851, членів правління колгоспів – 1 087, голів і заступників голів кущів і МТС – 690, членів правління кущів і МТС – 250, на культурно-побутовій роботі – 250, на партійно-комсомольській роботі – 262. Очевидно, з якою метою робітники “*использованы в большинстве своем на низовой руководящей колхозной работе*”⁶. Не врожайність же піднімати чи поголів’я худоби збільшувати направлялися в села сталевари й шахтарі!

Юридично-правова база їх діяльності, як власне і самого процесу розкуркулення, визначалася низкою документів, які ознаменували перехід до політики суцільної колективізації сільського господарства. 5 січня 1930 року була прийнята Постанова ВКП(б) “*Про темп колективізації та заходи для допомоги від держави колгоспному будівництву*”¹, 18 січня – директиви ОДПУ “*Про приведення місцевих органів ОДПУ у стан повної*

¹ Секретаріат Президії Новгородківського РВК. – Арк. 692.

² Повідомлення про направлення 7500 робітників України на керівну роботу в колгоспи і МТС. – 11 грудня 1929 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2... – С. 381.

³ Так упродовж 1924 – 1961 років називалося м. Донецьк.

⁴ Повідомлення про направлення 7500 робітників України на керівну роботу в колгоспи і МТС. – С. 381.

⁵ Повідомлення про направлення 7500 робітників України на керівну роботу в колгоспи і МТС. – С. 380 – 381.

⁶ Із зведення Укрколгоспу про хід прийому і розміщення робітників-двадцятип’ятитисячників по колгоспах України. – 22 лютого 1930 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР... – С. 422.

¹ Постанова ЦК ВКП(б) про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву // Історія колективізації сільського господарства Української РСР... – С. 236 – 238.

мобілізаційної готовності у зв'язку із виселенням куркулів, що наближається”¹ і про “створення при ПП ОДПУ оперативних груп по розробці конкретних планів виселення куркулів”², 23 січня цього ж року – Постанова ЦК КП(б)У “Про заходи проти куркульства”³, і, нарешті 25 січня – директива ОДПУ “Про прийняття заходів по організованому розкуркулюванню і виселенню куркулів”⁴. Вражає тотально мобілізаційний характер заходів більшовицької влади, спрямованих проти заможного селянина. Із перелічених директив і постанов випливає, що в основі колективізації лежала ідея усупільнення засобів виробництва бідняцьких та селянських господарств. Суцільну колективізацію в основних землеробських районах проголошувалося завершити до осені 1931 року. Важливим положенням, котре поширювалося на Росію і Україну, став поділ куркулів, затаврованих як “класових ворогів”, на 3 категорії:

1. організатори масових антирадянських виступів і терористичних актів підлягали ізоляції через ув'язнення;
2. великі куркулі та напівпоміщики (“підкуркульники”) підлягали виселенню у віддалені райони СРСР;
3. решта підлягали виселенню за межі колгоспів.

Сьогодні дослідник має можливість ознайомитися з документами державних архівів, котрі дають інформацію про хід колективізації й розкуркулення. Ще донедавна ці справи зберігалися під грифом “Тяємно” і лише останнім часом стали доступними. Вони засвідчують, що новий наступ на українське селянство розпочався з початком нового, 1930 року.

15 січня 1930 року голова Раднаркому УРСР Чубар розіслав усім головам Окружних виконкомів циркуляри з грифом “Цілком таємно”. У них йшлося, що станом на 8 січня 1930 року недоїмки по Україні по хлібозаготівлі склали 400 млн. крб. Було наказано вжити найрішучіших заходів, провести місячні стягнення недоплат та мобілізувати населення⁵. 4 лютого усі Окружні виконкоми отримали таємні інструкції ЦВК СРСР “О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством”¹. Дивним чином з такими інструкціями співпали збори громадськості Вершино-Кам’янки 20 січня

¹ Директива ОГПУ всем ПП о приведении местных органов ОГПУ в состояние мобилизационной готовности в связи с предстоящим выселением кулаков. – 18 января 1930. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М., 2000. – С. 134 – 135.

² Директива ОГПУ о создании при ПП ОГПУ оперативных групп и разработке конкретных планов выселения кулаков. – 18 января 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. ... – С. 135.

³ Історія українського селянства. – Т. 2... – С. 128.

⁴ Директива ОГПУ о принятии мер по организованному раскулачиванию и выселении кулаков. – 25 января 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2... – С. 142.

⁵ Листування зовсім таємного змісту з Зінов’євським Окрвиконкомом на 1930 р. – ДАКО. – Ф. Р.-268. – Оп. 1. – Од. зб. 543. – Арк. 12.

¹ Листування зовсім таємного змісту з Зінов’євським Окрвиконкомом... – Арк. 15 – 18

1930 року. На них обговорювалося питання про знищення куркульства як класу¹. А 20 лютого на зборах незаможного селянства першого десятка наголошувалося, що *“куркульство – ворог радянської влади, що суспільна колективізація знищить сільську буржуазію й тут же, на зборах, викрили окремих кулаків, які були прислужниками Центральної Ради і сподівалися ще на її повернення, виступали проти хлібозаготівлі, загрожували активу села, намагаючись, навіть в умовах Радянської влади експлуатувати трудящих, маючи по 25 і більше десятин орендованої землі”*. Ці збори бідноти вирішили (!) розкуркулити 10 господарств, а куркулів вислати за межі республіки. В цей же час збори другого десятку винесли такий само вирок шістнадцятьом куркулям². Отак, без суду і слідства. Звернімо увагу на психологічно вдалий хід радянської влади: ініціатива про *“ліквідацію куркульства як класу”* йшла немов знизу!

Результати таких рішучих заходів не забарилися. Станом на 24 лютого 1930 року по вершино-кам'янській сільраді було розкуркулено 63 господарства, в яких було 233 їдці. 24 господарства (126 їдців) мали бути виселені за межі колгоспу. Під час цих заходів було вилучено худоби: коней робочих – 27, молодняку – 8, корів – 13, свиней – 2, овець – 16. Також було усупільнено сільськогосподарського знаряддя: возів – 10, жаток – 14, плугів – 10, сівалок – 9, борін – 9, дряпаків – 5, букерів – 7, віялок – 5, молотарок – 2, сапок – 2, фуктилів – 6, приводів – 2, соломорізок – 1. Також було вилучено 63 крб. 25 коп. грошима та облігацій на 50 крб.³ При цьому вказано, що активну участь у розкуркуленні *“брали більшість біднота, а також і середняки”*⁴. У звіті про проведену роботу йшлося, що *“настрій селян щодо розкуркулення куркулів як класу був здоровий... Але були випадки, коли жінки-середняки плакали...”*⁵.

Цим же числом датований ще один документ, котрий являє собою список речей, повернутих селянам, які підлягали виселенню за межі сільради. Сам перелік цих речей вражає цинізмом, а тому ми його наводимо повністю.

“Шульга Павло: подушка, 2 рядна, пальто, 3 пари башмаків.

Шульга Нечипор – подушка, рядно, пальто, штани, сорочка.

Біленко Влас – мішок картоплі, 2 рядна.

Кляцький Гнат – 2 рядна, 4 рушники, полотно, подушка, мішок картоплі

¹ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Історія села Вершино-Кам'янки, Кіровоградська область, Новгородківський район. – Кіровоград, 2004. – С. 9.

² Там само. – С. 10.

³ Протоколи засідань комісії соціально-имущественного состояния военнообязанных. Список кулаков, которые являются членами Вершино-Каменского свекловичного товарищества. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп. 1. Т.2. – Од. зб. 2. – Арк. 15 – 15-зв.

⁴ Там само. – Арк. 19.

⁵ Там само. – Арк. 15-зв.

Кам'яниченко Фока – 2 рядна, пара черевиків
Кам'яниченко Харитон – 2 рядна, 1 сокіра, пилка, мішок картоплі
Трикула Іван – 4 пуди борошна, 4 крб. 15 коп. грошей, 3 подушки, 3
мішки картоплі, сокіра, пилка.

Кам'яниченко Ос. – мішок картоплі, кожух
Сидоренко Йосип – мішок картоплі, 5 пар білизни
Удовиченко Йосип – пуд борошна, 2 кожухи, сокіра, пилка
Кошман Роман – сокіра, пилка
Харлаш Семен – 3 пуди борошна
Крайній М. – 2 пуди борошна
Коваль Влас – 4 подушки, 4 пуди борошна.
Антоненко – кожух, сокіра, пилка¹.

Заможні селяни, і це було цілком природно, намагалися чинити опір відвертій експропріації працею нажитого майна. 3 лютого 1930 року за агітацію проти продажу хліба державі й вступу до колгоспу був заарештований Гаврило Мусійович Іванник. 17 березня 1930 року він був засуджений до трьох років заслання до Архангельської області. Був реабілітований у березні 1994 року². У зведеннях “покушений и терактов в Зинovieвском округе” знаходимо, що 5 лютого 1930 року вершинокам'янець Іван Лисенко під час здійснення опису його майна в розпачі кинувся з вилами на членів “червоної валки”³, проте був вчасно роззброєний⁴. За такі дії Іван Пилипович Лисенко, 1884 року народження, малописьменний, хлібороб, був заарештований того ж дня і 8 березня 1930 року був засуджений до заслання на 3 роки у Північний край. Був реабілітований у квітні 1989 року⁵. До цієї першої хвилі репресованих за опір колективізації вершинокам'янців потрапили також Федось Юхимович Лисенко та Яків Минович Кравець. Обидва були заарештовані 12 лютого 1930 року й засуджені до заслання на 3 роки у Північний край. Обидва були реабілітовані лише у 1994 році⁶.

Ще однією формою опору “революційній законності” були банальні втечі з родинами та тим майном, яке вдавалося похапцем зібрати. У цитованому вище документі йдеться про втечу п'ятьох призначених до розселення господарств¹. В інших документах віднайшли прізвища цих втікачів. 15 січня з

¹ Протоколи засіданий комісії... – Арк. 25 – 25-зв.

² Реабілітовані історією... – С. 150.

³ Прізвища “експропріаторів” не називаємо з етичних міркувань.

⁴ Секретная инструкция о выселении и расселении кулаков. Перечень покушений и жертв, проведенных в Елисаветградском округе. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 3. – Од. зб. 108. – Арк. 128.

⁵ Реабілітовані історією... – С. 158.

⁶ Реабілітовані історією... – С. 156, 158.

¹ Протоколи засіданий комісії. – Арк. 15.

території сільради втік І.З. Гончар (мав 6 десятин землі, воза, жатку, сівалку). 9 лютого втекли Д.І. Мантула (мав 12,5 десятин землі, 3 вози, сівалку, плуг) і Х.В. Попович (мав 8,75 десятин землі, воза сівалку, сапалку)¹. Тікали від колективізації також вершинокам'янці О.К. Мантула (мав 12,25 десятин землі, 3 фургони, жатку, сівалку, букер, віялку, 15 вуликів) та І.Г. Попович (мав 6 десятин землі, фургон, жатку, плуг, сівалку, віялку)².

Проте шансів уцілити це не підвищувало. Влада мобілізувала усі можливі й неможливі ресурси для знищення опору селян. Циркуляри й обіжники з округу в район і з району в село йшли чи не щодня. Й усі вони вимагали темпів, жорсткості, конкретних результатів. У першій половині лютого у Вершино-Кам'янці уже активно працювали двадцятип'ятитисячники. 11 лютого РВК розіслав в усі сільради циркуляри з вимогою забезпечити їх належними побутовими умовами: *“РВК категорично пропонує забезпечити відповідними житловими умовами робітників по колгоспам, що їх послано на постійну роботу в колгоспи, та подбати, аби утворити їм якнайкращі сприятливі умови для їх роботи, задовольняючи їх потреби в харчовому та дефіцитному крамові через відповідні кооператороб'єднання, тому що маються випадки, коли сільради зовсім недбайливо ставляться до цього... іноді ставлять на квартири до куркулів, що є безумовно неприпустимо...”*³ Пізніше РВК, пишучи про скрутне становище робітників, розміщених у селах під час *“проведення кампань”*, наполягав уже на тому, що *“в майбутньому необхідно вижити це явище шляхом відведення для них.. куркульських будівель, придатних для житла та забезпечених мебелю з куркульських дворів, що розкуркулені, а також постільні приладдя”*⁴.

Для вивезення із села розкуркулених і призначених до виселення по селах мобілізувався увесь бідняцько-селянський актив, а також увесь транспорт та верхові коні. На сільради покладалася відповідальність у забезпеченні кіньми, підводами, фуражем, одягом, ліхтарями. Так, для одного з таких рейдів, запланованого на 26 лютого, Вершино-Кам'янка мала забезпечити 20 вершників, 25 підвод, 12 ліхтарів⁵. На увагу заслуговує і те, які умови готували виселеним зі своїх домівок селянам. Голова РВК Ліпін 26 лютого надіслав до сільрад інструкцію *“негайно виявити участку непридатних та малопридатних земель, на яких можна розселити глитайські двори по 10 – 20*

¹ Листування зовсім таємного змісту... – Арк. 44.

² Циркуляри Новгородковського райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки, ликвидации кулака как класса. Списки кулаков Новгородковского района. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп. 1. Т. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 37.

³ Там само. – Арк. 7.

⁴ Інформаційні відомості про політичний та економічний стан району. – ДАКО. – Ф. Р-268. – Оп. 1. – Од. зб. 399. – Арк. 88.

⁵ Листування зовсім таємного змісту... – Арк. 29.

господарств”¹. Про те, що з майна їм залишали після розкуркулення, ми писали вище.

Тут ми дозволимо собі відступ наступного характеру. Як ми уже писали, декілька сімей вершинокам’янців були виселені до Північного краю, а саме в “сонячний і привітний” Архангельський край. Лише до 25 березня 1930 року – тобто за неповні 3 місяці цієї кампанії – з України на Північ було виселено 19 531 господарство (92 970 осіб). При чому цифри ці є понадплановими. Так, по Зінов’євському округу було заплановано виселення 1 534 господарства (7 670 осіб), а етаповано було 1 912 господарств (7 949 осіб)². Умови, в яких відбувалося переселення та наступне розселення селян, про які ми дізнаємося з нещодавно оприлюднених в Російській Федерації документів ОДПУ, не можуть залишити байдужими сучасну людину.

Людей перевозили в “теплушках”, обладнаних дошками для спання, відрами для кип’ятку й їжі. Ешелон складався з 44 вагонів, і на кожен ешелон передбачалася озброєна до зубів охорона у кількості 13 конвоїрів. Гапрячу їжу давали один раз на добу, та й те, що давали, людською їжею назвати можна з величезною натяжкою. У кожному вагоні, який за “старого режиму” призначався для перевезення 35 осіб, етапували по 40 і більше українських селян. Представники “відповідальних органів” авторитетно констатували, що “даваемая норма для перевозки кулацких семейств не является жесткой”³.

Навіть чиновники Народного комісаріату охорони здоров’я СРСР били на сполох, вивчивши жахливі умови розміщення селян, які вижили під час доправлення їх до місця призначення. Ось лише витримки із документу, датованого 2-м березня 1930 року, які не потребують додаткової інтерпретації. “Расгрузка эшелонов происходила недостаточно организованно, – вещи сбрасывались в кучу, а лица рассылались по разным пунктам... Заселение бараков бывало бесплановым”. “Некоторые пункты расселения в городах непригодны для жилья...” “...Колоссальная скупченность населения: на место в 1,5 м шириной, 1,25 м вышиной и 2 м длиной размещается семья в 3 – 4 человека”. “Кухни при городских бараках далеко не везде имеются... Дети не имеют определенного пайка”. “Дезинфекция одежды не проводилась нигде... Вшивость колоссальная... Прачечных нет... Уборных или нет, или устроены далеко от бараков... Медицинского обслуживания недостаточно, на периферии почти нет никакого... Много больных”. Висновок комісії Наркомздраву категоричний: “1. Северному краю угрожает развитие сильных эпидемий. 2. Детское население дает колоссальную смертность”¹.

Чи мали українські селяни, зламані через коліно радянською репресивною машиною, шанс вижити в таких умовах? Питання, напевне, риторичне.

¹ Листування зовсім таємного змісту... – Арк. 20.

² Докладная записка ГПУ Украины Г.Г. Ягоде об итогах работы по выселению кулачества в республике. – 25 марта 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2... – С. 336 – 342.

³ План железнодорожных перевозок кулацких семейств, составленный транспортным отделом. – 2 февраля 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2... – С. 168 – 169.

¹ Докладная записка инспекторов Наркомздрави и НКВД в Наркомздрав о расселении кулацких семей в Северном крае. – 2 марта 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2... – С. 330 – 332.

Списки розкуркулених господарств регулярно надсилалися у формі звітів до Новгородки. Наступний такий список датований 3-м березня 1930 року¹. У ньому 47 прізвищ. Вражає той факт, що у багатьох випадках у розкуркуленого практично не було що усупільнювати. Так, у П.П. Рєви відібрали 4 споруди нерухомого майна (напевне, хату, сарай, клуню і погріб) і 30 одиниць дрібного реманенту (сапи, лопати, граблі, вила і ціп?). У О. Біленка окрім нерухомого майна не було вилучено взагалі нічого! Те ж саме і у випадку із С.Ф. Харлашем, Р.Н. Ковалем, О.С. Дольченком, І.Т. Трикулою. Тут може бути два пояснення: або ж репресіям піддавалися не лише заможні селяни, але й усі “буїні”, або ж не усе фіксували, бажаючи нагріти собі руки.

Серед розкуркулених були й заможні господарі. Так, Федір Петрович Шульга мав 15 десятин землі, ще 10 орендував, наймав батраків і мав щороку трьох учні. Мав у власності також фургон, 4 коней, волів 2 корови². Або Петро Григорович Федорищев, який мав 40 десятин землі, 4 коней. Про нього у складеній органами внутрішніх справ характеристиці сказано: “*Був проти заготівлі та посівкампанії. В сучасний мент збігав із дому, що доказує, що він вороже ставиться до підприємств радянської влади*”³. Серед втікачів, котрі потрапили у зведення за березень 1930 року, знаходимо також Макара Авер’яновича Кляцького (мав 7 десятин надільної і 5 орендної землі, 4 коней, 2 корови, жатку, сівалку, плуг, воза)⁴.

Загалом же на березень 1930 року до виселення за межі сільради були відібрані 40 господарств⁵. Для поселення вершинокам’янських куркулів були визначені Інгуло-Кам’янка і Ново-Миколаївка. В одному із циркулярів знаходимо розпорядження зробити повний опис майна. “*І в того з куркулів, у кого немає хліба, віддати з того, що в них забрали під час розкуркулення, але не більше 4 – 5 пудів*”⁶. Зустрічаємо й приклади гуманного ставлення до класових ворогів. Так, в одному з документів йдеться: “*Сім’я Коваля Олексі хвора на тиф, а тому РВК пропонує не переселяти його сім’ї до Інгуло-Кам’янки, доки не виздоровить*”¹. Хоча, навряд чи тут маємо справу з турботою про людей. Напевне, районне начальство не хотіло мати проблеми ще й через можливу епідемію тифу в межах району. Цікаво, що серед шести сіл району, “*в кои не может быть расселено кулачество в следствии пораженности*” фігурує і Вершино-Кам’янка².

¹ Інформаційні відомості про політичний та економічний стан району. – Арк. 74 – 76.

² Протоколи засідань комісії соціально-имущественного состояния военнообязанных... – Арк. 31.

³ Там само. – Арк. 32.

⁴ Листування зовсім таємного змісту... – Арк. 70.

⁵ Протоколи засідань комісії соціально-имущественного состояния военнообязанных... – Арк. 35.

⁶ Циркуляри Новгородковского райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки... – Арк. 47.

¹ Там само. – Арк. 49.

² Листування зовсім таємного змісту... – Арк. 72.

Усього ж за березень 1930 року до Інгуло-Кам'янки було виселено 15 господарств (93 душі) і 6 (47 душ) – до Ново-Миколаївки. Ще 20 господарств (97 душ) чекали на виселення¹. Упродовж цього місяця до ТСОЗів було передано майна відселених до Інгуло-Кам'янки і Ново-Миколаївки господарств на суму в 2 964 крб. 20 коп. Колективні господарства розбагатіли на 2 сівалки, 2 молотарки, 4 букери, 13 плугів, 1 віялку, 32 одиниці дрібного сільгоспінвентарю, 18 хат, 42 сараї, 14 клунь, 11 коней, 4 корови, 1 свиню, 1 вівцю, 1 бика і 303 крб. готівкою². Одна двадцять перша частина вказаного майна (теоретично скільки було відібрано в одному господарстві) аж ніяк не вписується до образу куркуля-глитая. Таке господарство навряд чи можна назвати навіть середняцьким. Схоже, що бурхливі місяці колективізації й розкуркулення давали прекрасну можливість до зведення особистих стосунків і не завжди були полем лише класових битв.

Такі дії бідняцько-батрацьких і більшовицьких активів наштовхувалися на супротив. Проте усвідомлення неефективності силових методів зумовила той факт, що лише у березні 1930 року вершинокам'янці подали до РВК 23 скарги на дії сільради³. Скарги поверталися назад, і, що особливо вражає, розглядалися на засіданнях Комітетів незаможних селян! Очевидно, що усі скарги були відхилені⁴, і на них можна знайти резолюції на кшталт *“В неї хліба ніякого не забирали”*⁵. Окремі зі скарг доходили до прокурора, проте і на них знаходимо відповіді на зразок *“Злісно не здавав посівмату, старався зірвати посівкомпанію”*⁶. Цікаво, що ця скарга була на те, що забрали корову.

Про те, що навіть влада усвідомлювала хибне розуміння *“законності”*, нехай і революційної, свідчать циркуляри подібного змісту, датовані весною 1930 року: *“...Попереджаємо вживать заходів щодо уникнення замазувань з боку с/р та з боку активу перекручувань, які трапились під час розкуркулювання. Коли є такі випадки розкуркулювання середняка... без замазувань повернути все майно, визнавши помилки, які трапились...”*¹. Проте будь-які оптимістичні ілюзії руйнуються під враженням від документів, які виходили з тих же кабінетів у той же час: *“Не дивлячись на те, що проведена робота по ліквідації куркульства як класу повинна була пройти без найменшого порушення революційної законності, але уповноважені відносилися до цього безуважно. Майно розкудлачених, яке повинно взяти на суворий облік все, але*

¹ Циркуляри Новгородковского райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки... – Арк. 61.

² Листування зовсім таємного змісту... – Арк. 58.

³ Там само. – Арк. 75, 79.

⁴ Там само. – Арк. 137.

⁵ Циркуляри Новгородковского райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки... – Арк. 84.

⁶ Там само. – Арк. 106.

¹ Там само. – Арк. 113.

сільради до цього часу не знають, де яке майно, що довело до грабіжки окремими особами, що примазалися до активу...” Слідом іде розпорядження провести сувору ревізію майна розкуркулених¹. У червні 1930 року бюро Єлисаветградського окружного комітету КП(б)У, підводячи підсумки перевірки колгоспів, прямо говорить про “споживацькі настрої серед бідноти в окремих колгоспах”², підтверджуючи цим самим сказане вище. Більшовицька партія, створена людьми, які зробили собі кар’єру на “ексах”³ ще до революції, звичайно ж не могла допустити приховування нагробованого майна. Ось де крився справжній мотив розмов про порушення законності й зловживання! У нарисі з історії с. Вершино-Кам’янка знаходимо інформацію про те, що член комітету бідноти Г.І. Сокур за насильство і фізичну розправу під час цих кампаній 2 роки відсидів у в’язниці, а Н.М. Сидоренко був розстріляний як ворог народу⁴. Проте документальних підтверджень цього нам відшукати не вдалося.

Майно розкуркулених йшло в колективні сільськогосподарські об’єднання. Передусім це стосувалося худоби й реманенту. Решта – хатне начиння, предмети побуту, гроші, облигації, ікони, книги, прикраси тощо (які елементарно не розкрадалися активістами) часто йшли на латання дірок у бюджеті сільради чи партосередку, або ж на погашення заборгованостей зі сплати сільгосподатку. Так, в одному із розпоряджень районної комісії, яка перевіряла роботу вершинокам’янської сільради на початку 1930 року, прямо йдеться: “негайно провести продаж вилученого та описаного майна куркульських господарств і разом з цим вжити всіх можливих законних заходів примусового стягнення всієї заборгованості, не зупиняючись перед віддачею до суду злісних неплательщиків”¹.

Додатковим засобом тиску на одноосібника стала політика подвійних стандартів у вирішенні різних питань для “колективізованих” та “індивідуальщиків”. При чому влада і тут вела себе не завжди чесно й прозоро. Прикладом шахрайства з боку влади може бути оприлюднене у квітні 1930 року рішення, що уся озимина, котра знаходилася у користуванні куркулів, переходить у розпорядження колгоспів². На травень же 1930 року у

¹ Циркуляри Новгородковського райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки... – Арк. 18.

² Постанова бюро Єлисаветградського окружного комітету КП(б)У про підсумки перевірки колгоспів . – 21 червня 1930. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2... – С. 461.

³ Екс (скорочено “експропріація”) – так називали пограбування (“примусове вилучення власності”) приватних осіб і держустанов, які здійснювали більшовики та інші революційні партії до революції 1917 року для фінансування своєї підпільної діяльності. З посеред інших більшовицьких лідерів до них вдавався і Й. Джугашвілі (Сталін).

⁴ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Указ. праця. – С. 12.

¹ Акти обстеження сільрад Новгородківського району та пропозиції про поліпшення їх роботи. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 1660. – Арк. 7.

² Циркуляри Новгородковського райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки... – Арк. 192.

Вершино-Кам'янці залишалося 20 нерозкуркулених господарств, 13 з яких підпадали під виселення за межі сільради¹.

Темпи усупільнення землі, реманенту та худоби односібників, які супроводжувалися репресіями проти тих, хто чинив цьому опір, вражають. Двічі на місяць районні партійні органи звітували про хід колективізації. Так, станом на 20 січня 1930 року по Новгородківському району було колективізовано 47,7% оброблюваних земель². На 1 лютого цей відсоток зріс до 54,75%³, а на 10 лютого – уже досяг 70,2%⁴. На кінець цього місяця в районі уже було зареєстровано 55 колективних сільськогосподарських об'єднань, які включали в себе 79,5% усіх сільськогосподарських угідь⁵. 10 березня налічувалося 53 колективні об'єднання, проте частка колективізованої землі зросла до 79,95%. При цьому робоча худоба була усупільнена на 99%, корови – на 19%, свині – на 36%⁶. Цікаво, але у колгоспах району в той час перебувало лише 66,3% від усіх наявних у сільрадах батраків⁷, на яких, як відомо, робили ставку більшовики під час колективізації. У звіті за 20 березня 1930 року знаходимо інформацію про 34 колективні господарства і 78,6% усупільненої землі⁸, а на 1 квітня – 33 господарства при 72,4% колективізованої землі⁹. Таким чином, лише за неповні три місяці 1930 року до колгоспів були загнані майже три чверті селян Новгородківського району.

Шалений тиск на селянство, котрий перманентно супроводжувався свавіллям, брутальним порушенням елементарних норм навіть тодішньої радянської (“революційної”) законності, пік якого припав на січень – березень 1930 року, співпав у часі з початком весняної посівної кампанії. Труднощі в її здійсненні усувалися уже перевіреними силовими, як їх стало пізніше прийнято називати, командно-адміністративними, методами. Проблеми ж перших колективізованих сільськогосподарських господарств Вершино-Кам'янки були викликані передусім об'єктивними причинами. Селянство було залякане й дезорганізоване, колгоспи відчували брак усього необхідного, під репресії потрапила найбільш енергійна та працездатна частина селянства. Так, у квітні 1930 року в артїлі імені Леніна було лише 13 придатних до роботи в полі коней¹, в артїлі ім. Петровського – 10² і в артїлі ім. 12-річчя Жовтня – 31

¹ Секретная инструкция о выселении и расселении кулаков. Перечень покушений и жертв, проведенных в Елисаветградском округе. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 3. – Од. зб. 108. – Арк. 106.

² Декадні відомості про хід колективізації та підготовку до весняної посівної кампанії 1930 р. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 1767. – Арк. 32.

³ Там само. – Арк. 39.

⁴ Там само. – Арк. 53.

⁵ Там само. – Арк. 81.

⁶ Там само. – Арк. 104.

⁷ Там само. – Арк. 106.

⁸ Там само. – Арк. 140.

⁹ Там само. – Арк. 178.

¹ Циркуляры Новгородковского райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки... – Арк. 91

² Там само. – Арк. 92

робочий кінь¹. Спроба радянської влади посилити матеріально-технічну базу колективних сільськогосподарських об'єднань “залізними кіньми” попервах також наштовхувалась на перепони. По-перше, тракторів банально не вистачало, і суттєво змінити стан речей в сільському господарстві вони тоді не могли. По-друге, давався в знаки і людський фактор – бракувало механізаторів та кваліфікованих механіків. Про це свідчить уривок із Інформаційного листа окрвиконкому від 3 квітня 1930 року про перебіг весняної сільськогосподарської кампанії: “У вершинокам'янській сільраді Новгородківського району у колгоспах ім. Леніна та 12-річчя Жовтня 2 трактори “Фардзони”² не відремонтовані і стоять без діла. Управи не змогли своєчасно замовити запасних частин. Трактористи не підготовлені, а тому зривають хід сівби”³.

Звіти про хід посівної кампанії тепер подавалися окремо по колгоспах і по індивідуальних господарствах, які ще залишалися. Так, станом на 20 квітня 1930 року по колгоспах Вершино-Кам'янки було засіяно від запланованих площ: пшениці – 62%, вівса – 100%, ячменю – 141%, кукурудзи і соняшнику – 0%. У той же час по індивідуальних господарствах було засіяно пшениці – 20%, вівса – 53%, ячменю – 67%, кукурудзи – 11%, соняшнику – 0%⁴. Не дивно, що таку ситуацію (виконання плану посівної кампанії на 52% загалом і лише 25% по пшениці у цілому по сільраді) було розцінено як фактичний її зрив. У районному партійному комітеті ця ситуація стала предметом жвавого обговорення, під час якого лунали репліки на кшталт: “У Вершино-Кам'янці дуже консервативна рада, там жінки – одна контрреволюція”¹. І раніше як докір вершинокам'янській сільраді закидали наявність у ній 15% складу позаколгоспників². У відповідь на звинувачення представники вершинокам'янської сільради заявляли: “Хоч ріжете, але ми більше не будемо

¹ Циркуляри Новгородковського райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки... – Арк. 93

² Фордзон-путиловець – колісний трактор, вироблявся заводом “Червоний путиловець” у Ленінграді з 1924 року за ліцензією компанії Форд (США). Це була точна копія американського трактора Fordson-F. Його компоновка, пізніше названа класичною, у подальшому стала основною для колісних тракторів: два задні колеса збільшеного діаметру – ведучі, а два передні – направляючі. Карбюраторний двигун трактора (паливом слугував гас) мав потужність 20 кінських сил. Змащування двигуна здійснювалося шляхом розбризкування мастила, і при важких сільськогосподарських роботах це не забезпечувало ефективного охолодження двигуна. Трактор мав безрамну конструкцію – картер двигуна був складовою рами трактора і сприймав усі навантаження, що виникали в ході роботи. Задні колеса, не захищені крилами, загрожували трактористові травмою своїми ґрунтозацепами, а при роботі в негоду заляпували його багнукою. Трактори могли працювати із плугом та найпростішими навісними знаряддями, також могли приводити в дію стаціонарні машини. Усього було випущено близько 40 тис. одиниць “Фордзонів-путиловців”. Був основним трактором СРСР в добу колективізації.

³ Інформаційні відомості про політичний та економічний стан району... – Арк. 100-зв.

⁴ Там само. – Арк. 104.

¹ Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сельсовета. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 55. – Арк. 69.

² Акти обстеження сільрад Новгородківського району та пропозиції про поліпшення їх роботи. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 1660. – Арк. 1.

робить” і зовсім крамольне: “Нехай районний парткомітет дасть другі методи, тільки не агітацію”¹. Тут же вершинокам’янці оприлюднили скаргу на уповноваженого тов. Прохоренка, котрий під час зустрічей із колгоспниками “називав селян свинями, вкривав їх матом”. Його навіть звинуватили у “перекрученні лінії партії”².

Як видно, силою й страхом загнати селян у колгоспи виявилось недостатнім задля встановлення повного контролю над процесом сільськогосподарського виробництва. У колгоспах із самого початку запанували позаекономічні засоби примусу й стимулювання працівників (з січня 1930 року була запроваджена оплата праці для колгоспників у трудоднях³)⁴, безгосподарність і елементарна сільськогосподарська безграмотність керівників та членів партосередків та призначених зверху уповноважених, котрі контролювали роботу колективних господарств і своїми діями навряд чи сприяли збільшенню продуктивності праці колгоспів. Звичним явищем стало саботування сільськогосподарських робіт матеріально незацікавленими селянами-членами ТСОЗів та антиколгоспна агітація одноосібників. Усе це спричинило тенденцію, яку можна помітити в наведеній вище статистиці по темпах колективізації в районі: на квітень очевидним стає спад колгоспного руху, зменшення відсотку колективізованої землі. Про це ж свідчить і текст протоколу загальних зборів бідноти с. Вершино-Кам’янка від 15 травня 1930 року. У зв’язку із масовим виходом бідноти із колгоспів було вирішено розгорнути роз’яснювальну роботу про переваги колгоспного господарства¹.

Проте уже під кінець 1930 року більшовицька партія повертається до визначених у 1929 р. темпів колективізації. Грудневий (1930 р.) об’єднаний пленум ЦК і ЦК ВКП(б) ухвалив упродовж 1931 року завершити колективізацію в основному (не менше 80% господарств) на Північному Кавказі, Нижній та Середній Волзі, у степових районах

¹ Протоколи партсобраний по первичной парторганизации... – Арк. 69.

² Там само. – Арк. 71.

³ Трудодень – форма оплати праці у колгоспах СРСР, уведена в 1930 р. під час примусової колективізації сільського господарства. Трудоднями обраховували норми виконання різних категорій праці (їх було від 7 до 9): колгоспникові, який виконав денну норму першої (найпростішої) категорії праці, записувалося 0,5 трудодні, за працю дев’ятої (вищої) категорії – 4,5 трудоднів. Вартість трудоднів у колгоспах встановлювалася в кінці сільськогосподарського року, коли суму продуктів і грошей, які залишилися для розподілу між колгоспниками в якості оплати, ділили на число трудоднів усіх працюючих за рік, а кожен колгоспник одержував відповідно до числа відроблених трудоднів. Оплата праці за допомогою трудоднів була одним із методів експлуатації колгоспників для фінансування індустріалізації. Перед розподілом заробітку на трудодні колгосп мусів продати державі призначену норму продукції за ціною, яка до середини 1950-х рр. була значно нижча від собівартості, оплатити податки державі і послуги МТС (до 1958) та залишити певну кількість продуктів як резервний і насінневий фонди. Скільки залишилось до розподілу, ніколи не було відомо заздалегідь. Для колгоспника не було жодного зв’язку між його працею впродовж року й оплатою трудоднів, наслідком чого була дуже низька продуктивність праці в колгоспному господарстві.

⁴ Історія українського селянства. – Т. 2... – С. 167.

¹ Циркуляри Новгородковского райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки... – Арк. 296.

Української РСР¹. Усю серйозність підготовки до останнього удару по селу засвідчує циркулярний лист Укрколгоспцентру про підготовку в частинах Українського військового округу “24 тисяч червоноармійців для колгоспної і кооперативної системи”, 18 600 з яких мали бути спрямовані в села України². Схоже, що завзяття робітників-двадцятип’ятитисячників виявилось замало, і влада вирішила вдатися до послуг армії проти свого ж народу – випадок безпрецедентний у світовій історії. Із цього можна зробити висновок, що більшовицька влада розпочинала проти селянства неоголошену війну.

За умови, коли найбільші землевласники (“куркул”, “глита”, “визискувачі” за риторикою документів того часу), уже були зламані, підійшла черга решти селян-одноосібників. Переважну їх більшість навряд чи можна вважати заможними, проте вони або якимось чином чинили опір заходам радянської влади, або ж просто вирізнялися самостійністю та незалежністю поглядів чи позицій. Таку ситуацію засвідчує останній за часом творення список куркулів по вершинокам’янській сільраді. Він датований 15-м жовтня 1930 року і містить перелік 30 господарств. З-посеред них лише за одним із господарів – Явдокимом Соколом – числилося 6,5 десятин землі на 9 їдців (членів родини). Решта мали 3,75 – 4 десятини, а Федір Кумпон мав лише 2,5 десятини орної землі³. Ці люди за усіма критеріями не дотягували навіть до середняків, проте, скоріше усього, з суб’єктивних причин були зараховані до “класових ворогів”.

Кампанія по колективізації та розкуркуленню ударно вклалася в термін менше одного календарного року. Уже 1 листопада 1930 року вершинокам’янська сільрада прозвітувала про колективізацію 80% господарств, при цьому на увагу заслуговують два формулювання зі звіту: “роля бідняків і наймитів: займають переважно по артілях керівні посади”, і що “взаємовідносини бідняків-колгоспників з одноосібниками були негарні”¹. Було б дивно, якби після усього цього вони браталися. На 30 листопада того ж року колективізованих господарств по селу було уже 81,7%, а землі – 87,7%².

Таким чином, на кінець 1930 року “суцільна колективізація сільського господарства” та “ліквідація куркульства як класу” в окремо взятому центральноукраїнському селі була в основному завершена. Ці дві кампанії докорінним чином змінили Вершино-Кам’янку, “обезселянили” її, знищили або морально-психологічно зламали найбільш працювиту та продуктивну частину селянства. Загнані до колгоспів, селяни втратили матеріальні стимули до праці,

¹ Історія українського селянства. – Т. 2... – С. 169.

² Циркулярний лист Укрколгоспцентру окрколгоспспілкам про підготовку в частинах Українського військового округу спеціалістів соціалістичного сільського господарства. – 24 червня 1930 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2... – С. 464.

³ Інформаційні відомості про політичний та економічний стан району. – Арк. 85 – 87.

¹ Там само. – арк. 249.

² Там само. – арк. 270.

можливість пересування за межами села була обмежена, контроль з боку “компетентних органів” за колгоспниками був абсолютним. Недаремно історики говорять про колгоспну систему як про форму “радянського кріпосництва”. Така система була ще більш болючою для Вершино-Кам’янки: її жителі не знали кріпацтва й панщини й “за старого режиму”, а тепер мусили знайомитися з ними на шляху до “світлого майбутнього”.

Завершення “культурної революції”

Соціалістична перебудова сільського господарства в Україні супроводжувалася завершенням розпочатої в роки непу “культурної революції”. Полягало це передусім у руйнуванні, знищенні та пограбуванні церков та фактичній забороні релігії, визначеної “опіумом для народу”. Ці акції переслідували як ідеологічну, так і відверто меркантильну мету. Перша полягала в усвідомленні більшовиками необхідності виховання нового покоління “будівельників комунізму”, не обтяжених християнською мораллю та духовністю, спадком попередніх поколінь, селян. Друга пояснюється елементарною потребою держави у коштах для індустріалізації. Церковне срібло і золото ешелонами вивозилося за кордон, осідало в приватних і державних колекціях, а на вилучені кошти СРСР закуповував верстати та обладнання для фабрик і заводів.

Упродовж 1920-х років, як і раніше, у Вершино-Кам’янці функціонувало дві православні церкви. Перша – церква святого Миколая, з якої розпочиналася історія села, розташовувалася на узвишші біля приміщення школи (нинішній четвертий десяток, біля колишньої тракторної бригади №2). Друга – Олександро-Невська – містилася в центрі села, у районі нинішньої школи. У селі також була синагога (де знаходилося її приміщення встановити не вдалося) для обслуговування духовних потреб чисельної єврейської общини. Окрім того, у Вершино-Кам’янці налічувалася доволі представницька протестантська община баптистів (названих у народі “штундистами”, “штундами”). В одному із документів розглядуваного періоду навіть містився закид на адресу сільради, що “по Вершино-Кам’янці держать усе село баптисти”¹. Наскільки таке звинувачення наближене до реалій 1930 року, стверджувати важко.

Ще 19 серпня 1928 року Новгородківський районний виконавчий комітет прийняв рішення “по просьбам трудящихся и верующих” закрити у Вершино-Кам’янці синагогу, а саме її приміщення та інвентар передати в розпорядження сільської ради “для використання по її убачанню”². Судячи з інформаційного листа по Вершино-Кам’янській сільраді від 1 грудня 1930 року, в якому йшлося, що церква (яка саме – не уточнюється) упродовж 27 місяців не

¹ Протоколи партсобраний по первичной парторганизации... – Арк. 69.

² Обов’язкові постанови Новгородківського райвиконкому, протоколи засідань його президії і пленумів. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 365. – Арк. 174.

працює¹, то і православні храми припинили служби не пізніше вересня – жовтня 1928 року.

Проте вершиною антицерковної кампанії стали акти фізичного знищення приміщень церков як матеріального об'єкту, не кажучи вже про них як про архітектурні й культурні пам'ятки, що мають апріорну цінність. Відомо, що слідів приміщень старих церков (нинішню, у приміщенні колишньої лазні², до уваги не беремо) не збереглося. Як не вдалося нам відшукати навіть фотокартки чи графічного зображення приміщень храмів. Наша бабуся на запитання про їх долю просто відповіла; *“Підірвали”*. Доводилося чути ще оповідання про те, як під час погрому в одній із церков (в якій саме – не вдалося встановити) один селянин, випивши оковитої, танцював на вівтарі. За декілька днів він, також не тверезий, потрапив під воза й довіку після цього був прикутий до ліжка.

Ці усні оповіді мають цінність як джерела першої руки, вони містять елемент ставлення громади до тих чи інших подій. Проте така усна історія має серйозну ваду – дані, які вона повідомляє, не можливо перевірити. Тому історик більше довіряє архівам. Жодних свідчень про долю вершинокам'янських церков нам відшукати там не вдалося. Проте до наших рук потрапив документ, котрий називається *“Справа №103 про вилучення дзвонів з Олександрівської церкви с. Вершино-Кам'янка”*. Він дає можливість відстежити механізми антицерковної кампанії на селі та реальні її мотиви.

20 січня 1930 року Президія Новгородківського РВК розглянула постанову виборців с. Вершино-Кам'янка про вилучення дзвонів із церков на користь індустріалізації і прийняла рішення підтримати цю постанову, прохати окружний виконавчий комітет затвердити це рішення та дати дозвіл на предмет вилучення дзвонів із церкви. Під клопотанням до РВК стоїть підпис голови вершинокам'янської сільради Біленка¹. До цього рішення додаються виписки із протоколів загальних зборів ТСОЗ *“Спільне життя”*², 5-ої земгромади³, ТСОЗ *“Червоний колос”*⁴ (усі від 3 січня 1930 року), а також аналогічні виписки з протоколів загальних зборів ТСОЗ ім. Петровського⁵, 12-річчя Жовтня⁶ і

¹ Інформаційні відомості про політичний та економічний стан району. – Арк. 267-зв.

² Переобладнання лазні на православний храм з погляду церковних канонів і християнства – вершина близнірства і невігластва. Лазня, за народними повір'ями, підтримуваними церквою – нечисте місце, місце, де можливий контакт людини із представниками нечистої (темної) сили. І навіть гостра потреба у відкритті церкви й створення приходу у пострадянській Вершино-Кам'янці не може бути виправданням такого рішення.

¹ Справи про зняття дзвонів з церков м. Єлисаветграда та районів округу. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 1534. – Арк. 39.

² Там само. – Арк. 42.

³ Там само. – Арк. 43.

⁴ Справи про зняття дзвонів... – Арк. 44.

⁵ Там само. – Арк. 45.

⁶ Там само. – Арк. 46.

*“Жовтневий прапор”*¹ (усі датовані 1-м січня 1930 року). Усі вони завершуються ідентичною резолюцією: *“на Різдвяні свята зняти колокола і передати у фонд індустріалізації країни та помешкання повернуть під культурну установу”*. До цього, на зборах 5-ої земгромади було прийнято рішення 4 січня провести мітинг під гаслом *“Долой дзвони на тракторні колони”*^{2,3}, а до протоколу зборів ТСОЗ ім. Петровського потрапили слова: *“Релігія увесь час не давала можливості культурного розвитку, є кублом антирадянських елементів”*⁴.

Уже 4-м січня датований протокол Президії вершинокам’янської сільради про затвердження усіх попередніх рішень. На увагу заслуговує вказівка на присутність при цьому 2 050 селян⁵. Важко уявити, де можна було зібрати таку силу силенню людей та ще й взимку. Чи не в приміщенні тієї самої церкви, дзвони з якої постановили зірвати?

Як наслідок, 3 лютого Президія Зінов’євського окрвиконкому схвалила подане клопотання⁶, а 1-м квітня 1930 року датована розписка про зняття із вершинокам’янської Олександрівської церкви 5-ти дзвонів загальною вагою 488 кг на суму 336 крб.⁷. Ну а без дзвонів церква – лише кам’яна споруда, і не більше.

Може постати питання: з якого дива вершинокам’янці виступили з такою ініціативою? Чи може це випадок унікальний як для того часу? Ні! Архівна справа, документ із якої ми цитували, має загальний обсяг у 250 аркушів й ілюструє аналогічні процеси у самому Єлисаветграді й ще в декількох селах округу. А значить, це була тенденція. Ми чітко бачили, що матеріальні мотиви при вирішенні долі храму стояли на першому місці – церковне майно розглядалося як ресурс для індустріалізації. Якщо ж подивитися на час здійснення цих дій, то очевидне співпадання із першою, найжорстокішою, хвилею розкуркулень. Адже і земля, і селянське майно також розглядалися як ресурс для індустріалізації. А значить – це елементи єдиної системи.

У цей же час, а саме 6 лютого 1930 року, був заарештований останній священик церкви святого Миколая Ювеналій Григорович Рибальченко, 1875 року народження, українець, людина з вищою освітою – він закінчив Одеську духовну семінарію. До слова, Й. Сталін подібний навчальний заклад

¹ Справи про зняття дзвонів... – Арк. 47.

² І нікому не спадала думка про абсурдність подібних гасел. Бронза, з якої традиційно виливали дзвони, аж ніяк не могла бути використана для виготовлення *“залізних коней”*. Кольорові метали, як і продовольство, СРСР у цей час активно вивозив за кордон.

³ Справи про зняття дзвонів... – Арк. 43.

⁴ Там само. – Арк. 45.

⁵ Там само. – Арк. 48.

⁶ Там само. – Арк. 49.

⁷ Там само. – Арк. 190.

так і не закінчив. Священик був звинувачений в антирадянській агітації, агітації проти колективізації та хлібозаготівель. Ю. Рибальченка засудили 22 березня 1930 року до 3 років заслання у Північний край. Був реабілітований 31 січня 1994 року¹.

Схоже, що решті “членам релігійних громад” пощастило більше. Принаймні документ, датований вереснем 1930 року, містить їх прізвища та соціальний стан, проте жодного слова про заходи щодо їх:

“1. *Миколаївська релігійна громада с. Вершино-Кам’янка:*

- Самофалов Федір Іванович (середняк)
- Щупка Гнат Миколайович (міцний середняк)
- Бордюг Іван Кондратович (міцний середняк).

2. *Александрівська релігійна громада с. Вершино-Кам’янка:*

- Лисенко Полікарп Пилипович (бідняк)
- Воронько Андрій Васильович (середняк)
- Микулін Яків Павлович (середняк)
- Шитаров Семен Йосипович (середняк)².

Щодо них, то за ними встановлювався нагляд, але у списках репресованих вершинокам’янців вони не фігурують.

Напевне, що доля православного приходу змусила групу вершинокам’янських євангелістів (“штунд”) числом у 45 осіб подати офіційну заяву не вважати їх за релігійну групу³. Так більшовицька влада знищила інститут церкви на селі, завершивши цим самим “культурну революцію”.

Вершино-Кам’янка у жорнах голоду (1932 – 1933 рр.)

Однією з найбільших трагедій в історії українського народу став Голодомор 1932 – 1933 років. Він став тим, чим був голокост для євреїв чи різанина 1915 року для вірмен. Остаточні його причини досі не з’ясовані, дискусії серед істориків не вщухають, останнім часом до них залучаються політики, низка яких узагалі заперечують факт голоду. Проте ООН та Рада Європи визнали Голодомор як злочин тоталітарного режиму, а 24 країни світу визнали його геноцидом проти українського народу. Більшість істориків України схиляються до думки, що голод в Україні виник не внаслідок стихійного лиха, а був спровокований штучно. Не прагнучи вступати ні з ким у полеміку, при розкритті цієї трагічної історії Вершино-Кам’янки ми, як і до

¹ Реабілітовані історією... – С. 171.

² Реєстраційні картки служителів культу, списки членів правлінь релігійних громад округу. – ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Од. зб. 1540. – Арк. 117.

³ Інформаційні відомості про політичний та економічний стан району. – Арк. 287-зв.

цього, йтимемо услід за історичними документами. Проте з початку ми традиційно окреслимо загальноукраїнські тенденції.

Насильницька колективізація призвела до кризи сільськогосподарського виробництва в Україні. Селяни, насильно об'єднані у колгоспи, були не зацікавлені в результатах своєї праці, оскільки за роботу в колгоспах майже нічого не отримували. Вироблена продукція вилучалася державою, яка встановлювала нереальні норми хлібозаготівлі. Зрештою, в 1930 – 1931 рр. дезорганізація та деградація колгоспного виробництва позначилися не стільки на поставках збіжжя державі, скільки на матеріальному становищі селян, котрі опинилися на межі зубожіння.

Хлібозаготівельна кампанія 1931 – 1932 рр. фактично вилучила у селян усе зерно, навіть насіннєвий фонд. У результаті, вже у грудні 1931 р. стали надходити перші відомості про голод в окремих регіонах республіки.

Фізично ослаблене селянство не змогло ефективно провести весняну посівну кампанію 1932 року. Ускладнювала ситуацію і безгосподарність у колгоспах. На 20 травня 1932 р. в УРСР було засіяно трохи більше за половину від запланованої площі. Унаслідок неякісного обробітку частина посівів загинула. І все ж таки врожай 1932 року був лише на 12% менший, аніж середній показник за 1926 – 1930 рр. і міг забезпечити Україну необхідним продовольством. Проте радянське керівництво вимагало негайного виконання норм хлібозаготівлі, які були нездійсненними в ситуації, що склалася на селі. На 1 листопада 1932 року від селянського сектору України надійшло лише 136 млн. пудів хліба. Такі результати Москву не влаштовували. Як уже йшлося, хліб був потрібен для продовження розпочатої масштабної індустріалізації.

Хлібозаготівельна кампанія 1931 – 1932 рр. фактично залишила селян без хліба. Щоб вижити, селяни ночами стали зрізувати ще недозрілі колоски на полях. Це явище набуло масового характеру. Не випадково, що 7 серпня 1932 року був оприлюднений відредагований особисто Й. Сталіним “*Закон про охорону соціалістичної власності*” (дістав у народі назву закону “*про п'ять колосків*”). Ним за розкрадання державного майна передбачалися розстріл або 10 років ув'язнення. На початок 1933 року за цим законом було засуджено 54 645 осіб, близько 2 000 з яких було розстріляно.

Окрім того, за невиконання хлібозаготівлі було звільнено з посад 80% секретарів райкомів партії. Але й такі заходи не допомагали, і тоді Й. Сталін у жовтні 1932 року надіслав в Україну “*надзвичайну комісію*” на чолі з В. Молотовим. Почалися масові звільнення з партії та віддавання під суд. За період роботи комісії (до січня 1933 року) з українського села було додатково вичавлено 90 млн. пудів зерна, значною мірою за рахунок створення спеціальних бригад із вилучення хліба. Актив цих бригад налічував 112 тис. осіб, які отримували відсоток від видобутого зерна. Але й ці заходи не сприяли виконанню плану хлібозаготівель. Тоді для покарання боржників комісія запровадила “*натуральні штрафи*” – спеціальні загони стали вилучати усе наявне в господарствах продовольство. Таким чином, на початок 1933 року в Україні фактично не залишилося продовольства. Так колективізація й “*знищення куркульства як класу*” перетворилося на свідомий терор голодом українського селянства.

Люди змушені були їсти товчену кору дерев, соломі, перемішану з гнилою та мерзлою капустою чи картоплею, котів, собак, щурів, слимаків, жаб, ховрахів, кротів. Така їжа викликала тяжкі захворювання. Почалося масове вимирання цілих сіл. Поставлені у безвихідь, селяни намагалися врятуватися втечею в міста та райони, не вражені голодом.

Немов передчуваючи такий розвиток подій, радянське керівництво 27 грудня 1932 року запровадило в Союзі паспортну систему з обов'язковою пропискою. Селяни, не отримуючи паспортів на руки, фактично перетворилися на кріпаків радянської держави¹.

Щодо кількості жертв голоду 1932 – 1933 років, називають цифри від 3 до 7 млн. осіб. Точної цифри, напевне, не встановить уже ніхто.

Хтось із великих сказав, що смерть однієї людини – трагедія, а смерть мільйона – уже статистика. Коли історики й політики сперечаються, скільки ж саме людей загинуло від голоду – 3 чи 7 мільйонів (забуваючи при цьому, що смерть від голоду в мирний час навіть сотні громадян – явище поза рамками здорового глузду) займаються саме статистикою. А звернення до конкретних документальних свідчень відкриває перед дослідником картину людських трагедій. Проблемою реконструкції тих замовчуваних донедавна подій в історії Вершино-Кам'янки є насамперед не збереженість найважливішого корпусу джерел – записів актів громадського стану за 1932 – 1933 роки. До “*Національної книги пам'яті*” жертв Голодомору по Кіровоградській області потрапили лише сорок імен загиблих у ці роки вершинокам'янців.

Антоненко Федір (рік народження невідомий).

Безверха Анюта Іванівна (рік народження невідомий).

Безверха Зінаїда Іванівна (рік народження невідомий).

Безверха Олена Іванівна (рік народження невідомий).

Безверхий Іван Іванович (рік народження невідомий).

Безверхий Олексій Іванович (рік народження невідомий).

Біленко Олекса (рік народження невідомий).

Вірванець Павло (рік народження невідомий).

Дементієнко М. (ім'я не відоме) (рік народження невідомий).

Кам'янченко Микола Микитович (рік народження невідомий).

Кам'янченко Михайло Корнійович (1918 р.н.).

Кам'янченко Михайло Микитович (1933 р.н.)

Кам'янченко Прохір (рік народження невідомий).

Кам'янченко Харитон (рік народження невідомий).

Казіровський Пулик (рік народження невідомий).

Кляцька Марія (рік народження невідомий).

Кляцький (ім'я не відоме) (рік народження невідомий).

Кляцька Явдоха (рік народження невідомий).

Кляцький Никифор (рік народження невідомий).

Коваль Лука (рік народження невідомий).

¹ Історія українського селянства. – Т. 2...

Колісник Максим (рік народження невідомий).
Колісниченко Марія Сергіївна (рік народження невідомий).
Кравець Мина (1868 р.н.).
Кравець Пестина Минівна (1917 р.н.).
Любарський Максим (рік народження невідомий).
Мантула (ім'я не відоме) (рік народження невідомий).
Мунтян М. (ім'я не відоме) (рік народження невідомий).
Норенко (ім'я не відоме) (рік народження невідомий).
Попович (ім'я не відоме) (рік народження невідомий).
Пуд Йосип (рік народження невідомий).
Рева Г. (ім'я не відоме) (рік народження невідомий).
Сидоренко Марія (рік народження невідомий).
Сидоренко Парлуша (рік народження невідомий).
Шерновська Марія (рік народження невідомий).
Трикула І. (ім'я не відоме) (рік народження невідомий).
Шульга О. (ім'я не відоме) (рік народження невідомий).
Щербак Авраам (рік народження невідомий).
Щербак Галя (рік народження невідомий).
Щербак Микола (рік народження невідомий).
Щербак Мокрина (рік народження невідомий)¹.

Цей чорний список жодною мірою не відповідає масштабам трагедії села Вершино-Кам'янка 1932 – 1933 років. Брак офіційних даних робить практично неможливим увіковічення пам'яті усіх, хто став розмінною монетою більшовицької антилюдської політики. За таких обставин ми змушені послуговуватися тими скудними документами, які збереглися у фондосховищах обласного архіву. Проте й вони дозволяють осягнути масштаби та трагічність тих місяців в історії села.

Уже влітку – восени 1932 року колгоспи Вершино-Кам'янки не справлялися із поставленими завданнями по здачі хліба державі. За таких умов першими жертвами сталінської репресивної машини ставали голови артіль, звинувачені у саботажі та безгосподарності. 2 серпня 1932 року відбулося засідання бюро Вершинокам'янського партосередку, на якому слухали заяву секретаря партосередку Зеберова про порушення Іваном Бондарем, головою колгоспу імені 12-річчя Жовтня, постанови загальних партійних зборів про виконання плану хлібозаготівлі. Йому також закидали “розкладницьку роботу

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Кіровоградська область. – Український інститут національної пам'яті. Кіровоградська обласна державна адміністрація. Кіровоградська обласна рада. – Кіровоград, – С. 344.

серед колгоспників”, висловлювання про те, що “*план нереальний і хліба не буде*”, зрив двох зборів групи батраків та бідняків і загальних зборів колгоспу. Постановили виключити І. Бондаря з лав партії, зняти з посади голови колгоспу, а справу передати до суду¹.

23-м листопада 1932 року датоване рішення Новопраського райкому партії за результатами перевірки вершинокам'янської артїлі ім. Леніна. Головою її був наш прадід, Максим Панасович Ватря. Розрахувавшись із державою по планам хлібоздачі, він знехтував розпорядженням про додаткову здачу хліба на допомогу іншим артїлям і розрахувався із колгоспниками за трудовні. М. Ватрю було звинувачено у розбазарюванні хліба, безвідповідальність, в тому, що він “*не вів більшовицької боротьби за хліб*”, не боровся “*за зміцнення колгоспу*”. Сільській раді було доручено віддати голову колгоспу до суду за безгосподарність та розбазарювання колгоспного хліба². Прадідові пощастило: вирок суду був ліберальним як на той час. За словами нашого діда, його виключили із лав КП(б)У і направили “*на перевиховання*” до с. Спасового, де він рік працював на “*різних*” роботах.

Уже у кінці 1932 р. сільрада звітувала про голод у селі. Так, по сільськогосподарській артїлі ім. 12-річчя Жовтня голодувало 44 родини³, по артїлі ім. Леніна допомоги в харчуванні потребувало 116 родин⁴, по артїлі ім. Якіра – 20 сімей⁵. Частина списку голодуючих сімей по невстановленій артїлі містить інформацію про 72 сім'ї (212 осіб)⁶.

Збереглися звіти про смертність від голоду, які подавалися правліннями колгоспів до сільради. Їх дійшло до нас небагато, проте вони вражають цинізмом та нехтуванням людським життям з боку тих, хто їх укладав. Так, частина списку померлих по артїлі ім. Леніна за період з 1 січня по 10 травня налічує 37 осіб. У графі “*причина смерті*” переважає розмите: “*від хворості*”. Проте трапляються і позначки: “*від недоїдання*”. У деяких випадках (навпроти прізвищ Корнія Іваника, Левка Вовненка, Гната Щупки) “*від недоїдання*” виправлено на “*куркуль*”. Виявляється, це в ті часи могло бути прийнятною причиною смерті людини! У ряді випадків “*від недоїдання*” виправлено на “*від старості*”. Навіть у випадках, коли в графі “*вік*” значиться “*50 років*”. Під тиском голоду люди вкорочували собі віку: за цей час по вказаній артїлі

¹ Директивы и постановления Ново-Пражского райпарткома, протоколы партсобраний и заседаний бюро, заявления, анкеты, автобиографии и другие материалы. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 44. – Арк. 89.

² Там само. – Арк. 49 – 49-зв.

³ Особиста справа голови сільської ради. Списки голодуючих та померлих сільськогосподарських артїлей сільради. Відомість про керуючий склад артїлей. Розпорядження райвиконкому. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп. 1. Од. зб. 91. – Арк. 10

⁴ Там само. – Арк. 11 – 11-зв.

⁵ Там само. – Арк. 15

⁶ Там само. – Арк. 13 – 13 зв.

зафіксовані два випадки самогубства¹. Напевне, що насправді їх було куди більше.

Збереглася частина списку померлих і по артілі ім. Петровського за січень – квітень 1933 року. У ньому – 47 осіб, вказані причини смерті ідентичні з попереднім випадком. Проте один запис не може залишити байдужим. Навпроти прізвища померлої молодої жінки хтось залишив приписку: “і дітей – три штуки”². Тут, як кажуть, коментарі зайві.

За березень – травень 1933 року по артілі ім. Якіра збереглися дані про 36 смертних випадків³, а по артілі ім. Постишева – про 21 такий випадок⁴. Навпроти кожного із померлих стоїть позначка: “від хворості”.

Зберігся ще один список померлих “від недоїдання” (так у документі – О.К.) по вершинокам’янській сільраді, датований 1-м травня 1933 року. У ньому 49 прізвищ⁵.

Паралельно подавалися списки голодуючих по сільраді та по артілях. На деяких із них немає дати. Один список (по усій вершинокам’янській сільраді) містить 138 родин⁶, інший (по артілі ім. Петровського) – 72 родини (305 осіб)⁷, наступний (по артілі ім. Постишева) – 46 сімей⁸, ще один (по артілі ім. Леніна) – 41 родина вершинокам’янців⁹. Слід мати на увазі, що на той час сім’ї по 8 – 10 осіб були не рідкістю. У квітні 1933 р. по селу голодувала 31 сім’я, вказано, що пухлі від голоду майже усі, а поряд із чотирма прізвищами є позначка “помер”¹⁰.

Ці поодинокі свідчення не дають можливості відтворити усі масштаби голоду в селі Вершино-Кам’янка, проте вони дають змогу стверджувати про його масовість і високий відсоток смертності. Звернемо увагу, що ми оперуємо далеко неповними даними лише за декілька перших місяців 1933 року. Очевидно, що число голодуючих і померлих за увесь період жахливого терору голодом було на порядки вищим.

За таких умов зростала кількість безпритульних дітей, і артілі брали їх на облік. Так, навесні 1933 року по артілі ім. Леніна було 10¹, по артілі ім. Якіра – 14², по артілі ім. Постишева – 35 таких дітлахів³.

¹ Особиста справа голови сільської ради... – Арк 46 – 46-зв.

² Там само. – Арк. 17 – 17-зв.

³ Там само. – Арк. 18 – 18-зв.

⁴ Там само. – Арк. 19 – 19-зв.

⁵ Там само. – Арк. 122 – 23-зв.

⁶ Там само. – Арк. 20 – 22.

⁷ Там само. – Арк. 24 – 26.

⁸ Там само. – Арк. 27 – 28.

⁹ Там само. – Арк. 112

¹⁰ Там само. – Арк. 1106 – 106-зв.

¹ Там само. – Арк. 94.

² Там само. – Арк. 97.

³ Там само. – Арк. 98.

Так само укладалися списки осіб, котрі ходили по територіях артілей, просили хліба та крали будь-що їстівне. Зберігся один такий список по артілі ім. Постишева. У ньому 30 прізвищ¹.

У нарисі А. Польового й І. Смаглюка йдеться, що по усьому селі щодня відбувалися поховання померлих. Згадують автори і випадки канібалізму². Частими були випадки, коли батьки відводили своїх дітей або ж у дитячі притулки (найближчий був у Новій Празі) або ж залишали у людних місцях (залізничні вокзали тощо)³.

До цього можна додати почуті нами спогади старожилів, передусім наших бабусі, Марії Антонівни Ватрі, і дідуся, Віталія Максимовича Ватрі 1922 і 1930 року народження відповідно. І про те, як під час обшуку в оселі Самбросів активіст, житель сусідньої вулиці, висипав із глечика останню квасолю. І про нашого прадіда, Антіна Самброса, бабусиноного батька, померлого в ці ж місяці від виразки шлунку. Напевне, не випадкової за тих умов. І про погріб по сусідству, у другому десятку, куди зносили померлих із навколишніх господ. І про жительку того ж десятка, яка від голоду втратила розум, убила, розрубала та зварила свого молодшого брата. І про “*дуже солодкі қалачиқи*”, якими рятувався від голоду тоді трирічний наш дідусь. До речі, за його словами, від голоду його врятували дитячі ясла, куди носила його щодня за півсела мати, наша прабабуся Нитька. Там раз на день давали якесь гаряче вариво.

Усі ці страхіття бабуся й дідусь розповідали нам не так давно. Навчаючись в університеті, не один раз питавав, що Ви пам’ятаєте про голод? Бабуся лише витирала сльози й переводила розмову на інше. Практично лише за декілька років до своєї смерті в червні 2012 року бабуся Марія розповіла декілька озвучених історій. Тоді ж розмову підтримав і дідусь.

А що ж сільська та районна влади? Як вони переймалися ситуацією, в яку було загнано селянина? Протоколи різноманітних зборів та інструкції дають можливість з’ясувати і це. Одна із резолюцій РВК містить вимогу “*перешқодити масовому виїзду селян з села, що являється формою саботажу міроприємств партії та влади на селі*”¹. Селяни, доведені до відчаю голодом, не мали змоги залишити село й спробувати знайти порятунок від голодної смерті. Але це був елемент державної політики. Що ж відбувалося на місцевому рівні?

З політлиста вершинокам’янського партосередка до районного парткомітету, підписаного у вересні 1932 року секретарем партосередку

¹ Особиста справа голови сільської ради... – Арк. 170 – 170-зв.

² Ми свідомо не озвучуємо прізвищ, обвинувачених у такому гріху, з етичних міркувань.

³ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 13 – 14.

¹ Особиста справа голови сільської ради... – Арк. 190.

Ф. Момотом: *“колгоспники намололи хліба, їдять білі паляниці, як сонце, і хвалять партію. А про плани хлібозаготівлі не дбають”*¹. Тобто можна зрозуміти, що це колгоспники об’їдали державу восени 1932 року. Йдемо далі. Протокол засідання бюро вершинокам’янського партосередку від 7 лютого 1933 р. постановив *“мобілізувати усю парторганізацію на засипку посівматеріалу”*². 16 лютого на засіданні цього ж бюро бригадир Т. Маштабура обурювався: *“Сам голодний, і у колгоспників нічого немає”*. За це йому *“вліпили”* сувору догану з попередженням, а у разі повторення такої *“контрреволюції”* пригрозили *“поставити питання про перебування в лавах партії і передачі справи в суд”*³. Протокол зборів артiлі ім. Леніна від 17 лютого цього ж року містить рішення активніше шукати і зібрати у фонд посівмату *“розкрадений хліб, прихований у ямах”*⁴. Подібне рішення було прийняте і на зборах артiлі ім. 12-річчя Жовтня від 12 лютого того ж року⁵. 23 лютого 1933 року відбулася нарада голів артiлей і бригадирів. У постанові знаходимо звинувачення на адресу бригади №3 артiлі ім. Леніна, *“у якій сидять куркулі, в яких знайдено муку, квасолю, картоплю, пшоно”*⁶. Постановили усе продовольство відібрати й *“усуспільнити”*. 6 квітня бюро партосередку села постановило *“вести жорстоку боротьбу з ледарями, куркулями, симулянтами, зривниками посівкампанії”*⁷. Списки таких *“симулянтів і крадіїв”* укладалися по артiлях. В одному з них – по артiлі Леніна – міститься 37 прізвищ¹.

Прикладами такої *“боротьби”* можуть бути три випадки. Колгоспник артiлі ім. 12-річчя Жовтня Михайло Василенко під час перевезення посівмату обранив коня. За це його виключили із колгоспу і віддали під суд². Інший колгоспник, Яків Кам’янченко, зіславшись на слабкість від голоду, відмовився їхати в поле, *“обругав бригадира матющиною”*. Доля його була аналогічна із попереднім випадком³. Іван Кузьменко відмовився від посади конюха артiлі ім. Петровського: він був виключений з лав партії як *“дезертир трудового*

¹ Із звіту Новопраського районного парткомітету на IV партійній конференції про стан хлібозаготівлі в районі. – вересень 1932 р. // Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921 – 1923, 1932 – 1933 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Кіровоград, 2003. – С. 81 – 82.

² Протоколи партсобраний, засідання бюро парторганізації, протоколи собраний, списки делегаток и др. матеріали по работе среди женщин, постановления райпарткома, интернациональные обязательства колхозов, статоотчеты, сведения по работе добровольных обществ и другие материалы. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 47. – Арк. 16.

³ Там само. – Арк. 18.

⁴ Там само. – Арк. 62

⁵ Там само. – Арк. 163.

⁶ Там само. – Арк. 1-зв.

⁷ Там само. – Арк. 34.

¹ Особиста справа голови сільської ради... – Арк. 174.

² Протоколи партсобраний... – Арк. 34-зв.

³ Там само.

фронту”. Справу передали до суду¹. В умовах, коли село вимирало від голоду, бригадиру 3-ої бригади артїлі ім. 12-річчя Жовтня правління колгоспу винесло “внушеніє” за те, що “довів тяглову худобу до занепаду”². І все це відбувалося на тлі прийняття інтернаціональних зобов’язань “засіяти понад план на користь політв’язням – борцям за світовий Жовтень 1 га пшениці, 1 га проса...”³.

Історія залишила нам лише вибіркові свідчення про Голодомор 1932 – 1933 років. Архіви у своїй масі знищені, людей, котрі пережили голод, практично не залишилося. Тому будь-які спроби встановити точне число жертв його приречені на невдачу. Проте у нас є непрямі, проте надзвичайно переконливі докази масштабності злочину більшовицького режиму проти Вершино-Кам’янки. За свідченнями журналіста з м. Долинської, уродженця нашого села В. Антоненка, у 1940 р. першокласників у селі набралось лише на один класокомплект – це були діти, народжені 1933 р⁴. І ще один момент. У 1927 – 1928 рр. чисельність жителів села сягнула рекордної за усю його історію позначки – майже 8 тисяч, ми про це писали вище. В інформації по вершинокам’янській сільській раді, датованої кінцем 1933 року, сказано про 3 156 жителів села (1 390 чоловіків і 1 756 жінок)⁵. Так, не усі померли від голоду. Хтось опинився на Півночі (вершинокам’янські куркулі в основній своїй масі опинилися в Архангельській області), хтось був виселений за межі сільради, комусь пощастило прослизнути повз блокпости на залізничних станціях і врятуватися від голоду. Проте останніх було небагато – більшість же померла жахливою голодною смертю. Таку ціну заплатило село за сталінську індустріалізацію. А скільки таких сіл було по Україні?

Село у другій половині 1930-х років

1934 – 1937 рр. визначаються істориками як завершальний етап колективізації. У 1933 р. Й. Сталін відмовився від прискорених темпів колективізації. Викликано це було, звичайно, далеко не гуманними мотивами вождя. Необхідно було врятувати посівну кампанію 1933 року після Голодомору 1932 – 1933 років. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспам та одноосібними господарствами” скасовувалася продрозкладка. Надлишки зерна тепер можна було збувати на ринку, що дещо стимулювало працю селян.

Разом із матеріальною зацікавленістю запроваджувалися й “особливі” методи керівництва. При МТСах і радгоспах створювалися політичні відділи. Оскільки влада їх була необмеженою, то часто вона використовувалася для репресій проти колгоспного активу і колгоспників. Із метою підвищення персональної відповідальності за вирощування врожаю створювалися бригади з постійним членом працюючих.

¹ Протоколи партсобраний... – Арк. 27.

² Особиста справа голови сільської ради... – Арк. 163-зв.

³ Протоколи партсобраний... – Арк. 66 – 67.

⁴ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 5 лютого – С. 3.

⁵ Особиста справа голови сільської ради... – Арк. 338.

У квітні 1933 року надійшло розпорядження з Москви про передачу селянам частини стратегічних запасів збіжжя. До роботи на селі стали залучатися студенти, жителі міст, військових частин. До знелюднілих сіл України переселялися селяни з Росії та північних областей України, не вражених голодом.

Поступово зміцнювалася матеріально-технічна база колгоспів. У 1938 р. МТСи уже обслуговували понад 97% колгоспів. Усе це призвело до збільшення хлібопоставок із України з 317 млн. пудів у 1933 р. до 496 млн. пудів у 1937 р. Більшість господарств стали заводити підсобні виробництва і займатися птахівництвом, бджільництвом, садівництвом.

Разом із цим, прийнята 5 грудня 1936 р. VIII з'їздом Рад “сталінська” Конституція СРСР і базована на її положеннях Конституція УРСР (затверджена наприкінці січня 1937 р. XIV з'їздом Рад УРСР) проголосила завершення побудови соціалістичного суспільства. Це супроводжувалося посиленням командно-адміністративних методів управління усіма сферами життя держави і суспільства, а після Пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. розпочалася так звана “велика чистка”. Хвиля масових репресій у 1937 – 1938 рр. охопила увесь Союз. Не оминула вона і українське село¹.

Колективізація і Голодомор до невпізнанності змінили село. Однією із реакцій на катастрофічні демографічні наслідки цих кампаній стало масове переселення до сіл району селян із неуражених голодом регіонів республіки та Союзу. Скажімо, зберігся опис прибуття 2 грудня 1933 року на станцію Шарівка близько чотирьох десятків переселенців до Вершино-Кам'янки. Їх зустрічали з транспарантами і вартовими². Загалом же в цей час до села переселилося близько 40 сімей, значна частина яких – із Чернігівщини. Серед них – родини Авдеєнків, Буркень, Дуль, Демченків, Куздоб, Бойправ, Трушів, Шкелів, Савицьких та інших³.

Зовні життя у Вершино-Кам'янці поступово налагоджувалося. За даними перепису населення 1939 року у Вершино-Кам'янці проживало уже 3 709 осіб¹. Працювали відділення зв'язку, ощадна каса. У селі станом на 1941 рік працювали три школи: початкова, семирічна і середня, які відвідували 700 учнів і в яких працювали 42 учителі². Функціонував сільський будинок культури, при якому діяв популярний серед вершинокам'янців драматичний гурток³. У сільському театрі ставили “Наталку-Полтавку”, “Назара Стодолю”, “За двома зайцями”⁴. При клубі діяли також два музичні і один хоролий

¹ Історія українського селянства. – Т. 2...

² Особиста справа голови сільської ради... – Арк. 292.

³ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 16.

¹ Списки населенных мест Кировоградской области по переписи 1939 года. – ДАКО. – Ф. Р-3191. – Оп. 1. – Од. зб. 39. – Арк. 9.

² Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 19.

³ Докладные записки, информации уполномоченных райкома КП(б)У, первичных организаций о состоянии организационно-партийной работы и ходе обсуждения решений партийных органов, о результатах обследования состояния и деятельности колхозов района и др. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 66. – Арк. 58.

⁴ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 20.

гуртки, 8 бібліотек (1 112 книжок, 911 читачів)¹. Радіовузла, щоправда, не було².

Проте ознайомлення із документацією про діяльність колгоспів малює невеселу картину колгоспних буднів. Після 1933 року колгоспи перетворилися не лише на суб'єкти господарської діяльності, але й на осередок трудової та ідеологічної обробки селян. І здійснювалося це в умовах надскладної демографічної соціально-економічної ситуації.

Так, безпрецедентний в історії села рівень смертності, а також фізичне виснаження тих, хто зміг пережити голод 1932 – 1933 років, практично унеможливили нормальну посівну кампанію 1933 року, а відтак – і жнива того ж року. Проте і за таких очевидних причин такого стану речей вершинокам'янський партосередок на засіданні 3 липня 1933 року визнав хід жнив незадовільним і постановив винних у невиконанні притягти до кримінальної відповідальності як *“зривників та небажаючих працювати на уборочній кампанії”*³. Секретарем партосередку на той час був призначений 19 червня 1933 р. Г. Гура⁴.

Матеріально-технічний стан колгоспів був у край бідним, як і власне становище колгоспників. Оплата ж за роботу в колгоспах була майже символічною. Інформацію про стан господарств дають звіти по колгоспах, датовані кінцем 1933 року.

У колгоспі імені Леніна налічувалося 218 господарств, з-посеред яких безкорівних було 129. При тому, що комуністів у колгоспі було четверо, колгоспний партосередок був за складом солідним – 8 осіб: Калиба, Кляцький, Кудін, Худько, Полудін, Ізюмов, Воловик, Компан. На трудовень колгоспникам нараховували 2,52 кг зерна, 10 г¹ картоплі, 65 г крупи і 40 коп. грішми².

У колгоспі імені Якіра було 152 господарства, з них 75 не мали корови. У господарстві був лише один комуніст, проте до партосередку колгоспу входили п'ять осіб: Колесник, Г. і М. Венгери, Якуба, Гладир. Плата за трудовень становила 4,85 кг зерна, 15 г меду і 42 коп. грішми³.

Колгосп імені 12-річчя Жовтня охоплював 172 господарства, з них 120 безкорівних. Комуністів у ньому не було жодного, а до складу партосередку

¹ Докладные записки... – Арк. 58-зв.

² Там само. – Арк. 59.

³ Директивы и постановления Ново-Пражского райпарткома, протоколы партсобраний и заседаний бюро, заявления, анкеты, автобиографии и другие материалы. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 44. – Арк. 2 – 2-зв.

⁴ Там само. – Арк. 1.

¹ Так, саме грамів!

² Отчетные карточки о составе парторганизаций в колхозах района. ДАКО. – Ф. П-72. – Оп.1. – Од. зб. 39. – Арк. 4.

³ Там само – Арк. 5.

входили Мішуровський і Кудін. Колгоспники на трудовень отримували 2,5 кг зерна і 25 коп. грішми¹.

У колгоспі імені Петровського перебувало 340 господарств, серед яких 272 були безкорівними. У колгоспі було 4 члени ВКП(б). До складу партосередку колгоспу входили Люшня, Мантула, Басараб, Василенко, Блага. Платою за трудовень для колгоспника слугували 2,2 кг зерна і 39 коп. грішми².

У колгоспі імені Постишева було 178 господарств, 102 з яких не мали корови. До партосередку колгоспу входив єдиний комуніст колгоспу Корнієнко. За роботу селяни отримували 2,8 кг зерна, 14 г меду і 28 коп. грішми³.

Як бачимо, колективними господарствами було охоплено 1 060 господарств Вершино-Кам'янки, серед яких 698 (65,8%) були безкорівними. Про значення корови у господарстві виснаженого від голоду селянського сімейства зайве говорити не потрібно. Але й у колгоспах справа була не найкращою. Ось витримки із характеристики господарської діяльності артїлі імені Якіра, датованої 1934 роком (місяць не вказаний). На цей час у колгоспі було уже 145 господарств, 214 колгоспників були працездатними, а 358 – непрацездатними. Колгосп мав на балансі 51 коня, 3 корови і 41 свиню⁴. Ситуація практично жахлива. Але ж у висновку сказано убивче: *“Колхоз в организационно-хозяйственном состоянии из числа пяти колхозов Вершино-Камянки передовой”*. Напевне через те, що постановка системи соціалістичного змагання, як було відзначено у звіті, була поставлена на належний рівень⁵. У той же час найбільш відсталим колгоспом по сільраді з незрозумілих причин було визнано артіль імені Леніна. На 2 226 га землі колгосп мав у розпорядженні 346 працездатних колгоспників при 510 непридатних до праці, 110 коней, 6 биків, 44 корови, 3 кнури і 17 свиноматок. Невихід же на роботу з причини хвороб досягав 70%¹. В артїлі імені Петровського невихід на роботу перевищував 50%².

Що цікаво, ситуація з часом змінювалася мало. У 1935 р. у селі уже було сім колгоспів: імені Леніна (244 господарства), Політвідділ (113), імені Чубаря (84), імені Петровського (116), імені 12-річчя Жовтня (150), імені Постишева (172), імені Якіра (148)³. Ось доповідна записка і протокол обговорення

¹ Отчетные карточки о составе парторганизаций... – Арк. 6.

² Там само. – Арк. 8.

³ Там само. – Арк. 9.

⁴ Протоколы заседаний проверочной комиссии по чистке партии по Новгородковскому кушу. – ДАКО. – Ф. П-72. – Оп. 1. – Од. зб. 45. – Арк. 74.

⁵ Там само. – Арк. 75.

¹ Там само. – Арк. 82.

² Там само.

³ Докладные записки... – Арк. 57.

ситуації у колгоспі імені 12-річчя (голова – Полудень) улітку 1935 р. Як видно з попередніх даних, це був середній колгосп за числом господарств. Колгосп мав посіви соняшнику (60 га), кукурудзи (113 га), буряку (65 га), проса (20 га), ярини (65 га), ячменю (95 га), вівса (40 га), озимини (298 га). В обговоренні прозвучала купа критичних зауважень на адресу керівництва колгоспом. Ось лише деякі з них: *“Сторожевая и пожарная охрана организована плохо, на весь вышеназванный посев имеется один конный объездчик и одна сторожевая вышка”*; *“Трудовая дисциплина совершенно отсутствует”* – 70% колгоспників або не вийшли на роботу, або прийшли в поле після полудня. Резолюція містила низку конкретних шляхів подолання негативних явищ. З-посеред інших на увагу заслуговують наступні: *“Взыскать соответствующие средства для авансирования колхозников и улучшения общественного питания”*; *“Мобилизовать тяглую силу, включая коров колхозников на вторую культивацию паров”*; *“Усилить агитационную работу”*¹. Документ засвідчує, як в ті часи у партійній роботі здоровий глузд сусідив із ідеологічною тупістю.

Зі звіту про стан речей у колгоспі імені Якіра довідуємося, що 1935 року колгосп уже мав на озброєнні 30 коней, 30 корів і 3 трактори. Дещо зросла оплата праці за трудовень (до 62 коп.), проте залишалося 35 безкорівних господарств на артіль, а 5 дітей по колгоспу, не маючи одягу й взуття, змушені були залишити школу².

Колгоспи Вершино-Кам'янки (як і ще 25 колгоспів навколишніх сіл) на той час обслуговувалися новгородківською МТС, яка мала на балансі 64 трактори, 17 автомашин, 9 комбайнів, 40 складних уборочних машин і 16 механічних двигунів³. За визнання безумовного факту прогресивності механізації сільського господарства не можемо не зауважити явної недостатності цих засобів для ефективного ведення господарства. Проте не можна оминати один факт з історії цієї МТС. Бригадиром тракторної бригади новгородківської МТС працював Никанор Сазанович Щупка – перший механізатор Вершино-Кам'янки¹. У квітні 1936 року на партійних зборах його обрали до категорії *“сочувствующих”*, а в характеристиці на механізатора знаходимо наступне: *“В 1935 г. на своем тракторе добился наилучших показателей и награжден правительственным Орденом Трудового Красного Знамени... В текущем 1936 году бригада Щупки является передовой бригадой по МТС”*². Його навіть нагородили поїздкою на ВДНГ до Москви за те, що він

¹ Докладные записки... – Арк. 8 – 10

² Там само. – Арк. 25-зв

³ Протоколы заседаний проверочной комиссии по чистке партии по Новгородковскому кушчу. – Арк. 7.

¹ Михайлов М. Перший орденоносець села // Маяк комунізму. – 1969. – 16 січня. – С. 3.

² Протоколы партийных собраний первичных парторганизаций. – ДАКО – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 77. – Арк. 53.

на тракторі У-4 (“Універсал”¹) зорав 1 160 га і зекономив при цьому 410 л солярки і 45 кг мастил². Схоже, що Н. Щупка став першим вершинокам’янцем, нагородженим радянської урядовою нагородою.

Повернімося до колгоспних реалій. Ще один документ. Протокол засідання сільського партосередку від 11 листопада 1935 року. Обговорювалося питання про хід осінньої оранки на зяб: з 509 запланованих по селу гектарів було зорано лише 248. І це при тому, що на оранку було мобілізовано навіть корів. Як наслідок, відповідальний за цей фронт робіт товариш Люшня отримував сувору догану з подальшою постановкою питання про перебування його в партії як “болтуна та обманщика партії”³.

Час йшов, а ситуація з господарськими показниками колгоспів особливо не змінювалася. Квітень 1937 року. Бригади одна за однією беруть соціалістичні зобов’язання на кшталт: “Я, (бригадир такий-то), дам з 15 га жита по 20 центнерів, з озимини – по 25 центнерів, з ячменю – по 25 центнерів, соняху – по 18 центнерів і визиваю на змагання бригаду...”⁴ Усе це приурочувалося до 20-тої річниці Жовтня. Проте ось підходять жнива. І бачимо: комбайни не підготовлені, осіння кампанія по окремих колгоспах Вершино-Кам’янки йде “вкрай незадовільно”, а голова колгоспу (якого саме – не вказано) Басараб обвинувачується в тому, що “не зумів по-більшовицькому організувати план осінньої сівби”⁵.

Справедливості заради відзначимо, що стан організації колгоспного господарства Вершино-Кам’янки навіть ставився за приклад для наслідування. За результатами роботи у 1937 – 1938 роках до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки з посеред колгоспів Кіровоградської області потрапили два представники Новгородківського району. Один із цих колгоспів представляв Вершино-Кам’янку: він “в среднем за два года получил урожай подсолнечника 11 ц. с га, с площади в 1937 г. – 25 га, в 1938 – 32 га”¹. На жаль, документ не уточнює, про який саме колгосп йдеться. Хоча, судячи із наявних матеріалів, подібні “прориви” були скоріше винятком на фоні складної і сірої колгоспної дійсності.

¹ Такий само трактор стоїть у Новгородці на постаменті. До речі, той трактор “родом” із Вершино-Кам’янки, ще у 60-ті роки він залучався до парадів і демонстрацій. На початку 70-х він своїм ходом прибув до Новгородки і був перетворений на пам’ятник механізаторам району.

² Вони були першими // Маяк комунізму. – 1972. – 25 березня. – С. 2.

³ Протоколи партсобраний. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 49. – Арк. 13 – 13-зв.

⁴ Протоколи партійних собраний первичних парторганізацій. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 1. – Од. зб. 79. – Арк. 97-зв – 98

⁵ Там само. – Арк. 108

¹ Відомості про передові колгоспи Кіровоградської області, занесені в книгу пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки за досягнення в 1937 – 1938 рр. // Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941... – С. 237.

Цікаву інформацію містять протоколи роботи перевірочних комісій по чистці партосередків, датовані 1934-м роком. Ось протокол засідання перевірочної комісії по чистці партійно-кандидатської групи при артілі імені 12-річчя Жовтня від 20 червня 1934 року, який містить характеристику на голову артілі Дениса Васильовича Кудіна, та й власне, і на саму артіль. Голову охарактеризували як *“нездібного виконувать рішення партії та уряду в справі боротьби за заможне колгоспне життя, як примиренця, який своїм примиренством довів колгосп до такого стану, що із наявних 280 працездатних на роботу в бригади виходять 20 – 30 %, зпираючись на те, що немає чого їсти, в той час, як більшість колгоспників мають продовольчі ресурси, але з таким настроєм з боку голови колгоспу боротьби ніякої не велось... розклавшиися п’яниця, класово-ворожий елемент, садовник-куркуль, політично неписьменний”*. Постановили Кудіна Д.В. з лав партії виключити¹.

Перевірки на кшталт останньої, схоже, були явищем перманентним. Складається враження, що належність до членів партії, кандидатів до членів партії чи *“сочувствующих”* можна охарактеризувати народною примовкою *“або пан, або пропав”*. З одного боку, належність до партактиву гарантувала більш-менш безбідне життя, певні преференції й пільги. З іншого боку, у неврожаях, зривах кампаній, посухах і зливах, низькій дисципліні й політичній апатії серед колгоспників винними *“призначали”* (частіше саме призначали) *“членів і кандидатів у члени”*. Скажімо, з чотирьох членів партосередку імені Якіра у червні 1934 року усі успішно пройшли перевірку². У той же час із восьми осіб по артілі Петровського *“люстрацію”* пройшли лише двоє: трьох *“перевели”* з кандидатів у члени партії до співчуваючих, двох – із членів до кандидатів, а одного – Василя Свиридовича Василенка – за політичну безграмотність, грубе поводження із колгоспниками і порушення революційної законності було безповоротно виключено із членів партії¹.

Документи свідчать про те, що *“партійці”* далеко не завжди були невинними жертвами перевірок і санкцій, котрі з них випливали. Для початку, стахановцями в полі вони, м’яко кажучи, не були. В уже цитованій довідці про передовий колгосп імені Якіра прямо сказано: *“Из числа партийцев ударников нет”*². Методи ж політичної роботи з колгоспниками вони застосовували не завжди просвітницькі. Так, у звіті про перевірку артілі імені Петровського знаходимо свідчення про *“грубое отношение к колхозникам”* з боку членів

¹ Протоколи засіданий проверочной комиссии по чистке партии по Новгородковскому кушцу. – Арк. 76 – 77.

² Там само. – Арк. 72 – 73.

¹ Там само. – Арк. 78 – 80.

² Там само. – Арк. 75.

партосередку, які часто вдавалися до побиття селян¹. В артілі імені Якіра також “*имеет место грубое зажимание со стороны руководства колхоза, доходившее до издевательства и избиения колхозников*”². Були й абсурдні приклади. Постановою засідання сільського партосередку з категорії співчуваючих було виключено І. Худька. Причина була сформульована таким чином: “*сочувствующего тов. Худька исключить из сочувствующих из причины того, что за весь период... ни жодного разу не був на зборах і ні разу в партшколі*”³.

Чи може бути дивним за таких умов низький авторитет партійних функціонерів у селі, не розуміння селянами “*лінії партії*”? Під час обстеження партосередку колгоспу імені Петровського комісія (сформована з таких же партійних функціонерів, але районного масштабу) у червні 1934 року констатувала майже еретичну для тих часів обставину: “*Настроение среди колхозников – явно антисоветское. Колхозники ожидали чистки партии, по их мнению комиссия должна ликвидировать партячейку, что выразила колхозница Кляцкая, ее мысль подхватили другие*”⁴. Її доля невідома. А от 25 вересня 1937 року був засуджений до 10 років ув’язнення у виправних таборах за контрреволюційну агітацію і висловлювання терористичних намірів щодо комуністів села Макар Романович Бондар, 1903 року народження⁵. До розстрілу 22 квітня 1938 року був засуджений Микита Янович Сніжко. Його було обвинувачено у контрреволюційній пропаганді та “*вихвалянні ворогів народу Шухачевського і Якіра*”⁶.

Репресовані вершинокам’яниці

Розглядаючи етапи історичного розвитку Вершино-Кам’янки у 1920 – 1930-ті роки ми принагідно зверталися до постатей сільчан, життєві долі яких були перемелені сталінською репресивною машиною. Вважаємо за потрібне ще раз подати їх перелік із супроводжуючою інформацією про “*тяжкі злочини*” перед системою та присудженими за це покараннями.

Бондар Макар Романович – 1903 р.н., українець, освіта 2 класи церковно-приходської школи, слюсар колгоспу. Заарештований 7 серпня 1937 р. Новгородківським РВ НКВС. У справі йдеться, що з 1920 р. за збройні пограбування був судимий 6 разів, висилався адміністративно за межі України, тікав з-під варти; вів контрреволюційну агітацію, висловлював терористичні наміри щодо комуністів. Засуджений 25 вересня 1937 р. трійкою УНКВС

¹ Протоколы заседаний проверочной комиссии по чистке партии по Новгородковскому кушу. – Арк. 82.

² Там само. – Арк. 87.

³ Протоколы партийных собраний первичных парторганизаций. – Арк. 45 – 46-зв

⁴ Протоколы заседаний проверочной комиссии по чистке партии по Новгородковскому кушу. – Арк. 82.

⁵ Реабілітовані історією... – С. 138.

⁶ Там само. – С. 175.

Дніпропетровської області до 10 років ув'язнення у виправних таборах. Реабілітований 30 жовтня 1959 р. Кіровоградським обласним судом¹.

Галя Петро Трохимович – 1891 р.н., українець, освіта початкова, член колгоспу імені 12-річчя Жовтня. Заарештований 5 березня 1931 р. Новопраським РВ ДПУ за те, що 1919 року був у загонах Григор'єва, вів антирадянську агітацію, висловлювався на кшталт: “*Колективізація – це панщина*”, “*Проведенням хлібозаготівель фактично грабують селян, қидають їх на вірну смерть*”. Засуджений 21 липня 1931 р. Новопраським народним судом до 1 року виправних робіт. Реабілітований 3 жовтня 1990 р. Кіровоградським обласним судом².

Дем'яненко Венедикт Макарович – 1896 р.н., українець, малописьменний, хлібороб. Заарештований 9 березня 1931 р. Новопраським РВ ДПУ. Зі справи: “*в роки Тромадянської війни брав участь у повстанських загонах проти радянської влади, підозрювався як член контрреволюційної повстанської організації*”. Новопраським РВ ДПУ справу припинено, включено до списків осіб на виселення³.

Іванник Андрій Гаврилович – 1899 р.н., українець, освіта початкова, хлібороб. Заарештований 9 березня 1931 р. Новопраським РВ ДПУ (агітація проти заходів радянської влади на селі). Судового вироку по справі немає.

Іванник Гаврило Мусійович – 1872 р.н., українець, освіта початкова, хлібороб. Заарештований 3 лютого 1930 р. Зінов'євським окрвідділом ДПУ (агітація проти продажу хліба державі й вступу до колгоспу). Засуджений 17 березня 1930 р. особливою нарадою ДПУ УРСР до 3 років заслання до Архангельської обл. Реабілітований 31 березня 1994 р. Кіровоградською обласною прокуратурою.

Калініченко Харитон Прокопович – розкуркулений у 1929 р¹. Іншої інформації немає.

Коваль Олександр Власович – 1904 р.н., українець, малописьменний, без певних занять. Заарештований 9 травня 1931 р. Новопраським РВ ДПУ (антирадянська агітація). Рішенням суду підлягав виселенню².

Кравець Андріян Силевич – 1885 р.н., українець, хлібороб. Заарештований 9 травня 1931 р. Новопраським РВ ДПУ (антирадянська агітація). Рішенням суду підлягав виселенню.

¹ Реабілітовані історією... – С. 138.

² Там само. – С. 141.

³ Там само. – С. 145.

¹ Там само. – С. 150.

² Там само. – С. 153.

Кравець Іван Минович – 1893 р.н., українець, освіта початкова, хлібороб-одноосібник. Заарештований 29 жовтня 1929 р. Новгородківським РВ ДПУ (агітація проти заготівельних робіт, колективізації). Засуджений 18 січня 1930 р. колегією ОДПУ до 5 років ув'язнення у концтаборі. Реабілітований 6 червня 1989 р. Кіровоградською обласною прокуратурою.

Кравець Яків Минович – 1892 р.н., українець, освіта початкова, хлібороб-одноосібник. Заарештований 12 лютого 1930 р. Зінов'євським окрвідділом ДПУ (агітація проти заготівельних робіт, політики колективізації). Засуджений особливою нарадою при колегії ДПУ УРСР до 3 років заслання у Північний край. Реабілітований 23 березня 1994 р. Кіровоградською обласною прокуратурою¹.

Лисенко Федось Юхимович – 1890 р., українець, освіта початкова, хлібороб-одноосібник. Заарештований 12 лютого 1930 р. Зінов'євським окрвідділом ДПУ (агітація проти заготівельних робіт, колективізації). Засуджений особливою нарадою при колегії ДПУ УРСР до 3 років заслання у Північний край. Реабілітований 31 січня 1994 р. Кіровоградською обласною прокуратурою.

Лисенко Іван Пилипович – 1884 р.н., українець, малописьменний, хлібороб. Заарештований 5 лютого 1930 р. Зінов'євським міськвідділом ДПУ (відмовився віддати у колгосп сільськогосподарський інвентар, чинив опір, накинувся з ножом на члена комісії, вів антирадянську агітацію проти хлібозаготівель та колективного господарювання, проти підписки на державну позику на індустріалізацію країни). Засуджений 8 березня 1930 р. особливою нарадою ДПУ до 3 років заслання у Північний край. Реабілітований 7 квітня 1989 р. Кіровоградською обласною прокуратурою².

Попович Хома Васильович – 1889 р.н., українець, письменний, коваль. Заарештований 9 травня 1931 р. Новопраським РВ ДПУ (антирадянська агітація). Рішенням суду підлягав виселенню¹.

Рева Гордій Павлович – 1898 р.н., українець, письменний, хлібороб. Заарештований 9 травня 1931 р. Новопраським РВ ДПУ (антирадянська агітація). Рішенням суду підлягав виселенню².

Рибальченко Ювеналій Тригорович – 1875 р.н., українець, освіта вища (закінчив Одеську духовну семінарію), останній священик церкви св. Миколая с. Вершино-Кам'янки. Заарештований 6 лютого 1930 р. Зінов'євським окрвідділом ДПУ (агітація проти колективізації, проведення хлібозаготівлі). Засуджений 22 березня 1930 р. особливою нарадою при колегії ДПУ УРСР до

¹ Реабілітовані історією... – С. 156.

² Там само. – С. 158.

¹ Там само. – С. 169.

² Там само. – С. 170.

3 років заслання у Північний край. Реабілітований 31 січня 1994 р. Кіровоградською обласною прокуратурою¹.

Сидоренко Петро Карпович – 1895 р.н., українець, освіта початкова, хлібороб. Заарештований 2 вересня 1920 р. Херсонсько-Миколаївською губернською ЧК (участь у збройному куркульському повстанні проти радянської влади). 4 жовтня 1920 р. як непричетного звільнили².

Сніжко Йосип Онуфрійович – 1895 р.н., українець, малописьменний, хлібороб. Заарештований 3 березня 1931 р. Новопраським РВ ДПУ (підозрюваний у контрреволюційній агітації та діяльності). 18 квітня 1931 р. звільнений.

Сніжко Микута Янович – 1892 р.н., українець, освіта початкова, член колгоспу ім. Леніна. Заарештований 15 лютого 1938 р. Новгородківським РВ НКВС (контрреволюційна діяльність, пропаганда, вихваляння ворогів народу Тухачевського і Якіра). Засуджений 22 квітня 1938 р. трійкою УНКВС Миколаївської області до розстрілу з конфіскацією майна. 22 червня 1938 р. вирок виконано. Реабілітований 27 липня 1989 р. Кіровоградським обласним судом³.

Удовиченко Андрій Ілліч – 1885 р.н., українець, письменний, селянин. Заарештований 5 лютого 1932 р. Новопраським РВ ДПУ. Обвинувачувався у тому, що у 1920 р. брав участь у повстанні проти радянської влади; 3 січня 1930 р. правління колгоспу ім. Петровського виключило його з членів артїлі за невиконання плану хлібозаготівлі, вів антирадянську агітацію; восени 1930 р. на загальних колгоспних зборах говорив: *“План хлібозаготівлі нам непосильний, а якщо його приймемо, то хліб заберуть до хунта і будемо пухнуть з голода”* – і тоді мало не всі колгоспники підтримали його; у січні 1932 р. казав: *“До чого дожилися – молотили обмолочене. Це гірше, ніж за кріпаччини”*. Справу припинено (ким і коли невідомо – О.К.). У справі вказано, що два рідні брати (хто – не відомо – О.К.) розкуркулені й вислані на Північ¹.

Окрім них, завдячуючи у тому числі й мережі Internet, нам вдалося віднайти інформацію про репресованих уродженців Вершино-Кам’янки, котрі на час арешту проживали у різних куточках СРСР. Вважаємо, що їх імена також заслуговують на пам’ять.

Акімов Корній Васильович – 1895 р.н., освіта початкова. Проживав у Північно-Казахстанській обл., Червоноармійський район, с.Ново-Сухотіно. Працював комірником у колгоспі *“Сталінський шлях”*. Заарештований 6 серпня

¹ Реабілітовані історією... – С. 171.

² Там само. – С. 173.

³ Там само. – С. 175.

¹ Там само. – С. 178.

1937 р. Червоноармійським РВ НКВС. Рішенням трійки УНКВС Північно-Казахстанській обл. 28 серпня 1937 р. за ст. 58-10, 58-11 УК РСФСР засуджений до розстрілу. Реабілітований 30 вересня 1960 р. Кокчетавським обласним судом за недоведеністю складу злочину¹.

Василиненко Маркіян Сидорович – 1901 р.н. Працював на Східній залізниці начальником цеху. Жив у Нижньому Тагілі. Заарештований 6 листопада 1942 р. Осуджений 3 квітня 1943 р. Особливою Народою НКВС СРСР за ст. 58-1, ч. 1 за антирадянські висловлювання. Вирок – 8 років. Реабілітований 5 квітня 1989 р. указом Президії ВР СРСР².

Гордаш Тимофей Єлисеєвич – 1898 р.н., українець. Проживав в с. Усть-Ішим Омської обл., тесля середньої школи. Заарештований 6 липня 1937 р. Обвинувачений Трійкою при УНКВС по Омській обл. 3 вересня 1937 г., за ст. 58-10-11 УК РСФСР. Вирок: вища міра покарання. Розстріляний 4 жовтня 1937 р. Місце поховання – м. Омськ. Реабілітований 7 березня 1957 р. президією Омського міського суду за відсутністю складу злочину³.

Дементієнко Микута Павлович – 1878 р.н., українець, письменний, проживав у с. Інгуло-Кам'янка, колгоспник. Заарештований 9 травня 1931 р. Новопраським РВ ДПУ (агітація проти заходів радянської влади). Новопраським РВ ДПУ справу припинено, включено до списків осіб на виселення⁴.

Жаботинський Феофан Володимирович – 1888 р.н., проживав в Устинівському районі. Був під слідством за контрреволюційну релігійну пропаганду.

Жадановський Леонтій Львович¹ – 1893 р.н., росіянин, освіта вища, проживав у м. Речиця Гомельської області, начальник ветеринарної служби в/ч 5770. Заарештований 10 червня 1938 р. Речицьким ГУДБ НКВС (контрреволюційна агітація, терористична діяльність). Засуджений 5 серпня 1939 р. особливою нарадою НКВС СРСР до 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Реабілітований 4 грудня 1957².

Злобинська Рива Аврамівна – 1904 р.н., єврейка, освіта початкова. Проживала в м. Зінов'євську, швея-модистка. Заарештована 1 листопада 1926 р. Зінов'євським окружним відділом ДПУ за звинуваченням у членстві в

¹ Специальный государственный архив ДКНБ по Акмолинской обл. (г. Кокчетая) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/doccatalog/document?id=71736>.

² Книга памяти: Нижний Тагил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memo.ru/memory/tagil/ta_3.htm

³ Жертвы политического террора в СССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lists.memo.ru/d9/f217.htm>

⁴ Реабілітовані історією... – С. 145.

¹ Схоже, що це син священика вершинокам'янської церкви св. Миколая Лева Жаданівського.

² Реабілітовані історією... – С. 147

контрреволюційній підпільній організації “Сіоністська соціалістична партія”, яка ставила завданням підірвати авторитет Комуністичної партії серед єврейського населення. Засуджена 14 січня 1927 р. до 3 років заслання до Середньої Азії, позбавлення права жити в Москві, Ленінграді, Україні, Криму. 1 лютого 1932 р. вислана до Західного Сибіру на 3 роки. Реабілітована 8 жовтня 1991 р. Кіровоградською обласною прокуратурою¹.

Іванниқов Савва Федорович – 1902 р.н. Проживав у сел. Верхов’є Верхоянського р-ну Орловської обл. Начальник залізничної станції Верхов’є. Заарештований у 1937 р. Розстріляний².

Коваленко Михайло Якович – 1891 р.н., українець, освіта початкова, проживав у м. Кірово, заступник керуючого “Сільгоспстачанням”. Заарештований 27 липня 1937 р. Кіровським МВ НКВС (контрреволюційна діяльність, участь у націоналістичній пропаганді). Засуджений 26 листопада 1937 р. трійкою УНКВС Миколаївської області до 10 років ув’язнення у виправно-трудовах таборах³.

Костенко Володимир Миқитович – 1899 р.н., українець, письменний, проживав у с. Новомиколаївка, хлібороб. Заарештований 9 травня 1931 р. Новопразьким РВ ДПУ (антирадянська агітація). Рішенням суду призначений до виселення⁴.

Кудін Степан Олексі́йович – 1909 р.н., проживав: Карельська АРСР, Медвежогорський р-н, Біломорсько-Балтійський канал. Заарештований 1 серпня 1937 р. Засуджений Трійкою при НКВС КАРСР 26 серпня 1937 до вищої міри покарання. Розстріляний 1 вересня 1937 р. Місце поховання: Медвежа гора (Сандармох). Свідчень про реабілітацію немає¹.

Удовиченко Марқел Гаврилович – 1896 р.н., українець, малописьменний, був кондуктором станції Долгінцеве Катеринославської залізниці. Заарештований 11 березня 1932 р. ОДТА ОДПУ станції Долгінцеве. Зі справи: у 1919 р. возив на ст. Шарівка сало, масло і хліб денікінцям, перебував у війську отамана Григор’єва, 1922 р. під час голоду з Савкою Колесником убили Саву Щупку за те, що той крав мед з Колесникова вулика, брав участь у Кумівському повстанні проти радянської влади, агітував проти хлібозаготівлі. Засуджений 11 квітня 1932 р. особливою нарадою при колегії ДПУ УРСР до

¹ Реабілітовані історією... – С. 149 – 150

² Книга пам’яті жертв політических репрессий на Орловщине. – Т. 2. – Орел, 1995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orel.rsl.ru/nettext/memorial/orlov2.htm>

³ Реабілітовані історією... – С. 153.

⁴ Там само. – С. 155

¹ Книга пам’яті: Республики Карелия // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lists.memo.ru/d18/f368.htm>.

3 років заслання до Північного краю. Реабілітований 31 березня 1994 р. Кіровоградською обласною прокуратурою¹.

Харлаш Семен Феодосійович – 1888 р.н., українець, освіта початкова, робітник колгоспу “*Третій вирішальний*”. Заарештований 14 лютого 1938 р. Новгородківським РВ НКВС (організатор повстання проти радянської влади у роки Громадянської війни, антирадянська агітація, невдоволення заходами партії та уряду). Засуджений 4 квітня 1938 р. трійкою УНКВС Миколаївської області до розстрілу. 21 травня 1938 р. вирок виконано. Реабілітований 24 травня 1989 р. Кіровоградською обласною прокуратурою².

Якуб Роман Іванович – 1889 р.н., українець, освіта середня, науковий співробітник. Проживав у Москві, 3-й Ніколо-Щепівський провулок, б. 6, кв. 13. Заарештований 7 вересня 1937 р. Засуджений 29 жовтня 1937 р. Комісією НКВС і Прокуратури СРСР. Обвинувачений у шпигунській діяльності на користь Японії і передачі секретних відомостей японським спецслужбам. Розстріляний 3 листопада 1937 р. Реабілітований у 1989 р.³.

¹ Реабілітовані історією... – С. 178.

² Там само – С. 179.

³ Москва, расстрельные списки, Бутовский полигон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/repress/but/1937/yakub.htm>

РОЗДІЛ 5. У РОКИ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ

5.1 ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКА В УМОВАХ “НОВОГО ПОРЯДКУ”

У неділю 22 червня 1941 року нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз розпочалася війна, у ході якої Кіровоградщина опинилася в епіцентрі запеклих боїв улітку 1941 року та в 1943 – 1944 рр. Про події війни написані тисячі книг як її учасниками та сучасниками, так і науковцями. Останніми роками вчені переглядають усталені кліше радянської історіографії, у чому їм допомагають розкриті раніше засекречені документи. У 2009 році в Кіровограді вийшла друком робота Василя Даценка “Щоб пам’ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)”. Не зважаючи на те, що з автором її з багатьох позицій можна полемізувати, на сьогодні це найбільш повне, базоване на різноманітних джерелах дослідження з історії регіону в роки війни. Тому в своєму традиційному огляді історичного тла, на якому розгорталася історія Вершино-Кам’янки у ці роки, ми послуговуємося висновками Василя Всеволодовича.

Війна докорінним чином змінила життя мирного населення. Уже 22 червня на території Української РСР було введено військовий стан, а наступного дня, відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року про проведення мобілізації військовозобов’язаних 1905 – 1919 року народження, на території чотирнадцяти військових округів, у тому числі і на території Одеського військового округу, до якого входила Кіровоградська область, розпочалася мобілізація до лав Червоної армії. В обстановці великого патріотичного піднесення у ході мобілізації на призовні пункти у масовому порядку з’являлися і громадяни, які на той час за віком не підлягали призову, особливо вихована за радянської влади молодь. Лише за 23 – 30 червня до райвійськкоматів області надійшло 1 654 подібні заяви.

Пізно ввечері 23 червня до обласних центрів надійшла телеграфом постанова ЦК ВКП(б) і Ради Народних комісарів СРСР, якою визначалися завдання партійних і радянських органів в умовах військового часу. Усі підприємства області перейшли на двозмінну і трьохзмінну роботу, кіровоградські заводи “Червона зірка”, “Червоний профінтерн”¹ та інші були переведені на виробництво боєприпасів, ремонт військової техніки для потреб фронту.

Значні труднощі постали перед сільським господарством області. Урожай того року видався небувалий. Необхідні були рішучі заходи влади задля його збирання. 26 червня до області надійшло директивне розпорядження ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР “Про заходи з підготовки і проведення збору врожаю 1941 року”. На селі ж у зв’язку із тотальною мобілізацією не вистачало техніки та робочих рук. Матеріально-технічна база сільського господарства різко скоротилася. 30 червня 1941 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ “Про автотракторний і гужовий транспорт, поставлений для Червоної

¹ Пізніше – Кіровоградський ремонтно-механічний завод ім. В. Таратути.

Армії". Відповідно до указу, у порядку мобілізації в установ і підприємств та інших громадських організацій, а також у колгоспів та окремих громадян вилучалися автомобілі, трактори, тракторні причепа, мотоцикли, велосипеди, коні, вози і зброя. За офіційними даними, лише за перший тиждень війни на зміну призваним до лав армії чоловікам за кермо тракторів та штурвали комбайнів сіли 546 жінок. У короткий термін було створено 80 курсів із підготовки механізаторів, на яких навчалось 2 904 осіб, у тому числі 2 493 жінки. До сіл на допомогу вирушила інтелігенція, учні шкіл. Косами, серпами, жниварками збирало урожай практично усе сільське населення. І селяни зробили неможливе: до 15 липня 1941 року врожай було зібрано на вдвоє більшій площі, ніж за аналогічний період 1940 року.

Фронт швидко наближався. Уже за 37 днів після початку війни гітлерівські війська підійшли до адміністративних меж тодішньої Кіровоградщини. Колони танків і мотопіхоти ворога розрізали область навпіл з півночі на південь, прокладаючи собі шлях до індустриальних районів нижнього Дніпра та Донбасу. Жорстоким авіаційним ударам піддавалися залізничні станції Знамянка, Помічна, Новоукраїнка, Користівка, Кіровоград. З наближенням фронту закипіла робота з евакуації вглиб СРСР обладнання підприємств, тракторів, комбайнів, худоби, матеріально-культурних цінностей. Сільськогосподарська техніка, реманент, худоба із колгоспів і радгоспів евакуйовувалася своїм ходом. Показником низької результативності таких заходів саме у сільському господарстві може слугувати той факт, що з 64 МТС області вдалося евакуювати з технікою лише дві. Часто майно, яке не вдалося вивезти, псувалося і нищилося відступаючими радянськими частинами. Потім у цьому будуть звинувачені німецькі війська.

У напрямку Кіровоградщини наступ здійснювала 1-а німецька танкова група під командуванням генерал-полковника Пауля Людвіга Евальда фон Клейста. До її складу входили 9-а, 11-а, 13-а, 14-а і 16-а танкові дивізії, а також моторизовані – 16-а, 25-а, СС¹ “*Вікінг*”, СС “*Лейбштандарт*” і СС “*Адольф Гітлер*”. Оборону ж цього напрямку мали здійснювати 6-а і 12-а радянські армії генералів І.М. Музиченка і П.Г. Понеделіна. На 21 липня, коли німецькі частини підійшли до меж Кіровоградської області, у їх складі було 24 дивізії, 1 повітрянодесантна і 2 протитанкові бригади. Армії були знекровлені, оскільки з початку війни в ході запеклих боїв втрати їхнього особового складу сягнули майже 47 тисяч бійців, 27 з яких зникли без вісти. 31 липня кільце оточення навколо двох армій замкнулося в районі м. Умань. Відрізані від фронту, 6-а і 12-а армії вели запеклі бої упродовж 1 – 7 серпня 1941 р. Найбільші бої точилися в масиві “*Зелена брама*”² біля села Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області. Остання спроба прориву кільця оточення була здійснена 7 серпня. Цього дня опір радянських військ було в основному зламано, хоча окремі бої точилися до 13 серпня. З оточення змогли прорватися не більше 11 тисяч радянських бійців з 129,5 тисяч, які були в наявності на 20 липня 1941 року. У полон потрапили також обидва командарми.

¹ СС – збройні елітні формування НСДАП. Мали свою систему чинів, пізнавальних знаків, мали на озброєнні найновіші зразки техніки і зброї. На початку війни комплектувалися за принципом, котрий випливав із арійської расової теорії: зріст військовослужбовців 170 – 185 см., світле волосся, блакитні очі. Претенденти проходили спеціальну підготовку: стрільба з усіх видів зброї, елементи різноманітних єдиноборств і бойових мистецтв, саперна справа тощо. Відтак, підрозділи СС були здатні виконувати практично будь-які бойові завдання.

² Так назвав свою “документальну легенду” Є. Долматовський: *Долматовский Е.А. Зеленая брама. – М: Политиздат, 1985.*

Після “*уманського котла*” обороняти Кіровоградщину було практично нікому. 5 серпня після нетривалих боїв був взятий Кіровоград, а 8 серпня уся територія Кіровоградської області була окупована німецькими військами. Фронт пішов далі на схід.

Уже 17 серпня 1941 року на окупованих українських землях була створена адміністративна одиниця під назвою “*Рейхскомісаріат “Україна”*” у складі семи генеральних округів (“*генералбецирків*” – Generalbezirk) на чолі з генеральними комісарами: Волині, Житомира, Києва, Миколаєва, Таврії, Дніпропетровська, Чернігова. Адміністративний центр Рейхскомісаріату “*Україна*” перебував у Рівному. Очолив його гауляйтер¹ Еріх Кох. Генеральні округи, у свою чергу, поділялися на “*гебітскомісаріати*” (округи). Вершино-Кам’янка, таким чином, увійшла до гебітскомісаріату Долинська генералциберка Миколаїв.

Відповідно до своїх ідеологічних постулатів нацисти здійснювали політику жорстокого терору проти всіх своїх реальних або потенційних супротивників незалежно від їхньої національності. До них належали: учасники опору, особи, що відмовлялися виконувати будь-які накази окупантів, комуністи, комсомольці, радянські активісти. Нацистський окупаційний режим грубо порушував базові права населення. За зонайменше порушення наказів військової і цивільної адміністрації застосовувалася смертна кара. Серед смертних вироків військово-польових судів можна виділити такі основні причини страти:

1. приховування радянських військовополонених;
2. напад на німецьких військовослужбовців і поліцейських;
3. підробка документів;
4. недозволена торгівля.

Низовою ланкою управління були районні, сільські і міські управи (управління). На чолі районів стояли начальники райуправ, громадами керували бургомістри. Оскільки до сільської громади входило декілька сіл, то в кожному з них призначалися старости. У руках начальника райуправи зосереджувалося загальне керівництво районом. Він відповідав за всі підлеглі йому місцеві заклади, господарство і повинен був забезпечувати “*споқій та безпеку*”, організувати “*вилучення*” продовольства для Рейху і задовольняти потреби армійських підрозділів.

У сільській місцевості нижчою інстанцією місцевого управління була сільська управа на чолі зі старостою. Старости вели облік місцевого населення, реєстрували прибулих, стягували податки, забезпечували військові поставки, надавали робочу силу, гужовий транспорт тощо. Окрім того, вони виконували завдання німецьких каральних органів із пошуку червоноармійців, командирів, політпрацівників, парашутистів, партизанів; повинні були виявляти тих, хто надавав їм притулок. Сільська управа забезпечувала вилучення у населення зброї, боєприпасів, радіоприймачів, організацію дотримання світломаскування, проведення сільськогосподарських робіт, виконання антиєврейських обмежень, репресій тощо.

Для повсякденного контролю за станом безпеки та здійснення поліцейських заходів до кожного рейхскомісара прикріплювався вищий начальник СС і поліції. В їхньому підпорядкуванні були низові ланки поліцейської піраміди в районних центрах та інших населених пунктах. Від генерального округу були повноважні представники поліції безпеки,

¹ Гауляйтер – керівник “*гау*”, основної територіальної одиниці Третього Рейху. Призначався особисто фюрером.

СД¹ і поліції, за якими закріплювалися “айнзацгрупи” (оперативні групи) для “виконання особливих завдань безпеки, швидкого придушення опору в захоплених фронтових і тилкових районах”. Органи таємної польової поліції (“гехайме фельдполіцай” – ГФП) здійснювали контррозвідальну і каральну діяльність із виявлення радянської агентури, партизанів і пов’язаних із ними людей. Каральним органом була також охоронна поліція, яка підлягала міським і польовим комендатурам і контролювала в’язниці і табори. Нарешті, існувала українська допоміжна поліція, що використовувалася для виконання місцевих поліцейських та охоронних завдань польових і гарнізонних комендатур. До допоміжної поліції йшли з різних мотивів. Тут були й люди, ображені радянською владою, і кримінальні й декласовані елементи, і просто авантюристи. Були й такі, хто просто хотів заробити, щоб вижити і прогостувати сім’ю.

Україна розглядалася А. Гітлером виключно як зона для вичерпання продовольства, сировини і робочої сили. Фюрер говорив: “Це для нас Індія... Ми будемо поставляти зерно скрізь у Європу, де в ньому є потреби”. А Г. Геринг у жовтні 1942 р. говорив: “Ми зайняли найродючіші землі. Там, в Україні, є все: яйця, масло, пшениця, сало, і в кількості, яку важко уявити. Ми повинні зрозуміти, що все це віднині й навіки – наше, німецьке”.

З початком окупації гітлерівці намагалися якнайшвидше використати область для своїх потреб, зокрема почали налагоджувати виробництво потрібної для армії продукції та заготівлю продовольства для Рейху. Відновлювали роботу промислові підприємства в Кіровограді та інших містах і селищах. У Кіровограді, наприклад, у роки окупації працювали 100 підприємств. Здійснювалися роботи по забрукуванню дороги Аджамка – Нова Прага, на європейську ширину перешивалися залізничні рейки². Діяли лісозаготівельні пункти в Гутниці, Перегінній, Федварі, Хирівці. У селах на базі колгоспів і радгоспів створювалися громадські двори. Окупаційною адміністрацією були запроваджені державні й місцеві податки.

Було відновлено діяльність частини культосвітніх закладів – шкіл, театрів, драматичних гуртків.

Разом із цим, життя під окупацією породжувало постійний страх за своє життя. Однією із форм експлуатації Третім Рейхом України стало насильницьке вивезення до Німеччини української молоді для роботи на підприємствах Німеччини. Їх називали “остарбайтерами” (“східними робітниками”). За період окупації з області було вивезено близько 50 тисяч юнаків і дівчат, близько третини з яких не повернулися додому³.

Такими були умови життя населення центральноукраїнського села в період з літа 1941 по кінець 1943 року.

Вершино-Кам’янка відреагувала на початок війни аналогічно до інших населених пунктів України. Уже в перші місяці війни із села було мобілізовано

¹ СД (нім. “*er Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS (SD)*”) – внутрішньопартійна служба безпеки НСДАП, пізніше – служба безпеки рейхсфюрера СС. СД була покликана виявляти ворогів націонал-соціалістичної ідеї, спираючись у своїй діяльності на сили поліції.

² Ширину залізничної колії в Європі становить 1 435 мм, в той час як у Російській імперії (пізніше – на території СРСР, Фінляндії і Монголії) вона становить 1 524 мм.

³ Дашенко В.В. Щоб пам’ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). – Кіровоград, 2009. – С. 10 – 11; 24 – 25; 31; 41; 51; 116; 118; 120 – 122; 124 – 125; 127; 135 – 137; 144.

427 осіб¹. З наближенням фронту була здійснена спроба евакуації. Проте, як свідчить у своїх спогадах В. Антоненко, організованої евакуації з Вершино-Кам'янки і навколишніх сіл не вийшло – кидаючи майно, люди тікали в паніці до Дніпра². Близько сотні вершинокам'янців залишили село, виїхавши влітку 1941 року на Донбас та Криворіжжя³.

Німецькі війська увійшли до села на другий день після взяття ними Кіровограда – 6 серпня 1941 року⁴. Село німці зайняли без жодного пострілу. Зі спогадів нашого діда (на той час йому було 11 років) німецькі солдати на мотоциклах, танкетках і вантажівках увійшли у село зі сторони другого десятку. Радянських солдат у селі не було. Дід розповідав, що практично перед самою появою німецьких вояків селом їхала “полторка” з двома червоноармійцями. Вони залишили машину, перед цим її зіпсувавши, і берегами, крадькома, рушили убік Новгородки. Більше радянських солдатів у селі не було.

За словами діда, на початку війни тиллові й інтендантські служби в німецькій армії працювали відмінно. Розмістившись на постій по хатах, у колгоспних приміщеннях німецькі солдати першою справою стали приводити себе до ладу: голилися, милися, пили шнапс і голосно реготали в очікуванні короткого заслуженого перепочинку. Тут же топилися польові кухні, готуючи солдатам обід. Щодо мародерства, то про випадки пограбування селян дід не розповідав. “Яйка” і “млекор” німецькі вояки переважно вимінювали на шоколад. За свідченням старожилки, тоді дівчинки, один солдат, даючи її мамі плитку шоколаду, показував три пальці на руці: мовляв, у самого дома трое дітей. Очевидно, не усі в німецькій армії були нелюдами й катами.

Німецькі війська стояли в селі декілька тижнів, потім пішли на схід. Майже два роки після цього німецьких солдатів у Вершино-Кам'янці не було взагалі. Лише у грудні 1943 року, перед наступом радянських військ у село стали підтягуватися німецькі частини⁵. За словами нашого діда, в селі увесь час окупації з німців були лише комендант, його перекладач на ім'я Ганс і два солдати-охоронці. Таку ситуацію можна пояснити декількома моментами. По-перше, в голому степу, серед якого знаходилася Вершино-Кам'янка, було годі перейматися через можливу небезпеку з боку партизанів. По-друге, близькість Новгородки, де розміщувалися значні контингенти поліції і жандармерії, дозволяла за потреби швидко перекидати каральні частини до села. Ну і по-

¹ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Історія села Вершино-Кам'янки, Кіровоградська область, Новгородківський район. – Кіровоград, 2004. – С. 20.

² Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 5 лютого – С. 3.

³ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 20.

⁴ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка Новгородківського району. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. Р.-7172. – Оп. 1. – Од. зб. 98. – арк. 9.

⁵ Виноградов А. Забытый танковый рейд (продолжение) // Украина-центр. – 2010. – 16 сентября.

третє, німецькі війська у селі в тилу – це скоріше кіношний штамп, аніж елемент історичних реалій.

Доба окупації куди менше відображена в джерелах, аніж попередній період з історії села. Проте і ті нечисленні свідчення дають змогу спробувати реконструювати обставини тих часів. Уже в серпні 1941 року відбулося оформлення адміністративного апарату управління районом. І зроблено це було з традиційними німецькими педантичністю і порядком. У Новгородці було розміщено районну земельну комендатуру, при якій діяла районна управа, і жандармський корпус¹. Комендантами почергово були Гейнеман, Круль, Тіма. Перекладачами при них служили Валерій Іванович Гросс, Іван Трохимович Левченко, Аккулінус Гекр. Начальником поліції упродовж усього терміну окупації був Олексій Петрович Троян, а жандармерії – Гапиш. Головою райуправи був Попенко².

Окупаційна адміністрація одразу ж узяла під свій контроль усі сторони життя населення. Суттєво обмежувалося пересування жителів поза місцем свого постійного проживання. За недозволені поїздки у селян в якості штрафу відбирали коней, худобу, продукти. Без дозволу німецької окупаційної влади заборонялося приймати гостей. Згідно з наказами районних управ та жандармських постів, у населених пунктах було встановлено комендантську годину – з 21.00 до 4.00, обов'язкову для виконання та, за твердженням нової влади, *“спрямовану для забезпечення спокою населення і гарантування його приватної власності”*. Увечері та вночі проводилося також затемнення населених пунктів. За будь-який непослух чи недоліки в роботі застосовувалися фізичні покарання. Найпоширенішим із них було побиття різками від 25 до 30 ударів³.

Частина жителів району, ображених свого часу радянською системою, пробували скористатися новою владою для своєї компенсації втраченого. До Новгородківської комендатури надходила сила силенна заяв про повернення усупільненого під час колективізації майна. З-посеред них знаходимо справу вершинокам'янця Семена Гнатовича Дем'яненка. З неї дізнаємося, що за невиконання *“пляну до двору”* його родину було розкуркулено, майно конфісковано й розпродано, а будівля залишилася у власності одного із

¹ Антоненко В. Вказ. праця. – С. 3.

² Акти, довідки про звірства німецько-фашистських загарбників та про нанесені матеріальні збитки Кіровоградській області під час війни 1941 – 1945. – ДАКО. – Ф.Р-6656. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 93-зв.

³ Яшан О. Повсякденне життя селян Центрального регіону України в умовах окупації // Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів... – Вип. 2: Матеріали науково-теоретичного семінару “Нацистська окупація України (1941 – 1944): проблеми та перспективи дослідження”, 18 квітня 2008 р. / а ред.. В.В. Масценка (голов. ред.), Ю.П. Присяжнюка (наук. ред.). – Черкаси, 2010. – С. 81 – 83.

колгоспів¹. 23 квітня 1942 року управа зобов'язала старосту Вершино-Кам'янки задовольнити скаргу Дем'яненка і повернути йому хату для проживання².

Було вибудовано систему адміністрації і в селах району. Старостою Вершино-Кам'янки було призначено Мину Юхимовича Дяченка³. Як згадують старожили, Мина Дяченко нічого поганого своїм односельчанам за роки окупації не зробив, проте був засуджений і відбув 10 років покарання у виправно-трудовах таборах. Його ж син Іван пройшов усю війну⁴, але через засудженого батька не був прийнятий до лав партії⁵. Згодом у селі було організовано дільницю допоміжної поліції⁶. Серед поліцаїв Вершино-Кам'янки згадуються Мотика, Бондар, Василенко. Усі вони після звільнення були засуджені до 25 років таборів⁷. Серед репресованих вершинокам'янців знаходимо Михайла Олександровича Любарського. Він був заарештований у званні молодшого сержанта 20 квітня 1945 року відділом контррозвідки СМЕРШ⁸ 129 запасного стрілецького полку 26-ої запасної Алтайської стрілецької дивізії. У звинувачувальному вирокі вказано: *“з грудня 1941 р. у Вершино-Кам'янці служив у німецькій поліції, носив поліцейську форму, мав гвинтівку, отримував зарплату 250 крб. і солдатську пайку, охороняв німецькі об'єкти, приміщення поліції, брав участь у облавах на радянську молодь, яку забирали на роботу до Німеччини, грабував населення”*. М. Любарський отримав 15 років каторжних робіт із позбавленням громадянських прав на 5 років. До речі, він єдиний репресований вершинокам'янець, кому відмовлено у посмертній реабілітації⁹. Старшим поліцейським у Вершино-Кам'янці був Іван Дмитрович Сидоренко. Навесні 1948 року його справу про виселення за межі УРСР розглядали на рівні сільради і району¹⁰. З неї визнаємо, що до війни І. Сидоренко на роботу в колгоспі не виходив, займався спекуляцією. Під час

¹ Справки и заявления бывших репрессированных органами советской власти о возврате им имущества. Заявления граждан и учреждений о предоставлении права на помол зерна. – ДАКО. – Ф. Р-2385. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 22

² Списки коммунистов и комсомольцев. Списки лиц, подлежащих трудовинности и военнопленных Красной Армии, проживающих на территории района. Списки членов общественных дворов района. – ДАКО. – Ф. Р-2814. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 211.

³ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 44.

⁴ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 19 лютого – С. 3.

⁵ Переписка с политотделами воинских частей о поведении граждан, пребывающих на территории, временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками. ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 2. – Од. зб. 10. – Арк. 85.

⁶ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 5 лютого – С. 3.

⁷ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 19 лютого – С. 3.

⁸ СМЕРШ (скорочення від *“смерть шпигунам”*) – назва декількох незалежних одна від одної контррозвідувальних організацій у Радянському Союзі в роки Другої світової війни. Діяли, зокрема, Головне управління СМЕРШ при Наркоматі оборони – військова контррозвідка (начальник В.С. Абакумов), управління контррозвідки СМЕРШ Наркомату військово-морського флоту (П.А. Гладков) і відділ контррозвідки СМЕРШ Наркомату внутрішніх справ (С.П. Юхимович).

⁹ Реабілітовані історією. – Кіровоградська область. – Книга третя. – Кіровоград, 2005. – С. 159.

¹⁰ Дивно дрібний масштаб розгляду *“політичної справи”* як на ті часи.

війни дезертирував, повернувся у село й став старшим поліцейським¹. Товариський вирок загальних зборів колгоспу імені Леніна від 5 квітня 1948 року проголошував: *“Будучи старшим полицейским арестовывал советских военнопленных, избивал их и предавал гестапо. Кроме этого занимался грабежом жителей села...”*². 280 голосів присутніх було подано за те, щоб І. Сидоренка *“исключить из членов колхоза и выслать за пределы УССР сроком на 8 лет”*³. Новгородківський районний виконавчий комітет затвердив це рішення 7 квітня 1948 року⁴.

Із самим початком окупації було запроваджено цілу низку нових податків, обов’язкових до сплати. З кожної наявної у господарстві корови впродовж року слід було здати на заготівельні пункти 820 л молока, з кожної курки – 240 яєць. За утримання собаки вводився податок у 150 крб. на рік. 100 крб. треба було сплачувати за кожного працюючого в родині⁵.

Проте найжорстокішим став *“податок людьми”*, який змушена була платити Україна. За роки окупації з території Новгородківського району було вивезено 543 особи (439 чоловіків і 104 жінки)⁶. Понад 60 вершинокам’янтів були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Там вони ставали остарбайтерами – *“східними працівниками”*. Частина працювала на промислових підприємствах у Німеччині чи окупованих державах Європи, частина потрапляла у приватні господарства. Становище перших було, як правило, набагато тяжчим. Марія Іванівна Дементієнко згадувала, як її сімнадцятирічною в товарному вагоні вивезли до Німеччини. Вона працювала на хімічній фабриці *“Шіхт”* у м. Аустік, Чехословаччина, де виробляли пульфу (отруйна речовина). Робочий день тривав 12 годин. Остарбайтери проживали в бараках, на сніданок отримували чай і дві грудочки цукру, а на вечерю – брукву⁷. На цьому ж підприємстві працювала М.В. Слинько. Вона померла на чужині, там же, в Аустіку⁸. Загалом же лише із четвертого десятка остарбайтерами стали О. Полудіна, О. Крайній, С. Кудін, О. Колодистий, І. Волошин, В. Ізюмова, І. Смішко, І. Кушнір, Ф. Удовиченко⁹. Їх було б набагато більше, якби не Яків Павлович Хейсон і Марія Єрофіївна Іваник – лікар і фельдшер вершинокам’янської амбулаторії у роки окупації. Перед

¹ О выселении из Новгородковского района за пределы УССР гр. Сидоренка Ивана Дмитриевича. – ДАКО. – Ф. Р.-1340. – Оп. 2. – Од. зб. 27. – Арк. 2 – 2-зв.

² Там само. – Арк. 4-зв.

³ Там само. – Арк. 5.

⁴ Там само. – Арк. 13.

⁵ Акти, довідки про звірства німецько-фашистських загарбників... – Арк. 95.

⁶ Справки и акты комиссии о нанесенном ущербе народному хозяйству района немецко-фашистскими захватчиками. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 2. – Од. зб. 4. – Арк. 1.

⁷ Книга скорботи України. – Кіровоградська область – Т.2. – Кіровоград, 2004. – С. 236.

⁸ Там само. – С. 296.

⁹ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 12 лютого – С. 3.

відправкою до Новгородки потенційні остарбайтери проходили медогляд у селі. Наступний медогляд – у самій Новгородці, звідки їх потім везли до Куцівки й грузили у вагони. Я. Хейсон або видавав призначеним на вивезення до Німеччини фіктивні довідки про страшні заразні хвороби, або ж давав якісь ліки, після яких тіло укривалося висипом і пухирями. Молодих людей із такими симптомами зазвичай “рубала” медкомісія у Новгородці¹. Сам факт лікарювання на окупованих територіях лікаря-полоненого, та ще й єврея (!), яким був Яків Павлович, гідний подиву. Після звільнення села він одружився з жителькою с. Воронцовка Мішуровською, працював у Новгородці головним лікарем районної лікарні, після чого лікарював у обласній лікарні м. Кіровограда².

Одним із найбільших злочинів “нового порядку” став голокост – політика фізичного знищення єврейства на окупованій території. Уже 21-м серпня датоване розпорядження коменданта Новгородки такого змісту: *“Окончательный срок регистрации населения Новгородковского района – 22 августа 1941 г. Жидовская национальность, живущая на территории Новгородковского района, должна явиться на регистрацию немедленно. Комендант”*³. Документ заслуговує на увагу з огляду на два моменти. Перше: це оперативність, з якою створювалися органи окупаційної адміністрації, оскільки положення про її організації набуло чинності, про що йшлося вище, лише 17 серпня. Ну і друге – це антисемітська спрямованість розпорядження. Саме євреї, а також комуністи і комсомольці, ставали головними жертвами репресій з боку окупаційних властей. Як відомо, для націонал-соціалістів з подачі А. Гітлера євреї і комуністи були винними в усіх проблемах Німеччини і Європи. Як пише В. Антоненко, вираховували і тих і інших за відсутністю в оселях образів⁴. Версія цікава і не позбавлена логіки, проте навряд чи відповідає моментові часу. Адже ми маємо справу з 1941 роком. Навряд чи після жахливих 1930-х навіть віруючі селяни наважувалися тримати в хатах ікони. Як би там не було, зачистки євреїв розпочалися уже влітку 1941 року. У самій Новгородці проживала велика єврейська община⁵, перед війною чимало євреїв проживало і у Вершино-Кам’янці. Напевне, що більша їх частина встигла залишити село ще до початку окупації, відійшовши з обозами евакуйованих на схід. Таке припущення можна зробити із трагічної долі лише однієї єврейської родини Монастирських, які стали вершинокам’янськими жертвами голокосту. За словами В. Антоненка, це була не одна, а дві сім’ї – братів Матвія і Ізраеля.

¹ Нариси з історії села Вершино-Кам’янка... – Арк. 9.

² Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 12 лютого – С. 3.

³ Списки коммунистов и комсомольцев... – Арк. 215.

⁴ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 5 лютого – С. 3.

⁵ Там само.

Перший був шевцем, інший тримав крамницю. У кінці літа або на початку осені солдати із айнзацгрупи погрузили 10 осіб на вантажівки і повезли у бік Новгородки. Показово, що Поліну Монастирську, невістку одного із братів Монастирських, українку, залишили¹. В українському мартиролозі “*Книга скорботи*” вказано, що родина Монастирських у числі 10 осіб, серед яких були діти 1936, 1938 і 1940 років народження, розстріляна у 1941 році. Місце поховання невідоме². В. Антоненко у своїх спогадах припустив, що Монастирських розстріляли у Долинській³. Дане припущення є цілком вірогідним і ми поділяємо його. Річ у тім, що найближчим від Вершино-Кам’янки місцем масового розстрілу євреїв була саме Долинська, а точніше, приміщення колишньої салотопки⁴. До того ж не забуваємо, що Долинська була центром адміністративної одиниці, до складу якої входила Вершино-Кам’янка.

Окрім родини Монастирських за роки окупації було страчено ще два жителя Вершино-Кам’янки. У 1943 році були розстріляні Й.О. Попович (похований у Новгородці) і М.К. Тилюта (похований у Вершино-Кам’янці)⁵. Підстава для розправи над колгоспниками невідома. Усього ж по території району за роки окупації розстріляно за одними даними 22⁶, а за іншими – 83 мирні жителі⁷.

Проте головним завданням окупаційної влади усе ж таки був не терор, а максимально ефективна організація господарства на окупованих територіях.

Улітку 1941 року А. Гітлер говорив: “*Мені потрібна Україна, щоб нас знову не заморили голодом, як в останній війні*”, а А. Розенберг категорично проголошував: “*Завдання України полягає в тому, щоб забезпечувати продуктами харчування Німеччину і Європу*”⁸. Проте це було можливим лише за досягнення ще більш складної мети – не відштовхнути селянство від “*нового порядку*”⁹. З початку окупації німці зберегли засади колгоспного ладу, і лише 15 лютого 1942 року для окупованих регіонів Радянського Союзу було прийнято закон “*Про новий аграрний лад*”. Його метою було здійснити “*планомірний перехід від більшовицького колективного господарства до по-товариському пов’язаних між собою самостійних селянських господарств*”¹⁰. Реалізувати реформу планувалося в 3 етапи:

- створення на базі колгоспів і радгоспів “*громадських дворів*”;
- перехід до “*товариств по спільній обробці землі*”;

¹ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 12 лютого – С. 3.

² Книга скорботи України. – Кіровоградська область – Т.2... – С. 295.

³ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 5 лютого – С. 3.

⁴ Нариси з історії села Вершино-Кам’янка... – Арк. 10.

⁵ Книга скорботи України. – Кіровоградська область – Т.1. – Кіровоград, 2003. – С. 295 – 296.

⁶ Справки и акты комиссии... – Арк. 1.

⁷ Акти, довідки про звірства німецько-фашистських загарбників... – Арк. 83

⁸ Історія українського селянства. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 285

⁹ Глушенюк Н.М. Аграрна політика нацистської Німеччини в Рейхскомісаріаті Україна 1941 – 1944 рр. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Спеціальність: 07.00.01. – Історія України. – К., 2005.

¹⁰ Історія українського селянства. – Т. 2... – С. 293.

– наділення селян землею в індивідуальне користування.
Фактично ж було реалізовано лише перший етап задекларованої реформи¹.

У Вершино-Кам'янці, як і в інших селах, на початку 1942 року колгоспи трансформувалися у громадські двори. З метою загравання з місцевим українським людом, замість колишніх радянських назв колгоспів громадські двори йменувалися за іменами видатних українських діячів. Так, колгосп імені Петровського став громадським двором імені Залізняка, колгосп імені Леніна став двором імені Франка. Колгосп імені Хрущова тепер називався імені Грінченка. Змінили назву й інші колгоспи: колишній Політвідділ став імені Єфремова, імені Кагановича – імені Шевченка, імені 20-річчя Жовтня – імені Петлюри і колгосп імені 12-річчя Жовтня – імені Кармелюка. Замість голів колгоспу роботою громадських дворів тепер керували старшини: Д.Т. Василенко (імені Залізняка), Я. Проценко, потім Н. Савула, Г. Дем'яненко (імені Грінченка), С. Лисенко (імені Єфремова), П.С. Глущенко (імені Франка), О. Мішуровський, С. Іваник (імені Шевченка), М. Коцар, М. Мішуровський, І. Худько, І. Слісаренко (імені Петлюри), С. Дольченко, Т. Смішко (імені Кармелюка)². Бригадиром села було призначено Антіна Кам'янченка³.

Ці громадські господарства являли собою поєднання колективних форм праці, спільного користування реманентом з колективною відповідальністю за обробіток землі й індивідуальної – за утримання худоби. Ще одним нововведенням окупаційної адміністрації стало проголошення присадибних ділянок особистою власністю селян⁴. У власне господарство селян місцева влада не втручалася. У господарстві нашого діда упродовж усієї окупації була корова і кролі в ямі. Вони пережили окупацію, а одразу ж після звільнення вухасті були розстріляні з ППШ голодними радянськими солдатами. Селяни тримали коней, свиней. Можна зі значною долею впевненості стверджувати, що порівняно з довоєнним колгоспним ладом становище сільських трудівників у сфері організації праці у громадських дворах та ведення власного господарства суттєво не погіршилося.

Німецький педантизм, який став уже легендарним, проявлявся у всьому. Так, на облік ставилися усі ремісники, котрі проживали в селах. Напевне, з метою більш зручного оподаткування й полегшення навантажування їх замовленнями на користь окупаційної влади і військ. Так, серед документів новгородківської районної управи знаходимо імена вершинокам'янських ремісників доби окупації: Наталія Кляцька, Сергій Сидоренко, Явдоха

¹ Глушенюк Н.М. Вказ. праця.

² Нариси з історії села Вершино-Кам'янка... – Арк. 9.

³ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 12 лютого – С. 3.

⁴ Глушенюк Н.М. Вказ. праця.

Невпряга, Софія Чала, Лук'ян Сніжко, Олена Гладир, Логвин Удовиченко, Володимир Дольченко, Олена Петренко (шевці), столяр Варивон Петренко і тесля Харитон Кам'янченко¹.

Формою трудової повинності в роки окупації була робота на спорудженні та ремонті господарських об'єктів, передусім шляхів. За роки окупації за ініціативи німців в Кіровоградській області було забруковано сотні кілометрів доріг, котрі пов'язували Кіровоград із сусідніми містами й регіонами. Так було з трасою Кіровоград – Олександрія, Кіровоград – Кривий Ріг. Фактично, дорожнє полотно на сучасних названих трасах постелене на брукованій “*подушці*”, покладеній в роки окупації. Вершинокам'янців залучали до робіт на криворізькій трасі на ділянці Кіровоград – Новгородка. У селі Покровське у будівлі старої земської школи на трасі (приміщення збереглося) було облаштовано табір для працюючих². Працювала там і наша бабуся: підносила каміння, возила на тачках землю.

Віддаленість від лісових масивів, а відтак – від зон активності партизанських загонів робили військово-політичну ситуацію у роки окупації у Новгородківському районі спокійною і стабільною. Проте ще у дитинстві авторові доводилося чути від діда про якісь підбиті радянські танки над ставком у другому десятку та про якусь танкову атаку за декілька місяців до визволення села. У нарисі історії села у фондах редколегії “*Історії міст і сіл Кіровоградської області*” міститься інформація про Марію Макарівну Чирву, яка у жовтні 1943 року підбрала і виходила пораненого радянського танкіста Івана Івановича Дяченка³. Через 15 років танкіст, уродженець Воронежчини, приїздив у село подякувати за свій порятунок. Двох поранених танкістів порятувала Тетяна Іллівна Вовненко⁴. В. Антоненко пише про поранених танкістів, котрі переховувалися на хуторі, в районі “*Китаю*”, у вершинокам'янця Прокопа Галі⁵. У нариси з історії сусідньої Митрофанівки також знаходимо згадки про подібні випадки восени 1943 року⁶.

У жодній науковій праці з історії краю, з історії визволення України у 1943 – 1944 роках немає жодного слова про будь-які операції радянських військ у цьому районі в жовтні 1943 року. Ні І. Конєв, ні М. Жадов, які звільняли Кіровоградщину, також ні словом про це не обмовлюються у своїх мемуарах. Командувач 5-ою гвардійською танковою армією П.О. Ротмістров у своїх

¹ Списки комуністів и комсомольцев... – Арк. 184.

² Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 19 лютого – С. 3.

³ Нариси з історії села Вершино-Кам'янка... – Арк. 28.

⁴ Стурова Н. Світлі обрії // Кіровоградська правда. – 1965. – 8 травня.

⁵ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 12 лютого – С. 3.

⁶ Андрійкович Т.П. Село моє – біль мій: Док. повість. – Кіровоград, 1994. – С. 67 – 68.

спогадах лише згадує, що *“в эти дни¹ выдвинутый на правое крыло фронта 5-й гвардейский механизированный корпус подвергся мощному удару пополненного новыми частями танкового корпуса СС и понес значительные потери”²*. Деяко конкретніші відомості містяться у літописі 5-ї Гвардійської танкової армії: *“В тяжелом положении находился 5-й гвардейский механизированный корпус, который выполнял задачу в отрыве от основных сил армии. 24 октября корпус начал наступление на запад. Форсировав р. Ингулец, он занял Ново-Стародуб и вышел в район южнее Нов. Праги. Дальше наступать не имел возможности, значительная часть колесных машин застряла на дорогах. Тялы растянулись, подразделения испытывали острый недостаток в горючем и боеприпасах. Заметно возросло сопротивление противника. Сосредоточив 24-ю танковую дивизию в районе Головкивки, немцы 28 октября после авиационной и артиллерийской подготовки нанесли удар на юг. Им удалось перерезать пути подвоза, нарушить связь соединений и частей со штабом. Корпус, понеся в этих боях большие потери, вынужден был отойти на Петрово”³*.

Деяка інформація міститься і в німецьких джерелах. Так, 2009 року побачив світ переклад спогадів німецького танкіста М. Брюннера, який служив у складі тієї ж 24-ї танкової дивізії і перебував восени 1943 р. на території Кіровоградщини. Ось цитата з його спогадів: *“26 октября 1943 года мы пошли в первый бой. Сначала 12-й эскадрон со своими танками в хорошем темпе наступал в направлении Знамянки и Новой Праги⁴. За три дня он подбил 45 советских танков без единой потери со своей стороны и захватил много пленных”⁵*. Далі, в біографії кращого пілота штурмової авіації Люфтваффе⁶, якого ставлять в один ряд з легендарним Еріхом Хартманном⁷, Ханса-Ульріха Руделя знаходимо цікавий епізод: *“В течение 28 октября в ходе вылетов в районе в 70 км восточнее Кировограда Рудель уничтожил несколько танков, и теперь на его счету было уже 100 советских танков”⁸*.

Так що ж трапилося 26 – 28 жовтня в районі Знамянки – Нової Праги, відголоски чого докотилися до Вершино-Кам'янки і сусідньої Митрофанівки?

¹ Тобто після визволення П'ятихаток і спрямування основних сил 5-ї гвардійської танкової армії на Кривий Ріг, у двадцятих числах жовтня 1943 року.

² Ротмистров П.А. Стальная гвардия. – М., 1984. – С. 249.

³ Дорогами побед. (Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии.) / Перед загл. авт.: П.Я. Егоров, И.В. Кривоборский, И.К. Ивлев, А.И. Рогович. – М., 1969. – С. 112.

⁴ Тобто йшли з боку Кіровограда, а це значить що радянські танки йшли від Дніпра.

⁵ Брюннер М. На танке через ад. Немецкий танкист на Восточном фронте / Пер. с нем. С. Липатова. – М., 2009. – С. 78.

⁶ Люфтваффе – військово-повітряні сили Третього Рейху.

⁷ Еріх Хартманн за роки Другої Світової війни збив 352 ворожі літаки, з них 347 – на радянському фронті.

⁸ Зефіров М.Ф. Асы люфтваффе. Штурмовая авиация. – М., 2005. – С. 249.

У липні 2010 року обласний тижневик “Україна-Центр” опублікував замітку “Забутый танковый рейд”. Це спричинило активізацію наукових пошуків, в яких участь взяли штатний історик пошукового загону “Пам’ять” Сергій Зарицький і уже цитований на сторінках нашої роботи Василь Даценко. Їх результати висвітлила газета “Україна-Центр”. За словами С. Зарицького, ці події пов’язані із П’ятихатською наступальною операцією і першим невдалим наступом на Кривий Ріг 5-ї гвардійської танкової армії П. Ротмістрова. Цей радянський полководець часто застосовував тактику лихих “кавалеристських”¹ наскоків по тилах ворога, сіючи паніку в лавах супротивника. За таких умов танкові з’єднання дійсно попервах наводили жах і паніку на тиліві комунікацій і частин ворога. Проте боезапас і паливе закінчувалися швидко, а без підтримки з боку піхоти й авіації танкові колони стають надзвичайно вразливими для ворожих танків, “винищувачів танків” з фаустпатронами і штурмової авіації. Схоже, що після рейду по тилах радянська танкова група проривалася до залізничної станції Шарівка, де розташовувалася нафтобаза². Саме на підступах до неї, у районі Павлівки, Митрофанівки і Вершино-Кам’янки³ і відбувся бій між знекровленими радянськими танками і німецькими танками 24-ї танкової дивізії, яку активно підтримувала ескадрилья штурмовиків Ju-87⁴ “Штукас”, в якій служив уже згадуваний У. Рудель.

Як згадував у інтерв’ю “Україна-центр” уродженець Вершино-Кам’янки Василь Потапович Ткаченко, вирішальні події розгорнулися у районі Павлівки, в декількох кілометрах на схід від Вершино-Кам’янки. Після бою, до речі, в Павлівці з 36 наявних на той час дворів згоріло 31 чи 32⁵. Німецькі літаки постійно кружляли над радянськими танками⁶. Як згадував житель Шарівки Василь Олексійович Шевченко, якому в той час було 10 років, літаки заходили групами, по дев’ять штук і бомбили безперервно і так сильно, що уламки броні розліталися в усі боки. Наші танки горіли, дим стояв такий, що не було видно сонця. Якщо проти ворожих танків Т-34 мали можливість хоча б відстрілюватися, то проти літаків вони були безсилі⁷. В. Шевченко згадує, як одна радянська машина заїхала на курган (щоб збільшити кут обстрілу), її екіпаж устиг завдати кількох пострілів по літаках, щоправда, безрезультатних.

¹ Майбутній Головний маршал бронетанкових військ П.О. Ротмістров починав свою військову кар’єру в роки Громадянської війни саме в кавалерії.

² Виноградов А. Забутый танковый рейд // Україна-центр. – 2010. – 30 июля.

³ Прив’язка М. Брюннером цих подій до Нової Праги пояснюється тим, що цей населений пункт з-поміж інших є найбільшим.

⁴ Юнкерс-87 (Ju-87), німецьке прізвисько “штукас”, радянське “лаптьожник” через шасі, які не прибиралися – пікіруючий бомбардувальник і штурмовик, вважався одним із найбільш ефективних знарядь Люфтваффе завдяки здатності кидати бомби у пікіруванні. Завдавав жахливих втрат радянським танкам.

⁵ Виноградов А. Вказ. праця.

⁶ Там само.

⁷ У 1943 році радянські танки ще практично не оснащувалися протиавіаційними кулеметами.

За словами шарівчанина, тоді згоріло близько 150 радянських танків¹. У це важко повірити, проте за даними ОБД “Меморіал” у районі Нової Праги з 23 по 30 жовтня 1943 року загинуло і пропало безвісти близько 1 000 бійців і командирів 5-го гвардійського механізованого корпусу². До речі, це 250 повноцінних екіпажів радянського танку Т-34.

Деяким радянським танкам удалося вирватися з палаючих полів у трикутнику Павлівка – Митрофанівка – Вершино-Кам’янка. В. Антоненко пише, що деякі пробилися аж до Інгуло-Кам’янки³. Проте далі їм шляху тоді не було, і вони поверталися назад. Наш дід розповідав, як осіннього ранку селом поволі проїхали німецькі танки із накидками на баштах на кшталт кінських попон – на них були хрести, пізнавальні знаки для німецьких літаків, котрі панували у повітрі над Кіровоградщиною. Танки пройшли вулицею через другий десяток села у бік ставка. По той бік ставка, з напрямку Красного яру, з’явилися декілька “тридцятьчетвірок”. Вони були для німців чудовими мішенями, і німецькі Т-IV розстрілювали їх, як на полігоні. Наші танки навіть не відстрілювалися – боєкомплект, напевне, був уже витрачений. Виконавши свою роботу, німці так само повільно і впевнено селом рушили до Новгородки. Дід розповідав, як вони з хлопцями пізніше бігали до місяця побоїща. Живих танкістів не знайшли, а декілька обгорілих людських останків так і прикипіли до своїх місць у танках, що згоріли – танкісти навіть не робили спроб залишити свої палаючі машини.

Після завершення боїв через Вершино-Кам’янку пройшла колона з восьми танків Т-34, за важелями яких сиділи німецькі механіки⁴. Тобто німці забрали цілі танки, а понівечені ще довго стояли в полях у районі Павлівки, Митрофанівки і Вершино-Кам’янки.

Ці трагічні події, які коштували життя сотням радянських танкістів, усе ж містили для жителів Вершино-Кам’янки і оптимістичний момент: фронт уже близько, наші частини на підході, а тому окупації скоро кінець.

5.2. ВИЗВОЛЕННЯ ВЕРШИНО-КАМ’ЯНКИ ТА МІСЯЦІ ЖИТТЯ В ПРИФРОНТОВІЙ ЗОНІ

У вересні 1943 року, внаслідок розгрому німецько-фашистських військ на Лівобережній Україні, війська Червоної Армії підійшли до адміністративних меж Кіровоградщини. 28 вересня і 3 жовтня частини 37-ої, 4-ї і 5-ї гвардійських армій за підтримки 5-ї повітряної армії форсували Дніпро і розпочали визволення Онуфріївського і

¹ Виноградов А. Вказ. праця.

² Виноградов А. Забытый танковый рейд. Цифры и факты. // Украина-центр. – 2010. – 11 октября.

³ Антоненко В. По лезу смерти: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 19 лютого – С. 3.

⁴ Виноградов А. Забытый танковый рейд // Украина-центр. – 2010. – 30 июля.

Новогеоргіївського¹ районів. Запеклими були бої на території Петрівського району, які тривали з жовтня 1943 по березень 1944 року. Гаряче було і під Олександрією, яка була визволена 6 грудня 1943 року. Майже 4 дні, з 6 по 9 грудня, йшли запеклі бої за Знам'янку, важливу в стратегічному відношенні вузлову залізничну станцію. Після цього збитий з Дніпра, відкинутий зі своїх оборонних позицій на Інгульці противник закріпився навколо Кіровограда, де були зосереджені значні сили. На схід від міста в першій лінії оборони перебували 2-а і 376-а піхотні, 10-а моторизована, 13-а та 14-а² танкові дивізії і декілька окремих частин Вермахту. У тилу, на захід і північний захід від міста, наготові стояли ще 5 танкових дивізій. На підступах до міста й у самому обласному центрі була створена міцна система оборони: організована щільна система флангового і перехресного вогню, встановлені численні дротяні загороди і мінні поля.

Другий Український фронт (командуючий – генерал армії І.С. Конєв, у лютому 1944 року йому присвоїли звання Маршала Радянського Союзу) планував у районі Кіровограда два удари: один силами 5-ї гвардійської армії³ і 7-го механізованого корпусу⁴ з району західніше Знам'янки в обхід Кіровограда з північного заходу. Інший удар планувався силами 7-ї гвардійської⁵ і 5-ї гвардійської танкової армії⁶ з району Митрофанівки – Вершино-Кам'янки в обхід Кіровограда з південного заходу. Обидві ударні групи повинні були з'єднатися в районі Грузького, оточити і знищити Кіровоградське угруповання противника, а в подальшому розвивати удар у напрямку Новоукраїнка – Помічна.

Кіровоградська наступальна операція розпочалася 5 січня 1944 року, а уже у другій половині дня 6 січня 29-й танковий корпус вийшов на ближні підступи до міста з південно-східного і південного боків. Запеклі бої за місто тривали 3 дні. Лише на ранок 8 січня 1944 року місто було повністю звільнене. Цього ж дня о 21 годині у Москві на честь військ 2-го Українського фронту було дано салют двадцятьма артилерійськими залпами з двохсот двадцяти чотирьох гармат⁷.

Проте запеклі бої за звільнення Кіровоградської області тривали. Упродовж лютого – березня 1944 року бої йшли в західних і південних районах області. Війська 2-го Українського фронту врешті-решт визволили сотні населених пунктів нинішніх Долинського, Бобринецького, Новгородківського, Устинівського районів. Хроніка визволення нинішніх районних центрів Кіровоградщини виглядає таким чином:

Петрове – 21 жовтня 1943 року.

Онуфріївка – 24 листопада 1943 року.

Новогеоргіївськ – 3 грудня 1943 року.

Олександрія – 6 грудня 1943 року.

Знам'янка – 9 грудня 1943 року.

Кіровоград – 8 січня 1944 року.

¹ Нині – Світловодський район Кіровоградської області.

² Саме ця танкова дивізія захопила Кіровоград у серпні 1941 року.

³ Командуючим 5-ою гвардійською армією був генерал О.С. Жадов, почесний громадянин м. Кіровограда з 4 січня 1969 року.

⁴ 7-й мехкорпус очолював генерал-майор І.В. Дубовий.

⁵ Командуючим армії був генерал-полковник М.С. Шумілов.

⁶ Командуючим 5-ї гвардійської танкової армії був генерал-полковник П.О. Ротмістров, почесний громадянин м. Кіровограда з 23 жовтня 1973 року.

⁷ Не зважаючи на це, слід зауважити, що поставленої мети Кіровоградська наступальна операція не виконала. Метою було влаштувати під Кіровоградом “другий Сталінград”. Проте “котел” не відбувся: частини армії М. Шумілова і П. Ротмістрова загрузили в ешелонованій обороні німців у районі Ново-Андріївки, а тому німецькі танкові дивізії і дивізії СС організовано відійшли на північний захід. Другою спробою їх знищення стала Корсунь-Шевченківська операція.

Олександрівка – 9 січня 1944 року.
Новгородка – 10 березня 1944 року.
Гайворон і Новомиргород – 11 березня 1944 року.
Долинська і Ульянівка¹ – 12 березня 1944 року.
Мала Виска і Устинівка – 13 березня 1944 року.
Новоархангельськ – 14 березня 1944 року.
Голованівськ і Компаніївка – 15 березня 1944 року.
Бобринець – 16 березня 1944 року.
Добровеличківка і Новоукраїнка – 17 березня 1944 року.
Вільшанка – 18 березня 1944 року.

Таким чином, якщо війська Вермахту окупували територію області за неповні 10 днів, то визволяти Кіровоградщину військам Червоної Армії довелося упродовж 5 місяців запеклих кровопролитних боїв².

Після звільнення Олександрії частини 7-ї гвардійської і 5 гвардійської танкової армій продовжували наступ у напрямку Кіровограда. У напрямку Вершино-Кам'янки наступ вели частини 93-ої (командир – генерал-майор В.В. Тихомиров)³, 94-ої (гвардії полковник Г.Н. Шостацких)⁴ гвардійських стрілецьких, 8-ї гвардійської повітрянодесантної (генерал-майор М.А. Богданов) і 8-го механізованого корпусу (генерал Хасін).

Як видно із історії 94-ої гвардійської стрілецької дивізії, 7 грудня частини її оволоділи Новою Прагою, наступного дня від німців були очищені Шарівка і Павлівка, а 9 грудня радянські війська вийшли до Вершино-Кам'янки. Бій за село був запеклим. Бійцями лише однієї з рот 288-го гвардійського стрілецького полку 94-ї гвардійської стрілецької дивізії (командир – старший лейтенант В.П. Галаган) було знищено 40 гітлерівців, а сам ротний убив сімох ворогів. Важко поранений у ногу, він у рукопашному бою убив німецького офіцера⁵.

Змістовні спогади про бої на території Кіровоградщини залишив начальник штабу 22-го гвардійського повітрянодесантного полку 8-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії Микола Никифорович Белих (1905 – 1977), уродженець с. Ліски Тимського повіту Курської губернії. Даємо йому слово.

“Наступило теплое туманное утро 8 декабря. Снег почти растаял. На улице чернели разбитые машины, исправные немецкие танки, орудия.

¹ З 2016 р. Благовіщенське.

² Даценко В.В. Вказ. праця. – С. 214; 219; 222 – 224; 226; 233;

³ 93-я гвардійська стрілецька Харківська двічі Червонознаменна, орденів Суворова і Кутузова дивізія перебувала в діючій армії упродовж квітня – вересня 1943 року і жовтня 1943 – травня 1945 р.

⁴ 94-а гвардійська стрілецька Звенигородсько-Берлінська ордена Суворова дивізія перебувала в діючій армії упродовж квітня – вересня 1943, жовтня 1943 – вересня 1944 і жовтня 1944 – травня 1945 рр.

⁵ Великая отечественная война: история, документы, воспоминания ветеранов 94-й гвардейской стрелковой дивизии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.94d.ru/warway.php?id=123>

Начался дождь. Но бои разгорелись снова. В восьмом часу утра, сбив немцев, полк погнав их к станции Шаровка, в 16.30 с боем ворвался туда.

Разбитый снарядом, паровоз лежал брюхом на шпалах, будто поскользнувшаяся лошадь встала на колени. За паровозом недвижно стояли длинные эшелоны платформ с желтыми широкими повозками на резиновых дутых шинах.

На этих повозках, похожих на комоды с множеством больших и малых ящичков для патронов, снарядов, мин, немцы собирались подвозить боеприпасы к огневым позициям.

Поперек рельсов, ткнув в землю орудийные носы, стояли подбитые танки с серыми асбестированными в шашечку боками: не спас асбест немецкие танки от русского огня.

Штабные офицеры и автоматчики прошли мимо немецких вагонов с толстыми болваноподобными буферами и разместили штаб в белых бараках за путями. Всего один час перед тем в этих бараках хозяйничали власовцы и немецкие полицаи. Это видно даже по захлапленности комнат и по утерянным второпях документам.

Радист Кушнарев поймал на волне и сообщил Шабурову торжественное заявление командира 25-го полка, что ими занята Митрофановка.

Когда же проверили, оказалось, что Митрофановка целиком в руках немцев. Выругав мысленно хвастуна подполковника Кащука за ложную информацию, Шабуров связался по радио с майором Чуковым, доложил ему обстановку и попросил направить на Митрофановку батальон Гвоздева, так как штабному подразделению не под силу справиться с немцами, которые многочисленны и угрожают всему флангу полка и его успехам.

Ночью бой возобновился. В третьем часу утра 9 декабря немецкий гарнизон в Митрофановке был уничтожен. До Кировограда оставалось тридцать километров.

Предстояло атаковать немцев в Павловке, находящейся несколько в стороне от маршрута, но опасной своим фланговым положением.

Немцы совершенно не ожидали ни подобной дерзости, ни маневра с перестроением фронта советского полка. Они ничего не успели противопоставить натиску, оказались под жестким фланговым ударом.

Уже к одиннадцати часам дня в Павловке не осталось ни одного немца. Но они использовали пересеченный характер местности, организовали упорное

сопротивление в системе балок, бугров и оврагов на подступах к большому селу, называемому Вершиной Каменкой.

Бои затянулись на несколько часов. Полк начал обходной маневр левым флангом. Немцы почувствовали опасность охвата, отступили. Но левобланговые подразделения полка ускорили темп обхода, так что, сколько бы немцы не пятились, они уже были не в состоянии оградить себя от флангового огня.

Началось своеобразное соревнование на маневр движения к Вершине Каменке. При этом немцы все более теряли равновесие, нервничали: они бросались в контратаки, огрызались минометным огнем, высылали группы танков, даже вызывали авиацию. И все же они не сумели достигнуть выгодной для них конфигурации фронта, оставили без серьезного боя Вершину Каменку, откатились на юг

На улицах села стояли брошенные немцами пушки, автомашины, подвижные склады с военным имуществом и продовольствием. Во дворах и на улице гоготали лошади у сотен повозок с различным награбленным добром, с боеприпасами, сапогами, кожей. Целый конный обоз.

С наступлением сумерек полк оказался полным хозяином Вершины Каменки.

Повалил снег огромными белыми хлопьями, потом началась гололедица, и стало скользко, как на навощенном паркете.

Шабуров с группой офицеров организовал наблюдение, чтобы доложить свои выводы и предложения майору Чукову. Открылась рельефная панорама: южнее и юго-западнее, по балкам и буграм, по стогам соломы и скурдам не молоченого хлеба проходила линия фронта, обозначенная пожарами и многочисленными огнями ракет, то и дело взвивавшихся в воздух, чертивших в небе огненные разноцветные дуги.

Пушки стреляли редко: наши не успели еще подойти на новые огневые позиции, немецкие артиллеристы деморализованы и утратили связь, не зная, где свои, где чужие боевые порядки. Вся линия фронта, сиявшая огнями, походила на фигурный контур дубового листа, если осветить его по краям огнем”¹.

¹ Белых Н.Н. Перекресток дорог. – Книга 8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lit.lib.ru/b/belyh_e_n/text_0080.shtml

Танкові частини вели наступ на село через Чабанівський роз'їзд. Серед цих танкістів був уродженець села Григорій Вовненко – після визволення села він дійшов до самого Берліна¹.

9 грудня офіційно вважається днем визволення села. Щоправда, повідомлення Радінформбюро про визволення низки сіл, у тому числі й Вершино-Кам'янки, датоване 10-м грудня: *“10 декабря 1943.: В течение 10 декабря на Кировоградском направлении наши войска с боями заняли населенные пункты Тригорьевка, Плешковка, Топило, Копани, Кучеровка, Хировка, Константиновка, Владимировка, Вершино-Каменка, Петровский, Чечелиевка и железнодорожные станции Хировка, Чабановка”*².

Проте не усе було так просто й однозначно. На хвилі успіху у Вершино-Кам'янці радянські війська рушили у бік Новгородки. У цій смузі оборони німців (Ясенове – Новгородка) були зосереджені значні сили, а саме: 2-а авіапольова, 320-а, 286-а, 376-а піхотні, кавалерійська СС, 10-а мотострілецька, 3-я, 11-а, 13-а і 14-а танкові дивізії, а також частини танкової дивізії СС *“Мертва голова”*³. 10 грудня частини 94-ої гвардійської стрілецької дивізії оволоділи східною частиною Новгородки і рушили далі, у бік Інгулу. Проте радянські частини наштовхнулися там на шалений опір гітлерівців. *“Небольшой по размеру участок советской земли от села Новгородка до реки Ингул оказался ареной кровопролитных боев, – писал у своїх спогадах генерал-лейтенант С.Г. Горячев, командир 35-го стрілецького корпусу⁴ – Почти целую неделю с 15 до 20 декабря 1943 года части корпуса отражали, одновременно с нескольких направлений, ожесточенные атаки гитлеровцев, пытавшихся расцечь наши боевые порядки и ликвидировать их по частям”*⁵. Частини ж 93-ї гсд у цей час вели запеклі бої у районі Новгородки⁶. Врешті решт радянські війська були відкинуті і змушені були відійти на південні підступи до Вершино-Кам'янки. Фронт поступово стабілізувався, і село, таким чином, аж до звільнення райцентру стало прифронтовим.

Провал швидкого наступу в районі Новгородки ускладнив ситуацію і у самій Вершино-Кам'янці. Бої на підступах до села тривали. Так, лише 12 грудня, тобто після *“офіційного”* визволення села воно 4 рази переходило з рук

¹ Стурова Н. Вказ. праця.

² Оперативная сводка за 10 декабря // Сообщения Совинформбюро [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.soldat.ru/doc/sovinfburo/1943/1943_12.html

³ Конєв І.С. Записки командуючого фронтом. 1943 – 1945 / Пер. з рос. В.Г. Ковтуна, А.Г. Григорука. – К., 1983. – С. 86.

⁴ До складу цього корпусу входила 94-а гвардійська стрілецька дивізія.

⁵ Горячев С.Г. От Волги до Альп / Лит. запись И.В. Волкова. – К., 1982. – С. 93.

⁶ Великая отечественная война: история, документы, воспоминания ветеранов 94-й гвардейской стрелковой дивизии...

у руки¹. Напевне не усе село, а лише його південна частина. Як видно зі спогадів полковника, В.П. Зінгера, у грудні 1943 року – командира мінометного взводу 285 гвардійського стрілецького полку 93-ої гвардійської стрілецької дивізії, під час наступу вбік Новгородки запеклі бої йшли за контроль над дорогою в районі Воронцовки. На околицях села знаходилися мінометні частини – 27 мінометів прикривали наступ радянських військ. Німецькі ж війська пішли в контрнаступ, і мінометники змушені були захищати свої позиції стрілецькою зброєю² – випадок рідкісний у військовій практиці.

Ну і, нарешті, ще один цікавий факт. В експозиції музею Вершинокам'янської ЗОШ зберігається лист гвардії старшого лейтенанта Георгія Васильовича Бочкарьова, командира 2-го батальйону 286-го гвардійського стрілецького полку 94-ої гвардійської стрілецької дивізії з копією наказу, переданого начальником штабу полку Беккасом. Звернімо увагу, наказ датується 13-м (!) грудня.

*“Командиру 2-го батальйона
Командиру полка приказываю*

- С достигнутых рубежей повернуть фронт на Юго-Запад, с задачей к исходу дня овладеть северной окраиной Вершино-Каменки, где ждать дальнейших указаний.*
- Принять все меры, через своего заместителя о подвозе боеприпасов и продовольствия.*
- С достигнутых рубежей доложить по рации 3-го батальйона через каждые 30 минут. Первый раз донести в 15.00”.*

Наказ було виконано о двадцятій годині. Під час бою Г. Бочкарьов отримав 13 уламкових поранень. У своєму листі адресованому вершинокам'янським піонерам, саме 13 грудня він пропонує вважати датою звільнення села³.

Загалом же у ході боїв за визволення Вершино-Кам'янки загинуло близько 300 радянських воїнів⁴. Їх бойова звитяга була увіковічена у пам'ятнику в центрі села. Спочатку ним слугувала фігура солдата з автоматом. Але матеріал, з якого зроблено монумент (напевне, гіпс), виявився недовговічним. Тому напівзруйнований під впливом погодних умов пам'ятник замінили на стелу, облицьовану гранітними плитами, яка й нині прикрашає

¹ Стурова Н. Вказ. праця.

² Зінгер В.П. Тут билися Тихомирівці // Маяк комунізму. – 1988. – 8 грудня.

³ Експозиція Музею Великої Вітчизняної війни Вершинокам'янської ЗОШ I – III ступеня Новгородківського району Кіровоградської області.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 447.

село і є місцем урочистих мітингів кожного року на День перемоги і місцем традиційних відвідин вершинокам'янцями.

Після звільнення території області розпочалася тотальна мобілізація до лав Червоної Армії усього чоловічого населення у віці від 16 до 60 років. Здійснювалася вона через відновлені мережі районних військових комісаріатів, польові військкомати, органи військової контррозвідки СМЕРШ та штаби військових частин. Переважала мобілізація поза межами військкоматів, силами СМЕРШ та штабів дивізій, яка здійснювалася під стволами автоматів без оформлення будь-яких паперів і документів. Діяла схема – сьогодні мобілізований, завтра в бій, а там видно буде. Для переважної більшості таких мобілізованих “там” ніколи не настало. Ці люди гинули у першому ж бою, так і не ставши військовими. Їх називали “чорносвитинниками”, “піджачниками” або “бійцями сумських дивізій” (від слова “сума”), оскільки їм не видавали навіть обмундирування, не кажучи уже про зброю. У бій вони йшли попереду, за ними йшли штрафники, і лише потім – частини кадрової армії. Таке ставлення до людей впливало із панівної у той час серед вищого військового і партійного начальства думки, що мобілізовані жителі щойно звільнених міст і сіл повинні були “змити ганьбу перебування на окупованій території”¹.

13-м грудня датоване розпорядження польового військкомату: “Обеспечить явку военнообязанных и военнослужащих, бывших в плену и окружении, проживающих на территории вашего с/с от 17 до 50-летнего возраста на призывной пункт в с. Светлополье 14.12.1943 к 10.00. За не обеспечение явки – ответственность по законам военного времени. Нач. приз. пункта, гв. капитан Зеленков”². Інше розпорядження зобов’язувало усіх трактористів-механиків 1894 – 1925 років народження зібратися на збірних пунктах польового військкомату. При собі потрібно було мати папір, олівець і харчів на 10 днів³. Хоча І. Смаглюк пише, що уже 11 грудня 120 жителів Вершино-Кам’янки були мобілізовані до 93-ї та 94-ї гвардійських стрілецьких дивізій⁴.

Бої на околицях села тривали упродовж усього грудня 1943 року. 15 грудня над Вершино-Кам’янкою збив німецький літак Vf (109) Герой Радянського Союзу Петро Павлович Никифоров, на рахунок якого 24 повітряні перемоги⁵. Лише в одному бою на околиці села – 17 грудня – німці втратили 15 танків, 16 самохідних артилеристських установок (“Фердинандів”), 800 осіб убитими і пораненими⁶. Цього дня в районі села закріпилася 116-а танкова

¹ Даценко В.В. Вказ. праця. – С 250; 253; 257.

² Распоряжения райвоенкомата о явке военнослужащих, которые были в плену или окружении. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп. 2. – од. зб. 10. – Арк. 1.

³ Там само. – Арк. 15.

⁴ Смаглюк І. В боях під Новгородкою // Новгородківські вісті. – 1993. – 28 вересня. – С. 1.

⁵ Быков М.Ю. Асы Великой Отечественной. Самые результативные летчики 1941 – 1945 гг.: Справочник. – М., 2007. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.allaces.ru/p/peoplecls.php?id=566>

⁶ Бордулін М. Під Вершино-Кам’янкою // Кіровоградська правда. – 1984. – 26 лютого.

бригада¹ 7-го механічного корпусу 5-ої гвардійської танкової армії. Напевне, що ситуація на цій ділянці фронту була дійсно напруженою: бригаді було наказано зайняти оборону в районі Вершино-Кам'янки².

Ці бої стали відлунням уже згаданого наступу на Новгородку і далі, до Інгуло Кам'янки. Наступ вийшов невідготовлений, радянські війська вклинилися в ешелоновану німецьку оборону і опилися у пастці. Німці вдарили з району Куцівки і за підтримки авіації (лише 13 грудня було здійснено 550 літаковилітів) замкнули кільце оточення радянських військ. 19 грудня частини 35-го корпусу (94-та та 93-я гвардійські стрілецькі дивізії) з величезними втратами вирвалися з оточення. Новгородка знову опинилася в руках німців і перебувала в них до початку березня³. Фронт же зупинився між Новгородкою і Вершино-Кам'янкою.

Напевне, що саме у цих боях під Новгородкою і загинули 37 вершинокам'янців, навпроти прізвищ яких у “Книзі пам'яті” немає інформації про призов, звання, а лише – “загинув у грудні 1943 року під Новгородкою”. Це ті “чорносвитинники”, про які ми писали вище. Був серед них і Петро Гладир, чоловік рідної сестри нашої бабусі. В. Антоненко згадує, що коли навесні вершинокам'янці шукали під Новгородкою своїх (Новгородка була звільнена лише у березні, тому тіла лежали не похованими майже три місяці), то один хлопець лежав із гранатою в руках. Граната була без запальника⁴. Це свідчило лише про одне: нашвидкуруч мобілізованих селян навіть не навчили користуватися зброєю.

У цих боях загинули вершинокам'янці Кіндрат Іщенко, Трохим Гудименко, Микола і Феодосій Антоненки, Прокіп Бровко, Микола Гапон, Іван Бровко, Василь та Іван Дементієнки, Федір Кудін, Федот Панасенко, Арсентій Колісник, Петро і Василь Кляцькі, Свирид Іващенко, Феодосій Іщенко, Корній Чорний, Петро Тилота, Микола Гардаш, Петро Герасим, Григорій Антоненко, Самійло Гончар, Іван та Василь Іваники. Вони усі поховані у братських могилах №№ 254, 255 і 256 у Новгородці. Також у селі поховані загиблі тоді ж Федір і Микола Антоненки, Іван і Василь Іванники, Іван Дементієнко. Пощастило бути пораненими, а відтак – вижити у цій м'ясорубці Василю Дорошенку (пізніше дійшов з боями до Вісли), Миколі Василенку, Миколі Удовиченку, Павлу Жаботинському, Афанасію Смішку, Андрію Кляцькому, Григорію Коцарю, Івану Панасенку, Антону Канавцю, Матвію Пшінику, Якову Петренку, Василю Кульбашному⁵.

¹ 116-а Олександрійська Червонознаменна, ордена Суворова танкова бригада.

² Шиманский В.П. Позывные наших сердец. – М., 1980. – С. 117.

³ Горячев С.Г. Вказ. праця. – С. 93 – 97.

⁴ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 12 березня – С. 3.

⁵ Смаглюк І. В боях під Новгородкою...

Авіанальоти ворожої авіації на Вершино-Кам'янку були постійними, від німецьких бомб та запалювальних фугасів потерпали не лише військові, але й мирне населення села. Уже неодноразово цитований В. Антоненко писав, що запам'ятав день, коли над селом пролетіли зі своєю чорною місією 87 бомбардувальників з хрестами на крилах¹. Концентрація ж радянських військ у селі і навколо була висока: схоже, що у селі розміщувався штаб 7-ї гвардійської армії², а в Митрофанівці – 5-ї гвардійської танкової армії. Тому над селом постійно літали “рами”³. До того ж німці залишили в селі коригувальника вогню – він засів на горіщі колгоспної конюшні⁴.

У кінці грудня радянське командування здійснило чергову спробу оволодіти Новгородкою. Наступу передувала артилеристська підготовка із залученням мінометів та реактивних установок залпового вогню (“Катюш”), яка тривала увесь день. Проте без підтримки авіації радянські війська не просунулися ні на кілометр. Найбільші втрати були на околиці Новгородки (сучасний “штаб”).

У провалі наступу було звинувачено командування, передусім – командира 93-ї гвардійської стрілецької дивізії генерала Володимира Васильовича Тихомирова. Він був викликаний до штабу фронту, але по дорозі, в районі Нової Праги був поранений і згодом помер у шпиталі⁵.

Спроба чергового, знову невдалого, наступу на Новгородку була здійснена 5 січня, у ході Кіровоградської наступальної операції. З району Вершино-Кам'янки наступала 7-а гвардійська армія, яку мала підтримати 5-а гвардійська танкова армія (з району Митрофанівки). Проте на північ від Новгородки знаходилися значні сили німців: оборону тримали 3 піхотні і 2 танкові дивізії. Тому прорив силами 7-ї гвардійської армії на цьому напрямку виявився безуспішним, не зважаючи на уведення у бій 18-го і 29-го танкових корпусів 5-ї гвардійської танкової армії⁶. За увесь день частини 7-ї гвардійської армії просунулися лише на 4 – 5 км і вийшли на рубіж Червоний Яр – Плавни –

¹ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 5 березня – С. 3.

² У Музеї Другої світової війни Вершинокам'янської ЗОШ І – III ступеню зберігається фото пам'ятної дошки, яка інформує про цей факт. Де саме розміщувався генерал І.С. Шумілов зі своїм штабом, невідомо. Але високе командування у селі було. Наша бабуся розповідала, що в їх хаті, у другому десятку, розміщувався якийсь штаб. Родина Самбросів була виселена на увесь час перебування в селі військового начальства, двір постійно охоронявся озброєними вартівими і у двір без дозволу нікого не пропускали, навіть військових. Це свідчить про високий статус постояльців.

³ “Рама” – радянське прізвисько німецького літака “Фокс-вульф” Fw-189 – двомоторного двобалочного трьохмістного тактичного розвідувального літака. Вироблявся у 1938 – 1944 роках. Використовувався переважно на радянському фронті. Німці називали його “літаючим оком”, оскільки на “рамі” використовувалися засоби для аерофотозйомки. У радянських солдатів же була прикмета: “побачив “раму” – чекай бомбардувальників”.

⁴ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 5 березня – С. 3.

⁵ За версією, озвученою В. Антоненком, генерал застрелився дорогою до Нової Праги (Див.: Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 26 лютого – С. 3).

⁶ Грылев А.Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М., 1974. – С. 52.

Ново-Андріївка, у той час як війська 5-ї гвардійської армії просунулася на 24 км¹. Саме це не дозволило радянському командуванню реалізувати задум Кіровоградської наступальної операції по повному оточенню частин Вермахту під Кіровоградом. Після визволення Кіровограда фронт закріпився на рубежі Сміла – Баландино – Федорівка – Новгородка². Остання являла собою виступ німецької оборони, яку було зламано лише 10 березня 1944 року, тобто за два місяця після звільнення обласного центру. Про запеклість боїв під Новгородкою у грудні 1943 – березні 1944 року свідчить той факт, що у березні 1944 року, уже після звільнення селища, громадянами звільнених сільрад лише в районі райцентру і залізничної станції Куцівки було підібрано 2 248 тіл радянських солдатів, не рахуючи похованих стихійно у ході боїв³.

Уже в січні 1943 року, одразу після визволення Кіровограда, Вершинокам'янка, принаймні її більша частина, опинилася в тилу радянських військ. Без будь-яких зволікань відбувався перехід до мирного життя, відновлення суспільно-політичних інститутів та відбудови господарства. Чи не щодня в село приходили похоронки, проте вершинокам'янці по-троху звикали до життя без війни.

Відновила роботу сільська рада: на початку 1944 року її головою став Яків Назарович Гладир⁴. У лютому 1944 року розпочалася мобілізація населення на “*погребальные работы*” (розпорядження від 8 лютого)⁵, на ремонт дороги до с. Митрофанівка (15 лютого)⁶. Нагальною на той час проблемою була колосальна кількість боеприпасів, мін та зброї, які буквально валялися під ногами. В. Антоненко пише про масові випадки підривів на мінах, необережного поводження з гранатами тощо⁷. Розповідали про такі випадки і старожили, і постраждали від такої необережності. На нашому кутку жив Василь Дем'янович Щербина, який втратив руку в такий спосіб. Тому уже з 3 лютого, за розпорядження військкомату, при школах організували теоретичні заняття з “*минного дела*”⁸, а навесні, коли земля остаточно розмерзлася, створювалися спеціальні бригади для збору озброєння по полям. Інструкція передбачала, що збору підлягають “*винтовки, пулеметы, патроны, не стрелянные снаряды, не бывшие в употреблении гранаты*”¹. Тон документу формує враження, що основне завдання таких кампаній усе ж таки полягало не

¹ От Волги до Праги... – М., 1966. – С. 125.

² Грылев А.Н. Вказ. праця. – С. 54.

³ Отчеты исполкома районного совета перед облисполкомом. – ДАКО. – Ф Р.-268. – Оп. 5. – Од. зб. 2. – Арк. 13.

⁴ Переписка с воинскими частями по вопросу помощи военнослужащим и их семьям. – ДАКО – Ф. Р.-1340. – Оп. 2. – Од. зб. 8. – Арк. 10.

⁵ Там само. – Арк. 19.

⁶ Там само. – Арк. 15.

⁷ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 12 березня – С. 3.

⁸ Переписка с воинскими частями... – Арк. 12.

¹ Распоряжения райвоенкомата о явке военнослужащих, которые были в плену или окружении. – ДАКО. – Ф. Р.-1340. – Оп. 2. – од. зб. 10. – Арк. 38.

у піклуванні про мирне населення, а в необхідності забезпечення діючої армії усім необхідним. Звичайно, що спишемо це на умови воєнного часу.

Ось так, повільно, але радісно і з натхненням, Вершино-Кам'янка поверталася до мирного життя.

5.3. УРОДЖЕНЦІ ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКИ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Понад 600 вершинокам'янців воювали на фронтах Другої світової війни, 392¹ не повернулися на свою малу батьківщину². З них 21 пропав без вісти, 3 загинули в концентраційних таборах³. 59 вершинокам'янців отримали тяжкі поранення і залишилися інвалідами⁴.

42 вершинокам'янці загинули у боях за село, 37 – у боях під Новгородкою. Уродженці села воювали й поховані на усій території СРСР, де відбувалися бойові дії, а також на території країн Центральної та Південно-Східної Європи. У боях у Польщі загинули С.С. Антоненко, Ф.С. Василенко, Г.П. Гончар, С.А. Дементієнко, П.М. Залунін, З.З. Норенко, Є.П. Смаглюк, Л.В. Удовиченко, О.Н. Федоров.

Загинув під час штурму Варшави і наш прадід, Максим Панасович Ватря. Війну він розпочав кавалерістом. На самому її початку їх ескадрон загнали у сумські болота дві німецькі танкетки. На початку війни герої громадянської війни С. Будьонний і К. Ворошилов продовжували сліпо вірити в кавалерію, а тому атаки “з шашками наголо” на танки були справою непоодинокую. Прадід декілька місяців провів у таборі для військовополонених під Конотопом. Йому пощастило: під час конвоювання бранців на роботу йому вдалося втекти. Пішки прийшов у рідне село. За словами діда, він не впізнав свого батька: худий, з довжелезним волоссям і бородою, одягнутий в якесь дрантя. Залишки фуфайки, які він скинув із себе, рухалися від вошей. Врятував прадіда уже згадуваний лікар Я. Хейсон. Максим Панасович переховувався на горищі аж до визволення села. Йому пощастило вдруге: представник особливого відділу, який вів справу прадіда, не направив його у штрафний батальйон¹. М.П. Ватря знову опинився

¹ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 22.

² Різні джерела подають різне число загиблих вершинокам'янців. В. Антоненко пише про 492 загиблих. Якщо вірити “Книзі пам'яті”, то це 374 уродженці села. Проте, якщо зважати на численні неточності в цьому виданні, а також те, що І.П. Смаглюк тривалий час очолював раду ветеранів Вершино-Кам'янки, то ми схильні більше довіряти даним, поданим у нарисі А. Польового й І. Смаглюка.

³ Тут і далі – наші підрахунки за виданнями: Книга пам'яті України. – Кіровоградська область. – Книга 4. – Кіровоград, 1995. – С. 371 – 391; Книга пам'яті України. – Кіровоградська область. – Книга 7. – Кіровоград, 2000. – С. 223 – 224, 867.

⁴ Переписка с райвоенкоматом о приведении в порядок братских могил бойцов, похороненных в селе Вершино-Каменка и другим вопросам. – Оп. 2. – Од. зб. 17. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Арк. 32.

¹ За тогочасними законами полонені та ті, котрі перебували в таборах для полонених чи концтаборах, мали “змивати кров'ю” свою ганьбу в штрафних батальйонах.

у кадровій армії. Його останній лист завершувався словами: “*Завтра йдемо на Варшаву*”. Наступним днем датована похоронка, в якій йшлося, що М.П. Ватря помер від ран. Пізніше прийшов Орден Вітчизняної війни I ступеня – єдина бойова нагорода прадіда.

В Угорщині поховані вершинокам’янці І.Є. Волошин, В.Є. Гардаш, М.В. Дементієнко, Г.Л. Денисенко, Ф.А. Іванюк, Й.Л. Коваль, П.Д. Полудін, І.Д. Полудень, І.Т. Савула, Ю.К. Удовиченко, І.М. Удовиченко.

Під час визволення Румунії загинули П.Л. Гончар, М.О. Іваненко, Д.І. Мішуровський, М.Д. Назаров, П.П. Панасенко.

У боях за Югославію загинули Х.І. Загорулько і П.С. Смішко.

Дійшли до Німеччини і там склали свої голови вершинокам’янці К.А. Гардаш, О.С. Карпенко, М.К. Панасенко, П.Т. Смішко, В.М. Худько, І.М. Дементієнко.

У липні 1943 року в таборі для радянських військовополонених Шталаг VIII-F (318) у Ламсдорфі (Верхня Сілезія, Польща) загинув уродженець Вершино-Кам’янки, полонений у травні 1942 року в районі Керчі рядовий 276 стрілецького полку Григорій Несторович Щупка (табірний номер – 24 800)¹.

3-посеред загиблих вершинокам’янців був єфрейтор, молодший сержант, 6 сержантів, 2 старші сержанти, старшина, 2 молодші лейтенанти, 5 лейтенантів, 5 старших лейтенантів. У вересні 1941 року загинув капітан Демид Андрійович Карпенко. Уродженець Вершино-Кам’янки, майор Григорій Антонович Антоненко загинув у 1943 року. Інтендант² II рагу Никифор Тарасович Карпенко зник безвісти у вересні 1941 року. Партизан Василь Андрійович Іваник загинув у 1943 році.

185 уродженців села були нагороджені орденами і медалями. 3-посеред них виділяються двоє.

Іван Іллч Іщенко (1925 – 1989) є повним кавалером Ордена Слави, яких в СРСР прирівнювали до Героя Радянського Союзу³. Народився він 8 липня 1925 року в родині колгоспника, закінчив 7 класів восьмирічної школи. 3 жовтня 1943 року – стрілок 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії (2-й Український фронт). Гвардії рядовий Іщенко у боях за населений пункт Коханівка (Знам’янський район, 25 км. на північний схід від Кіровограда) 5 січня 1944 року, діючи у складі десанту на танках, увірвався у розташування супротивника і знищив 7 солдатів і одного офіцера. За цей подвиг 19 січня 1941 року він був нагороджений Орденом Слави III ступеня. Діючи у тому ж бойовому підрозділі (але уже в складі 1-го

¹ Див. Додатки.

² Інтендант – посадова особа в армії, яка завідує постачанням військ.

³ До пільг для такої категорії ветеранів відносилися призначення пенсії союзного значення, значні житлові пільги, право безкоштовного проїзду тощо.

Українського фронту) розвідник гвардії рядовий Іщенко в ніч на 7 жовтня 1944 року брав участь у захопленні “язиқа” в 5 км. на північний захід від польського містечка Сташув. Прикриваючи відхід товаришів, гранатою подавив ворожий кулемет. У ніч на 26 жовтня того ж року особисто захопив у полон німецького офіцера. 30 жовтня 1944 року був нагороджений Орденом Слави II ступеня. Під час боїв на Одері (в районі населеного пункту Олау, Німеччина) 30 січня 1945 року І. Іщенко одним із перших перетнув річку і, діючи в групі розвідників, виявив розміщення основних сил і вогневих точок ворога. У цих боях особисто знищив більше 10 солдатів і подавив ворожий кулемет. 27 червня був нагороджений Орденом Слави I ступеню. Під час війни був також нагороджений Орденом Вітчизняної війни I ступеню, бойовими медалями. У 1948 році демобілізований, проживав у м. Дніпропетровську, працював електрозварювальником. Учасник Параду Перемоги 1985 року. Помер 1 листопада 1989 р¹.

Одним із трьох в Україні потрійним кавалером “*Медалі за відвагу*” став вершинокам’янець Микола Дмитрович Василенко. Він народився у 1925 році, а призваний до лав Червоної Армії був у грудні 1943 року, одразу ж по звільненні села. Служив у 288-му гвардійському стрілецькому полку 94-ї гвардійської стрілецької дивізії. Першими боями М. Василенка стали події 13 – 14 грудня 1943 року під Інгуло-Кам’янкою. 5 січня кулеметник М. Василенко отримав поранення під Новгородкою. У подальшому служив у складі 227-ої Севастопольської дивізії (2-й Український фронт), звільняв Молдавію, Румунію, Угорщину, Чехословаччину. Першу медаль отримав під час Ясько-Кишинівської операції, другу – за бої в Угорщині і третю – в лютому 1945 року в Чехословаччині².

Кавалерами Ордену Слави III ступеню стали вершинокам’янці Василь Тимофійович Дорошенко (пройшов від Новгородки до Одера, орден отримав за бої на Сандомирському плацдармі), Микола Гаврилович Золотаревський (дійшов до Кенігсберга, де й отримав орден), Панас Логвинович Крайній (воював на Кавказі, під Сталінградом, Брестом, на Далекому Сході, де й був нагороджений). Орден Слави III ступеню мали також Прокіп Вікторович Галя, Семен Пимонович Дольченко, Антон Антонович Кам’янченко, Дмитро Хомович Мережко³, Ничипір Йосипович Іваненко¹.

Орденом Вітчизняної війни I ступеню нагороджений Іван Оксентійович Гардаш, медаллю “*За оборону Сталінграда*” – Кузьма Іванович Думенко і

¹ Кавалеры ордена Славы трех степеней: Краткий биографический словарь / Пред. ред. коллегии Д.С. Сухоруков. – М.: Воениздат, 2000 г. // <http://www.az-libr.ru/Persons/8T5/faf9fb5f/Source.shtml>

² Смаглюк І. Найвідважніший // Новгородківські вісті. – 1994. – 12 березня. – С. 1.

³ Смаглюк І. Орден Слави // Новгородківські вісті. – 1993. – 2 листопада. – С. 2.

¹ Експозиція Музею Великої Вітчизняної війни Вершинокам’янської ЗОШ I – III ступеня Новгородківського району Кіровоградської області.

Василь Іларіонович Коцар, медаллю “*За відвагу*” – Микола Никифорович Венгер, медаллю “*За бойові заслуги*” – Сергій Тимофійович Попов і Василь Тимофійович Дорошенко¹.

Говорячи про уродженців Вершино-Кам’янки на фронтах Другої світової війни не можливо обійти увагу категорію жертв радянських особливих відділів та СМЕРШу. Одним із факторів перемоги СРСР у цій жахливій війні стала створена радянським військовим та партійним керівництвом система страху, покарань та репресій за будь-які (реальні чи надумані) прояви боягузтва, панікерства та малодушності. Так, це була війна, а на війні діють надзвичайні закони військового часу. Але влада жодної воюючої у цій жахливій війні на знищення країни не виробила нічого подібного сумнозвісному указу № 270 “*Ні кроку назад*”, не створила такої кількості штрафних рот і батальйонів² та не дійшла до прирівнювання полонених у ході бойових дій до зрадників Батьківщини. Окрім того, що відступ з поля бою, потрапляння в полон та багато чого ще ламали долю та життя солдатів, тавро “*ворога народу*” навішувалося на усю родину, сім’я позбавлялася військової пайки, дружини розстріляних позбавлялися пільг удів війни. Той факт, що абсолютна більшість таких репресованих у ході війни були реабілітовані, є переконливим підтвердженням злочинності дій тодішньої радянської влади. Нижче ми наводимо інформацію про вершинокам’янців, яких радянська репресивна машина позбавила права вважатися героями Війни. Проте і вони поклали свої долі на віттар Перемоги.

Воронько Микола Андрійович, 1909 р.н., українець, освіта початкова, шофер 324-го окремого батальйону 116-ої танкової бригади Воронезького фронту. Заарештований 30 грудня 1942 р. особливим відділом НКВС 116-ої танкової бригади за антирадянську діяльність. Засуджений 7 січня 1943 р. військовим трибуналом 253-ої стрілецької бригади до 10 років ув’язнення у виправно-трудовах таборах з конфіскацією майна. Реабілітований 18 серпня 1969 р. трибуналом Московського військового округу³.

Ізюмов Захар Венедиктович, 1920 р.н., українець, освіта початкова, військовослужбовець. Заарештований 9 квітня 1944 року УНКВС Вінницької обл. (був у полоні, звинувачений у співпраці з німецькою розвідкою). Засуджений 6 жовтня 1945 р. особливою нарадою НКВС СРСР до 10 років

¹ Переписка с райвоенкоматом... – Арк. 17.

² Формування на кшталт штрафбатів і штрафрот були лише у Вермахті, але у значно обмеженіших масштабах. Окрім армій двох тоталітарних держав нічого подібного у жодній армії світу вигадано не було. Японські пілоти-смертники “*камікадзе*” у розрахунок не беруться, оскільки це була форма добровільної пожертви життям заради держави й імператора у душі самурайської ідейної доктрини “*бусідо*”.

³ Реабілітовані історією.... – С. 141.

ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Реабілітований 5 жовтня 1991 р. Кіровоградською обласною прокуратурою.

Калініченко Олена Харитонівна, 1927 р.н., українка, освіта неповна середня, член колгоспу “*Політвідділ*”. Заарештована 17 лютого 1944 р. відділом контррозвідки СМЕРШ 78-ої Запорізької стрілецької дивізії за підозрою у пособництві німецьким окупантам. Трибуналом військ НКВС у Кіровоградській обл. 25 травня 1944 р. справу припинено¹.

Кляцький Сидір Васильович, 1895 р.н., українець, освіта початкова. Проживав у Великій Чечеліївці, рахівник колгоспу ім. Ворошилова. Заарештований 27 червня 1941 р. Новопраським МРВ НКВД (висловлював терористичні наміри щодо колгоспного активу, вів антирадянську агітацію, розповідав контрреволюційні анекдоти і співав частівки “*Вставай, Леніне, з могили, ми вже Кірова убили, кукурудзу доїмо – то й Сталіна уб'ємо*”). Засуджений 12 липня 1942 р. трибуналом військового гарнізону м. Красноярськ до розстрілу. Верховним Судом СРСР 14 липня 1942 р. міру покарань змінено на 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах з позбавленням громадянських прав на 3 роки. Реабілітований Генеральною Прокуратурою України 20 грудня 1991 р.².

Рева Григорій Пантелеймонович, 1913 р.н., освіта середня, служив у в/ч 2 988 у м. Прокопівськ Новосибірської області. Заарештований 14 листопада 1941 р. особливим відділом НКВС Омського гарнізону (антирадянська агітація повстанського характеру, ворожі настрої проти радянської влади). 4 грудня 1941 р. справу припинили, Г.П. Реву направили до психлікарні³.

Удовиченко Василь Костянтинович, 1897 р.н., українець, освіта 5 класів, агротехнік колгоспу ім. Петровського. Заарештований 31 січня 1944 р. Новгородківським РВ НКДБ (підозрювався як таємний агент німецької розвідки). 12 березня 1944 р. справу припинено, з-під варті звільнено⁴.

¹ Реабілітовані історією... – С. 150.

² Там само. – С. 152.

³ Там само. – С. 170.

⁴ Там само. – С. 178.

РОЗДІЛ 6. ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

6.1. ТРУДНОЩІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ. ЧЕРГОВИЙ ГОЛОД

Війна коштувала Кіровоградщині колосальних людських жертв. Окрім того, вона завдала значних руйнувань господарству й соціальній сфері міста і села. Величезних збитків було завдано сільському господарству. У колгоспах області залишилося лише 1 211 голів великої рогатої худоби (у 75 разів менше, ніж до війни), 272 свині (до війни – 140 тисяч). Були зруйновані приміщення, вивезена техніка колгоспів, радгоспів, МТС, село втратило багатьох працівників¹. У цих збитках були звинувачені німецькі окупанти. Проте розруха була спричинена і вивезенням за межі області в ході евакуації у перші тижні війни, і знищенням того, що не встигали вивезти, і кількамисячними кровопролитними боями з взаємними артобстрілами та бомбардуваннями.

Відбудова господарства області розпочиналася одразу ж зі звільненням того чи іншого району. Уже навесні 1944 року стали до ладу заводи Кіровограда й Олександрії, силами військових у взаємодії з місцевим населенням відновлювалося залізничне господарство. Відбудовувалися й відновлювали свою роботу соціально-культурні об'єкти. Широко велися відбудовчі роботи, до яких залучалися німецькі військовополонені.

Найскладніше йшло відновлення сільського господарства. Відповідно до постанови Ради Народних Комісарів СРСР Кіровоградській області були виділені запасні частини до тракторів і сільськогосподарських машин, пальне, лісоматеріали, скло, телефонне і електрообладнання. Зі східних областей СРСР для машинно-тракторних станцій в область було направлено 525 тракторів, 583 автомашини, 50 комбайнів. Колгоспи і радгоспи отримали 14 872 голови великої рогатої худоби, 17 645 овець, 1 388 коней. Вже до кінця 1944 року в колгоспах області було відновлено 1 501 молочну, 705 вівчарних, 220 свинарських і 951 птахівницьких ферм, а також 609 пасік.

Посівна кампанія 1944 року відбувалася в надскладних умовах, коли на полях ще стояли згорілі танки, а земля рясніла мінами і нерозірваними бомбами і снарядами. Не слід також забувати, що першої весни після визволення населення мало виконати ще й скорботну місію з поховання залишених на полях непохованих тисяч червоноармійців та німецьких солдат. Хоча за офіційними даними вже у 1944 році на колгоспних полях області працювало 2 тисячі тракторів, фактично основною робочою силою були жінки, змушені запрягати в плуги власних корів, позбавляючи дітей такої потрібної склянки молока. Також на полях активно працювали діти і підлітки. Незважаючи на це, весняна сівба 1944 року була завершена за 10 робочих днів².

По війні Новгородківський район лежав у руїнах. За два з половиною роки боїв і окупації у тут було зруйновано 1 209 будинків, 98 громадських споруд, 49 підприємств і установ, 33 клуби і театри, 28 шкіл, 5 лікарень, було

¹ Даценко В.В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). – Кіровоград, 2009. – С. 264.

² Там само. – С. 265 – 267.

знищено 87 тракторів, 67 автомашин, 372 сівалки¹. На 1 листопада 1944 року в 13-ти сільрадах району нараховувалося 363 коня (з них лише 264 робочі), 646 голів великої рогатої худоби (з них лише 4 воли), 48 свиней і 316 овець і кіз². Ми уже зауважували, що у нанесенні цих збитків після війни були категорично звинувачені окупанти. Проте руйнування стали наслідками скоріше не звірств німців під час окупації³, скільки запеклих боїв грудня 1943 – березня 1944 року.

Висловлені застереження аж ніяк не применшують тієї розрухи, яка панувала після звільнення території району. На полях залишалася купа металобрухту – понівечені танки, гармати, літаки. Про катастрофічну ситуацію з мінами, снарядами та гранатами ми уже писали. Становище селян було надзвичайно складним. Про це свідчить рішення Вершино-Кам'янської сільської ради про часткове або повне звільнення від сплати податків 30 сімей мешканців села як найбільш постраждалих від військових дій⁴.

Одразу по звільненні села відновлювалася робота колгоспів. У Вершино-Кам'янці їх знову стало сім: імені Кагановича, імені 20-річчя Жовтня, імені 12-річчя Жовтня, імені Леніна, Політвідділ, імені Хрущова й імені Петровського⁵. Територіально вони розміщалися таким чином. Колгосп імені Кагановича займав територію 2-го десятка: від ставка до центра села, приблизно до того місця, де раніше розміщувався млин. Колгосп імені 20-річчя Жовтня охоплював частину села 3-м десятком, від ставка до вулиці, яка веде до контори. Колгосп імені 12-річчя – увесь 4-й десяток. Хутір і частина 5-го десятку були територією колгоспу імені Петровського. Практично увесь 5-й десяток входив до складу колгоспу імені Хрущова. Центр села був територією Політвідділу. Колгосп імені Леніна був найбільшим і охоплював частину села, відому як “*Китай*”⁶, 1-й десяток аж до центру.

Після війни до Вершино-Кам'янки переселилися декілька сімей із західних областей України, які до вересня 1939 року входили до складу Польщі. Серед них сім'ї Рублів, Лозіцьких, Омелянчуків, Андрійчуків, Єнічей, Ковальчуків, Маліків, Бучків, Дудків, Козлів, Голубів, Лук'янчуків, Слodziків,

¹ Акти, довідки про звірства німецько-фашистських загарбників та про нанесені матеріальні збитки Кіровоградській області під час війни 1941 – 1945. – ДАКО. – Ф. Р-6656. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 93.

² Переписка с ЦСУ, Украстатом и местными организациями о предоставлении отчетности по населению, здравоохранению, сельскому хозяйству и промышленности. – ДАКО. – Ф. Р-3191. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 49.

³ Будівлі і техніку німці не нищили – вони ж прийшли надовго, до того ж усе робилося задля забезпечення фронту і Рейху продовольством. Тому нищити трактори чи комори за таких умов було просто не розумно.

⁴ Протоколи совещаний сельского совета. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп. 2. – Од. зб. 12. – Арк. 8.

⁵ Списки колхозов и совхозов Кировоградской области в разрезе районов за 1944 год. – ДАКО. – Ф. Р-3191. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – Арк. 16.

⁶ Як нам пояснювали, що в цій частині села було чимало багатодітних сімей Тому сільчани казали: там людно, як у “*Китай*”. Так за цією частиною села закріпилася ця назва.

Семчишаків тощо¹. У лютому 1946 року на засіданні виконкому сільської ради слухалося питання про “*бытовые условия переселенцев из Польши*”².

На селі гостро не вистачало робочих рук і худоби. А уже навесні 1944 року люди вийшли в поле. Швидко були відновлені колгоспи з довоєнною системою оплати праці. У середньому в Новгородківському районі у 1944 році в колгоспах платили 1,950 кг зерна на трудовень. Це число було дещо вищим за середнє по області – 1,381 кг³. За відсутністю чоловіків основну роботу виконували жінки. Як зазначають дослідники, у 1945 році на жінок припадало 72,2% усіх трудовнів, вироблених у колгоспах⁴. На допомогу матерям йшли у поле діти, але за роботу підлітка півтрудодня записувалися матері. Головною тягловою силою у ті повоєнні місяці ставали корови: вони усі були поставлені на облік⁵. Не даремно партійне керівництво звітувало про те, що у трьох землеробських областях – Миколаївській, Херсонській і Кіровоградській – на початок 1945 року налічувалося від 16 до 33 тис. голів виснаженої працею в полі худоби⁶. Але до кінця 1944 року діяльність колгоспів по Україні була практично відновлена, на 65% було відновлено довоєнні посівні площі. Врожай 1944 року склав у середньому 10,4 ц/га. Україна ціною надзусиль виконала план хлібозаготівель на 100,3%, а план здачі хліба у фонд Червоної Армії – на 171,4%⁷.

Швидко відновлювалася соціальна сфера села. Поновили свою роботу школи. Завідуючими вершинокам’янських шкіл було призначено Попова, Петренка і Гладиря. У червні 1944 року зусиллями батьків приміщення шкіл були відремонтовані й більш-менш підготовлені до початку нового навчального року⁸. У січні 1946 року директорами шкіл були уже Петренко, Смаглюк і Фоменко⁹. Умови для роботи шкіл були тяжкими. Так, лише в одній школі станом на 1 січня 1945 року з 167 дітей семеро залишило школу¹⁰, а на січень 1946 року з 341 дитини шкільного віку трьома школами Вершино-Кам’янки було охоплено лише 333¹¹. Як головна причина такого стану речей у звітах фігурує “*низкая температура в классах школ*”¹². У класах топили соломною, обов’язок забезпечення шкіл паливом покладали на голів колгоспів¹³. Була ще одна обставина, яка призводила до масового залишення шкіл учнями. Після війни у селі було чимало “*переростків*”. Одним із таких був наш дід. До війни

¹ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Історія села Вершино-Кам’янки, Кіровоградська область, Новгородківський район. – Кіровоград, 2004. – С. 17.

² Протоколи засіданий сельисполкома. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп.2. – Од. зб. 22. – Арк. 11-зв.

³ Сводный годовой отчет колхозов по Кировоградской области за 1944 год. – ДАКО. – Ф. Р-3191. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – Арк. 22.

⁴ Горбуров К.С. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія. – Миколаїв, 2006. – С. 27

⁵ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 12 березня – С. 3.

⁶ Горбуров К.С. Вказ. праця. – С. 28.

⁷ Там само. – С. 27.

⁸ Протоколи совещаний сельского совета. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп. 2. – Од. зб. 12. – Арк. 7.

⁹ Протоколи засіданий сельисполкома. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп.2. – Од. зб. 22. – Арк. 7-зв.

¹⁰ Протоколи засіданий сельисполкома. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп.2. – Од. зб. 18. – Арк. 8-зв.

¹¹ Протоколи засіданий сельисполкома. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп.2. – Од. зб. 22. – Арк. 7-зв.

¹² Там само. – Арк. 7-зв.

¹³ Протоколи засіданий сельисполкома. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп.2. – Од. зб. 18. – Арк. 8-зв.

він закінчив чотири класи, а у вересні 1944 року пішов у п'ятий. Йому на той час було 14 років. Після загибелі батька Віталій Ватря залишився єдиним чоловіком у сім'ї і мав годувати матір і молодшу сестру. Тому взимку він уже залишив школу і пішов працювати у колгосп. І таких було багато.

У березні 1946 року усіх голів колгоспів зобов'язали *“не позже 10 апреля 1946 (года – О.К.) открыть детские ясли и детские площадки... выделить для этого лучшие помещения из 2-х комнат и кухни, устроить койки, обеспечить посудой и необходимым имуществом”*¹. Сільський клуб на той час також відновив свою роботу. Його завідуючим був Іваник. До березня 1946 року драматичний гурток при вершинокам'янському сільському клубі уже здійснив постановку семи вистав². У липні того ж року зусиллями усіх колгоспів у селі організували пожежну команду. Головним пожежним став Дем'ян Довгих, до складу команди увійшло ще троє осіб. Для комплектування команди колгосп імені Леніна надав коня, ломи і кирку; колгосп імені 20-річчя Жовтня – коня; колгосп Політвідділ – підводу і два багри; колгосп імені Петровського – підводу і відра³.

Було відновлено роботу сільської амбулаторії, сільським лікарем знову став О. Чабаненко⁴. Схоже, що роботи у нього вистачало. Про це свідчить рішення сільвиконкому від 1 лютого 1945 року про влаштування лазень та дезинфікуючих камер по колгоспах для боротьби з епідеміями⁵.

У надзвичайно тяжких умовах село поступово відроджувалося. Здавалося, б перемога у страшній війні, безпрецедентний бойовий і трудовий подвиг народу мав би спричинити пом'якшення тиску на населення з боку влади. Проте ці ілюзії, якщо вони в когось і були, швидко розвіялися. Після війни командно-адміністративні методи управління і контролю не лише не були переглянуті, а й здобули додаткових стимулюючих важелів. З одного боку, зусилля каральних органів були зверненні убік виявлення нової хвилі *“ворогів народу”*, запідозрених у зв'язках з німецькими окупантами. З іншого боку, повоєнні роки стали часом нового вичавлювання із села необхідних для відновлення зруйнованих війною індустріальних потужностей Союзу РСР ресурсів.

У 1945 році врожаї суттєво впали, порівняно навіть з 1944 роком, і в середньому склали 7 ц/га. Поголів'я худоби складало трохи більше 50% від довоєнного рівня, а посіви кормових культур, без яких відновлювати це поголів'я було неможливо, склали 29% від рівня 1940 року⁶. До того ж держава

¹ Протоколи засідань сільсполкома. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп.2. – Од. зб. 22. – Арк. 17.

² Там само. – Арк. 18 – 18-зв.

³ Там само. – Арк. 30 – 30-зв.

⁴ Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною // Провінція. – 2010. – 12 березня – С. 3.

⁵ Протоколи засідань сільсполкома. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп.2. – Од. зб. 18. – Арк. 10.

⁶ Горбуров К.Є. Вказ. праця. – С. 29.

обклала присадибні ділянки селян непосильними податками. Платити потрібно було за все – за свиней¹, корів, кролів, курей, навіть за плодові дерева². При чому спилувати останні було заборонено: лише з дозволу уповноваженого від сільради можна було спилати сухе дерево. Тому селяни, за словами нашого діда, мусили умисно псувати свої сади: пізно увечері, щоб ніхто не бачив, виливали під дерево відро окропу. За кілька днів дерево всихало, а відтак податки платити родина могла тепер менше. Як наслідок, дослідники констатують: на кінець 1945 – 1946 рр. ситуація в аграрному секторі України була вкрай загрозливою, що вимагало кардинального перегляду усієї політики на селі³. Проте якраз цього і не було зроблено комуністичною владою.

Політика “закручування гайок” у питанні хлібозаготівель стала проявлятися уже восени 1945 року. У жовтні цього року було звільнено з посади голову колгоспу імені 20-річчя Жовтня Касяненка за те, що той провалив хлібозаготівлю, “со своей работой не справлялся, занимался пьянкой, развалил трудовую дисциплину”. Замість нього було призначено Якова Гладиря. По “шапці” отримали тоді усі голови колгоспів: усім пригрозили санкціями з боку компетентних органів за невиконання планів по хлібоздачі⁴. Пізніше, у грудні 1945 року, уже згадуваного Касяненка притягли до судової відповідальності за втрати жита⁵. Контроль за здачею хліба був покладений на КП(б)У і ЛКСМ через прикріплених до колгоспів уповноважених. За таких умов резолюція вершинокам’янського партосередку, яка містила слова: “Все председатели колхозов, кроме Кагановича, работают плохо, поэтому есть еще не сданный хлеб”⁶ не обіцяла нічого доброго їм. Було видано розпорядження навіть перевіряти полову і провести повторний обмолот соломи з метою виявлення залишків хліба⁷.

Такі підходи штовхали керівництво колгоспів та місцеве партійне керівництво здавати у рахунок планів хлібоздачі навіть зерно із насінневого фонду. Як впливає з доповідної записки МДБ від 26 січня 1946 року, “колхозами этих районов⁸ вывезено в счет хлебопоставок большое количество сортовых семян, вследствие чего многие из них посевным материалом к

¹ Під страхом покарання селяни змушені були здавати шкіри із забитих свиней. Як після цього зберігати сало, нікого не цікавило.

² Веселова О. Голод 1946 – 1947 рр. в Кіровоградській області УРСР // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 437.

³ Горбуров К.Є. Вказ. праця. – С. 30.

⁴ Протоколи засідань сільисполкома. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп.2. – Од. зб. 18. – Арк. 36 – 36-зв.

⁵ Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сільсовета. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 52. – Арк. 9.

⁶ Там само. – Арк. 9.

⁷ Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сільсовета. – Арк. 9-зв.

⁸ Документ містить перелік областей, з-посеред яких є і Кіровоградська.

*предстоящему весеннему севу не обеспечены*¹. Тому посівна кампанія 1946 року була практично провалена. Як, і це очевидно, і жнива того року. У серпні 1946 року вершинокам'янський партосередок констатував, що з посіяних 3 097 га по сільраді збіжжя зібрано лише з 2 988 га. Було вирішено кинути учнів на підбирання колосків². Остання ж міра була спричинена усе більш жорсткою політикою влади у питанні хлібозаготівель.

Ще у липні 1946 року черговий Пленум ЦК КП(б)У затвердив план хлібозаготівлі для УРСР у 340 млн. пудів. Згодом ця цифра була збільшена до 362 750 тис. пудів. Норми здачі для Кіровоградської області були встановлені спочатку в 1 300 тис. пудів, але пізніше зупинилися на цифрі у 1 500 тис. пудів³. Влада одночасно поверталася до уже опрацьованого в кінці 1920 – 1930-х роках механізмів виконання планів хлібозаготівель – продрозкладки з використанням карально-репресивних форм визиску⁴.

Погодні умови 1945 – 1946 років видалися вкрай несприятливими. Зима була малосніжною, з частими відлигами. Квітень, травень і червень стали найбільш посушливими за останні 50 років. Літні місяці видали рекордний температурний режим, особливо серпень, коли стовпчик термометра сягав 36 – 39° С⁵. Як наслідок, станом на жовтень 1946 року область лише на 47% виконала план по хлібозаготівлях. Розпочався справжній тиск на господарства, вивозили усе зерно, навіть посівмат і резерв⁶. Колгоспи району скоротили кількість зерна, які видавалися на трудодні – до 1 кг⁷ при 54 коп. грішми⁸. У селах розпочався голод.

Голод 1946 – 1947 років не мав таких масштабів, як голод 1932 – 1933 р.⁹, проте і він мав штучну природу, а тому може трактуватися як *“голодомор”*. Навіть в умовах окупації люди знаходили можливості прохарчуватися й вижити. А тут народ-переможець змушений був побиватися й пухнути від недоїдання. Ця обставина робила обставини голоду 1946 – 1947 років особливо болісними й психологічно неприйнятними селянством.

Свідчення про голод 1946 – 1947 років на території Кіровоградської області й Новгородківського доволі епізодичні, проте надзвичайно красномовні. Конкретних документів, які б ілюстрували ситуацію у Вершино-Кам'янці, нам взагалі відшукати не вдалося. Тому ми змушені послуговуватися документами, які відображують ситуацію в районі й області.

¹ Доповідна записка МДБ УРСР Міністерству державної безпеки СРСР про вивіз насіннєвого зерна в рахунок хлібопоставок та агентурно-оперативні заходи щодо цього // Голод 1946 – 1947 рр.: Документи і матеріали / Гол. ред. Веселова О.М. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – С. 19.

² Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сільсовета. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 53. – Арк. 16.

³ Веселова О. Вказ. праця. – С. 436.

⁴ Горбуров К.Є. Вказ. праця. – С. 31.

⁵ Там само. – С. 32 – 33.

⁶ Веселова О. Вказ. праця. – С. 437.

⁷ Сводный годовой отчет колхозов по Кировоградской области за 1946 год. – ДАКО. – Ф. Р-3191. – Оп. 4. – Од. зб. 92. – Арк. 32.

⁸ Там само. – Арк. 14

⁹ Напевне, що жоден голод у світовій історії не мав таких масштабів.

Із Спеціального повідомлення МДБ УРСР про скарги громадян областей України на тяжкий продовольчий стан від 11 червня 1946 року¹ дізнаємося: “Военной цензурой МГБ УССР в процессе просмотра почтовой корреспонденции за время с 10 апреля по 15 мая 1946 года выявлено 7 330 писем, исходящих от гражданского населения ряда областей УССР с жалобами от гражданского населения...”². З цього числа 2 815 скарг надійшло із сіл Кіровоградщини. Далі у документі йдеться: “Авторы писем жалуются на то, что они переживают большое продовольственное затруднение в связи с отсутствием хлеба и других продуктов питания, что на этой почве имеют даже место смертные случаи”³. А ось уривок з листа жителя Новгородки Легенького до свого брата до Новоросійська, написаного в січні 1947 року: “У нас совершенно ничего нет из продуктов, хлеб мы уже забыли, когда видели. Сейчас положение очень тяжелое. Отец и мать пухлые от голода. Отец – инвалид и работать не может, а я маленький, мне всего 9 лет, и тоже работать неспособный. Придется нам, брат, умирать голодной смертью”⁴. Станом на 7 січня 1947 року в Кіровоградській області “по неполным данным 1 223 семьи совершенно не имеют продуктов питания и находятся в истощенном состоянии с признаками дистрофии”⁵. Пік голоду припав на зиму – весну 1947 року. Виснаження селян області від голоду ускладнилося висипним та зворотнім тифом⁶. Станом же на червень 1947 року по Україні з ознаками дистрофії було 154 378 осіб, з яких померло 46 524; по Кіровоградській області ці показники були 19 793 і 256 відповідно⁷.

Яким же чином центральна і місцева влада реагувала на ці повідомлення? У 1946 році, коли голод в українських областях був у розпалі, експорт продовольчого зерна з України склав 1,7 млн. тон⁸. На особливу увагу заслуговують положення Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про економію у витрачанні хліба по Українській РСР від 30 вересня 1946 року. Головні з них зводяться до наступного:

¹ Документ йшов під грифом “Цілковито таємно”.

² Спеціальне повідомлення МДБ УРСР ЦК КП(б)У про скарги громадян областей України на тяжкий продовольчий стан, опухання та смертність від голоду. – 11 червня 1946 р. // Горбуров К.Є. Вказ. праця. – С. 112.

³ Там само.

⁴ З інформації МДБ УРСР про тяжкі умови життя населення, голод. Січень 1947 р. // Голод 1946 – 1947 рр.: Документи і матеріали... – С. 173.

⁵ Спецповідомлення МДБ УРСР та ЦК КП(б)У про захворюваність та дистрофію серед колгоспників Кіровоградської області. – 7 січня 1947 р. // Голод 1946 – 1947 рр.: Документи і матеріали... – С. 156.

⁶ Веселова О. Вказ. праця. – сС. 439.

⁷ Довідка МВС УРСР про захворюваність населення УРСР на дистрофію та смертність від неї станом на 20 червня 1947 р. – 2 липня 1947 р. // Горбуров К.Є. Вказ. праця. – С. 226.

⁸ Горбуров К.Є. Вказ. праця. – С. 61.

– “сократить отпуск муки, крупы и зернофуража на октябрь 1946 года по УССР на 35 250 тонн против уровня расхода по плану на сентябрь, установленного в 132 170 тонн (тобто на 21,3% – О.К.);

– уменьшить с 1 октября 1946 года на 57,7% фондов муки, выделяемых на снабжение населения в сельских местностях;

– прекратить коммерческую торговлю зернофуражем”.

Цією ж постановою скорочувалися пайки на відпуску продуктів по картках практично для усіх категорій населення¹.

5 липня 1947 року виконавчий комітет Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих прийняв постанову про заборону колгоспам, колгоспникам і одноосібним господарствам продавати й обмінювати зерно, соняшникове насіння, борошно та печений хліб. За порушення цієї заборони на перший раз накладався штраф у 300 крб., а за повторне порушення передбачалося притягнення до судової відповідальності². Уже станом на 16 липня того ж року по області було заведено 27 кримінальних справ, 26 з них було передано до суду, було засуджено 13 осіб³.

Виснажені колгоспники були неспроможні виконувати норми праці, які дедалі зростали. Ось протокол засідання вершинокам'янського партосередку (до його складу тоді входили М.А. Чабаненко, Т.Є. Іваник, М.А. Бондар, Б.М. Монастирський, Б.М. Кизир⁴) від 25 березня 1947 року. Запланований термін виконання посівної кампанії колгоспам встановлено у 7 – 8 днів. Голови заперечують: тяглової худоби немає, тракторів не вистачає, реальні терміни виконання – 13 – 14 діб. Тоді місцеві комуністи запропонували “геніальний” з погляду активізації роботи виснажених голодом колгоспників вихід: “выпускают регулярно боевые листки, читают газеты по бригадам, делают беседы и доклады”⁵. Ось уже дійсно, “не хлебом единым...”

За таких умов доведені до відчаю селяни шукали порятунку у спробах крадіжок колгоспного майна, передусім зерна. Стурбований цією тенденцією, яка загрожувала і самому активу села, вершинокам'янський партосередок упродовж 1946 року декілька разів приймав рішення про посилення роботи по

¹ Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про економію у витраті хліба по Українській РСР. – 30 вересня 1946 р. // Горбуров К.Є. Вказ. праця. – С. 137 – 139.

² Рішення Виконкому Кіровоградської облради депутатів трудящих про заборону колгоспам, колгоспникам та одноосібним господарствам продажу і обміну зерна, соняшнику, борошна та печеного хліба до виконання плану здачі зерна державі з урожаю 1947 року. – 5 липня 1947 р. // Голод 1946 – 1947 рр.: Документи і матеріали... – С. 249 – 250.

³ З довідки Прокуратури УРСР ЦК КП(б)У про судові репресії під час збирання врожаю й заготівель сільгосппродукції. – 16 липня 1947 р. // Горбуров К.Є. Вказ. праця. – С. 234.

⁴ Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сельсовета. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 54. – Арк. 1.

⁵ Там само. – Арк. 4.

недопущенню “*расхищения хлеба*”¹. Дослідники відзначають цілий сплеск таких випадків. Наш дід розповідав, як працюючи прицепщиком він ховав торби з зерном у лісосмугах, а вночі крадькома носив їх додому. Цим самим він рятував сім’ю від голоду. Щастило не всім. По області значно зросло число заведених кримінальних справ за “*колоски*”². До того ж 4 липня 1947 року Верховна Рада СРСР прийняла постанови “*Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського добра*” і “*Про посилення охорони особистої власності громадян*”. Лише за перші три тижні липня 1947 року по УРСР було заведено 30 014 кримінальних справ і притягнуто до відповідальності 3 943 осіб. На увагу заслуговує той факт, що серед засуджених 50% – це жінки і малолітні діти³.

Ми не можемо вказати хоча б орієнтовні масштаби голоду 1946 – 1947 років у селі Вершино-Кам’янка. Старожили говорили: було голодно, але не так як у 1933-м. Цинізм же ситуації полягає у тому, що народ, який пережив страшну війну і окупацію, був покараний невідомо за що голодом і злиднями владою своєї ж держави.

До смерті “*вождя народів*” у березні 1953 року загальні умови життя селян змінювалися мало. У Вершино-Кам’янці в 1948 році було 884 господарства колгоспників, 39 – робітників і службовців і 3 – одноосібників⁴. Така градація свідчила про збереження класового підходу у соціальній політиці держави. Скажімо, розмір податку по самообкладанню коливався у межах від 20 крб. (станом на 10 січня 1948 року⁵) до 40 крб. (станом на 9 січня 1949 року⁶) на рік. У той же час одноосібники платили 75 крб., служителі культу – 150 крб.⁷, а для окремих категорій селян, що мали нетрудові доходи, податок встановлювався у 120 крб.⁸

Єдиним промисловим підприємством у Вершино-Кам’янці був млин, котрий підпорядковувався Облмельтресту. У ньому працювало троє мірошників. За 56 робочих днів у 1949 році млин намолов 84,4 т пшеничного, 57,1 т житнього, 13,6 т ячного, 111,4 т кукурудзяного борошна на суму 41 000 крб.⁹

¹ Протоколы партсобраний по первичной парторганизации Вершино-Каменского сельсовета. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 54. – Арк. 14-зв.

² Веселова О. Вказ. праця. – С. 438.

³ Горбуров К.С. Вказ. праця. – С. 61 – 63.

⁴ Протоколы совещаний сельского совета. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп. 2. – Од. зб. 25. – Арк. 18-зв.

⁵ Там само. – Арк. 1-зв.

⁶ Там само. – Арк. 31.

⁷ Там само. – Арк. 31.

⁸ Там само. – Арк. 18-зв.

⁹ Годовые отчеты по промышленной деятельности предприятий за 1949 год. – ДАКО. – Ф. Р-3191. – Оп. 6. – Од. зб. 138. – Арк. 112 – 114.

У селі працювали три школи, якими завідували Ветренко, Бондар і Дяченко¹. Скажімо, на ремонт шкіл №1, №2 і №3 у 1949 році сільська влада виділила відповідно 2 500, 5 891 і 3 000 крб.² У селі працювали будинок культури, лікарня. Формально життям села керувала сільська рада. У січні 1948 року її головою був Гончаренко, а секретарем – Коцар³. Проте реально уся влада в селі, як і в попередні десятиліття, належала партійному осередку КП(б)У. У 1947 році у Вершино-Кам'янці було 8 членів партії⁴, у 1951 році додався ще один⁵. Партосередок засідав по декілька разів на місяць, окрім цього “члени і кандидати в члени” мали регулярно відвідувати політзаняття, різноманітні гуртки, виступати з лекціями та агітаційними промовами перед колгоспниками. Політичні гуртки були організовані при кожному колгоспі. Так, особливо відзначалася робота гуртка з вивчення “Краткого курса истории ВКП(б)” при колгоспі імені Хрущова та його найбільш активних членів: колгоспників Галю, Монастирського, Смагляка, Мантулу, Дороту. “Бойові листки” цього колгоспу ставилися за приклад іншим⁶.

Перелік питань, які слухали на засіданнях партосередку, іноді просто дивує. Скажімо, 13 січня 1948 року впродовж декількох годин вершинокам'янські комуністи слухали й жваво обговорювали Рішення Ради Міністрів від 5 січня 1948 року. Проте більше всього вражає резолюція: “Одобрить решение Совета Министров”⁷. Цікаво, а яка доля чекала на це рішення органу центральної влади держави, яка займала 1/6 частину суходолу, якби партосередок села Вершино-Кам'янка Новгородківського району Кіровоградської області його не схвалив? А ось іще один приклад. Протокол засідання партосередку від 28 квітня 1948 року. Слухалося питання “про работу над собой коммунистов Иваныка и Чирвы”. У звіті одного з них читаємо: “...проработал Краткий курс истории ВКП(б) до четвертой главы, читал Горького “Мать”, Шолохова “Поднятая целина”, I том Сталина...” Резолюція зборів відзначила ці здобутки, проте рекомендувала “продолжать

¹ Протоколы совещаний сельского совета. – ДАКО. – Ф. Р-1340. – Оп. 2. – Од. зб. 25. – Арк. 1-зв.

² Там само. – Арк. 31.

³ Там само. – Арк. 1.

⁴ Протоколы партсобраний по первичной парторганизации Вершино-Каменского сельсовета. – ДАКО – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 54. – Арк. 1

⁵ Протоколы партсобраний по первичной парторганизации Вершино-Каменского сельсовета. – ДАКО – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 58. – Арк. 1.

⁶ Информационные справки отдела, представителей райкома КП(б)У, секретарей парторганизаций о проведенной работе по усилению массово-политической работы на селе, о проведении митингов-протестов против фашизма в Греции и др. вопросам. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 2. – Од. зб. 41. – Арк. 26.

⁷ Протоколы партсобраний по первичной парторганизации Вершино-Каменского сельсовета. – ДАКО – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 55. – Арк. 15 – 16.

регулярно посещать политический кружок, читать больше художественной литературы”¹.

Звернімо увагу на дату засідання: квітень місяць, у розпалі польові роботи. Коли ж партактиву займатися посівною кампанією чи молодняком великої рогатої худоби, коли II том Сталіна ще недочитаний і не законспектований?²

“Промивка” мозків колгоспників здійснювалася через заходи і міроприємства сільського будинку культури, школярів – через систему комуністичного виховання школи. Ось характеристика роботи вершинокам’янського сільбудинку, визнаного кращим із 7 подібних установ по Новгородківському району. “По работе в духе преданности нашей коммунистической партии и тов. Сталина лучшим является с/к Вершино-Каменки... где заведующий клубом тов. Иваныч М.С... За последние 2 месяца 1948 г. прочитали 10 лекций... 4 торжественных вечера... Работают 2 кружка – драматический (20 чл.) и хоровой (17 чл.)... Организовано 5 вечеров худ. самодеятельности...”³. Звісно, що не усі лекції були політичної спрямованості. Двічі з проблем медицини виступав лікар Чабаненко⁴. Проте усе ж переважали політінформаційні лекції. Критерієм же роботи сільського вчителя в той час були не його професійні чи методичні якості, а виключно участь у політмасовій агітації⁵.

6.2. “ВІДЛИТА”, “ЗАСПІЙ”, “ПЕРЕБУДОВА”

Смерть Й. Сталіна не лише започаткувала нову віху в історії Радянського Союзу, але й спричинила зміни на краще у становищі українського села. Уже за короткий період фактичного правління державою Г.М. Маленковим, який очолив Раду Міністрів СРСР уже в березні 1953 року, було переглянуто принципи оподаткування на селі. Зокрема, були скасовані “драконівські” податки на присадибні господарства колгоспників. Селяни нарешті зітхнули із полегшенням.

Справжнім поворотним пунктом в історії радянського суспільства став XX з’їзд КПРС, який тривав упродовж 14 – 25 лютого 1956 року. 25 лютого на

¹ Протоколи партсобраний по первичной парторганизации Вершино-Каменского сельсовета. – ДАКО – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 55. – Арк. 38 – 39.

² Коротка ремарка. Тут ми висловлюємо сарказм не щодо рядових членів партії. Абсурдність тієї системи, коли люди втрачали здоровий глузд і змушені були займатися казна-чим, не може не викликати обурення.

³ Информационные справки отдела, представителей райкома КП(б)У, секретарей парторганизаций о проведенной работе по усилению массово-политической работы на селе, о проведении митингов-протестов против фашизма в Греции и др. вопросам. – ДАКО. – Ф. П-209. – Оп. 2. – Од. зб. 41. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Арк. 1.

⁵ Там само. – Арк. 26.

закритому ранковому засіданні з доповіддю *“Про культ особи та його наслідки”* виступив Перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов. Це поклало початок процесові десталінізації та нетривалому періодові хрущовської *“відлиги”*. Ця подія справила колосальний вплив на радянське суспільство і владу. Проте, як це часто відбувається в суспільствах тоталітарного типу, і тут не обійшлося без перекручень і збочень. Резонансність звинувачень на адресу Й. Сталіна, яка прозвучала з найвищої трибуни країни і була опублікована великим тиражем¹, спровокувала *“ефект доміно”*. Всією країною масово мали місце розвінчання *“культів особи”* діячів обласного і районного масштабів. Не обійшла ця тенденція і Вершино-Кам’янку. Ось протокол засідання вершинокам’янського партосередку від 24 липня 1956 року. За результатами обговорення процесу подолання культу особи прийнято резолюцію, яка не вражає своєю оригінальністю: *“Сталін в останні роки свого життя допустив великі помилки в колегіальності прийняття рішень нашої партії, ... порушував демократію”*. Далі найцікавіше. У *“культурі особи на місцях”* було звинувачено голову колгоспу імені Кагановича Білика, *“який систематично потурав рішенням нашої партії, за час свого керівництва цим колгоспом він розвалив його, за три роки не побудував жодного будинку, урожай минулого року ним загублено”*. Далі більше: *“З боку райкому не було вжито заходів щодо боротьби з культом особи Білика і лише тепер, коли Білик став на явний шлях зловживань, його усунули від керівництва”*².

Населення села дещо скорочувалося, передусім через від’їзд молоді до міст. Уже за Малєнкова було знято обмеження на пересування селян у межах країни, а за Хрущова селянам навіть почали видавати паспорти, що нарешті зробило їх повноправними громадянами першої у світі соціалістичної держави³. У 1955 році у Вершино-Кам’янці було 905 дворів, в яких мешкало 2 890 жителів⁴.

1950-ті роки стали часом укрупнення колгоспів. 1950-го року сім колгоспів Вершино-Кам’янки було об’єднано в три. Колгосп імені Леніна залишився без змін. Колгоспи імені Кагановича, імені 20-річчя й імені 12-річчя Жовтня об’єдналися в колективне господарство імені 20-річчя Жовтня. Колгоспи імені Петровського, імені Хрущова і Політвідділ стали єдиним колгоспом імені Хрущова. У 1959 році ці три колгоспи були об’єднані в один –

¹ Парадоксально, але *“закрита”* доповідь М. Хрущова була опублікована тиражем в 1 млн. (!) примірників і розповсюджена по усім партійним осередкам *“єдиного і непорушного”*.

² Протоколи общих собраний. – ДАКО. – Ф. П-259. – Оп. 1. – Од. зб. 63. – Арк. 12 – 12-зв.

³ Прийнято вважати, що цей процес був завершений у 1956 – 1958 роках. Проте насправді видача селянам паспортів розтяглася в часі мало не до кінця 1970-х років.

⁴ Списки населених пунктів по Кировоградской области на 1 января 1955 года. – ДАКО. – Ф. Р-3191. – Оп. 6. – Од. зб. 1069. – Арк. 31.

колгосп імені Ульянова. Його головою став Петро Саввич Михальченко. За колгоспом було закріплено 10 3378 га землі, з них 8 137 га орних угідь, 59 га сіножатей, 565 га пасовищ, 293 га садів, 10 га виноградників і 25 га городів¹.

У цей час суттєво покращився матеріально-технічний стан колгоспів. У 1958 році розпочався процес ліквідації машинно-тракторних станцій, а їх техніка передавалася безпосередньо колгоспам. У нашому розпорядженні є три акти про передачу техніки трьома бригадами Новгородківської МТС колгоспу імені 20-го з'їзду КПРС від 1958 року. Головою колгоспу був П.С. Михальченко. Так, 15-а бригада передала 5 тракторів (ДТ-54, КДП-35, ХТЗ, У-2, Білорусь), комбайн СК-26, 4 плуги, лушилку, кошку, 6 культиваторів, 7 сівалок, 2 волокуші, 2 жатки, 2 лафети, зерноочистку, оприскувач². 19-а бригада передала на баланс того ж колгоспу 5 тракторів (ДТ-54, КДП-35, ХТЗ, У-2, Білорусь), 2 комбайни (РСМ-8, С-6), 4 плуги, 2 лушилки, кошку, 6 культиваторів, 5 сівалок, 2 волокуші, жатку, лафет, бурякопідйомник, оприскувач, силосорізку, 2 сцепки³. І, нарешті, 18-а бригада МТС смт. Новгородки передала колгоспу імені 20-го з'їзду КПРС 5 тракторів (ДТ-54, 2 КДП-35, ХТЗ, У-2), 3 комбайни (Д-6, КУ-2, СК-26), 2 плуги, лушилку, 5 культиваторів, 7 сівалок, 2 жатки, грабки⁴.

Загалом же час керівництва колгоспом імені Ульянова П.С. Михальченком (помер у 1984 році) став часом розквіту села за радянської доби. Вмілий господарник і організатор, Петро Саввич не лише домігся економічного піднесення колгоспу, але й доклав чимало зусиль задля розвитку соціальної сфери Вершино-Кам'янки. Станом на 1965 рік колгосп мав у своєму розпорядженні 62 трактори, 29 вантажівок, 45 сівалок⁵. Було уведено в дію заасфальтований тік, молочний пункт, на птахофермі налічувалося 8 тисяч курей⁶, а на свинофермі тримали 5 тисяч свиней⁷. Визнанням успіхів колгоспу імені Ульянова стало рішення ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і Всесоюзної Ради Професійних Спілок від 21 жовтня 1967 року про нагородження, в числі інших, колгоспу імені Ульянова Перехідним Червоним Прапором переможця соціалістичного змагання на честь 50-річчя 1967 року. Ці *“пам'ятні прапори залишаться на вічне зберігання як символ трудової доблесті”*⁸ – з відповідним епосі пафосом писали у районній

¹ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 24.

² Акты передачи сельхозтехники и тракторов за 1958 год. – ДАКО. – Ф. Р-6373. – Оп. 1. – Од. зб. 43. – Арк. 9 – 9-зв.

³ Там само. – Арк. 10 – 10-зв.

⁴ Там само. – Арк. 11 – 11-зв.

⁵ Стурова Н. Світлі обрії // Кіровоградська правда. – 1965. – 8 травня.

⁶ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 24.

⁷ Стурова Н. Вказ. праця.

⁸ Пам'ятні прапори – переможцям змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня // Маяк комунізму. – 1967. – 24 жовтня. – С. 1.

газеті. Пам'ятна дошка з інформацією про цей здобуток колгоспу імені Ульянова нині прикрашає фасад вершинокам'янського будинку культури.

Окрім цієї колективної, упродовж 1960 – 1970-х років біля 120 вершинокам'янців були нагороджені індивідуальними урядовими нагородами. Так, Орденом Леніна нагороджені Михайло Данилович Мішуровський і Олександр Андрійович Жаботинський. Орден “Жовтневої революції” мали колгоспники Йосип Йосипович Дяченко, Степан Ярофейович Федас, Ілько Григорович Дорота, Василь Самойлович Гончар, Григорій Федотович Вовненко, Лідія Калениківна Чорна. О.А. Жаботинський, В.С. Гончар, Петро Федорович Бойко, Сергій Андрійович Василенко, Станіслав Петрович Колосов, Григорій Михайлович Іваненко, Ілько Венедиктович Ізюмов (двічі), Микола Михайлович Касяненко і Л.К. Чорна були представлені до Ордена “Трудового Червоного Прапора”. Орден “Знак пошани” став винагородою за працю С.П. Колосову, Івану Овсійовичу Волошину, Василю Яковичу Щупці, Антоніні Степанівні Колодистій, Клавдії Олексіївні Пироженко, Якову Даниловичу Бондаренку¹.

70-ті роки ХХ століття стали часом подальшого соціально-економічного поступу села. Пов'язаний він був передусім із розвитком технічної та технологічної бази сільського господарства та з умілим керуванням колгоспом. Передова агротехніка, збільшення хімізації та внесення органічних добрив, меліоративні заходи, поява високопродуктивних тракторів К-700, Т-150, комбайнів “Дон-1500” уможливили зростання продуктивності сільського господарського виробництва, підвищення врожайності культур та збільшення поголів'я худоби. На фермах колгоспу в 1978 році налічувалося 4 000 голів великої рогатої худоби, 4 500 свиней, 3 800 овець, 80 коней, 6 000 курей. Щороку господарство продавало державі у середньому 4 – 5 тис. тон зерна, 9 – 10 тис. тон цукрового буряка, 1 тис. тон насіння соняшника, 250 – 300 тон фруктів, 200 тон овочів, 3,5 – 4 тис. тон молока, 350 – 400 тон м'яса, 600 тис. штук яєць, 10 тис тон вовни².

Змінювався і зовнішній вигляд села. Лише за один 1969 рік у селі було збудовано 20 будинків, магазин, чайна, завершувалося зведення нового капітального двоповерхового приміщення школи³, вартість проекту якої склала 98 тис. крб. У селі діяв водогін, загальна протяжність водопровідних ліній перевищувала 36 км.⁴ Окрім того, на межі 1960 – 1970-х років у селі було збудовано капітальне приміщення будинку культури на 500 місць, адміністративний будинок (приміщення контори колгоспу), гуртожиток, 8-ми

¹ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 25 – 36.

² Там само. – С. 32 – 34.

³ Стурова Н. Вказ. праця.

⁴ Село йде в сонячні далі // Маяк комунізму. – 1966. – 24 лютого. – С. 3.

квартирний і 16-ти квартирний житлові будинки, двоє дитячих садочків, хлібопекарню, колгоспну і шкільну їдальні. У вершинокам'янській середній школі 30 вчителів навчали 372 дітей, у трьох бібліотеках села налічувалося 14,5 тис. примірників книг. У селі діяла дільнична лікарня на 50 ліжок, пологовий будинок, комбінат побутового обслуговування, стадіон¹.

Показчиком зростання добробуту жителів села в цей час стало масове перебудовування хат-мазанок. Селяни обкладали свої оселі цеглою, замість соломи й очерету вкривали їх шифером та черепицею. Робили це традиційною для українського села “*толокою*”. Бабуся розповідала, що на “*заміс*” до кумів, сусідів і знайомих ходили чи не кожен вихідні.

Упродовж 1960 – 1980-х років село залишило чимало молодих людей. Здобуваючи освіту в містах України та інших союзних республік, вони залишалися там на постійне місце проживання. Деякі з них зробили блискучу кар'єру, стали знаними людьми. У Запоріжжі працював кандидат технічних наук, інженер Петро Філатович Сніжко. У Москві посаду заступника міністра охорони здоров'я обіймав Марко Омелянович Волошин. Артистом Одеського театру імені Жовтневої Революції був Іван Варивонович Коцар².

Після П.С. Михальченка (з 1980 р.) колгоспом імені Ульянова керував В.М. Коршенко. У 1982 – 1994 році, тобто уже за доби незалежності, головою колгоспу був Борис Мусійович Білий. У цей час вулиці села були заасфальтовані, коштом колгоспу було збудовано 15 житлових будинків для спеціалістів та колгоспників та два літніх табори для тварин на 2 тис. голів³. Проте неухильно наближався час занепаду колгоспної системи на фоні загальної суспільно-політичної кризи радянської системи.

Уже в роки “*горбачовської перебудови*” падали загальноекономічні показники, планова радянська економіка мобілізаційного типу усе більше виявляла свою неефективність. Дотаційне сільське господарство найбільш болюче відчуло на собі агонію радянської економіки та й власне усієї радянської суспільно-політичної системи. У колгоспі зменшувалося поголів'я великої рогатої худоби, скорочувалися посівні площі під зерновими та технічними культурами (за розпорядженням Новгородківського райвиконкому колгосп імені Ульянова передав колгоспам “*Рассвет*” (с. Велика Чечеліївка) і “*ім. Орджонікідзе*” (с. Верблюжка) по 700 га землі⁴. На непролазні хащі перетворювалися колись квітучі колгоспні фруктові садки – донедавна гордість Вершино-Кам'янки. Системи поливів полів були занехаяні. Усе це за “*законом доміно*” провокувало процеси, котрі набували незворотного і невиліковного

¹ Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 447.

² Там само. – С. 30.

³ Польовий А.П., Смаглюк І.П. Вказ. праця. – С. 37.

⁴ Там само. – С. 38.

характеру. Нестримно падали прибутки колгоспу, а відтак – гірше стали вирішуватися соціальні проблеми; перебої із виплатою заробітної платні, помножені на зростання цін і дефіцит – справжній бич горбачовської доби – мали наслідком погіршення життєвого рівня й умов життя мешканців Вершино-Кам'янки. Це, у свою чергу, спричинило падіння трудової дисципліни, розкрадання колгоспного майна¹.

Так завершувалася радянська сторінка історії Вершино-Кам'янки, сторінка не однозначна, трагічна й водночас звияжна.

¹ Формула “*Все вокруг колхозное, все вокруг мое*” та низька оплата праці і раніше спричиняли невисокий рівень трудового завзяття колгоспників і перманентні крадіжки “*соціалістичної власності*”. Проте у попередні десятиріччя стримуючим фактором слугували перспективи суворого покарання. У період же тотального розкладу соціалістичної системи і деградації місцевої і центральної влади державні підприємства (і колгоспи у тому числі) буквально на очах розтягувалися “*несунами*”.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Історик у силу специфіки своєї роботи неспроможний об'єктивно оцінювати події, які мали місце в недалекому минулому. Недаремно у країнах Західної Європи усе, що відбувалося менше ніж 20 – 25 років тому, вивчають політологи, соціологи, але аж ніяк не історики. Ми також залишимо поле для подальших пізніших досліджень, лише пунктиром окресливши останні три десятиліття історії Вершино-Кам'янки.

Останні роки Союзу РСР і перші роки незалежності стали часом розкладу колгоспної системи. Господарство розвалювалося на очах. У 1993 році колгосп отримав статус КСП (колективного сільськогосподарського підприємства). Його головою в ті роки був Віктор Миколайовий Удовиченко. У 1990-ті роки українське село потерпало від “*ножиців цін*” – величезного розриву між цінами на сільськогосподарську продукцію і промислові товари¹. З метою покриття витрат на купівлю запчастин до техніки, паливно-мастильних матеріалів, добрив господарство змушене було продати 93% поголів'я великої рогатої худоби, 90% свиней, повністю вивести овець і птицю. Звичною картиною стали незорані поля, порослі бур'янами. Усього ж за 1990-ті роки виробництво продукції рослинництва упало на 65 – 70%, а тваринництва – на 95%.

1 липня 1995 року було проведено розпаювання колгоспної землі – усі, хто працював до цього у колгоспі, отримали земельний пай. На той час у Вершино-Кам'янці проживало 1 370 осіб, з яких 515 – це пенсіонери. Останнім головою КСП став П.Р. Перебийніс, і саме в ці роки господарство опинилося на межі банкрутства. 25 січня 2000 року загальні збори КСП визнали його роботу незадовільною, голові була висловлена недовіра. правонаступником КСП стало приватне сільськогосподарське підприємство “*Вершинокам'янське*” на чолі з В.М. Дімітрієвим.

Сьогодні село, як і вся держава, переживає часи “*дикого капіталізму*”. Цю стадію цивілізований світ пережив у XVIII – XIX столітті. На сьогодні у Вершино-Кам'янці працюють декілька великих фермерських господарств, які користуються орендною землею пайовиків. Значними сільськогосподарськими виробниками є В.М. Дімітрієва, В.В. Дімітрієв, М.З. Дяків, С.О. Костенко, А.М. Курджієв та ін. Близько сорока господарств належить до числа т.з. “*одноосібників*”.

Ринкові відносини, які стрімко увірвалися в село, стали несподіванкою для багатьох прошарків населення, передусім пенсіонерів. Молодь прагне після школи продовжити навчання в місті і не повертатися більше до села. Як наслідок, за останнім переписом 2001 року населення села становило 1 238 осіб.

¹ Для прикладу, ціна тони дизельного палива дорівнювала в ті часи вартості тони м'яса живою вагою.

На сьогодні це число скоротилося ще більше. У сільській школі навчається менше сотні учнів¹.

Сумно ходити порожніми вулицями, на яких ще за нашого дитинства кипіло життя і лунав дитячий сміх. Вулиці заростають бур'янами просто на очах. Збільшується територія лише сільських кладовищ.

Урбанізація, зменшення питомої ваги сільського населення є об'єктивним наслідком капіталізації економіки. В Європі село як соціальна категорія зникла ще у ХІХ століття. Тому ця тенденція є неминучою. Рано чи пізно село Вершино-Кам'янка щезне з політичної і топографічної карти України. Дуже хотілося б, щоб це сталося якомога пізніше. І тому ми з надією ставимо в історії села Вершино-Кам'янка не крапку, а три крапки...

¹ У 2011 році у сільській школі було встановлено теплозберігаючі (“пластикові”) вікна, що породжує надію на те, що найближчим часом село буде зі школою, а відтак – матиме надію на подальший розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Архівні та неопубліковані джерела

Державний архів Кіровоградської області

Ф. 334. Єлисаветградське духовне правління

1. Списки о священно и церковнослужителях Єлисаветградського уезда. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – 33 арк.
2. Циркулярне распоряження Славянської духовної консисторії в Єлисаветградське духовне правління. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – 359 арк.

Ф.490. – Межева канцелярія Олександрійського повіту

3. Геометрический специальный план дачи с. Вершино-Каменки Александрійського уезда Херсонской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 96.
4. Межевая книга и специальный геометрический план Александрійського уезда села Вершино-Каменка Новгородського кирасирського полка Военных поселян. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – 33 арк. + 2 плани.

Ф.492. Олександрійське повітове відділення єпархіальної училищної ради

5. Послужные списки учителей церковных школ Александрійського уезда за 1910 год. – Оп. 1. – Од. зб. 1.
6. Сведения о службе учителей церковно-приходских школ Александрійського уезда за 1915 год. – Оп. 1. – Од. зб. 2.

Ф.694. Николаевская церковь поселення Вершино-Каменки Александрійського уезда

7. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1861 – 1865. – Оп. 1. – Од. зб. 1.
8. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1874 – 1876. – Оп. 1. – Од. зб. 2.
9. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1879 – 1881. – Оп. 1. – Од. зб. 3.
10. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1889. – Оп. 1. – Од. зб. 4.
11. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1890 – 1891. – Оп. 1. – Од. зб. 5.
12. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1894 – 1895. – Оп. 1. – Од. зб. 6.
13. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1896 – 1897. – Оп. 1. – Од. зб. 7.
14. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1911. – Оп. 1. – Од. зб. 8.
15. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1912. – Оп. 1. – Од. зб. 9.

16. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1918. – Оп. 1. – Од. зб. 10.

Ф. П-72. Новопражский райком КП(б)У

17. Выводы комиссии по чистке Районной партийной организации о состоянии района накануне чистки партии 1934 г. – Оп. 1. – Од. зб. 42. – 66 арк.
18. Отчетные карточки о составе парторганизаций в колхозах района. – Оп.1. – Од. зб. 39. – 34 арк.
19. Протоколы заседаний проверочной комиссии по чистке партии по Новгородковскому куцу. – Оп. 1. – Од. зб. 45. – 111 арк.

Ф. П-209. Новгородківський райком КП(б)У, с. Новгородка, Кіровоградської області

20. Докладные записки, информации уполномоченных райкома КП(б)У, первичных организаций о состоянии организационно-партийной работы и ходе обсуждения решений партийных органов, о результатах обследования состояния и деятельности колхозов района и др. – Оп. 1. – Од. зб. 66. – 83 арк.
21. Доклады, информационные отчеты райкома КП(б)У, партячеек о состоянии организационно-партийной и политическо-массовой работы в партячейках – Оп. 1. – Од. зб. 9. – 68 арк.
22. Доклады райкома КП(б)У, партячеек о состоянии организационно-партийной работы в партячейках. Списки, удостоверения коммунистов. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – 28 арк.
23. Информационные отчеты, политписьма райкома КП(б)У о состоянии организационно-партийной и полит-массовой работы в партячейках. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – 33 арк.
24. Информационные справки отдела, представителей райкома КП(б)У, секретарей парторганизаций о проведенной работе по усилению массово-политической работы на селе, о проведении митингов-протестов против фашизма в Греции и др. вопросам. – Оп. 2. – Од. зб. 41. – 113 арк.
25. Материалы к протоколом заседаний бюро райкома КП(б)У. – Оп. 1. – Од. зб. 39. – 96 арк.
26. Переписка с партийными органами о поведении лиц, проживающих на территории, временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками. – Оп. 2. – Од. зб. 85. – 46 арк.
27. Переписка с политотделами воинских частей о поведении граждан, пребывающих на территории, временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками. – Оп. 2. – Од. зб. 10. – 93 арк.
28. Письма райкома КП(б)У директивного характера. – Оп. 1. – Од. зб. 18. – 40 арк.
29. Письма райкома КП(б)У директивного характера. – Оп. 1. – Од. зб. 50. – 77 арк.
30. Письма райкома КП(б)У директивного характера. – Оп. 1. – Од. зб. 54. – 47 арк.
31. Политписьма, информационные отчеты райкома КП(б)У о проработке постановлений IX Всеукраинского и XIV Межсоюзного партсъездов, о перевыборах руководящего состава райкома КП(б)У и партячеек, о подготовке и проведении выборов сельсоветов, кооперации, КНС. – Оп. 1. – Од. зб. 28. – 83 арк.
32. Протоколы районных партсобраний, заседаний бюро райкома КП(б)У. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – 51 арк.

33. Протоколы партийных собраний Вершино-Каменской, Ингуло-Каменской, Велико-Чечелевской и Новгородковской ячеек КП(б)У за 1925 г. – Оп.1. – Од. зб. 23. – 112 арк.
34. Протоколы партийных собраний первичных парторганизаций. – Оп. 1. – Од. зб. 77. – 38 арк.
35. Протоколы партийных собраний первичных парторганизаций. – Оп. 1. – Од. зб. 79. – 168 арк.
36. Протоколы районных партийных собраний, пленумов и заседаний бюро райкома КП(б)У. – Оп. 1. – Од. зб. 27. – 160 арк.
37. Протоколы районных партийных собраний, пленумов и заседаний бюро райкома КП(б)У. – Оп. 1. – Од. зб. 53. – 79 арк.
38. Протоколы районных партийных собраний, пленумов и заседаний бюро райкома КП(б)У и совещаний секретарей партячеек. – Оп. 1. – Од. зб. 48. – 108 арк.
39. Справки и акты комиссии о нанесенном ущербе народному хозяйству района немецко-фашистскими захватчиками. – Оп. 2. – Од. зб. 4. – 20 арк.
40. Статистические отчеты ячеек КП(б)У о численном составе и работе партячеек за 1924 год. Направления и списки коммунистов. – Оп. 1. – Од. зб. 11. – 44 арк.
41. Статистические отчеты ячеек КП(б)У о членском составе и работе партячеек за 1925 год. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – 26 арк.

Ф. П-259. Первинна організація комуністичної партії України Вершино-Кам'янської сільської ради Новгородківського районного комітету компартії України, с. Вершино-Кам'янка Новгородківського району Кіровоградської області.

42. Директивы и постановления Ново-Пражского райпарткома, протоколы партсобраний и заседаний бюро, заявления, анкеты, автобиографии и другие материалы. – Оп. 1. – Од. зб. 44. – 165 арк.
43. Директивы окружкома КП(б)У и райпарткома по организационно-партийной и политмассовой работе, статистические отчеты, заявления и др. – Оп. 1. – Од. зб. 36. – 106 арк.
44. Директивы окружкома КП(б)У и райпарткома по организационно-партийной и политмассовой работе, статистические отчеты, заявления и др. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – 313 арк.
45. Заявления, анкеты, автобиографии вступающих в партию. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – 15 арк.
46. Планы работы райпарткома, планы работы, отчеты о работе, списки коммунистов, сведения о работе ячейки. – Оп. 1. – Од. зб. 27. – 70 арк.
47. Планы работы, статистические отчеты, тезисы для агитаторов и другие материалы. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – 117 арк.
48. Протоколы заседаний бюро партячейки и материалы к ним. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – 100 арк.
49. Протоколы общих собраний. – Оп. 1. – Од. зб. 63. – 47 арк.
50. Протоколы партсобраний. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – 23 арк.
51. Протоколы партсобраний. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – 23 арк.
52. Протоколы партсобраний. – Оп. 1. – Од. зб. 15. – 48 арк.
53. Протоколы партсобраний. – Оп. 1. – Од. зб. 49. – 23 арк.

54. Протоколи партсобраний, засідання бюро парторганізації, протоколи собраний, списки делегаток и др. матеріали по роботі середі жінок, постановлення райпарткома, інтернаціональні обов'язковості колхозов, статотчети, свідення по роботі добровільних обществ и другіе матеріали. – Оп. 1. – Од. зб. 47. – 133 арк.
55. Протоколи партсобраний и засіданій бюро ячейки. – Оп. 1. – Од. зб. 28. – 61 арк.
56. Протоколи партсобраний и засіданій бюро ячейки. – Оп. 1. – Од. зб. 29. – 113 арк.
57. Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сільсовета. – Оп. 1. – Од. зб. 52. – 10 арк.
58. Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сільсовета. – Оп. 1. – Од. зб. 53. – 33 арк.
59. Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сільсовета. – Оп. 1. – Од. зб. 54. – 39 арк.
60. Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сільсовета. – Оп. 1. – Од. зб. 55. – 62 арк.
61. Протоколи партсобраний по первичній парторганізації Вершино-Каменського сільсовета. – Оп. 1. – Од. зб. 58. – 13 арк.
62. Свідення о кооперації населення, роботі сільськогосподарської потребителської кооперації, о роботі сільбудинка. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – 10 арк.

Ф. П-429. Кировоградський обласний комітет КП(б)У

63. Інформації городських и районних комітетов Комуністическої партії України о масово-політическої и організаційної роботі, о морально-політическом настроєнні населення. – Оп. 4. – Од. зб. 51. – 155 арк.

Ф. Р-250. Єлисаветградський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

64. Акти обстеження сільрад Новгородківського району та пропозиції про поліпшення їх роботи. – Оп. 1. – Од. зб. 1660. – 89 арк.
65. Відомість про співробітників окрстатбюро станом на 1 січня 1930 р. та списки, характеристики на вчителів районів округу. – Оп. 3. – Од. зб. 121. – 66 арк.
66. Декадні відомості про хід колективізації та підготовку до весняної посівної кампанії 1930 р. – Оп. 1. – Од. зб. 1767. – 216 арк.
67. Інформаційні сводки о бандитизме по Єлисаветградському округу. – Оп. 3. – Од. зб. 117. – 37 арк.
68. Листування з райвиконкома, районними управліннями міліції і іншими установами про зречення сану службовців культу, боротьбу з самовільним закриттям церков, заяви релігійних громад про дозвіл на відправлення релігійних обрядів. – Оп. 1. – Од. зб. 1537. – 301 арк.
69. Обов'язкові постанови Новгородківського райвиконкому, протоколи засідань його президії і пленумів. – Оп. 1. – Од. зб. 365. – 282 арк.
70. Постанови окрвиконкому про проведення єдиного сільськогосподарського податку у 1930 – 1931 рр., проекти резолюції окрплану про роботу торгівельних і комунальних підприємств, висновки з обстеження Вершино-Кам'янської сільради Новгородківського району від 18 травня 1927 р. – Оп. 1. – Од. зб. 1356. – 16 арк.
71. Протоколи I Новгородківського з'їзду жінок, засідань Президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – Оп. 1. – Од. зб. 858. – 300 арк.

72. Протоколи засідань президії і пленумів Новгородківського райвиконкому. – Оп. 1. – Од. зб. 364. – 125 арк.
73. Протоколи засідань президії, пленумів і секретаріату Новгородківського райвиконкому. – Оп. 1. – Од. зб. 1080. – 254 арк.
74. Реєстраційні картки служителів культу, списки членів правлінь релігійних громад округу. – Оп. 1. – Од. зб. 1540. – 165 арк.
75. Секретная инструкция о выселении и расселении кулаков. Перечень покушений и жертв, проведенных в Елисаветградском округе. – Оп. 3. – Од. зб. 108. – 389 арк.
76. Справи про зняття дзвонів з церков м. Єлисаветграда та районів округу. – Оп. 1. – Од. зб. 1534. – 250 арк.

Ф. Р-268. Новгородківський райвиконком.

77. Вершинокам'янський сільвиборчком. – Оп. 1. – Од. зб. 490 – 184 арк.
78. Відчити шкіл ліквідації неписьменності. – Оп. 1. – Од. зб. 398-б. – 42 арк.
79. Договори про здачу в оренду землі Вершино-Кам'янської сільськогосподарської кооперації. – Оп. 1. – Од. зб. 351. – 4 арк.
80. Зведення про політичний та економічний стан Новгородківського району, інформаційні звіти, доповіді, щомісячні звітні відомості з сільрад. – Оп. 1. – Од. зб. 188. – 90 арк.
81. Інформаційні відомості про політичний та економічний стан району. – Оп. 1. – Од. зб. 399. – 126 арк.
82. Копії протоколів Вершино-Кам'янської сільської ради. – Оп. 1. – Од. зб. 176. – 104 арк.
83. Листування зовсім таємного змісту з Зінов'євським Окрвиконкомом на 1930 р. – Оп. 1. – Од. зб. 543. – 73 арк.
84. Отчеты исполкома районного совета перед облисполкомом. – Оп. 5. – Од. зб. 2. – 52 арк.
85. Посемейные списки лиц, лишенных избирательного права по Новгородковскому району. – Оп. 1. – Од. зб. 562. – 82 арк.
86. Протоколи про організацію молочарного тваринництва при Вершинокам'янській сільраді. – Оп. 1. – Од. зб. 443. – 32 арк.
87. Річні звіти шкіл соцвиху та лікнепу за 1924 – 1925 навчальний рік. – Оп. 1. – Од. зб. 251. – 95 арк.
88. Секретаріат Президії Новгородківського РВК. – Оп. 1. – Од. зб. 36. – 136 арк.
89. Список домохазяев Вершино-Каменского сельсовета. – Оп. 1. – Од. зб. 46. – 41 арк.
90. Список торговых, промышленных и кустарных предприятий по Новгородковскому району. – Оп. 1. – Од. зб. 268. – 41 арк.
91. Схемы и пятнадцатидневные сводки о политическом и экономическом состоянии района – Оп. 1. – Од. зб. 37. – 186 арк.

Ф. Р-810. Єлисаветградська окружна інспектура Народної освіти

92. Відомості кількісного складу учнів та персоналу по трудшколах, дитбудинках та установах профосвіти. – Оп. 1. – Од. зб. 274. – 96 арк.
93. Протоколи конференції робітників освіти Цибулівського району та засідань Верблюжської культкомісії, Новгородківської планової комісії та педрад трудшкіл Новгородківського району. Листування з районними інспекторами по переміщенню вчителів. – Оп. 1. – Од. зб. 124. – 284 арк.

Ф. Р-972. Єлисаветградська округова прокуратура

94. Копії постанов сільських рад та списки осіб, що підлягають адміністративному виселенню за невиконання сільськогосподарських податків. – Оп. 3. – Т. 2. – Од. зб. 2. – 220 арк.
95. Копії протоколів засідань окружної комісії по перегляду справ про позбавлення виборчих прав. – Оп. 3. – Од. зб. 5. – 137 арк.
96. Справа про позбавлення виборчих прав Лисенка Ф.Є. – Оп. 3. – Од. зб. 40. – 6 арк.
97. Справа про позбавлення виборчих прав Удовиченка А. – Оп. 3. – Од. зб. 56. – 6 арк.

Ф. Р-1340. Вершинокаменский сільський совет Новгородковского району

98. О выселении из Новгородковского района за пределы УССР гр. Сидоренка Ивана Дмитриевича. – Оп. 2. – Од. зб. 27. – 13 арк.
99. Особиста справа голови сільської ради. Списки голодуючих та померлих сільськогосподарських артільей сільради. Відомість про керуючий склад артільей. Розпорядження райвиконкому. – Оп. 1. Од. зб. 91. – 362 арк.
100. Переписка с воинскими частями по вопросу помощи военнослужащим и их семьям. – Оп. 2. – Од. зб. 8. – 58 арк.
101. Переписка с райвоенкоматом о приведении в порядок братских могил бойцов, похороненных в селе Вершино-Каменка и другим вопросам. – Оп. 2. – Од. зб. 17. – 32 арк.
102. Протоколы заседаний комиссии социально-имущественного состояния военнообязанных. Список кулаков, которые являются членами Вершино-Каменского свекловичного товарищества. – Оп. 1. – Т.2. – Од. зб. 2. – 88 арк.
103. Протоколы заседаний сельисполкома. – Оп.2. – Од. зб. 18. – 40 арк.
104. Протоколы заседаний сельисполкома. – Оп.2. – Од. зб. 22. – 42 арк.
105. Протоколы совещаний сельского совета. – Оп. 2. – Од. зб. 12. – 21 арк.
106. Протоколы совещаний сельского совета. – Оп. 2. – Од. зб. 25. – 46 арк.
107. Распоряжения райвоенкомата о явке военнослужащих, которые были в плену или окружении. – Оп. 2. – Од. зб. 10. – 121 арк.
108. Циркуляры Новгородковского райисполкома по вопросам окончания плана хлебозаготовки, ликвидации кулака как класса. Списки кулаков Новгородковского района. – Оп. 1. Т. 2. – Од. зб.1. – 515 арк.

Ф. Р-1520. Олександрійський повітовий комітет незаможних селян

109. Ежемесячные ведомости о личном составе Александрийского уездного КНС. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – 172 арк.
110. Ежемесячные ведомости об организации и состоянии сельских комитетов незаможных селян Александрийского уезда. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – 431 арк.
111. Списки незаможных селян сельских советов уезда. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – 241 арк.

Ф. Р-2385. – Новгородковская районная земельная комендатура.

112. Справки и заявления бывших репрессированных органами советской власти о возврате им имущества. Заявления граждан и учреждений о предоставлении права на помол зерна. – Оп. 1. – Од. зб. 1.

Ф. Р-2814. – Новгородковская районная управа.

113. Списки коммунистов и комсомольцев. Списки лиц, подлежащих трудповинности и военнопленных Красной Армии, проживающих на территории района. Списки членов общественных дворов района.– Оп. 1. – Од. зб. 2. – 227 арк.

Ф. Р-3191. Статистическое управление Кировоградской области

114. Выборка данных начальных, семилетних и средних школ на 5 сентября 1950 года и начало 1950/51 учебного года по дневным и вечерним школам. – Оп. 6. – Од. зб. 391. – 171 арк.
115. Выборка данных начальных, семилетних и средних школ на 5 сентября 1951 года и начало 1951/52 учебного года по дневным и вечерним школам. – Оп. 6. – Од. зб. 529. – 198 арк.
116. Годовые отчеты по промышленной деятельности предприятий за 1949 год. – Оп. 6. – Од. зб. 138. – 431 арк.
117. Отчеты по начальным, семилетним и средним школам на начало 1949 – 1950 учебного года. – Оп. 6. – Од. зб. 232. – 135 арк.
118. Переписка с ЦСУ, Украстатом и местными организациями о предоставлении отчетности по населению, здравоохранению, сельскому хозяйству и промышленности. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – 158 арк.
119. Сводный годовой отчет колхозов по Кировоградской области за 1944 год. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – 59 арк.
120. Сводный годовой отчет колхозов по Кировоградской области за 1946 год. – Оп. 4. – Од. зб. 92. – 130 арк.
121. Сводный годовой отчет колхозов по Кировоградской области за 1951 год и группировки колхозов в разрезе районов и докладная записка к отчету. – Оп. 6. – Од. зб. 463. – 97 арк.
122. Списки колхозов и совхозов Кировоградской области в разрезе районов за 1944 год. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – 144 арк.
123. Списки населенных мест Кировоградской области по переписи 1939 года. – Оп. 1. – Од. зб. 39. – 15 арк.
124. Списки населенных пунктов по Кировоградской области на 1 января 1955 года. – Оп. 6. – Од. зб. 1069. – 66 арк.

**Ф. Р-6373 Районное объединение “Сельхозтехника” с. Новгородка
Новгородковского района Кировоградской обл.**

125. Акты передачи сельхозтехники и тракторов за 1958 год. – Оп. 1. – Од. зб. 43. – 141 арк.

**Ф.Р-6656. Управління міліції Міністерства внутрішніх справ УРСР по
Кіровоградській області; м. Кіровоград**

126. Акти, довідки про звірства німецько-фашистських загарбників та про нанесені матеріальні збитки Кіровоградській області під час війни 1941 – 1945 рр. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – 264 арк.

Ф. Р-7172. Матеріали редколегії “Історії міст і сіл Кіровоградської області”

127. Нариси з історії села Вершино-Кам’янка Новгородківського району. – Оп. 1. – Од. зб. 98. – 32 арк.

Експозиція музеїв

128. Музей Великої Вітчизняної війни вершинокам'янської ЗОШ I – III ступеню Новгородківського району Кіровоградської області. Експозиція.
129. Новгородківський музей історії району. Експозиція.
130. Олександрійський краєзнавчий музей імені А.Ф. Худякової. Експозиція.

Опубліковані джерела, спогади, статистичні матеріали

131. А.Л. Летописные заметки о событиях в Новороссии / А.Л. // Киевская старина. – 1897. – № 3. – С. 60 – 69.
132. Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 год // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_duhovnye.htm
133. Андриевский А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715 – 1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива, изданные Одесским Императорским Обществом истории и древностей. – Ч.2. / А. Андриевский. – Одесса, 1886.
134. Александрійське уездное земское собрание. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1903. – 316 с.
135. Александрійське уездное земское собрание. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1910. – 342 с.
136. Александрійське уездное земское собрание. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1914. – 388 с.
137. Александрійське уездное земское собрание чрезвычайной сессии 2 октября 1913 года. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1913. – 83 с.
138. Алфавит дачам генерального межевания Александрійського уезда Херсонской губернии / Приложение к статистико-экономическому обзору Александрійського уезда за 1897 год. – Александрия, 1898.
139. Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною / В. Антоненко // Провінція. – 2010. – 5 лютого – С. 3.
140. Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною / В. Антоненко // Провінція. – 2010. – 12 лютого – С. 3.
141. Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною / В. Антоненко // Провінція. – 2010. – 19 лютого – С. 3.
142. Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною / В. Антоненко // Провінція. – 2010. – 26 лютого – С. 3.
143. Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною / В. Антоненко // Провінція. – 2010. – 5 березня – С. 3.
144. Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною / В. Антоненко // Провінція. – 2010. – 12 березня – С. 3.
145. Антоненко В. По лезу смерті: розповідь про юність, обпалену війною / В. Антоненко // Провінція. – 2010. – 19 березня – С. 3.

146. Антонов-Овсиенко В.А. Записки о гражданской войне – Т. 3. / В.А. Антонов-Овсиенко. – М. – Л.: Госвоенниздат, 1932. – 350 с.
147. Антонов-Овсиенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 4. В.А. Антонов-Овсиенко. – М. – Л.: Госвоенниддат, 1934. – 344 с.
148. Атлас статистический первых 8-ми округов Новороссийского военного поселения. – СПб., 1839. – 62 с.
149. Белых Н.Н. Перекресток дорог. – Книга 8 / Н.Н. Белых [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lit.lib.ru/b/belyh_e_n/text_0080.shtml
150. Бордулін М. Під Вершино-Кам'янкою / М. Бордулін // Кіровоградська правда. – 1984. – 26 лютого.
151. Брюннер М. На танке через ад. Немецкий танкист на Восточном фронте / Пер. с нем. С. Липатова / М. Брюннер. – М.: Яуза-пресс, 2009. – 224 с.
152. В.П. О расширении пределов Переяславской епархии в 1756 и 1757 гг. / В.П. // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 146 – 147.
153. В пояснение указа 26 августа 1818 года, относительно освобождения тех уездов Новгородской, Могилевской, Слободско-Украинской и Херсонской губерний, в которых находятся военные поселения, в мирное время от поставки рекрут в натуре // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 35. – № 27 514. – СПб., 1830. – С. 549 – 550.
154. Василенко М. Бій за Новгородку / М. Василенко // Новгородківські вісті. – 1997. – 4 січня. – С. 2.
155. Ведомость о сумах, израсходованных на содержание церковно-приходских школ в 1885 – 1886 уч. г. // Херсонские епархиальные ведомости – 1887. – № 14 – 15.
156. Ведомость о церковно-приходских школах и числе учащихся за 1885 – 1886 уч. г. // Херсонские епархиальные ведомости – 1887. – № 14 – 15.
157. Великая отечественная война: история, документы, воспоминания ветеранов 94-й гвардейской стрелковой дивизии // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.94d.ru/warway.php?id=123>
158. Відозва Єлисаветградського окружного комітету сприяння будівництву МТС до всіх наймитів, бідняків і середняків. – 15 листопада 1929. // Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941. Збірник документів і матеріалів / Упор. Є.І. Горбунова та ін. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 127 – 129.
159. Відозва Миколаївського виконавчого комітету до трудящих міста з закликом виступити на боротьбу з григор'ївськими бандами. – 24 травня 1919 р. // Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / Упор. П.П. Бистренко та ін. – К.: Вид-во академії наук Укр. РСР, 1962. – С. 594 – 595.
160. Відомості 1753 року про вихід жителів з поселень Цибулівської сотні // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 223 – 225.
161. Відомості про бажаючих перейти на поселення чи повернутися за Дніпро, надіслані генерал-майором І. Глебовим в Сенат на початку 1754 року // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 236 – 237.
162. Відомості про передові колгоспи Кіровоградської області, занесені в книгу пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки за досягнення в 1937 – 1938 рр. // Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941.

- Збірник документів і матеріалів / Упор. Є.І. Горбунова та ін. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 226 – 243.
163. Відомості про церкви та парафіяльне духовенство, які мають бути переведені зі складу Переяславської єпархії до єпархії Слов'янської та Херсонської, складеної в Переяславській духовній консисторії року 1776 вересня 12 // Джерела з історії Південної України. – Т. 4. Православна церква на Півдні України (1775 – 1781 рр.). / Упор. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – С. 148.
 164. Відомості про церковний устрій задніпрських поселень до утворення Нової Сербії // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 117 – 119.
 165. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 1. – Херсонская губерния. – СПб., 1849. – 341 с.
 166. Вокруг Очакова. 1788 г. Дневник очевидца. Сообщил академик А.Ф. Бычков // Русская старина. – 1895. – сентябрь. – Т. 84. – С. 147 – 212.
 167. Временные педагогические курсы для учителей земских школ Александрийского уезда Херсонской губернии (15.06. – 30.07. 1910) / Сост. И.В. Булгаков – Александрия, 1910.
 168. Высочайше утверждение и штаты поселенных в Новороссийской и Азовской губерниях Гусарских и Пикинерских полков // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 21. – № 14.552. – СПб., 1830. – С. 476 – 479.
 169. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 39. – № 40 457. – СПб., 1867. – С. 1 – 14.
 170. Высочайше утвержденное положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 32. – № 31 920. – СПб., 1858. – С. 471 – 493.
 171. Гильденштедт Й. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упорядник А.В. Пивовар / Й. Гильденштедт. – К.: Академперіодика, 2005. – 50 с.
 172. Годы борьбы: Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. – 196.
 173. Горячев С.Г. От Волги до Альп / Лит. запись И.В. Волкова / С.Г. Горячев. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 167 с.
 174. Движение частного землевладения в Александрийском уезде Херсонской губернии за 1865 – 1900 гг. – Александрия, 1900.
 175. Директива ОГПУ о подготовке мероприятий по выселению кулацко-белогвардейского элемента из районов сплошной коллективизации. – 23 января 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 137.
 176. Директива ОГПУ о принятии мер по организованному раскулачиванию и выселению кулаков. – 25 января 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 142.
 177. Директива ОГПУ о создании при ПП ОГПУ оперативных групп и разработке конкретных планов выселения кулаков. – 18 января 1930 г. // Трагедия советской

- деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 135.
178. Директива ОГПУ всем ПП о приведении местных органов ОГПУ в состояние мобилизационной готовности в связи с предстоящим выселением кулаков. – 18 января 1930. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 134 – 135.
179. Довідка МВС УРСР про захворюваність населення УРСР на дистрофію та смертність від неї станом на 20 червня 1947 р. – 2 липня 1947 р. // Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2006. – С. 226.
180. Докладная записка ГПУ Украины Г.Г. Ягоде об итогах работы по выселению кулачества в республике. – 25 марта 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 336 – 342.
181. Докладная записка инспекторов Наркомздрава и НКВД в Наркомздрав о расселении кулацких семей в Северном крае. – 2 марта 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 330 – 332.
182. Донесення криловського протопопа С. Петрова київському митрополиту Т. Щербицькому наприкінці 1754 року з повідомленням про обезлюднення церковних приходів // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 289 – 290.
183. Доповідна записка інспектора Трактороцентру про вплив МТС на розгортання колективізації в окрузі. – 2 грудня 1929 р. // Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941. Збірник документів і матеріалів / Упор. Є.І. Горбунова та ін. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 130 – 131.
184. Доповідна записка МДБ УРСР Міністерству державної безпеки СРСР про вивіз насінневого зерна в рахунок хлібопоставок та агентурно-оперативні заходи щодо цього // Голод 1946 – 1947 рр.: Документи і матеріали / Гол. ред. Веселова О.М. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – С. 18 – 21.
185. Доповідь членів Олександрійського повітового виконавчого комітету Центральному Виконавчому комітету про політичне становище в повіті. – 10 червня 1919 р. // Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / Упор. П.П. Бистренко та ін. – К.: Вид-во академії наук Укр. РСР, 1962. – С. 596 – 597.
186. Допрос Е.И. Пугачева в Тайной экспедиции в Москве 4 ноября 1774 г. // Красный архив. – № 69 – 70. – 1935. – С. 163 – 224.
187. Жертвы политического террора в СССР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lists.memo.ru/d9/f217.htm>

188. Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания Майской XXXV очередной сессии 1899 года. С приложением докладов управы и комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1899. – 184 с.
189. Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания Майской XXXVIII очередной сессии 1902 года. С приложением докладов управы и комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1902. – 158 с.
190. З довідки Прокуратури УРСР ЦК КП(б)У про судові репресії під час збирання врожаю й заготівель сільгосппродукції. – 16 липня 1947 р. // Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2006. – С. 232 – 236.
191. З доповіді Кременчуцького губпарткому про стан організації та діяльність КНС у губернії. Жовтень 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.Т. Ісип та ін. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 87 – 88.
192. З інформаційного зведення Кременчуцького губвідділу управління. – 11 вересня 1920 р. // Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів / Упор. Г.С. Гребенюк та ін. / – К.: Редакція газети “Незборима нація”, “Просвіта”, 1997. – С. 53.
193. З інформації МДБ УРСР про тяжкі умови життя населення, голод. – Січень 1947 р. // Голод 1946 – 1947 рр.: Документи і матеріали / Гол. ред. Веселова О.М. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – С. 172 – 173.
194. З протоколу засідання Олександрійського повітового виконкому про реорганізацію волосних і сільських виконкомів і недопущення до них куркулів. – 11 липня 1920 р. // Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919 – 1920). Збірник документів і матеріалів / Упор. Барабой А.З. та ін. – К.: Вид-во Академії наук Укр. РСР, 1957. – С. 836.
195. З протоколу засідання Херсонського губернського виконкому про ліквідацію куркульських повстань проти Радянської влади. – 28 липня 1920 р. // Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919 – 1920). Збірник документів і матеріалів / Упор. Барабой А.З. та ін. – К.: Вид-во Академії наук Укр. РСР, 1957. – С. 838 – 840.
196. З розвідувального зведення нач. штабу тилу Кременчуцької губернії. – 25 вересня 1920 р. // Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів / Упор. Г.С. Гребенюк та ін. – К.: Редакція газети “Незборима нація”, “Просвіта”, 1997. – С. 58.
197. Закон ВУЦВК та Раднаркому про комітети незаможних селян. – 9 травня 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.Т. Ісип та ін. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 7 – 9.
198. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года на Ново-Сербию // Киевская старина. – 1883. – № 9 – 10. – С. 135 – 198.
199. Записка Г.Г. Ягоды руководящим работникам ОГПУ об усилении центральных органов ОГПУ в проведении раскулачивания. – 24 января 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 137 – 138.
200. Зеленецкий К. Записки на пути по Херсонской губернии // Вестник Императорского Русского географического общества. – 1857. – №6. – С. 200 – 277.

201. Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1897 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1898.
202. Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1901 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1902.
203. Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1903 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1905.
204. Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1905 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1907.
205. Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1906 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1908.
206. Земская медицина и заболеваемость населения Александрийского уезда Херсонской губернии за 1908 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1910.
207. Зінгер В.П. Тут билися Тихомирівці / В.П. Зінгер // Маяк комунізму. – 1988. – 8 грудня.
208. Из записок сенатора А.Я. Стороженка: Военные поселения кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях // Киевская старина. – 1884. – №11. – С. 447 – 477.
209. Из зведення Укрколгоспу про хід прийому і розміщення робітників-двадцятип'ятитисячників по колгоспах України. – 22 лютого 1930 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 422.
210. Из звіту Новопраського районного парткомітету на IV партійній конференції про стан хлібозаготівлі в районі. – вересень 1932 р. // Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921 – 1923, 1932 – 1933 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Кіровоград: Центрально українське видавництво, 2003. – С. 81 – 83.
211. Из информационного бюллетеня особого отдела 14-й армии Юго-Западного фронта за 16 – 21 февраля 1920 г. – 22 февраля 1920 г. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.1. – 1918 – 1922 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 155 – 156.
212. Из обзора политического состояния СССР за октябрь 1929 г. – 19 ноября 1929 г. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.2. – 1923 – 1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 987 – 1010.
213. Из приказа ОГПУ №10 017 об организации политотделов МТС, совхозов и учреждения в них начальников политотделов по работе ОГПУ // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1933.: Документы и материалы: В 5-ти томах. – Т. 3. – Конец 1930 – 1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виош. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. – С. 678 – 679.
214. Из резолюції IV конференції КП(б)У про роботу на селі. – 20 березня 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.Т. Ісип та ін. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 5 – 6.
215. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 29 января.
216. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 19 февраля.
217. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 5 марта.
218. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 12 марта.
219. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 30 апреля.

220. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 14 мая.
221. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 28 мая.
222. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 11 июня.
223. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 23 июля.
224. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 28 августа.
225. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 24 сентября.
226. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 15 октября.
227. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 12 ноября.
228. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 10 декабря.
229. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 18 марта.
230. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 29 апреля.
231. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 10 июня.
232. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 24 июня.
233. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 8 июля.
234. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 12 августа.
235. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 30 сентября.
236. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 14 октября.
237. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 25 ноября.
238. Известия Александрийского уездного земства. – 1910 – 16 декабря.
239. Інструкція Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР про організацію комітетів незаможних селян. – 6 червня 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.Т. Ісип та ін. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 9 – 14.
240. Инструкция Чрезвычайным комиссиям на местах. – 1 декабря 1918 г. // ВЧК – ГПУ. Документы и материалы. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – С. 80 – 91.
241. К преподаванию Закона Божия и русского языка // Херсонские епархиальные ведомости – 1887. – №1. – С. 9.
242. Карта Александрийского уезда с обозначением границ волостей, с показанием земских почтовых пунктов, расстоянием между селениями, а также с указанием сельских школ и дорог / Составил П.З Рябков. – Б.м., Б.г.
243. Карта Нової Сербії 1752 року з планом розміщення перших рот Новосербського військового поселення // Пивовар А.В. Поселення задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 214 – 217.
244. Карта Новороссийской губернии Елисаветградской провинции с показанием в Черном, Желтом, Молдавском гусарских и Елисаветградском пикинерском полках тож в крепосном и государстаенных округах всех отводов полагаемых в Черном и Желтом всех угодий на каждый двор по двадцати шести, а в Молдавском и Елисаветградскими в прочих округах по тридцати десятин. Составлена декабря ... дня 1774 года. Копировал и иллюминировал гусарского полку Терентий Мордвинов. – Відділ картографії НБУ. – інв № 43529.
245. Книга памяти Украины. Кировоградская область. – Т. 4.: Маловисковский р-н, Новгородковский р-н, Новоархангельский р-н, Новомиргородский р-н. / Гл. ред. И.А. Герасимов – Кировоград: Центрально-Украинское изд-во. 1995. – 1074 с.
246. Книга памяти Украины: [Кировоградская область]. – Т.7 : Кировоградська область / Редкол.: Иван Герасимов (руков.), Анатолий Коваль (зам. руков.), Роман Вишневецкий (отв. секретарь) и др. – Кировоград: Центрально-Украинское изд-во. – 2000. – 874 с.

247. Книга памяти жертв политических репрессий на Орловщине. – Т. 2. – Орел, 1995. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://orel.rsl.ru/nettext/memorial/orlov2.htm>
248. Книга памяти: Нижний Тагил // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.memo.ru/memory/tagil/ta_3.htm
249. Книга памяти Омской области // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lists.memo.ru/d9/f217.htm>
250. Книга памяти: Республики Карелия // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lists.memo.ru/d18/f368.htm>.
251. Книга Скорботи України. Кіровоградська область / Редкол.: Євген Осадчий (голова), Всеволод Пустовий, Микола Єрещенко та ін. – Кіровоград : Центрально-Українське вид-во. – 2003. – Т. 1 / Редкол.: Т. М. Александрова (гол. ред.) та ін. – 2003. – 640 с.
252. Книга Скорботи України. Кіровоградська область / Редкол.: Євген Осадчий (голова), Всеволод Пустовий, Микола Єрещенко та ін. – Кіровоград : ВАТ “Кіровоградське видавництво”. – 2004. – Т. 2 / Редкол.: Т. М. Александрова (гол. ред.) та ін. – 2004. – 528 с.
253. Конев І.С. Записки командуючого фронтом. 1943 – 1945 / Пер. з рос. В.Г. Ковтуна, А.Г. Григорука / І.С. Конев. – К.: Політвидав України, 1983. – 619 с.
254. Копія ухвали Слов'янської духовної консисторії за скаргою дружини священника Ф. Григорієва на священника Івана Карпова від року 1780, вересня 25 // Джерела з історії Південної України. – Т. 4. Православна церква на Півдні України (1775 – 1781 рр.). / Упор. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – С. 413 – 414.
255. Лысый Л. Речь, сказанная при открытии школьного здания в с. Вершино-Каменке / Л. Лысый // Херсонские епархиальные ведомости – 1901. – № 4. – С. 137 – 141.
256. Лысый Л. Церковно-школьные торжества в Александрийском уезде / Л. Лысый // Херсонские епархиальные ведомости – 1901. – № 4. – С. 128 – 136.
257. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Выпуск I. / Ф. Макаревский – Екатеринослав, 1880. – 1040 с.
258. Манжура И. Запорожские расхищения (две песни о том, кому достались запорожские земли) / И. Манжура // Киевская старина. – 1882. – №2. – С. 435 – 436.
259. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. А Шмидт. – Ч.1 – 2. – СПб., 1863. – 632 с.
260. Материалы для истории Запорожья и пограничных отношений / Сооб. А.А. Андриевский // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 17. – Одесса, 1894. – С. 85 – 155.
261. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т III. Александрийский уезд (Статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1888.
262. Меморандум № 661 руководства ОГПУ в Архангельск – ПП ОГПУ по Северному краю Р.И. Аустрину. – 7 марта 1930 г. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. – 1930 – 1934 гг. – Кн.1. – 1930 – 1931 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С. 236 – 237.
263. Мільчев В. Матеріали Секретної експедиції Сенату Російської імперії до історії Запорозької Січі у останні роки її існування / В. Мільчев // Україна: вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць / Ред. колегія: Вашкевич В.М. та ін. – Запоріжжя, 2003. – С. 62 – 68.

264. Мільчев В. Світоглядні імперативи військових поселенців Нової Сербії (згідно матеріалів епістолярної спадщини) / В. Мільчев // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003. – С. 53 – 59.
265. Москва, расстрельные списки, Бутовский полигон // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/repress/but/1937/yakub.htm>
266. Наказ Олександрійського повітового виконавчого комітету про перехід влади в місті та повіті від військово-революційного штабу до виконавчого комітету. – 26 березня 1919 р. // Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / Упор. П.П. Бистренко та ін. – К.: Вид-во академії наук Укр. РСР, 1962. – С. 580.
267. Наказ Олександрійського повітового військового революційного комітету про негайне утворення волосних і сільських ревкомів у місцях, звільнених від білогвардійців. – 13 січня 1920 р. // Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919 – 1920). Збірник документів і матеріалів / Упор. Барабой А.З. та ін. – К.: Вид-во Академії наук Укр. РСР, 1957. – С. 810.
268. Наказ пікінерів Єлисаветградського пікінерного полку депутату пікінеру Максиму Моренцю. – 1767 року, квітня 27. // Джерела з історії Південної України. – Т.6. – Степова Україна в Законодавчій комісії 1767 року / Упорядник Н. Сурова. Наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя, 2008. – С. 17 – 19.
269. Наказ повірених від військовослужбовців і осадчих слобід Жовтого та Чорного гусарських і Єлисаветградського пікінерного полків депутату поселенцю Семену Тимофійовичу Морозу // Джерела з історії Південної України. – Т.6. – Степова Україна в Законодавчій комісії 1767 року / Упорядник Н. Сурова. Наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя, 2008. – С. 19 – 22.
270. Наказ штаб- та обер-офіцерів Єлисаветградського пікінерного полку депутату підполковнику Василю Міхалче. – 1767, березня 9. // Джерела з історії Південної України. – Т.6. – Степова Україна в Законодавчій комісії 1767 року / Упорядник Н. Сурова. Наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя, 2008. – С. 5 – 7.
271. Н.С. К истории военных поселений в Новороссии / Н.С. // Киевская старина. – 1897. – №12.
272. Народное образование в Александрийском уезде за 1912 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1913. – 74 с.
273. Народное образование в Херсонской губернии в 1895 году. – Херсон, 1897.
274. Народное образование в Херсонской губернии в 1896 году. – Херсон, 1898.
275. Народное образование в Херсонской губернии в 1904 году. – Херсон, 1906.
276. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающего вероисповедания по данным Первой Всеобщей переписи населения 1897 года. – СПб., 1905.
277. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Кіровоградська область. – Український інститут національної пам'яті. Кіровоградська обласна державна адміністрація. Кіровоградська обласна рада. – Кіровоград: ТОВ “Імекс-ЛТД”, 2008. – 920 с.
278. О вторжении татар в Елисаветградскую провинцию и движении их к Бахмуту // Фельдмаршал Румянцев: Сборник документов и материалов. – М., 1943. – С. 136 – 138.
279. О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающегося крестьянского землевладения и землепользования // Полное собрание законов

- Российской империи. – Собрание 3. – Т. 26-1. – № 28 528. – СПб., 1909. – С. 970 – 974.
280. О дополнительных правилах для казацкого поселения за рубежом Новой Сербии // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 15. – № 11 312. – СПб., 1830. – С. 770 – 771.
281. О допущении селиться в Новой Сербии выходцам только из Молдавии, Валахии, Македонии, и Сербии // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 13. – № 10 037. – СПб., 1830. – С. 716 – 717.
282. О изменениях в управлении военного поселения кавалерии // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 25. – № 23 895. – СПб., 1851. – С. 99 – 100.
283. О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниею; о поселении в оной полков: двух гусарских и пикинернаго, о планах раздачи земель к их заселению // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 16. – № 12 099. – СПб., 1830. – С. 657 – 667.
284. О начале, продолжении и окончании учебных занятий в течении года в церковно-приходских школах // Херсонские епархиальные ведомости – 1887. – №5.
285. О недопущении польских поданных, приезжающих в Новую Сербию для продажи припасов и для работ, селиться и иметь в оной долговременное жительство // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 13. – № 10 105. – СПб., 1830. – С. 844 – 845.
286. О непозволении селиться в Новой Сербии малороссиянам // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 15. – № 11 048. – СПб., 1830. – С. 463.
287. О обмундировании и вооружении поселенных войск 3-й кирасирской дивизии // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 37. – № 28 834. – СПб., 1830. – С. 955.
288. О объявлении в Полковой канцелярии как отъезжающих в Новую Сербию, так и выезжающих из оной, и о непропуске отсюда без билетов за границу // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 13. – № 10 114. – СПб., 1830. – С. 859 – 860.
289. О передаче откупной суммы в пользу Округов военного поселения 3-й кирасирской дивизии, поступающей за продажу питей в казенных селениях Херсонской и Екатеринославской губерний, причисленных к военным поселениям // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 37. – № 28 835. – СПб., 1830. – С. 955 – 956.
290. О преобразовании управления округов военного поселения кавалерии // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 11. – № 9 465. – СПб., 1836. – С. 870 – 871.
291. О приятии в Новую Сербию, с ведома тамошнего командира, вольных людей, желающих быть в услужении, на сколько времени кто похочет, с обязательством // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 13. – № 10 148. – СПб., 1830. – С. 923 – 925.
292. О продолжении поселения сербов в отведенных им Заднепрских местах, о высылке поселившихся там сходцев из Малороссии на прежние жилища, о вспоможении и покровительстве, каковые должны оказывать начальства сербам, и об отводе земель для вновь входящих сей же нации людей между природными российскими

- поданными // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 13. – № 10 049. – СПб., 1830. – С. 729 – 731.
293. О составлении Екатеринославского наместничества из губерний Азовской и Новороссийской // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 21. – № 15 696. – СПб., 1830. – С. 889.
294. О сформировании Бугской уланской дивизии // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 34. – № 27 061. – СПб., 1830. – С. 793 – 794.
295. О упразднении Управления Южными поселениями // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 34. – Ч. 2. – № 43 667. – СПб., 1868. – С. 56.
296. О устройстве регулярной конницы // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 21. – № 15 769 – СПб., 1830. – С. 963 – 964.
297. О учинении описания, и о съемке на карту Запорожских земель и угодий, для представления в Сенат на рассмотрения // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 13. – № 10 562.– СПб., 1830. – С. 574 – 578.
298. Об исключении всего округа поселения Бугского войска из губернского и поступление оногo в непосредственно военное управление // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 34. – № 26 800.– СПб., 1830. – С. 219.
299. Об исключении некоторых казенных селений Херсонской и Екатеринославской губерний с всеми их жителями и принадлежащими им землями и угодьями из числа казенных имений в военное управление // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 37. – № 28 832. – СПб., 1830. – С. 954.
300. Об описании при депутатах Заднепрских земель и угодий и о неотбирании оных у Запорожцев без указа // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 15. – № 11 393. – СПб., 1830. – С. 877 – 880.
301. Об освобождении в мирное время от рекрутских наборов крестьян тех уездов, в коих состоят военные поселения // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 35. – № 27 512. – СПб., 1830. – С. 548 – 549.
302. Об оставлении питейных домов в округах военного поселения только в тех местах и в таком числе, как указано в прилагаемой у сего ведомости // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 38. – № 29 670. – СПб., 1830. – С. 1288 – 1289.
303. Об открытии церковно-приходских школ в 1865 г. // Херсонские епархиальные ведомости – 1866. – №4.
304. Общий отчет Александрийской уездной управы за 1898 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1899. – 104 с.
305. Общий отчет Александрийской уездной управы за 1900 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1901. – 73 с.
306. Общий отчет Александрийской уездной управы за 1912 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1913. – 96 с.
307. Общий отчет Александрийской уездной управы за 1914 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1915. – 98 с.
308. Оперативная сводка за 10 декабря // Сообщения Совинформбюро [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.soldat.ru/doc/sovinfburo/1943/1943_12.html
309. Ордер по Елисаветградскому конно-егерскому полку об откомандировании ротмистров И. Балка и Г. Лисаневича для покупки лошадей. – 1792 г. Ноября 2. //

- П.А. Румянцев, А.В. Суворов, М.И. Кутузов. Документы и материалы. – К.: Наукова думка, 1974. – 88 с. – С. 58 – 59.
310. Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1890 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1891.
 311. Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1891 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1892.
 312. Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1894.
 313. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1885 – 1886 уч. г. (окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1887. – № 14 – 15.
 314. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1890 – 1891 уч. г. // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1892. – № 14. – С. 385 – 401.
 315. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1896 – 1897 уч. г. (продолжение) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1898. – № 16. – С. 623 – 641.
 316. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1900 – 1901 уч. г. (продолжение) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1902. – № 19. – С. 623 – 639.
 317. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1900 – 1901 уч. г. (продолжение) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1902. – № 21. – С. 703 – 743.
 318. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1901 – 1902 уч. г. (продолжение) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1903. – № 15. – С. 438 – 458.
 319. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1901 – 1902 уч. г. (окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1903. – № 22. – С. 754 – 771.
 320. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1901 – 1902 уч. г. // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1901. – № 22.
 321. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / Сост. священник Феодор Миляновский. – Одесса, 1902. – 278 с.
 322. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год / Сост. Херсонским губернским правлением / Под ред. А.А. Золотарева. – Херсон, 1901. – 416 с.
 323. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год / Сост. Херсонским губернским правлением / Под ред. А.А. Золотарева. – Ч. 1. – Херсон, 1911. – 258 с. + 341 с. алф. указ.
 324. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год / Сост. Херсонским губернским правлением / Под ред. А.А. Золотарева. – Херсон, 1912. – 377 с.
 325. Первые результаты репрессий против “кулацко-белогвардейско-бандитского элемента” на Украине. – 17 февраля 1930 г. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. 1930 – 1934 гг. Кн. 1. 1930 – 1931 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С. 189 – 197.

326. Пивовар А.В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року / А.В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2009. – 91 с.
327. Пишчевич С.С. Известия о жизни и похождениях Симеона сына Пишчевича, генерал-майора и кавалера Ордена св. Георгия / С.С. Пишчевич – М., 1880.
328. План железнодорожных перевозок кулацких семейств, составленный транспортным отделом. – 2 февраля 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 168 – 169.
329. Повідомлення Єлисаветградської окружної робітничо-селянської інспекції про розподіл тракторів у сільському господарстві Єлисаветградського округу. – 27 вересня 1926 р. // Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941. Збірник документів і матеріалів / Упор. Є.І. Горбунова та ін. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 83 – 85.
330. Повідомлення про направлення 7 500 робітників України на керівну роботу в колгоспи і МТС. – 11 грудня 1929 // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 380 – 382.
331. Положение о приходских попечительствах при православных церквах // Херсонские епархиальные ведомости. – 1891. – №5. – С. 1 – 3.
332. Положение о церковных школах ведомства православного вероисповедания // Херсонские епархиальные ведомости. – 1902. – №9. – С. 145 – 155.
333. Положение о Чрезвычайных комиссиях на местах. – 11 июня 1918 г. // ВЧК – ГПУ. Документы и материалы. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – С. 26 – 30.
334. Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года по Александрийскому уезду / Составлены Статистическим отделением Херсонской губернской земской управы. – Александрия, 1919.
335. Постанова бюро Єлисаветградського окружного комітету КП(б)У про підсумки перевірки колгоспів. – 21 червня 1930. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 461 – 464.
336. Постанова бюро Єлисаветградського окружного комітету КП(б)У про суцільну колективізацію сільського господарства округу. – 14 грудня 1929 р. // Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941. Збірник документів і матеріалів / Упор. Є.І. Горбунова та ін. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 132 – 137.
337. Постанова ВУЦВК про ліквідацію комітетів незаможних селян. – 8 березня 1933 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.Т. Ісип та ін. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 395 – 397.
338. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про десятиденні завдання здачі хліба державі по областях України. – 22 липня 1946 р. // Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2006. – С. 120 – 123.
339. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про економію у витрачанні хліба по Українській РСР. – 30 вересня 1946 р. // Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2006. – С. 137 – 147.

340. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР про заходи щодо зміцнення колгоспної системи. – 27 серпня 1929 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 98 – 100.
341. Постанова Ради праці і Оборони СРСР про організацію машинно-тракторних станцій. – 5 червня 1929 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 92 – 94.
342. Постанова ЦК ВКП(б) про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву. – 5 січня 1930 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 236 – 238.
343. Постанова ЦК КП(б)У про стан колгоспних партосередків та про залучення сільських комуністів до колгоспів. – 3 жовтня 1929 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 101 – 104.
344. Постанова ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель. – 14 жовтня 1946 р. // Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2006. – С. 148 – 151.
345. Постанова ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель. – 26 жовтня 1946 р. // Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2006. – С. 156 – 161.
346. Постанова ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі. – 27 вересня 1946 р. // Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2006. – С. 131 – 135.
347. Правила о переходе коренных жителей в военные поселения округа военного поселения кавалерии // Граф Аракчеев и военные поселения (1809 – 1831). – СПб., 1871. – С. 282 – 232.
348. Правила о церковно-приходских школах (13 июня 1884) // Херсонские епархиальные ведомости – 1884. – № 16. – С. 457 – 463.
349. Приказ ОГПУ о мероприятиях по ликвидации кулачества как класса. – 2 февраля 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 2. – Ноябрь 1929 – декабрь 1930. / Под ред. В. Данилова и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 163 – 169.
350. Приложение к № 40 457 от 1 января 1864 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 39. Отделение 3. – СПб., 1869. – С. 3 – 10.
351. Приложение к Плану введения всеобщего образования в Александрийском уезде Херсонской губернии. – Херсон, 1908.
352. Приложение к Плану введения всеобщего образования в Александрийском уезде Херсонской губернии. (Таблицы, составленные согласно инструкциям М.Н.П.). – Александрия: Тип. Ф.Х. Райхельсона, 1907.
353. Про темп колективізації та заходи для допомоги від держави колгоспному будівництву (січень 1930 р.) // Колективізація сільського господарства в освітленні засновників марксизму та постановах ВКП(б). – К.: Книгоспілка, 1930. – С.139 – 141.
354. Протоколы и доклады Первого Сопещения фельдшеров при Александрийской земской управе 26 марта 1907 года. – Александрия, 1907.

355. Рапорт Єлизаветградського духовного правління Слов'янської духовної консисторії про прибутки священика Івана Карпова – 1781, 23 червня // Джерела з історії Південної України. – Т. 4. Православна церква на Півдні України (1775 – 1781 рр.). / Упор. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – С. 419.
356. Расписание армии под командованием П.А. Румянцева для размещения на зимние квартиры на зиму 1771 – 1772 г. // Румянцев П. А. Сборник документов. – Том 2. 1768 – 1775. – М. Воениздат, 1953. – С. 500 – 506.
357. Расписание воинской почты в каких селениях от которых команд оную содержать, в которые дни и часы // П.А. Румянцев, А.В. Суворов, М.И. Кутузов: Документы и материалы. – К., 1974. – С. 58.
358. Расписание русской армии и указания П.А. Румянцева командирам корпусов на кампанию 1772 г. // Румянцев П. А. Сборник документов. – Том 2. 1768 – 1775. – М. Воениздат. 1953. – С. 529 – 535.
359. Реабілітовані історією. – Кіровоградська область. – Книга третя / Упор. В. Бондар. – Кіровоград: МПП “АнтуражА”, 2005. – 536 с.
360. Резолюція 1-го з'їзду комітетів незаможних селян Олександрійського повіту, Кременчуцької губ. – 3 – 5 травня 1920 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.Т. Ісип та ін. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 56 – 59.
361. Резолюція ЦК РКП (б) про Радянську владу на Україні, підтверджена VIII Всеросійською конференцією РКП(б). – 2 – 4 грудня 1919 р. // Комітети незаможних селян України (1920 – 1933). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.Т. Ісип та ін. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 3 – 5.
362. Результаты подворной переписи Александрийского уезда 1886 г.: Приложение к III тому “Материалов для оценки земель Херсонской губернии”. – Александрия: Издательство Александрийской уездной земской управы, 1888.
363. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1906.
364. Рішення Виконкому Кіровоградської облради депутатів трудящих про заборону колгоспам, колгоспникам та одноосібним господарствам продажу і обміну зерна, соняшнику, борошна та печеного хліба до виконання плану задачі зерна державі з урожаю 1947 року. – 5 липня 1947 р. // Голод 1946 – 1947 рр.: Документи і матеріали / Гол. ред. Веселова О.М. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – С. 249 – 250.
365. Ротмистров П.А. Стальная гвардия / П.А. Ротмистров. – М.: Воениздат, 1984. – 272 с.
366. Румянцев П.А. Военно-политическое обозрение турецкой границы / П.А. Румянцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cossackdom.com/troopsr.html
367. Сборник Александрийского уездного земства. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1903. – 364 с.
368. Сборник Херсонского земства. – 1890. – № 7.
369. Сборник Херсонского земства. – 1890. – № 9.
370. Сборник Херсонского земства. – 1892. – № 2.
371. Сборник Херсонского земства. – 1893. – № 3.
372. Сборник Херсонского земства. – 1893. – № 7.
373. Сборник Херсонского земства. – 1893. – № 9.
374. Сборник Херсонского земства. – 1893. – № 11.
375. Сборник Херсонского земства. – 1894. – № 3.
376. Сборник Херсонского земства. – 1895. – № 6.

377. Сборник Херсонского земства. – 1895. – № 12.
378. Сборник Херсонского земства. – 1896. – № 1.
379. Сборник Херсонского земства. – 1896. – № 2.
380. Сборник Херсонского земства. – 1896. – № 3.
381. Сборник Херсонского земства. – 1897. – № 11.
382. Сборник Херсонского земства. – 1900. – № 12.
383. Сборник Херсонского земства. – 1901. – № 8.
384. Сборник Херсонского земства. – 1902. – № 1.
385. Сборник Херсонского земства. – 1902. – № 3.
386. Сборник Херсонского земства. – 1903. – № 1.
387. Сборник Херсонского земства. – 1904. – № 3.
388. Сборник Херсонского земства. – 1904. – № 5.
389. Сборник Херсонского земства. – 1904. – № 6.
390. Сведения ТО ОГПУ “О ходе перевозок кулаков и контрреволюционного элемента” по состоянию на 15 апреля 1930 г. – 15 апреля 1930 г. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 –1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. 1930 – 1934 гг. – Кн. 1. 1930 – 1931 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С. 241 – 242.
391. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885 – 1886 г. – Херсон, 1889. – 208 с. + приложения.
392. Сенатский архив. – Т. IX. Протоколы правительствующего Сената. 1753 – 1756 гг. – СПб., 1901. – 746 с.
393. Сенатский архив. – Т. XI. Протоколы правительствующего Сената. 1760 г. – СПб., 1904.
394. Сенатский архив. – Т. XII. Протоколы правительствующего Сената. 1761, 1762, 1763 гг. – СПб., 1907.
395. Сенатский архив. – Т. XIII. Протоколы правительствующего Сената по секретной экспедиции. 1764 и 1765 гг. – СПб., 1909. – 535 с.
396. Спеціальне повідомлення МДБ УРСР ЦКП(б)У про скарги громадян областей України на тяжкий продовольчий стан, опухання та смертність від голоду. – 11 червня 1946 р. // Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2006. – С. 113 – 117.
397. Специальный государственный архив ДКНБ по Акмолинской обл. (г. Кокчетай) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sbu.gov.ua/doccatalog/document?id=71736>.
398. Спецповідомлення МДБ УРСР та ЦК КП(б)У про захворюваність на дистрофію серед колгоспників Кіровоградської області. – 7 січня 1947 р. // Голод 1946 – 1947 рр.: Документи і матеріали / Гол. ред. Веселова О.М. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – С. 56 – 157.
399. Список населенных мест Херсонской губернии (По данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года). – Александрия, 1917.
400. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1896.
401. Справка о количестве выселенных кулаков 2-й категории и особого назначения по состоянию на 4 мая 1930 г. – 4 мая 1930 г. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 –1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. 1930 – 1934 гг.

- Кн. 1. 1930 – 1931 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С. 333.
402. Справка о количестве выселенных кулаков 2-й категории и особого назначения по состоянию на 20 мая 1930 г. – 20 мая 1930 г. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 –1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. 1930 – 1934 гг. Кн. 1. 1930 – 1931 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С. 373.
403. Справка Особого отдела ОГПУ об итогах выселения кулачества по Украинской ССР в 1930 – 1931 гг. // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 –1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. 1930 –1934 гг. Кн. 1. 1930 –1931 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С. 716.
404. Сталин И.В. О правом уклоне в ВКП(б). Речь на Пленуме ЦК ВКП(б) в апреле 1929 г. (Стенограмма) / И.В. Сталин // Сталин И.В. Сочинения. – Т. 12. – Апрель 1929 – июнь 1930. – М.: Госсударственное издание политической литературы, 1955. – С. 1 –107.
405. Телеграма Надзвичайної комісії м. Миколаєва народному комісару військових справ України про контрреволюційний заколот отамана Григор'єва. – 10 травня 1919 р. // Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / Упор. П.П. Бистренко та ін. – К.: Вид-во академії наук Укр. РСР, 1962. – С. 593 – 594.
406. Троцкий Л.Д. Из доклада на заседании Московского комитета РКП(б). – 6 января 1920 г. / Л.Д. Троцкий // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 160 – 161.
407. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 января 1939 года “Об образовании Сумской, Кировоградской и Запорожской областей в составе Украинской ССР” // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – ноябрь 1958 г / Под ред. Мандельштам Ю.И. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – С. 52.
408. Фонд Херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780 – 1812 років / Авт-упор. А.В. Пивовар, М.В. Ковтун. – К.: Академперіодика, 2008. – 312 с.
409. Херсонские епархиальные ведомости. – 1861. – № 12.
410. Херсонские епархиальные ведомости. – 1861. – № 19.
411. Херсонские епархиальные ведомости. – 1866. – № 2.
412. Херсонские епархиальные ведомости. – 1866. – № 4.
413. Херсонские епархиальные ведомости. – 1866. – № 14.
414. Херсонские епархиальные ведомости. – 1870. – № 20.
415. Херсонские епархиальные ведомости. – 1876. – № 6.
416. Херсонские епархиальные ведомости. – 1872. – № 14.
417. Херсонские епархиальные ведомости. – 1880. – № 11.
418. Херсонские епархиальные ведомости. – 1880. – № 12.
419. Херсонские епархиальные ведомости. – 1880. – № 16.
420. Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – № 13.
421. Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – № 14.
422. Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – № 19.
423. Херсонские епархиальные ведомости. – 1882. – № 1.
424. Херсонские епархиальные ведомости. – 1882. – № 13.

425. Херсонские епархиальные ведомости. – 1885. – № 5.
426. Херсонские епархиальные ведомости. – 1885. – № 18.
427. Херсонские епархиальные ведомости. – 1887. – № 9.
428. Херсонские епархиальные ведомости. – 1887. – № 18.
429. Херсонские епархиальные ведомости. – 1889. – № 14.
430. Херсонские епархиальные ведомости. – 1889. – № 18.
431. Херсонские епархиальные ведомости. – 1892. – № 17.
432. Херсонские епархиальные ведомости. – 1893. – № 12.
433. Херсонские епархиальные ведомости. – 1894. – № 16.
434. Херсонские епархиальные ведомости. – 1894. – № 18.
435. Херсонские епархиальные ведомости. – 1894. – № 21.
436. Херсонские епархиальные ведомости. – 1894. – № 23.
437. Херсонские епархиальные ведомости. – 1894. – № 24.
438. Херсонские епархиальные ведомости. – 1897. – № 4.
439. Херсонские епархиальные ведомости. – 1898. – № 7.
440. Херсонские епархиальные ведомости. – 1894. – № 16.
441. Херсонские епархиальные ведомости. – 1899. – № 1.
442. Херсонские епархиальные ведомости. – 1899. – № 3.
443. Херсонские епархиальные ведомости. – 1901. – № 3.
444. Херсонские епархиальные ведомости. – 1903. – № 18.
445. Херсонские епархиальные ведомости. – 1907. – № 8.
446. Херсонские епархиальные ведомости. – 1908. – № 6.
447. Херсонские епархиальные ведомости. – 1908. – № 14.
448. Херсонские епархиальные ведомости. – 1908. – № 15.
449. Херсонские епархиальные ведомости. – 1908. – № 18.
450. Херсонские епархиальные ведомости. – 1909. – № 1.
451. Херсонские епархиальные ведомости. – 1911. – № 2.
452. Херсонские епархиальные ведомости. – 1912. – № 13.
453. Херсонские епархиальные ведомости. – 1914. – № 1.
454. Циркулярний лист Укрколгоспцентру окрколгоспспілкам про підготовку в частинах Українського військового округу спеціалістів соціалістичного сільського господарства. – 24 червня 1930 р. // Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т.2. Здійснення суцільної колективізації (1927 – 1932). / Упор. І.Х. Ганжа та ін. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 464 – 465.
455. Швидько Г.К. Актові джерела до історії Запорожжя останніх років його існування / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – В.6. – Запоріжжя, 2001. – С. 9 – 14.
456. Швидько Г.К. Боротьба Запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50 – 60-ті рр. XVIII ст. / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996 – С. 26 – 34.
457. Швидько Г.К. Документи канцелярії Новоросійської губернії до історії Запорізької Січі напередодні її ліквідації / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 3.– Запоріжжя, 1998. – С. 30 – 35.

458. Швидько Г.К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 12 – 19.
459. Шиманский В.П. Позывные наших сердец / В.П. Шиманский – М.: Воениздат, 1980. – 191 с.
460. Ястребов В. Архив крепости Св. Елизаветы / В. Ястребов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 548 – 593.

Монографії та статті

461. Андрійкович Т.П. Село моє – біль мій: Док. Повесть / Т.П. Андрійкович. – Кіровоград: Державне Центрально-Українське видавництво, 1994. – 88 с.
462. Аршинов П. История махновского движения (1918 – 1921) / П. Аршинов. – Запорожье, 1995. – 248 с.
463. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д.И. Багалей // Киевская старина. – 1889. – № 4.
464. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д.И. Багалей // Киевская старина. – 1889. – № 7. – С. 110 – 148.
465. Богданов Л.П. Военные поселения в России / Л.П. Богданов. – М.: АИО “Принт”, 1992. – 88 с.
466. Бокий Н.М. Скифский курган у села Медерово / Н.М. Бокий // Советская археология. – 1974. – №4. – С. 264 – 271.
467. Борисов Н.И. Волшебный фонарь в народной школе (По данным Александрийского уездного земства за 1889 – 1895 гг.) / Н.И. Борисов. – Херсон, 1896.
468. Борисов Н.И. Продолжительность курса в одноклассных земских школах Херсонской губернии (по результатам выпускных испытаний в 1896 году) / Н.И. Борисов. – Херсон, 1897.
469. Быков М.Ю. Асы Великой Отечественной. Самые результативные летчики 1941 – 1945 гг. / М.Ю. Быков: Справочник. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 1478 с.
470. Великая Отечественная война 1941 – 1945 гг.: Действующая армия. – М.: Animi Fortitudo, Кучково поле, 2005. – 664 с.
471. Вергунов В.А. Україна та столипінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення / В.А. Вергунов. – К., 2008. – 132 с.
472. Веселова О. Голод 1946 – 1947 рр. в Кіровоградській області УРСР / О. Веселова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 433 – 465.
473. Виноградов А. Забытый танковый рейд / А. Виноградов // Украина-центр. – 2010. – 30 июля.
474. Виноградов А. Забытый танковый рейд (продолжение) / А. Виноградов // Украина-центр. – 2010. – 9 сентября.
475. Виноградов А. Забытый танковый рейд (продолжение) / А. Виноградов // Украина-центр. – 2010. – 16 сентября.
476. Виноградов А. Забытый танковый рейд. Цифры и факты / А. Виноградов // Украина-центр. – 2010. – 11 октября.
477. Висковатов А.В. В кирасирских полках / А.В. Висковатов // Историческое описание одежды и вооружения российских войск – 1944. – Т. 20. – С. 19 – 29.

478. Висковатов А.В. Пикинеры / А.В. Висковатов // Историческое описание одежды и вооружения российских войск – 1899. – Т. 5. – С. 17 – 23.
479. Военные поселения // История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – СПб.: ООО “Издательство Полигон”, 2003. – С 360 – 373.
480. Вони були першими // Маяк комунізму. – 1972. – 25 березня. – С. 2.
481. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А. Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
482. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні роки свого існування (1734 – 1775) / В.О. Голобуцький. – Дніпропетровськ, 2004.
483. Горак В. Повстання отамана Григор’єва (серпень 1918 – серпень 1919 р.): Історичне дослідження / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с.
484. Горбунова Е.І. Зміни адміністративно-територіального поділу Кіровоградщини (1752 – 1965) / Е.І. Горбунова // Кіровоградський обласний архів. Путівник. – К., 1966. – С/ 226 – 233.
485. Горбуров К.Є. Голод 1946 – 1947 років на півдні УРСР: Монографія / К.Є. Горбуров. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2006. – 279 с.
486. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии / В.И. Гошкевич. – Херсон, 1902.
487. Грылев А.Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году / А.Н. Грылев – М.: Наука, 1974. – 352 с.
488. Гусейнов Г. Питав я у степу // Гусейнов Г. Піщаний Брід і його околиці: Документальні повісті / Г. Гусейнов. – Д.: АРТ – ПРЕС, 2007. – С. 293 – 490.
489. Гусейнов Г. Скрипаля чути звіддаля // Гусейнов Г. Піщаний Брід і його околиці: Документальні повісті / Г. Гусейнов. – Д.: АРТ – ПРЕС, 2007. – С. 123 – 293.
490. Даценко В.В. Щоб пам’ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / В.В. Даценко. – Кіровоград: ТОВ “Імекс-ЛТД”, 2009. – 304 с.
491. Дідик С. Дві моделі колонізації Півдня України (з історії Нової Сербії і Новослобідського козацького полку, 1751 – 1764 рр.) / С. Дідик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 35 – 40.
492. Дідик С.С. Новослобідський козацький полк – суб’єкт колонізації Степової України (1753 – 1764) / С. Дідик // Козацька спадщина : Альманах Інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ: Пороги, 2008. – Вип. 4.– С. 167 – 172.
493. Домаранський А. Природні умови. Ресурси. Екопроблеми / А. Домаранський // Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність / За загальною редакцією О.В. Чуднова. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. – С. 32 – 58.
494. Дорогами побед. (Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии.) / Перед загл. авт.: П.Я. Егоров, И.В. Кривоборский, И.К. Ивлев, А.И. Рогалевич. – М.: Воениздат, 1969. – 352 стр.
495. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье (1775 – 1800) / Е.И. Дружинина. – М., 1959.
496. Загоровский Е. Очерки по истории Славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – 1912. – №4.
497. Звягинцев Е.А. Полвека земской деятельности по школьному образованию / Е.А. Звягинцев – М., 1915. – 96 с.
498. Зефирова М.Ф. Асы люфтваффе. Штурмовая авиация / М.Ф. Зефирова. – М.: Транзиткнига, 2005. – 480 с.

499. Іваненко В., Іщенко І. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону / В. Іваненко, І. Іщенко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2006. – 280 с.
500. Історія міст і сіл Української РСР. – Кіровоградська область / Гол. ред. П.Т. Тронько. – К., 1972. – 794 с.
501. Історія селянства Української РСР. – Т. 1. / Ред. колегія: В.А. Дядиченко (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.
502. Історія українського селянства. – Т. 2. / Гол. ред. В.М. Литвин – К.: Наукова думка, 2006. – 654 с.
503. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – I половине XIX века (1719 – 1858) / В.М. Кабузан. – М., 1976.
504. Кавалеры ордена Славы трех степеней: Краткий биографический словарь / Пред. ред. коллегии Д.С.Сухоруков. – М.: Воениздат, 2000. – 704 с.
505. Кайдаш А. Чверть віку в поході / А. Кайдаш // Маяк комунізму. – 1969. – 1 травня. – С. 3.
506. Кандаурова Т.Н. Тенденции социально-экономического развития военных поселений кавалерии в первой трети XIX века / Т.Н. Кандаурова // Круг идей: макро- и микроподходы в исторической информатике. Труды V конференции Ассоциации “История и компьютер”. – Минск, 1998. – Т. II. – С. 20 – 33.
507. Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830 – е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов / Т.Н. Кандаурова // Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды III конференции Ассоциации “История и компьютер”. – М., 1996. – С.157 – 170.
508. Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии: статистический анализ массовых источников / Т.Н. Кандаурова // Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды III конференции Ассоциации “История и компьютер”. – М., 1996. – С.175 – 182.
509. Коваленков А. Новороссийский календарь на 1858 год / А. Коваленков. – Одесса, 1857.
510. Коваль Р.М. Головний отаман Херсонщини і Таврії Матвій Григор’єв // Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р.М. Коваль. – К.: Докор, 2001. – С. 33 – 38.
511. Коваль Р.М. Степова дивізія Костя Блакитного // Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р.М. Коваль. – К.: Докор, 2001. – С. 101 – 108.
512. Ковальков О.Л. Єлисаветградський пікінерський полк / О.Л. Ковальков // Наукові записки. – Випуск 16. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 231 – 240.
513. Ковальков О.Л. Колонізація території Центральної України в середині XVIII століття й утворення Новослобідського козачого полку / О.Л. Ковальков // Наукові записки. – Випуск 13. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 336 – 346.
514. Ковальков О.Л. Татарський набіг 1769 р. на Єлисаветградську провінцію Новоросійської губернії / О.Л. Ковальков // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної конференції (27 – 28 квітня 2012 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. – С. 179 – 181.
515. Ковальков О.Л. Тенденції демографічного розвитку пореформеного села (на прикладі с. Вершино-Кам’янка Олександрійського повіту Херсонської губернії) /

- О.Л. Ковальков // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 132 – 134.
516. Ковальков О.Л. Участь Олександрійського земства в становленні та розвитку початкової освіти в II половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі с. Вершино-Кам'янка) / О.Л. Ковальков // Наукові записки. – Випуск 15. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 278 – 287.
517. Корновенко С.В., Лазаренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С.В. Корновенко, В.М. Лазаренко – Черкаси: “Ваш дім”, 2004, – 188 с.
518. Кузик Б., Білошапка В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України. – Т. 2. / Б. Кузик, В. Білошапка – Дніпропетровськ, 2005. – 452 с.
519. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. Кульчицький. – К.: Основа, 1996. – 396 с.
520. Лиман І. Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – XIX ст. / І. Лиман – Запоріжжя, 2004. – 488 с.
521. Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв / А. Лисенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999, – №1/2 (10/11). – 25 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/doccatalog/list?currDir=42742>
522. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения / В. Лобачевский // Киевская старина. – 1887. – №12. – С. 592 – 626.
523. Майстренко О. Діяльність державних відомств Російської імперії із забезпечення медичною допомогою населення Херсонської губернії у середині XIX ст. О. Майстренко // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Вип. VII – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 293 – 300.
524. Мальцев А. Военные поселения в России XIX века / А. Мальцев // Военно-исторический журнал. – 1992. – №12. – С. 2 – 8.
525. Миллер Д. Пикинеры / Д. Миллер // Киевская старина. – 1889. – № 12. – С. 301 – 322.
526. Мільчев В. Соціальна історія запорізького козацтва кінця XVII – XVIII ст.: джерелознавчий аналіз / В. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с.
527. Михайлов М. Перший орденосець села / М. Михайлов // Маяк комунізму. – 1969. – 16 січня. – С. 3.
528. Михайловский-Данилевский А.И. Г.И. Лисаневич // Михайловский-Данилевский А.И. Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах. – Т.5. / А.И. Михайловский-Данилевский – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1848 – 1849. – С. 1 – 12.
529. Мірущенко О. Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток Запорозьких вольностей / О. Мірущенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. 19.
530. Мірущенко О. Земельне питання в економічному розвитку Запорозьких вольностей / О. Мірущенко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001.
531. Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губ. / В. Никифоров // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1876. – № 22. – С. 394 – 410.

532. Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губ. Продолжение / В. Никифоров // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1876. – № 23.
533. Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губ. Продолжение / В. Никифоров // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1876. – № 24. – С. 465 – 502.
534. Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губ. Продолжение / В. Никифоров // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 18. – С. 535 – 539.
535. Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губ. Продолжение / В. Никифоров // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 19. – С. 568 – 579.
536. Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губ. Продолжение / В. Никифоров // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 20. – С. 603 – 614.
537. Осадчий Т. Крестьянское землевладение в Херсонской губернии / Т. Осадчий // Сборник Херсонского земства. – 1893. – № 6 – 7.
538. От Волги до Праги... – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1966. – 256 с.
539. Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год // Сборник Херсонского земства. – 1903. – № 7.
540. Пам'ятні прапори – переможцям змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня // Маяк комунізму. – 1967. – 24 жовтня. – С. 1.
541. Петров Ф.А. Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864 – 1879 гг. Ф.А. Петров // Великие реформы в России. 1856 – 1879: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Московского университета, 1992. – С. 203 – 221.
542. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. / В.О. Пірко – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
543. Подмазо А. Шефы и командиры регулярных войск российской армии (1796 – 1855) / А. Подмазо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.museum.ru/1812/library/Podmazo/shefcom_k.html
544. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. – Ч. 1. / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1960. – 228 с.
545. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. – Ч. 2. / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1960. – 188 с.
546. Польовий А.П., Смаглюк І.П. Історія села Вершино-Кам'янки, Кіровоградська область, Новгородківський район / А.П. Польовий, І.П. Смаглюк. – Кіровоград, 2004. – 82 с.
547. Посулько О. “Дикого поля” не було: до історії колонізації степового краю в середині XVIII ст. / О. Посулько // Степ. – 1996. – №2 – 3.
548. Посулько О. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. Посулько. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. – 80 с.
549. Прокопенко Л.Л. Політика уряду Російської імперії щодо розвитку сільської школи в XIX – на початку XX ст. / Л.Л. Прокопенко // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ. – О., 2006. – Вип. 2 (26). – С. 299 – 300.

550. Розанов Г. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый (период от основания в Новороссийском крае Ново-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губернии Новороссийской и Азовской, за коей последовало упразднение Славянской епархии) / Г. Розанов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 79 – 129.
551. Розанов Г. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской / Г. Розанов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – Одесса, 1848. – С. 140 – 210.
552. Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского – Т.14. – Новороссия и Крым. – СПб., 1910.
553. Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование / В.А. Савченко – Харьков: Фолио; М: ООО “Издательство АСТ”, 2000. – 368 с. – (Жизнь знаменитых людей).
554. Село йде в сонячні далі // Маяк комунізму. – 1966. – 24 лютого. – С. 3.
555. Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи – Т.1. / П. Семенов – СПб., 1863. – 730 с.
556. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького / О.А. Скальковський. – Дніпропетровськ, 2003. – 678 с.
557. Скальковский А.О. Опыт статистического описания Новороссийского края – Ч.2. – Хозяйственная статистика Новороссийского края / О.А. Скальковский. – Одесса, 1853. – 552 с.
558. Скальковский А.О. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А.О. Скальковский. – Ч.1. (1730 – 1796). – Одесса, 1836. – 294 с.
559. Смаглюк І. В боях під Новгородкою / І. Смаглюк // Новгородківські вісті. – 1993. – 28 вересня. – С. 1.
560. Смаглюк І. Найвідважніший / І. Смаглюк // Новгородківські вісті. – 1994. – 12 березня. – С. 1.
561. Смаглюк І. Орден Слави / І. Смаглюк // Новгородківські вісті. – 1993. – 2 листопада. – С. 2.
562. Стурова Н. Світлі обрії / Н. Стурова // Кіровоградська правда. – 1965. – 8 травня. – С. 2.
563. Філоретова Л.М. Господарча діяльність Новоросійських військових поселень / Л.М. Філоретова // Наукові записки з історії України. – Вип. 1. – Кіровоград, 1992.
564. Херсонєць Н. Розвиток церковно-парафіяльних шкіл на Півдні України у другій половині ХІХ ст. / Н. Херсонєць // Українознавство. – 2006. – № 3. – С.145 – 148.
565. Цубенко В.Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське військове поселення кавалерії. 1817 – 1857 рр. / В.Л. Цубенко. – Одеса: Optimum, 2006. – 222 с.
566. Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування / В.Л. Цубенко. – Одеса: Астропринт, 2008. – 456 с.
567. Чибісов Д. В боях 94-а гвардійська / Д. Чибісов // Маяк комунізму. – 1989. – 21 січня.
568. Шамара С. Окупована пам’ять у звільненій країні (згадки і загадки) / С. Шамара // Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів... – Вип. 2: Матеріали науково-теоретичного семінару “Нацистська окупація України (1941 – 1944): проблеми та перспективи дослідження”, 18 квітня 2008 р. / За ред. В.В. Масненка (голов. ред.),

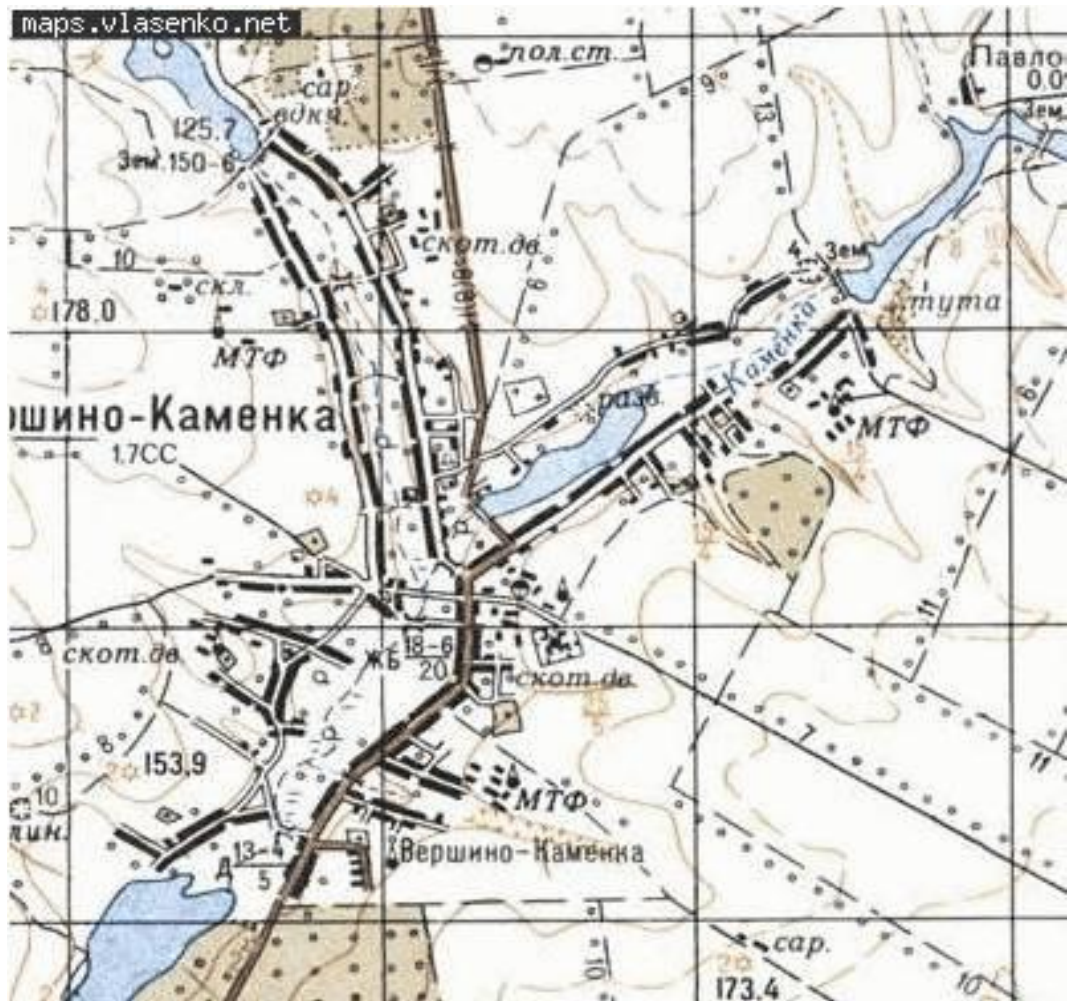
- Ю.П. Присяжнюка (наук. ред.). – Черкаси: “Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2010. – С. 14 – 33.
569. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) / С. Шамрай // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т. 24. – К., 1929. – С. 207 – 301.
570. Шармар О. Військові поселення в Україні (1817 – 1857 рр.): історико-правовий аспект / О. Шармар // Воєнна історія – 2003. – №2.
571. Шевченко С.І. Кіровоградщина – козацький край / С.І. Шевченко. – Кіровоград, 2001. – 28 с.
572. Шевченко С.І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752 – 2002)). / С.І. Шевченко – Кіровоград, 2004. – 168 с.
573. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге Украины / В.Ф. Шишмарев. – Л.: Наука, 1975. – 244 с.
574. Шмидт А. Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию / А. Шмидт // Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Кн. 1. – Ч.1. – Херсон, 1863.
575. Шмидт А. Новороссийское военное поселение кавалерии / А. Шмидт // Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Кн. 1. – Ч.1. – Херсон, 1863.
576. Якименко М.А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінської реформи (1908 – 1913 рр.) / М.А. Якименко. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 148 с.
577. Ячменихин К.М. Алексей Андреевич Аракчеев / К.М. Ячменихин // Вопросы истории. – 1991. – №12.
578. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К.М. Ячменихин. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.
579. Ячменихин К.М. Основные периоды истории военных поселений в России / К.М. Ячменихин // П.А. Зайончковский (1904 – 1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем. – М.: РОССПЭН, 1998. – С.430 – 441.
580. Ячменихин К.М. Реформа низшего военного образования в России первой трети XIX в. / К.М. Ячменихин // Философский век. Альманах. – Выпуск 6. – Россия в николаевское время: наука, политика, просвещение / Отв. редакторы: М.Ф. Хартанович, М.И. Микешин. – СПб., 1998. – С. 160 – 173.
581. Яшан О. Повсякденне життя селян Центрального регіону України в умовах окупації / О. Яшан // Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів... – Вип. 2: Матеріали науково-теоретичного семінару “Нацистська окупація України (1941 – 1944): проблеми та перспективи дослідження”, 18 квітня 2008 р. / За ред. В.В. Масненка (голов. ред.), Ю.П. Присяжнюка (наук. ред.). – Черкаси: “Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2010. – С. 81 – 89.

Дисертації та автореферати дисертацій

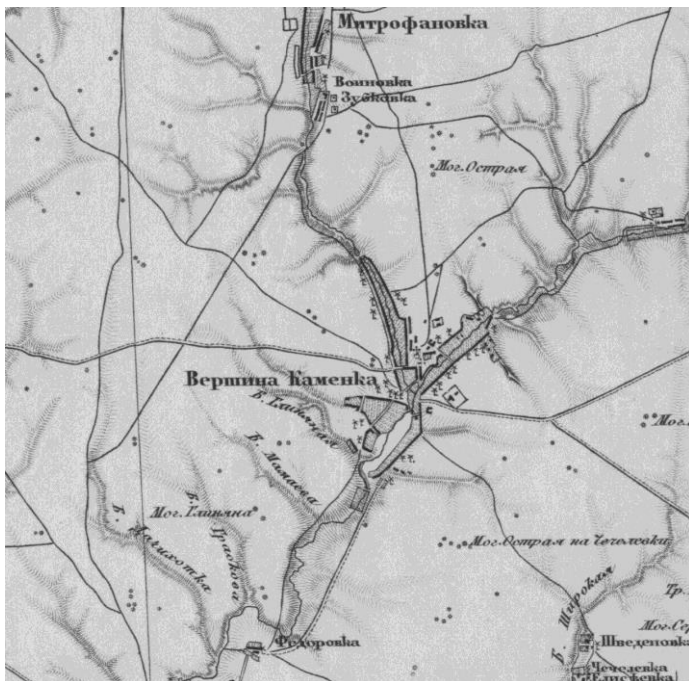
582. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Спеціальність: 07.00.01. – Історія України. – К., 2005. – 27 с.
583. Глушенюк Н.М. Аграрна політика нацистської Німеччини в Рейхскомісаріаті Україна 1941 – 1944 рр. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Спеціальність: 07.00.01. – Історія України. – К., 2005.

584. Гузенков С.Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України II половини XIX – початку XX ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Спеціальність 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Запоріжжя, 2005. – 21 с.
585. Дідик С.С. Новослобідський козацький полк (1753 – 1764 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Запоріжжя, 2009. – 23 с.
586. Дмитрієв В.С. Серби в Україні (XVIII – початок XIX ст.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01.– Історія України. – К., 2006. – 19 с.
587. Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти (1864 – 1917): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01.– Історія України. – Київ, 2002.
588. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення на Україні (1906–1914): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Одеса, 2002. – 15 с.
589. Кузовова Н.М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (50-ті роки XIX – початок XX століття): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Харків, 2007. – 24 с.
590. Майстренко О. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 –1917 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Київ, 2006. – 22 с.
591. Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Харків, 2006. – 24 с.
592. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX століття): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Донецьк, 1998. – 18 с.
593. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 2003. – 20 с.
594. Приймак О.М. Столипінська реформа на півдні України (1906 – 1917 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Запоріжжя, 2002. – 15 с.
595. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціальність 07.00.01. – Історія України. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.
596. Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864 – 1917). Історіографія.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Спеціалізація 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 2005. – 20 с.

ДОВАТКМ

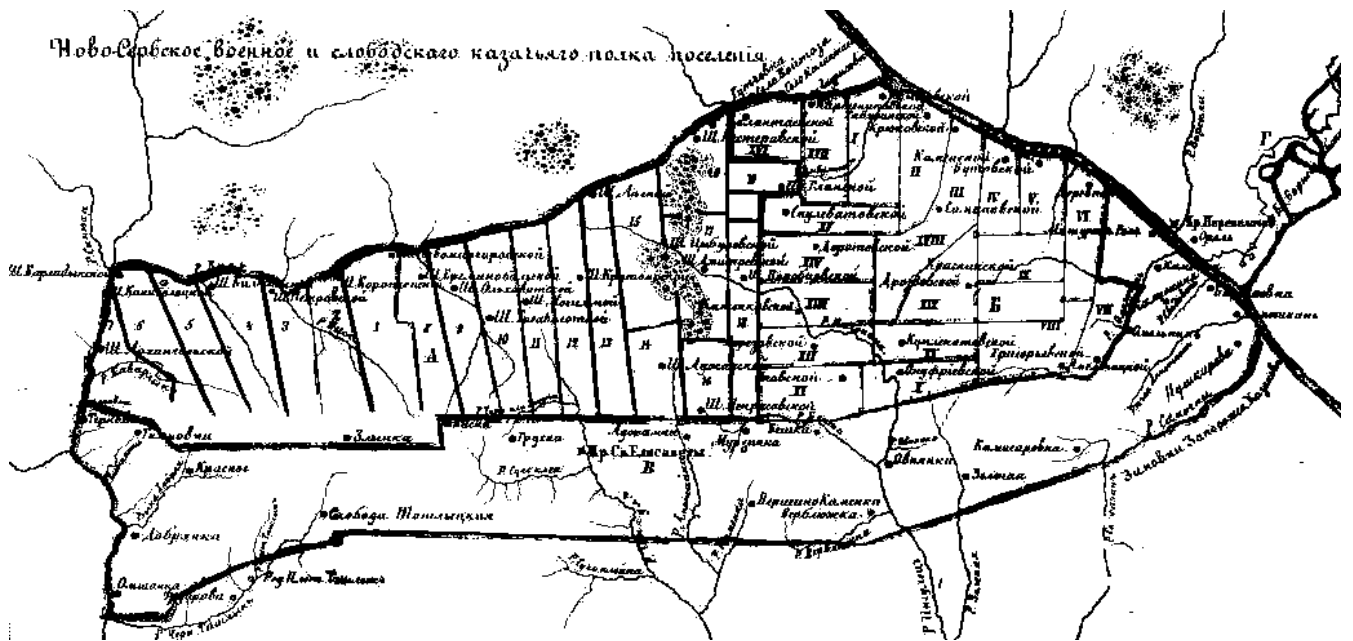
Карта сучасної Вершино-Кам'янки.

План с. Вершино-Кам'янка. XIX ст.

Герб Новгородківського району, затверджений у 2002 році. Центральним елементом гербу є кірасирський палаш.

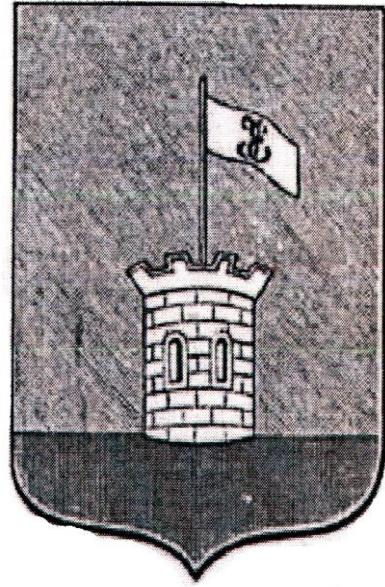
Карта Новослобідського козачого полку. 1756 р. Знизу майже в центрі – Вершино-Кам'янка.
 Пивовар А.В. Поселення задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К., 2003. – С. 291.

Нова Сербія, Новослобідський козачий полк і володіння Нової Січі. Середина XVIII ст.

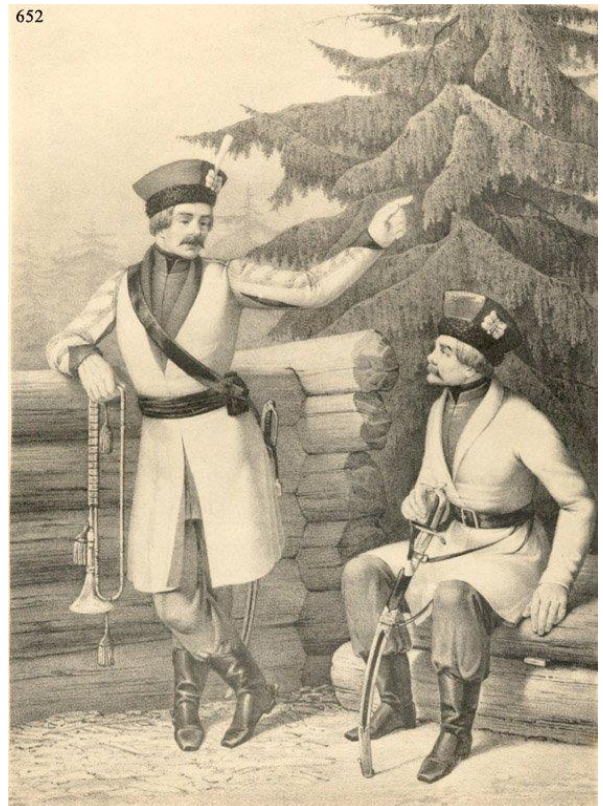
Микола Адабаш.
Худ. О. Чорний

Герб Єлисаветградського пікінерського полку
Худ. О. Чорний

644
КОННЫЙ РЯДОВЫЙ
Єлисаветградського Лікінерного полка, сь 1764 по 1776 г.

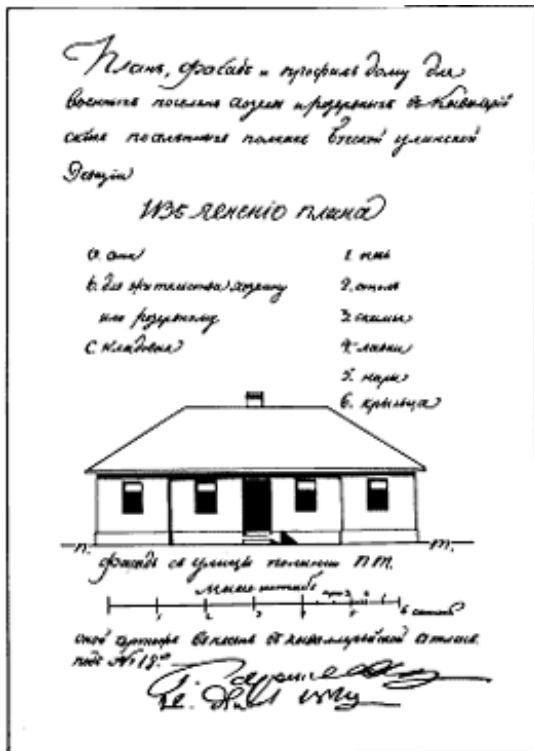

652
ТРУБАЧЬ И НЕСТРОЕВЫЙ
Єлисаветградського Лікінерного полка, сь 1776 по 1784 г.

Кінний рядовий, трубач і нестройовий Єлисаветградського пікінерського полку
Висковатов А.В. Пікінери // Историческое описание одежды и вооружения российских войск – 1899. – Т. 5.

План-схема 4-го поселеного Кавалерійського округу
 Атлас статистический первых 8-ми округов Новороссійского военного поселения. – СПб.,
 1839.

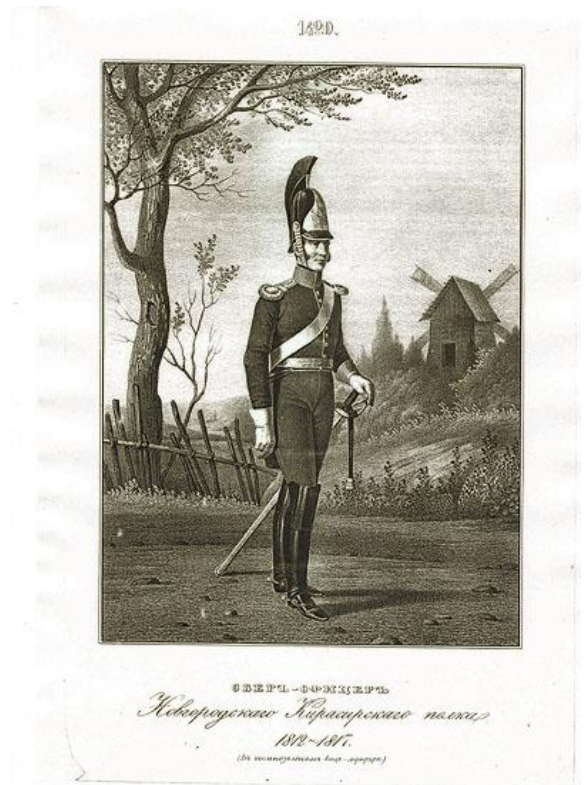
План-схема будинку військового
 поселянина, розроблений особисто
 О.А. Аракчєєвим.

Рядовой Новгородського кірасирського
 полку. Листівка. Пархаєв О.Н. Русская
 армия в 1812 г.
<https://history.wikireading.ru/121558>

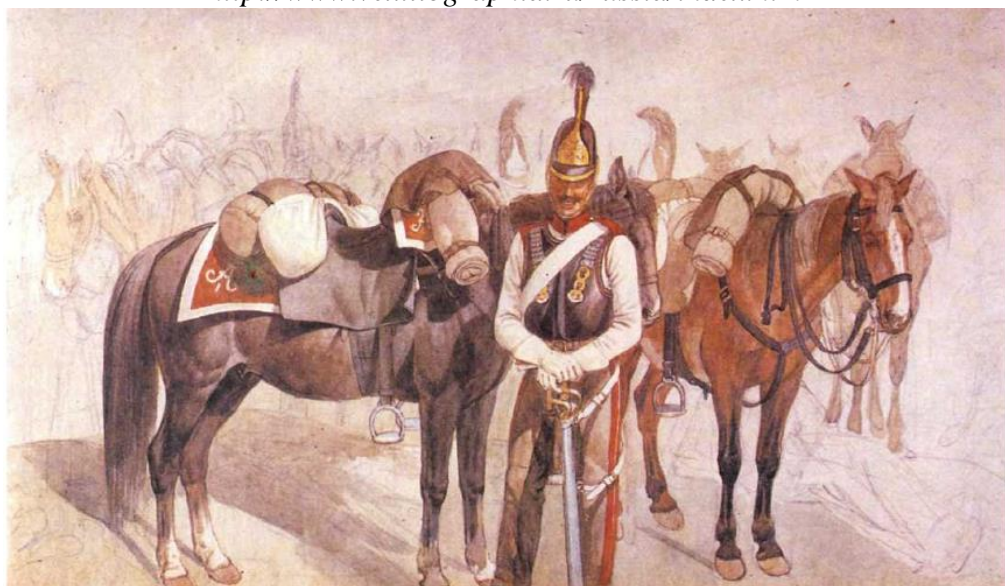
Кірасир.
Листівка

Офіцер Новгородського Кірасирського полку. Листівка.

Штандарти Новгородського кірасирського полку.
<http://www.vexillographia.ru/russia/index.htm>

Рядовий Новгородського кірасирського полку.
Худ. І.А. Клейн.

Перше приміщення Олександрійської повітової земської управи. II пол. XIX ст.
Експозиція Олександрійського краєзнавчого музею ім. А. Худякової

Приміщення Олександрійської повітової земської управи поч. XX ст.
Експозиція Олександрійського краєзнавчого музею ім. А. Худякової

Працівники Олександрійської повітової земської управи біля будинку управи.
Експозиція Олександрійського краєзнавчого музею ім. А. Худякової

Поштові марки, які випускало Олександрійське повітове земство
Експозиція Олександрійського краєзнавчого музею ім. А. Худякової

Григор'єв (ліворуч) і Антонов-
Овсієнко у штабному вагоні
на ст. Знам'янка. 1919 р.

Найвідоміше фото Н. Григор'єва.

Н. Григор'єв

Бронепоїзд часів Громадянської війни. Вони активно використовувалися як червоними і білими, так і повстанцями на кшталт отамана Н. Григор'єва.

Радянські агітаційні плакати часів Колективізації.

Родина Самбросів. 1931 рік. В центрі, в смугастій сорочці – наша бабуся, Марія Ватря (Самброс). 1933 рік переживуть лише п'ятеро з них.
 Фото з архіву автора.

В селок

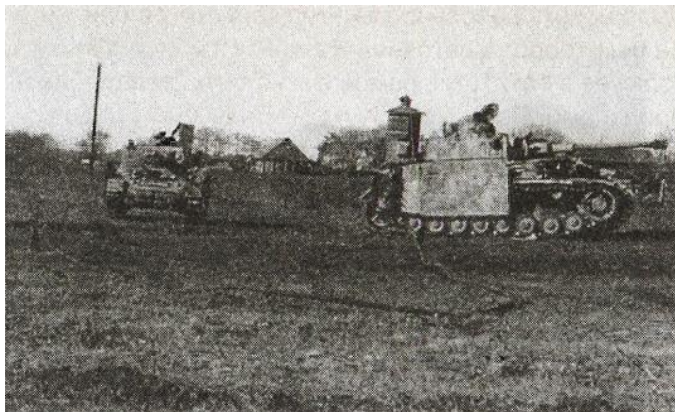
Голодуючих по Вершино-Кам'янській сільраді.

1	Привітні Дмитро		
2	Шайбула Дарина	18	Калужий Михайло
3	Совіла Павлика	19	Матюшенко Микола
4	Ващенко Іван	20	Васильчик Катерина
5	Пирогонко Євдокія	21	Горбаненко Логан
6	Калужий Іван Іван	22	Гал. Мокрина
7	Мичуринський Микола	23	Алутенко Надія
8	Крепоров Іван	24	Лашенко Лука
9	Волович. Амелько	25	Іванчик Варвара
10	Бойко Іван Кир	26	Тененко Ольга
11	Мурещу Вуєць	27	Крайній Зінько
12	Удовитенко Микола	28	Кудін Марія
13	- - - Сашко	29	Ковчач. Надія
14	Норота Дарина	30	Кудін Назар
15	Вітучко Варвара	31	Калужа Павлика
16	Кубовко Авадія	32	Ковчач Михайло
17	Матюшенко Марія	33	Іванчик Федір
18	Тлодича Євдокія	34	Калужий Генеро

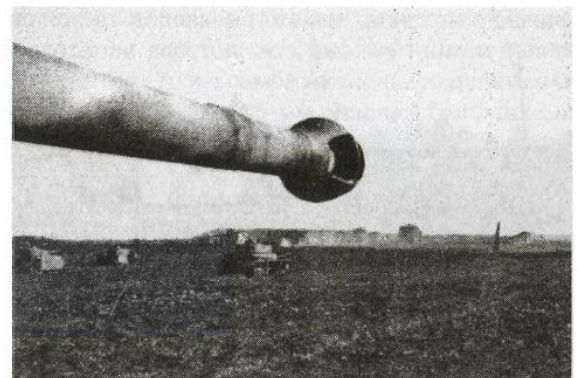
Частина списку голодуючих по Вершино-Кам'янській сільраді. 1933 р.
 ДАКО. – Ф.П-1340, оп.1, спр.91, арк.20

Карта Рейхскомісаріату “Україна”.

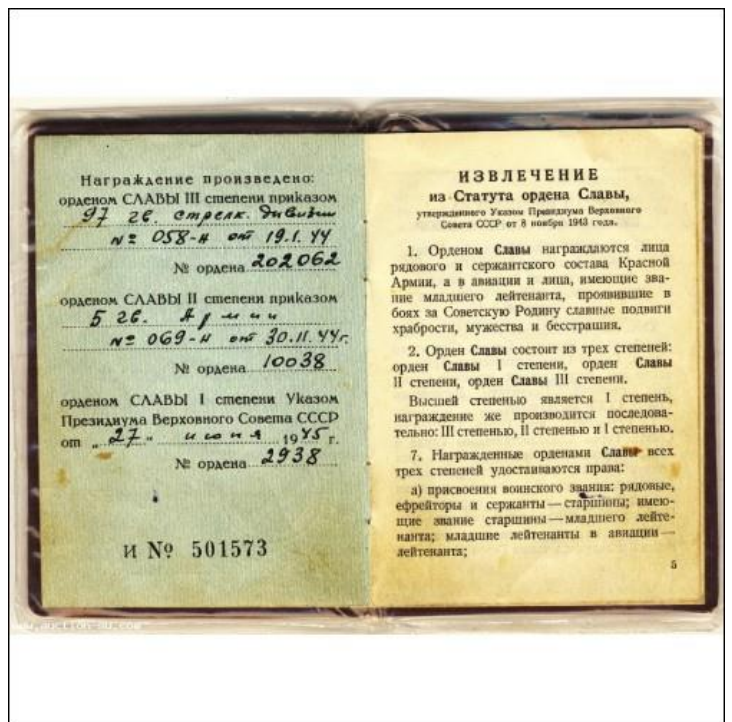
Захват станции Шаровка поблизости от Новой Праги.
Два танка на фоне водокачки.

Полный газ, и вперед!
Атака под Новой Прагой 29 октября 1943 г.

Танкові бої в районі Нова Прага – Шарівка – Вершино-Кам’янка. Жовтень 1943 р. Фото з німецьких архівів.

Брюннер М. На танке через ад. Німецький танкіст на Восточном фронте. – М., 2009. – С. 79, 80.

Іван Ілліч Іщенко. Повний кавалер Ордена Слави і його орденська книжка.

Генерал-майор В.В. Тихомиров
ком. 93-ї гвардійської мотострілецької
дивізії в квітні 1943 – грудні 1944 рр.

Генерал-полковник М.С. Шумилов
ком. 7-ї гвардійської армії в квітні 1943 –
лютому 1946 рр.

К о п и я:
26 августа 1966 г.

Уважаемый секретарь обкома ВЛКСМ.

Прошу Вас передать пионерам, школьникам, комсомольцам села Вершино-Каменка боевой приказ командиру 2-го батальона гв. ст. лейтенанту Бочкареву Георгию Васильевичу, который был дан 13 декабря 1943 г. начальником штаба полка 94 гвардейской дивизии 286 гв. стрелковый полк, начальник штаба майор Бексак, командир полка майор Борисов.

На основании данного приказа в 20-00 по местному времени своим батальоном я освободил их родное село от фашистских захватчиков и при преследовании и дальнейшем бое за село был тяжело ранен получил 13 осколочных ранений, сейчас я инвалид проживаю на Родине Ильича в городе Мелекесе, Ульяновской области. Улица Гагарина 28 кв.2. Бочкарев Г.В.

Я бы лично этот приказ как большую реликвию, на основании которого освобождено их родное село, переслал - бы, но из-за давности времени позабыл, в какой сельский совет и район входит Вершино-Каменка.

В просьбе прошу не отказать и передать этот приказ, пусть они знают, что их родное село освобождалось 13 декабря 1943 г. в 20-00 командиром 2-го б-на гв. старшим, в том Бочкаревым Георгием Васильевичем и его боевыми товарищами офицерами, сержантами и солдатами. Этот батальон входит в состав 286 гвардейского полка 94-й гвардейской дивизии. Пусть напишу письма пионерам, школьникам и комсомольцам села: Анновки, Ново-Стародуба, Михайловки, что эти села в составе других соединений я так же освобождал своим батальоном с моими боевыми друзьями.

В просьбе прошу не отказать

С уважением к Вам гв. ст. лейтенант в отставке,
вернее в запасе

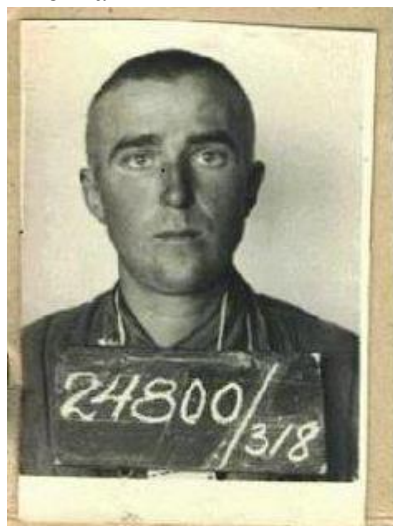
Г.В.Б.

Командиру 2 б-на
Командиру полка приказываю:
1. С достигнутых рубежей повернуть фронт на Юго Запад, с задачей к исходу дня овладеть сев. окраиной Вершино-Каменки, где задать до дальнейших указаний.
2. Принять все меры, через своего заместителя, о подвозе боеприпасов и продовольствия.
3. С достигнутых рубежей доложить по радио 3б-на через каждые 30 мин. Первой раз довести в 15.00.
Нач. штаба 13/хй-43г.
Гвардии майор (Бексак)

Документи з експозиції Музею Великої Вітчизняної війни вершинокам'янської ЗОШ I – III ступеню Новгородківського району Кіровоградської області, які дозволяють уточнити дату звільнення села від німецьких загарбників у грудні 1943 року.

План-схема Кіровоградської наступальної операції, з якої видно, що наступ 7-ї гвардійської армії здійснювався з району Вершино-Кам'янки

Щупка Григорий Несторович
 Дата рождения __. __. 1919
 Место рождения Кировоградская обл., Вершино-Каменка
 солдат (рядовой) 276 сп
 Лагерьный номер 24800 Дата пленения 15.05.1942
 Место пленения Керчь
 Лагерь шталаг VIII F (318)
 Судьба Погиб в плену
 Дата смерти __.07.1943

Табірне фото вершинокам'янця Г. Щупки.

Легендарний "Універсал". За кермом – Петро Гладир, наш двоюрідний дядько.
Фото з архіву автора.

Наш дід, Віталій Ватря з товаришем біля старого монументу визволителям села
Фото з архіву автора.

Ланкова бригади сапальниць Марія Ватря (з газетою) замість обіду знайомить колгоспниць з черговим рішенням Політбюро ЦК КПРС. Крайня зліва (вгорі) слухачка – рідна сестра нашого діда, Олена Росіцька (Ватря).
Фото з архіву автора.